

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ LI

YU ISSN 0350—185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LI

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан—Премк, др Ирена Грциќац, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Мигар Пешиќан, др Живојин Станојчић,
др Драго Ђуџић, др Егон Феќете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1995

Секретар редакције:
др Стана Ристић

Израду и штампање финансирани су Министарство науке и технологије Србије,

Издаје:
Институт за српски језик САНУ, Кнез-Михајлова 35

Припрема за штампу: Давор Палчић

Штампа: Newslines, Београд

Решењем Министарства за науку и технологију Републике Србије, број 451—03—497/94—02 од 30. 6. 1994. године, ова публикација је ослобођена пореза на промет

С А Д Р Ж А Ј

Расправе и чланци

Ирена Грицкат: О неким особеностима деминуције	1—30
Aleksandar Loma: Dalje od reči: rekonstrukcija prajezičkih leksemskih spojeva kao perspektiva slovenske i indoevropske etimologije	31—58
Лили Лашкова: Съоставка при типологията и типологията при съоставката	59—81
Леон Којен: Непаглашене дужине у српском стиху	83—124
Стана Ристић: Универбизација као средство експресивизације разговорне лексике	125—133
Иван К. Добрев: Концепцията за синтактикофункционалната раздвоеност на частите на речта в тюркските езици	135—155
Срето Танасић: Декомпоновање глагола и структура прости реченице	157—166
Данела Христова: Изразяване на квалификативните отношения в номиналната фраза в сърбохрватски език	167—176
Biljana Sikimić: Ka rekonstrukciji balkanskog teksta	177—195
Јасна Влајић—Поповић: О неким псеудогецизми-ма у новијој српскохрватској етимолошкој литератури	197—202
Marta Vjeletić: Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva	203—221
Снежана Петровић: Неки турцизми у српскохрватској кулнарској терминологији	223—232
Звездана Павловић: Лексичке и ономастичке паралеле изведене из корена *MAQ-	233—239
Јелена Рајић: Хиспанизми у српском језику и њихов третман у Речнику српскохрватског књижевног језика Матице српске и Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ	241—246
Асим Пецо: Стеван Сремац као дијалектолог	247—265

Радосав Ј. Ђуровић: Још о геминацијама у српско-хрватском језику с посебним освртом на стање у Босни и Херцеговини	267—281
Радмила Жугић: Микротопоними доњег тока слива Јабланице мотивисани саставом и особинама тла	283—289

Прикази и критике:

Трубачев О. Н.: Славјане: језик и историја — как основа етногенеза. К 20-летију издања „ <i>Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд</i> “ (1974—1994, I—XX, А—М). Опыт автореферата	291—304
Богатова Г. А.: От историческог словаря к историческој лексикологији русског језика. К 20-летију издања „ <i>Словаря русского языка XI—XVII вв.</i> “ (вв. 1—6: Гл. ред. Бархударов С. Г., Ред. Богатова Г. А.; вв. 7—10: Гл. ред. Филлин Ф. П., Ред. Богатова Г. А.; вв. 11—14: Гл. ред. Шмелев Д. Н., Ред. Богатова Г. А.; вв. 15—20: Гл. ред. Богатова Г. А., А—П). Опыт автореферата	305—317
Срето Танасић: <i>Славјански езици. Граматични очерци</i> — Българска академия на науките, Институт за български език, София, 1994, 586 стр.	319—324
Гордана Јовановић: А. Boguslawski, J. Wawrzyńczyk, <i>Polszczyzna jaką znamy (Nowa sonda słownikowa)</i> , Uniwersytet Warszawski, Katedra Lingwistyki Formalnej, Warszawa 1993, стр. 488.	325—330
Egon Fekete: Emil Horák, <i>Srbochorvátско-slovenský a slovensko-srbochorvátsky slovník</i> , Slovenské pedagogické nakladateľstvo Obzor — Tvorba, Bratislava 1991, str. 1—755	331—333
Biljana Sikimić: <i>Etimologija</i> , Referati sa Znanstvenog skupa o etimologiji održanog 4. i 5. lipnja 1987. u Zagrebu, Razred za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, urednik Vojmir Vinja, Zagreb 1993, 154 str.	334—338
Јасна Влајић—Поповић: Alemko Gluhak, <i>Hrvatski etimološki rječnik</i> , Zagreb 1993, August Cesarec, 832 стр.	339—348
Радмила Жугић: Звездана Павловић: <i>Лидронимски систем слива Јужне Мораве</i> , Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 10, нова серија, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1994, 208 стр.	349—352
Stana Ristić: <i>Filologija, knjiga 22—23</i> , Razred za filološke znanosti, Zagreb, 1994, 386 str.	353—358
Марта Бјелетић: Stanisław Grabias, <i>Język w zachowaniach społecznych</i> , Lublin, 1994, 336 стр.	359—362
Nikola Rodić: Prvi redakcijski rečnik crkvenoslavenskoga jezika. <i>Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije</i> , 1 (1991), 2 (1992), 3 (1993), Staroslavenski zavod Hrvatskoga filološkog instituta, Zagreb	363—367

Хроника

- Лили Лашкова: Иван Леков (1904—1978) — Едно
голямо име в славистиката 369—379
- Biljana Sikimić: Sedmi međunarodni balkanološki kongres,
Solun, 29. avgust — 4. septembar 1994. 380—382

In memoriam

- Nikola Rodić: František Václav Mareš (1922—1994) 383—385

Библиографија

- Скраћенице 387—389
- I. Општи теоријско-методолошки проблеми 390—391
- Примењена лингвистика 391—395
- а) Питања превођања, учења језика и сл. 391—393
- б) Контрастивна проучавања језика 393—395
- III. Прасловенски језик, словенска језичка заједница и посебна
питања појединих словенских језика 395—397
- IV. Етимологија, историја речи, тумачење речи, ономастика,
збирке речи 397—401
- V. Несловенски језици 400—401
- VI. Балканологија 401
- VII. Старословенски језик и његове редакције 401—402
- VIII. Српски (српскохрватски) језик 402—411
- а) Фонетика (експериментална, физиолошка) и фонологија 402
- б) Граматика и граматичка питања 402—404
- в) Нормативна питања и питања развоја књижевног израза 404—406
- г) Дијалекти 406—407
- д) Текстови стари и нови, издања; њихова критика, порекло
итд. 407—409
- ђ) Историја српског језика 409
- е) Стил 409
- ж) Метрика 409
- з) Методика наставе књижевног језика 409—410
- и) Терминологија 410
- ј) Народне умотворине (текстови, тумачења итд.) 410—411
- IX. Македонски језик 411—417
- X. Речници стари и нови српског (српскохрватског) језика
односно српског (српскохрватског) и ког страног језика 417—418
- XI. Биографије, аутобиографије и сл. грађа 418—419
- XII. Библиографија 419—420
- XIII. О становништву 420
- XIV. Разно 420—421

Регистри

- Предметни регистар 421—423
- Регистар имена 424—434

ИРЕНА ГРИЦКАТ
(Београд)

О НЕКИМ ОСОБЕНОСТИМА ДЕМИНУЦИЈЕ

Говори се о суфиксалним и префиксалним средствима деминуирања именица, придева и глагола у српском језику, са гледишта сразмера у њиховој употреби и значењских карактеристика.

I УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

О деминуцији постоји опсежна литература, како у вези с нашим језиком, тако, још богатија, у славистици и лингвистици уопште¹. Овде ће се та питања разгледати у неким аспектима који су до данас, барем код нас, били мање обрађивани, док ће познате чињенице да се сведу у уже оквире.

Термин *деминуција* употребљава се, и у овој студији и иначе, у широком значењу, донекле и условно ако се има у виду етимологија ове речи. Деминутивни су морфолошка категорија, која примарно денотира умањење, међутим, из тога израњају вишедимензионалне модификације, а оне се, видећемо, остварују не само под дејством контекстуалне (или стилске) ситуације, како би се најпре претпоставило.

¹ Суфиксни материјал који служи за ову семантичку измену проучавао је у многим компендијима, посебним студијама или њиховим одељцима, у универзитетским уџбеницима. Први наш проучавалац афикса био је Ђ. Даничић, *Српска деминуција и аугментација*, Гласник Друштва Српске словесности 12, 1860, 474—499. Заслугу за продубљену обраду суфиксне проблематике понели су код нас: А. Белић, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Diminutiv- und Amplifikativsuffixe*, Archiv für slavische Philologie 23, 1901 и 26, 1904, 134—206 и 321—357, и затим Р. Бошковић у студији *Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници*, Јужнословенски филолог 15, 1936, 1—154, где се о нашој теми чита посебно у поглављу „Развитак деминутивних суфикса с елементима *к* и *ц*“, 69—105. О афиксацији глагола: И. Грицкат, *Деминутивни глаголи у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог 21/1—4, 1955—1956, 45—96; И., *Значења афикса на глаголеке деминуције*, Први лингвистички научни скупи у спомен на Радосава Бошковића, Научни скупови ЦАНУ 17, Титоград, 1988, 131—139. Префиксалном деминуцијом су се код нас бавиле: Р. Стијовић, *Префиксација придева у српскохрватском књижевном језику*, Зборник Матиче српске за филологију и лингвистику 26/1, 1983, 99—130, као и Б. Казимировић, *Префиксални образац творбе српскохрватских придева и прилога*, Прилози проучавању језика Филозофског факултета у Новом Саду 24—26, 1988—1990, 145—159. Издвојене анализе или засебни мањи радови о датој тематици навођени су у набројаним студијама.

Семантички спектар је овде велики: од реалне процене онога о чему се говори — оно стварно може бити мало, уочљиво мало за своју врсту, недовршено и сл. — па до разних повољних и неповољних објективно или субјективно датих судова. У претежном броју случајева појављује се хипокористичност, потврда симпатије, милоште, гапућа, умилности; перетко је то само атенуирање, ублажавање, мирење са недостацима, без конотативног нагласка на неком позитивном говорниковом односу, на његовој наклоности или нежности. Уколико се афикс дода на неадекватну (у било ком смислу) лексичку јединицу, или се деминутив пађе у било каквом неадекватном текстуалном или стилском окружењу, долази до спецификованих сугестија које се упућују примаоцу саопштења. Резултат може да буде било суфемизам (замена за „тежу реч“), било наговештај надмоћног односа, ниподаштавања, презира, све до праве пејорације.

Тако разнолика значења, подзначења и удаљеније семантичке огранке могућно је остваривати са ослоном на и с т а творбена средства управо захваљујући чиниоцу умањености: оном чиниоцу који се доградњом преобраћа и у благонаклоност, и у површно прилажење појму, у минимизирање, па и у покуду. Доградња се, као што је поменуто, врши унутар самог типа повонастале јединице (семантички „сагласан“ или „несагласан“ спој), затим осмишљеношћу шире реченичне целине, или под дејством чак и обухватнијег контекста. Како изгледа, у овоме су могућности код „умањивања“ богатије него код „увечавања“².

Али ни то није све. Резултат морфолошког деминуирања зависан је такође од дијахроничких чинилаца. Наиме, неки су афикси током векова губили своју почетну изражајну службу, те се данас извесне формације из тог круга приближавају по својој семантици терминима, или се како другачије лексикализују. Даље, распоред афикса, и не само распоред у погледу гласовних склопова афиксне грађе, него и у погледу учесталости и психолошких навика у употреби, неједнак је од језика до језика, тако да његово проучавање има у понечем чак етнофилолошки значај.

Разумљиво, између суфиксалног и префиксалног „умањивања“ (а заступљено је и инфиксално), као и између „умањивања“ именичких, придевских и глаголских садржаја, постоје разлике на свој начин вредне разматрања.

² С тим у вези делимично је ниструктиван чланак Б. Петронијевић, *Konnotation in translationalinguistischer onotationSicht illustriert am Beispiel des serbokroatischen Augmentativus und dessen Entsprechungen im Deutschen*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 35/2. 1992, 169—177. Ту се показују семантичке модификације које настају аугментирањем именица у српскохрватским текстовима, а које се у немачким преводима појављују као различито обликовани еквиваленти.

Преглед који следи представља одређену систематизацију, али он није у том смислу сам себи циљ. Поједини његови делови пружају подстицаје за даља истраживања, па се на то ставља јачи нагласак.

Да би се особености које нас занимају а које су везане за српско језичко подручје рељефније осветлиле, на неким местима се прибегава поређењима са стањем у руском језику, где су контрасти према стању код нас доста изразити.

II ПОВОДОМ МОРФОЛОШКИХ СРЕДСТАВА

1. За морфолошку деминуцију подобне су именице, придеви и глаголи; уз именице, евентуално, бројне именице (*стотиница*), уз придеве одговарајући прилози (*црвенкасто* пресијава), као и заменички придеви (*голишии*, такође са својим могућним прилозима). Речи из осталих класа се не деминуирају, осим, што није искључено, у некој стилској егзибицији.

Услед неједнаког концепционог устројства граматичких класа, деминуирати садржину појма који је изражен именицом нешто је друго него ако је реч о придеву или о глаголу. Теоријски, код именице би у таквом случају требало да се некаже мања просторна димензија (подразумева се да су за „умањивање“ најподесније именице које се односе на физичке, материјалне појмове); код придева мања интензитетска димензија, код глагола мања временска — мада се јављају и савним друкчији исходи.

Видљиво је, ипак, да су за све те три врсте деминуирања, и то у свим словенским језицима, била већ од давних епоха ангажована иста с у ф и к с и а средства (према добијеној структури речи то су по правилу интерпозиције стављене испред граматичког суфикса); а ова приметна сличност протеже се штавише и на индоевропско језичко заједништво. Анализе воде у прошлост, када је суфиксна грађа у својим неспецификованим облицима представљала заједнички фонд (дакле, својину именица, придева и глагола), а да при томе није ни била намењена самој деминуцији, него је, очигледно, служила за изражавање експресивног односа према појму³. Друкчије изгледају питања везана за префиксалну деминуцију. Она је, уопште узимајући, сиромашнија, и неједнако је испољена чак и у језицима по пореклу јаче повезаним, а њени резултати зависе од постојећих значења одн. семантичких назнака у самим префиксима.

2.а. Гласовни елементи којима се наш језик користи при суфиксалном деминуирању јесу: најчешће *к*, затим *х*, *л*, *р*, *н*, *т* — са свим њиховим историјски и фонолошки условљеним изменама, такође са

³ В.: И. Грицкат, *Деминутивни глаголи...* (Бел. I) 78.. Сем тога, данас постоје формална подударња између средстава за деминуцију и за аугментацију. Ову хетеросемију приметио је Ђ. Даничић, о.с. 499, такође А. Белић, о.с. 23, 145 и д.

јотовањима, те уз комбиновање са различитим вокалима и међусобно. При томе се јављају трансформације или испадања завршних делова лексемских основа. Код именица имамо примере: *сиромашак*, *хлебац*, *голуща*, *клушца*, *буренце*, *супашце*, *човечуљак*, *шумарак*, *кућерак*, *девојчурак* (напореда са пејоративним *девојчура*), *маца*, *браде*; посебну рас-прострањеност има данас у српском наставак *-ић-* > *-ић*: *коњић*, *облачић*. Код придева: *пејачак*, *сивкаст*, *црњкаст*, *жућкаст*, *хладњикав*, *лагахан*, *голишав*, *танушан*, *лепушкаст*, *сићушан*, *дугуљаст*, *крућуљав*, *сувоњав*, *сладуњав*. Код глагола: *гуркати*, *бацакати*, *куцукати*, *мируцати*, *певуцати*, *мућкати*, *певушини*, *котрикати се*, *ришкати*, *вртљати се*, *гиполити*, *вукљати* (са пејоративним призвуком), *цртарати*, *грчкарати*, *лешкарити*, *вуцњати се* (према Вуковом Рјечнику дем. од *вући се*, данас се не осећа као дем.), *гуритати*, *скакутати*, *дрекњати*, *чамуњати* (данас имају и детериоративни призвук, а за Даничића, о.с. 499, то су „аугментативни“ глаголи); *боцати*, *мирићи* (скраћене лексемске основе). Именички деминутиви понекад могу да промене род: *змијић*, *родић* м. р. према *змија*, *рода* ж. р. Деминутиви (или пореклом деминутиви) једне граматичке класе могу да се граде од основа из друге класе: *красуљак* (именица од придевске основе), *висуљак* (именица од глаголске основе). Обликовање помоћу *н* и *т* препознаје се у благо деминуираним изведеницама као *лаган*, *мален*, у давно формираним именима: *Милена*, *Милунка*, *Владага*, *Драгутин*.

Као што се види, придеви често имају на завршетку још и суфикс *-аст*, чија је основна служба уношење семантике сличности: *логаст*, *ђогаст* (уп. рус. *головастый* — придаје се аугментирајуће значење). Он се код нас понекад додаје на неизмењене придеве — *рињаст*, али много чешће на уграђене елементе за деминуцију — *лепушкаст*, *дугуљаст*, па се семантика умањивања везује за целину оваквих завршетака. Нешто слично постоји и када је у питању суфикс *-ав*. Он служи за придавање значења снабдевености одређеном особеношћу — *чекињав* (рус. *прыщавый*, *кудрявый*). Мада ретко, налазимо га у придевима типа *глупав* (данас исто што и *глуп*), *сивав* (= *сиваст* < *сив*), а обично у даљим изведеницама — *голишав*, *сувоњав*. Удружен са деминутивским творбеним средствима он, исто као и *-аст*, остварује семантику слабијег степена основне особине. У нашем језику постоје трагови *-ов*, завршног — *суров*, као и инфиксираног — *чудноват*, *брзоват* (Вуков Рјечник), али се тиме значење деминуције данас не реализује. Инфиксно *-ов-* представља средство за грађење придевских деминутива у другим словенским језицима (у руском веома раширено: *бледноватый*, *скучноватый*).

У словенским језицима су испољене различите репартиције одговарајућих гласовних елемената и њихових употреба. Истакнимо јаче заступљено суфиксално „умањивање“, уз придавање конотације тепања, разнежености, код именица, придева и прилога у руском посебно са елементом *н* (најчешће *-нък-*): *рученька*, *маленький*, *махонький*,

малоселький, многополько, помаленьку, ничегошеньки. Врло је слично и у пољском језику.

У несловенским језицима налазимо сведочанства о употреби истих ових гласова у сличне семантичке сврхе: лат. *globulus, pastillus, claudico, mordico, conscribillo, dictito, rogito*; фр. *flotille, fillette, blanchâtre, sautiller, mordiller, trembloter, vivoter*; нем. *Mädchen, Töchterchen, Mädel, bläulich, horchen, klingeln, tänzeln* итд. итд.⁴

б. У вези с префиксима за деминуцију констатује се једна слична чињеница — да исти (мада не у потпуности) префиксни материјал служи за деминуирање и придева и глагола. Именице ту не учествују⁵. То су: *по-, на-, о-, под-, при-, про-* (су- и изузетно још неки).

Тако имамо: *подебео — поодрасти; накисео — начути; опизак — код глагола ретко евидентирана деминуција: омекишати* блаже него *умекшати*; *поднаши се* (не налази се код правих, неизведених придева); *припроси — причути; прохладан — продремати*. Префиксе су- као учесник деминуције у знатној је мери изгубљен из језичког осећања, па се у литератури наводе застареле придевске деривације: *субјел* и др., или задржано у језику *сулуд*; на глаголке се не налази. Овај префиксе се препознаје у именицама *сукрвница, суградница*⁶.

Постоји мишљење да су ти префикси, уколико су заједнички за придеве и глаголе, а у принципу они то јесу, били пренесени са префиксираних и тим путем деминуираних глагола на придеве⁷. Пошто су ови префиксни облици имали и своје аутономне службе у активном речнику, а и данас их већина има, вероватније је да је ово био семантички маркирани фонд који је могао да се непосредно примењује на различите граматичке класе, свакако у разним епохама и фазама.

Док се у нашем језику глаголи богато деминуирају путем суфиксације, у појединим другим словенским језицима долази до живе употребе префиксираних деминутивних глагола. Тако још у старословен-

⁴ О грчким деминутивним наставцима из разних епоха в., између осталог: Н. Борецки, *Bildung und Bedeutung der Deminutiva im Griechischen und Makedonischen*, Zeitschrift für Balkanologie XI/1, Мюнхен 1975, 5—20. На овај рад се осврћемо у даљем тексту.

⁵ Позната је призренско-зимољка аугментација типа *појунак* = већи јунак. Постоје конструкције типа *подофицир* = нижи официр, што ствара слику „умањења“ именичког појма. Слично томе: *прилирак* = сутоп, *прилиас* = начин изговарања, додавања гласа, што представља вансенејске случајеве.

⁶ Етимолози виде удаљено еродство између су- (съ-, съв- или съ-) и грчког *σύν-*, које може значити и „заједно“, али и „слично“ (*similis*), па се то друго и повезује са нијансом умањивања у словенском су-. Уп. М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, Москва, 1987.

⁷ Ипр., А. Белнић, „Депрефиксација“ у словенским језицима, *Јужнословенски филолог* 18/1—4, 87—101 (ту је тема шире обрађена).

На овом месту треба подсетити да су облици префикса у својим индоевропским замцима повезани са одређеним облицима предлога и прилога, што доказују етимолози, па тако и веома солидан М. Фасмер.

ском: **повољѣвати, погладовати, привѣспомањти**, рус. *почитывать, подсматривать*, словен. *prirežati*, пољ. *po brzaki wać, podśpięwać*. Што се тиче префиксалне придевске деминуције, ње такође има другде у словенским језицима, али она често показује специфичне особености, у које овде не можемо улазити. Сасвим су удаљене ситуације у несловенским језичким арсалима. Наводе се лат. придеви типа *subrufus* = црвенкаст, глаголи типа *subrideo* = подсмевати се, а тај је префикс, видимо, упоредив са општесловенским *pod-*.

III ПОВОДОМ СЕМАНТИКЕ

1. Могућности употребе

Приликом деминуирања мора на првом месту да постоји о с т в а р љ и в о с т семантичке везе између основне лексеме и афикса, логичка утемељеност самог поступка; зависно од те везе добијају се нова значења. Ако тога нема, настаје немогућност деминуирања. У речи која би се подвргла тој измени мора да се садржи семантичка оријентација која допушта такву промену значења. За предмет који је овлажен — а влага има своју ступњевитост — може се рећи и *влажан* и *влажњикав*, али мокро стање нема градације, па не постоји **мокричав* или с.л.; нека кућа може да буде *огромна*, али не и **приогромна*; неко може да буде *наглув*, али не и **набос*. Аналогно томе, може се *пијуцнути* (пиво), али не и **везуцнути* (чвор), може се **начути* (вест), али не и **наприлиги* (вест). Деминуција је у својој бити изражавање упоређености, градираности у правцу смањене мере. Реч којом се означава нешто ефектуирано и финализовано не може имати деминутивни ступањ.

2. Суфиксација

За разлику од лексичке морфеме и од префиксне као средстава за деминуцију, суфикси као структурални елементи нису снабдевени значењима, али сама њихова бројност и разноликост указују на то да су се многи од њих у извесној мери јаче специјализовали у овој области.

С тим у вези у језичкој компетенцији српског говорника уврежиле су се током времена неке тенденције и законитости. Он ће исправно разликовати значења варијаната *девојчица* и *девојче*; зна да може да се каже и *цветић* и *цветак*, али само *вртић* а не и **вртак*, јер му је присна конотација која иде уз суфикс *-ак* а која се не испољава при свакој употреби. Нешто друкчије посматрано: српски говорник такође зна да се може рећи „лепушкаста девојка“, али не и **лепушкаста веранда* нити **лепушкаста песма*, зато што је меродаван у процени семантичког потенцијала датог суфикса, условно речено — одређене криптосеме или чак криптостилеме која се у њему изградила.

а. Именшце и придеви

Цитирамо поново Даничића: „Сви се деминутивни говоре и одмила“ (у наставку реченице: „а сви се аугментативни говоре и за поругу“)⁸.

Ово „одмила“, у вези са суфиксално произведеним значењима код именица, у даљој разради тематике значи да се о неком предмету говори с наклоношћу, с љубављу; такође, да се казивање о њему на било који начин везује за дете, за дечју психу. Дакле: *мачкица*, *маца* најпре је реално мала мачка, а напореда с тим је за говорно лице и иначе пријатна. Приликом комуницирања с дететом предмет разговора може да буде мачка обичног изгледа, али се одрастао говорник прилагођава дечјем језику и дечјој осећајности. И само дете се изражава слично.

Постоје још неке ситуације када је у српском језику уобичајено да се употребљавају хипокористично обојени деминутивни иако у питању није стварно тепање. Тако, говорно лице исказује, или само куртоазно приказује, своју емпатију када некој ожалостљивој особи изјављује саучешће: „Ваша *Олџица* је била дивна, зашто је морала да умре!“, „Када ћете давати помен *Тањици*?“ (Или: „Сви смо волели вашег *тату*“ — овде је употребљен хипокористик без граматичке деминуције). При томе, умрла лица о којима је реч нису морала бити ни млада, ни посебно драга говорнику, па их он чак није морао ни да познаје. Налазе се и примери сасвим друге врсте. Рецимо, у огласима поводом домаћих животиња онај ко жели или ко је принуђен да се ослободи своје мачке готово редовно ставља формулацију: „Поклањам лепу *мацу*“, очигледно желећи да код примаоца поруке изазове његову емпатију⁹.

Многи типови примера потврђују да у српском језичком комуницирању хипокористичност неретко фигурира у конвенционалним, шаблонизованим улогама, узимајући овај појам у широком значењу. Својеврсно „бежање“ од емоционалног маркирања протеже се, како ћемо одмах видети, и на другу појаву, на „бежање“ и од самог обележавања умањености. Ослабљена је склоност да се такве форме уопште употребљавају уколико није наглашена потреба за њима, тј. за њиховом основном службом, па су с тим у вези деминуирани именички облици временом стицали а и сада стичу нова значења, они се, дакле, лексикализују. Поређење с руским примерима учишће да те карактеристике постану уочљивије.

Појава је несумњиво имала своје зачетке још у општесловенским раздобљима, можда из сличних разлога а можда и из каквих друкчијих. О њој сведоче немалобројни руски примери: *порошок* (прашак, данас изгубљена веза са *порох* = барут, првобитно прах); *задок* (задњи део неког одређеног предмета, у избледелој вези са *зад* = задњи део уопште); *головка* (и дем., али и назив за разне облике проширења, задебља-

⁸ О.с 474.

⁹ Ни овде ни у даљем тексту није прилика да се расправља о фигуративним значењима. „Мацо моја“ каже се неком вољеном људском бићу.

ња, заобљености). Међутим, у руском овакви случајеви чешће представљају трајање старих семантичких измена.

Кад је реч о нашем језику, илустроваћемо ову појаву помоћу изведеница које се завршавају на *-(ч)ац*, *-(ч)ак*, *-(ч)ић* и *-(ч)ица*. Њихова семантика указује да су постојали временски слојеви у којима се вршила лагана еволуција о којој говоримо: потпуно довршена лексикализација, често са прелазима ка терминологији, делимична лексикализација, а затим још неизгубљена деминутивност али са призвучима поетске и архаизоване деминуције, или са усмерењем ка лексичком значењу младунчета и др.

-(ч)ац. Већ у епохама словенског заједништва стварале су се речи као *палац*, *огац*; творбама као што су *ударац*, *зубац*, *конопац*, *комарац*, *квасац* нису биле захваћени сви словенски језици одн. идиоми. Српско *копчац*, *зечац*, *звонац*¹⁰ и мноштво сличних речи имају специјалну ботаничку и зоолошку семантику. Реч *хлебац* тежира од значења хлеб (или: неопходна храна) према значењу одређеног артикла, сингуларизованог комада те памирнице. Најзад, граде се многи хипокористички типа *пачац*, *старацац*, *прелучац* итд., међутим, сви они данас делују донекле застарело, неразговорно, одговарајући по својим стилстичким компонентама песничким контекстима¹¹.

-(ч)ак. Давнашње су лексикализације *узорак*, *кулак*, *вршак*, *чланак*; савременије изгледају значењски прелази *зрачак* (наде), *стидак* (остатак јела). У ботаничку терминологију спадају данас *срчак*, *вучак*, *димак*, *бисерак*, у зоолошку *јеленак* итд. Хипокористично, и са асоцијацијама на народне умотворине, звучи *влачак*, *власак*, *каменак*, *везак* (који се везе), *јастучак*, док су природнији за данашње српско стандардно изражавање *собичак*, *путењак*, *хаљетак*, где је *-ак* компоновано с другим суфиксним елементима.

-(ч)ић је у нашем језику живље задржало деминуирајућу службу, и управо због тога оно мање учествује у лексикализованим формацијама. Донекле се лексички осамосталило, али задржавши и неокрњену деминутивну семантику, *колачић* (у народу значи и слепо црево, ушћипак), *котлић* (и каписла, капализациони уређај). Зоолошки и ботанички термини су *деглић*, *коњић*, *карауфилић* и мноштво других. Остајући у основној функцији, овај наставак може да обележи њене различите присенке: аутентична деминуција је у *бачачић*, *опачић*; ознака за младунца — *гаврачић*, *орлић*, *змијић*; хипокористичност — *молчић*, *ђаволић*; лака про-

¹⁰ Значења се даље дају према нашим једнојезичним речницима; ботанички изрази према: Д. Симоновић, *Ботанички речник*, изд. САНУ, Београд, 1959, уз упоредивање стручних потподела.

¹¹ Губљење језичког осећања за суфикс *-ац* може се видети у податку да *кличица* за неке лексикографске изворе значи „дебљи клип“ (према Рјечнику ЈАЗУ, а ово према Бакотићевом речнику); док је *кличак* и сам *клит*, и члан термилошког низа.

пија — *грофини, јуначки*. Таква сенчења потичу, разуме се, од семантике основне речи и њеног осмишљања приликом „умањивања“.

-*(ч)ница* је наставак који подједнако учествује како у мноштву лексикализација и терминологизација, тако и у стандардном деминуирању. На пример, имамо лексеме *жабица* (врста играчке, шарка, петља на опанку), *кобилница* (јадац у живини, доња греда на бродском кориту, дашчица на гудачком инструменту), *мерица* (посуда за мерење, плитка корпа); савременије су лексикализације код *гулица* (за брисање), *кљн-жица* (ђачка, партијска). У анатомији, зоологији и ботаници налазимо: *постељница* (плацента), *кошуљница* (водењак, перикардијум, опна око белашцета у јајету), *буквица* (врста мале морске рибе), *кобилница* (инсект богомољка), *твиквица* (*Aristolochia vulgaris* и др.). „Умањивање“ (са напред помњаним пропратним инјансама) остаје у овој области сасвим уобичајено: *кутијница, стварчица* итд.

Сва ова грађа дата је овде само као скица, она захтева подробније истраживање. То би, додуше, било отежано услед чињенице да се у старим текстовима, као ни у историјским речницима, не налази много лексике која је у питању, па је хронолошке податке немогуће издвајати егзактно. Проблеми су замршени још и стога што се у компонованим суфиксима *-чац* и др. понекад садрже већ израније додавани гласови *к* (*батак+нић, момак+нић*) или *ц*, о чијим се укључивањима у изведенице зна, у принципу, још мање (*стварчица = стварц|а|+ница*, или *ствар + чица* које се додало као сложени суфикс?).

Прелазимо на упоређења са особеностима у руском језику. Већ је и само тепање у српском релативно проређено, о чему може да посведочи једна паралела. Речи *језичак, језичац* имају више приновљених значења, као, уосталом, и рус. *язычок*. Али ће руски отац прекорети малог сина употребивши исту ову реч: *Что ты язычок высовываешь?*¹², док Србин не може у таквој прилици за деџи језик рећи *језичац*, а теже ће, макар и у шали, споменути *језичак, језичић*. Разумљиво, у питању су тенденције, поступности процеса а не законитости: за деџу косу, нарочито у непосредној близини или комуникацији с дететом, већина Срба ће рећи *косица*.

У српском језику, као што смо споменули, избегава се употреба деминуираних форми уколико за њима нису изражене примарне, језички регулисане потребе. Срп. *сунанице* казаће се детету, или у некој вези с вољеним дететом (евентуално, у лирски обојеном песничком саставу, али једва да би се то појавило у савременој поезији). Рус. *солнышко* има ширу употребу: одрасли људи, у општеном, неусиљеном или чак само љубазном разговору, рећи ће: „Сегодня солнышко так приятно светит“, док Србин не би у сличној прилици могао рећи да сунанице светити.

¹² Оваква употреба именичких, али и придевских и прилошких хипокористика о којима говоримо даље, чешћа је у руским јужнијим говорима.

Руски је обично: „Посидим здесь ещё часок“, а то није преводиво на српски са „Хајде да поседимо овде још један сатић“. Када руски говорник жели да буде непаметљив, некада чак помало понизан, он такође прибегава формалној деминуцији. „Я только на минутку“ или „на минуточку“, рећи ће улазећи у кашцеларију претпостављеног, па и колеге, извињавајући се што смета. Уп. срп. „само на часак“ — можда као траг некадашњег чешиће коришћеног уљудног изражавања (тзв. хонорификације) каквим се, иначе, одликовало наше славеносрпско раздобље¹³. Руси кажу: „Вечером к нам придут наши старички“, поводом предстојеће посете неког временског брачног пара; „Ну, поешьте немножко супику“, нуди се болесник, који није дете, ни посебно драги члан фамилије. Поводом поменутог конвенционализовања, наведимо српски говорни обичај који се данас, како изгледа, шири, да домаћица нудећи госта кафом каже: „Хоћемо ли једну кафицу?“, али називе многих других понуда једва да ће хипокористично деминуирати. У руским круговима — не у свим — говори се: „Хотите кофейку, чайку, вареница, пирожка?“ и тако даље.

Преводници белетристике са руског језика на српски треба да воде рачуна о овој семантичко-стилистичкој диференцији, али то не значи да се у преводу морају избегавати деминутивни; њиховим чувањем преноси се из оригинала и нешто од атмосфере руског амбијента и тамошњих разговорних навика.

У контрасту према руском, налазимо српске деминутивне именице које се потпуно или делимично лексикализују у значењу предмета чија је димензија стварно умањена (у односу на основни појам о њему), а да при томе не асоцирају на тепање. Тако се српски каже „четкица за зубе“, међутим, руски — „зубная щётка“, јер би се *щётка* односило специјално на дечју четкицу. Србин ће у вези с неким кухињским рецептом рећи „шопница шечера“, а Рус радије „маленькая чашка“, пошто му *чашечка* звучи хипокористично. Исто то код: „кашничца меда“ — „маленькая ложка мёду“. Српски купац разликује да се у радњи са прехранбеном робом тражи *флаша* (зејтина, вина), а у апотеци *флашица* (чистог алкохола) где је примисао о мањој величини овог апотекарског артикла углавном потиснута.

Руски се за напред споменути *гулицу* не каже *резиночка*, нити за књижицу *книжечка* (него *книжка* — давнашња творевина са већ изгубљеном првобитном службом умањења), осим ако се из било којих разлога уз та значења придјева хипокористичност.

Српско *чашница* је и деминутив од *чаша*, али се ту запажа почетна фаза још и сасвим посебне лексикализације: „конзумирање алкохолног пића“, са више лексичког осамостаљења него када би се руски рекло

¹³ Истовремено, *часак* је, према Рјечнику ЈАЗУ, деминутив који се налази у народним умотворинама (*данак, санак*), и ту он нема показану стилизујућу улогу.

рюмочка или *стаканчик*. Српска реч *крице* је на пола пута од ироније према пуној семантизацији у смислу „женска гардероба“, „лепе али не и неопходне хаљине, дамека слабост“. Ако би се у руском употребила реч *тряпочки*, са истим значењем, то би била ad hoc стилска фигура, а не већ делимично лексеикографска јединица, као код нас.

Илустративан је пример српских лексема *ручица*, *пожица*. Оне су, не губећи хипокористични карактер, обогаћивале свој садржај значењима различитих помоћних делова на крупнијим предметима (за придржавање, управљање, ослонац; *пожица* може исто тако бити нога или чланак неке ситне животиње, уз нагласак на малој димензији). Такво померање се створило, и одржало, такође и у рус. *ручка*, *пожка*. Али је српски језик, у потрази за изразитијом семантиком тепања — пошто се она ту поступно губила — морао да прибегне обновљеноме *ручица*, *пожица*, када више није активно деловао закон прве палатализације¹⁴.

Делимичне подударности са овим што је речено поводом именничке деминуције уочавају се у вези с придевима. Извесно „бежање“ од деминуираних облика видљиво је у нашем језику већ и на основу споменуте чињенице што се многи такви адјективи уобичавају путем додатне суфиксације на *-аст* и *-ав*: као да је језик поступно губио потребу за изразитом придевском деминутивношћу (и хипокористичношћу), па је ту често развијао преовлађујућу семантику приближности, сличности.

Поставља се питање — шта заправо треба да означава деминуираност у овој граматичкој класи. То је, дакако, слабљење интензитета неке особине, а затим својеврсна хипокористичност, природни пратилац деминуције. Она није изгубљена ни у нашем језику: *малецки* је и „још мањи од малог“, и „драг, слadak због своје малености“. Међутим, руске паралеле подсећају на факат да и ово бледи у српским придевима. Ево неколико поређења. Код нас су *беличаст*, *белкаст*, *белушан* само ознаке за нарушену белину, то је бело са примесама сивог, нејасно бело, слично белом. Али Рус говори „беленькая кошка“ и о мачки која је потпуно бела, означајући тиме своју симпатију према датој животињи, док Србин неће рећи „беличаста мачка“ или сл. за њему драгог четвороношца. „Ты моя чёрнишняя“, тепа руски супруг црномањастој жени, међутим, српски муж не исказује своју нежност деминуирајући придев *цри*. Наше „бледуљава, мрнуљаста девојчица“ остаје готово једино у сфери описа спољног изгледа, а Рус говори „бледенькая, худенькая девочка“ када, сем што описује девојчину, подвлачи и своје саучешће према њој, дозу сажаљења.

Руски језик иде и даље. Деминуција се примењује на атрибут који стоји уз именицу и онда кад се саопштава само о умањеној димензији

¹⁴ Не улазимо у специфику употребе деминутивно-хипокористичних суфикса по појединим словенским језицима — а разрада те проблематике пружила би још ближа сведочанства о појединим локацијама и раздобљима „де-деминуирања“.

именичког појма. О паметној девојчици често се каже „уменькая девочка“ поред „умная девочка“. Обележени придев, дакле, равноправно са обележеном именицом учествује у денотирању умањености онога што именица значи (девојчица је младо, мало људско биће), без обзира на то што се овде не тепа (не „саучествује“, не „сажаљева“). Такво придодавање деминутивског обележја испада, у ствари, редувантно; истина, ту се може још имплицирати и представа о младалачкој љупкости девојнице, или блага похвала њеној раној памети.

У обичном, пријатељском разговору Рус ће упитати познанка: „Что у вас хорошенького?“, „Что у вас новенького?“, љубазно се интересујући за новости уопште, и не подразумевајући да су новости из круга забавних и пријатних. Због немогућности да сâм факат новине буде „умањен“ или атенуиран, у другом од два наведена примера још више се испољава стилска а не семантичка улога деминуције. Постоје многобројне руске формације као *ладенький*, *бородатенький*, *гаденький*, двоструко деминуирано *плюхovatенький*, *грязноватенький*, тј. деминутиви и на изглед хипокористички од придева са значењима која не упућују на логичну остварљивост милоште и тепања.

Долази до још једне специфике у руском језику која се није развила у српском: то је употреба деминуираних, како придева, тако и именица, која се креће од ублаженог подсмеха до потцењивачке јеткости. „Их дядя совсем лысенький“, приметит ће неко заједљиво; „Вид у него свирепенький“, звучи и шаљиво и донекле саркастично. „Этот фактик надо запомнить“, поучит ће руски публициста, сугерирајући читаоцу да чиница о којој се говори није за одобравање; „Деньжат у нас что-то мало осталось“, иронисаће неко на сопствени рачун. Ово се приближава и језички иначе прихваћеној техници иронисања: рећи супротно од онога што се у говорниковом ставу подразумева („фино отпевано“ о лошем певању, тзв. антифраза). Тако, онај чинилац у деминуирању који је у свести везан за благонаклоност, драгост, може интровертовано да послужи за испољавање малициозних примисли.

С тим у вези, у овом језику се јавља, мада у немногобројним примерима, један сасвим специфичан феномен. Деминуирани придевски облици (чешће са суфиксним *х*, али и друкчији), остајући у значењској сфери деминуције, тј. не доживљавајући нову лексикализацију, могу се употребљавати и као контекстуално и стилски условљени аугментативи, али без подсмеха, без пејорације. Реч *синёхонький* је у исто време израз за тепање поводом нечег плавог (уп. напред „беленькая кошка“), али и ознака за нешто изразито плаво, тамно плаво, испомућено плаво. За ову врсту појачања употребљава се и даља обличка интензификација: *синим синёхонький*, слично *по.тѣм по.тѣхонький* и др., исто тако: *синим синёшенький*; *синенько насинила* (додала превише плавила после испирања рубља — према речнику Вл. Даља).

Већа обличка разуденост и сама чешћа употреба лекенке о којој овде говоримо — видели смо да је то изражено у руском насупрот српскоме — омогућује многобројније стилске потезе одн. стереотипе.

Напомена 1. Издвојену појаву у нашем језику чини циљно управљање нагласком у неким случајевима именичке суфиксације. Представник српског језика остварује то у примерима као што су *сикирѝца*, *кафѝаница*, *цигѝарица*, *папѝричица*, *фурунѝца*, *харѝијица* према *сѝкирица*, *кафѝаница*, *цигѝарица*, *папѝричица*, *фурунѝца* (и *фуруница*), *харѝијица*. Понекад је самом говорнику тешко да утврди зашто се, заправо, определио за једну или за другу акценатску варијанту. Каткада изгледа да је појава сасвим дублетска, да исто значи, рецимо, *баѝиѝица* и *баѝиѝица*. Некад су то, вероватно, навике које данас преовлађују у стандарду (*папѝричица*, *сикирѝца*). Али већ није сасвим исто „Пала је *кѝиѝица*“ и „Пала је *киѝиѝица*“; у другом случају као да се појављује донекле измењен значењски ефекат: рецимо — очекивала се озбиљнија киша, али ето, она нас је преварила, она је својим слабим интензитетом допринела да се о њој сад изразимо са мало проѝије. Овако пренесени акценат, дакле, усмерава каткад према значењу попустио шаљиво, па и подменљивог става. Њиме говорник може да прида њијансу скепсе у вези са садржајем речи, и када сама та реч није пропраћена контекстуалним детаљисањем. Мајка ће, на пример, казати да је малој ћерки сашила лепу *сукѝиѝицу*, реће *сукѝиѝицу*; ово друго би се асоцирало са кокетом, вртирепком, намигушом. Семантика зависи од различитих могућности конотација, садржаних било већ и у самој деминуираној речи, било у контексту. — Све је ово подложно такође и индивидуалном интерпретирању.

Показано премештање нагласка искоришћено је у речима као *пандурѝица*, *капѝларица*, *писарѝица*, тј. у лексемама које, овако творбено преиначене, остају у мушком роду, али се семантика шаљивости и подругљивости уноси у њих, како граматичком феминизацијом назива за мушка занимања, тако и повезивањем са једним од описаних значењских резултата при употреби суфикса *-ица*¹⁵.

Преносење нагласка на суфиксов вокал — код нас у облику дугоузлазног *на* и *у* *-ица* — могло би се тумачити као траг једног давнашњег средства за транссемантизацију из наклоњености у ниподаштавање. Аналогију пружају неки руски примери, као што су хипокористично *ручѝеѝка* — презриво *ручѝѝѝка*, *пожѝеѝка* — *пожѝѝѝка*, *бабѝеѝка* — *бабѝѝѝка* и др., уз фонолонке реперкусије својствене руском језику. Међутим, о томе се може говорити и друкчије, о чему мало даље.

¹⁵ Независно од тога, налазе случајевни пуног лексикализовања помоћу овог поступка: *вунѝица*, *врѝиѝица* (реће: *Врѝиѝица*, *Врѝиѝица*) према *вѝиѝица*, *врѝиѝица*.

Распрострањеност двојства *нипа сукѝиѝица* — *сукѝиѝица*, са последицама у значењу, није једнака на целом српском језичком подручју.

Напомена 2. Овде спомњемо узгред — проблем заслужује даља пажљива испитивања — да је констатовано како су у грчком језику већ током два последња миленијума били веома распрострањени именички деминутивни облици, али да су они све више губили деминутивна значења. Конотација умањивања је слабила, те прелазила у неутралну денотацију, па је семантика умањености морала да се постиже путем нових, дужних суфикса. Додуше, сада је тешко да се по старим списима тачно закључује у којој се значењској фази нека именица налазила у датој епохи, код датог исписивача¹⁶.

Појава има сличности са семантичким приликама које смо описали у вези са српским језиком. Аутор рада о грчким деминутивима спомиње напоре и македонски језик, дотиче се и бугарског и румунског, али не прави поређење са грчким у оном смислу у којем се овде говори (он посматра сличности у погледу граматичког рода добијених изведеница). Према томе, тешко је рећи да ли је пред нама још један међу многим, веома разнородним језичким балканцизмима.

б. Глаголи

Глаголи се могу деминуирати суфиксацијом (заједно са једним обликом инфлексације) и префиксацијом. Суфикси су структурална средства код којих се током употребе замењу семантичке вредности, као што је већ било споменуто. У српским деминуираним глаголима, изразитије него код именица и придева, сама суфиксираност представља начин којим се уносе још и разни експлицирани, лакше или теже одредиви присеци, а и шире импликације у блиском контексту.

На почетку треба истаћи да је суфиксално деминуирање глагола повезано са њиховом видском природом и променама у њеним оквирима — а то има својих аналогија и код префиксалног проседеа.

Итерација сама по себи не доноси деминуцију: *отписивати* јесте, поготову у адекватном контексту, итератив према *отписати* (нпр., отписивати сваког месеца), и — јасно — не значи умањење. Али појам умањења радње стоји у тесној вези са представом о њеној, било каквој, и здељености (а и уопште нецеловитости, окрљености). Уколико преовлађује концепција „ситњења“, „депкања“ радње (заједно са уситњеношћу тзв. „саучесника“ радње — према неким савременим теоретичарима), даје се предност суфиксалном деминуирању. Уколико преовлађује значење издељености одређене радње (уопште!) путем понављања ње као целине или њених понаособ терминираних делова, онда се употребљава један посебан облик префиксације, о коме даље.

Скопчаност у језичкој свести између понављања или — што није нелогично — пролонгирања услед понављања, с једне стране, и „умањивања“, с друге, навела је Даничића (о.с. 491 и д.) на закључак да су глаголи *возати*, *носати*, *бадати* деминутиви. То, међутим, није сасвим

¹⁶ В. рад наведен у бел. 4.

тачно; додуше, ту је заједнички чинилац „немарност, пехат“, или „неволност у вршењу“, који се може јављати и као пратилац праве деминуције.

Свођење радње на тренутак такође је један од облика „умањења“ глагола. Он се постиже инфиксом *-ну-*.

Говоримо даље о суфиксацији и о инфиксацији. У два наша рапија рада¹⁷ дошли смо до закључака које ћемо овде укратко поновити, заједно са упрошћено пренетим примерима.

Деминуирање глагола помоћу суфиксних средстава може да резултира следећим разноликим значењским исходима.

а) Дискретизација временске компоненте у глагоду, уопште: указује се на то да радња има мале временске сегменте (*куцука сат*).

б) Усаглашеност са малим субјектом (младунци *летуцају*), са малим објектом (*крикати* границе), са малим инструментима (*куцука ти* удараљкама).

в) Указивање на неједнаке временске размаке у вршењу радње (почео се *јавкати* умор), или на просторну разбацаност (краве *биркају* на паши).

г) Указивање на тихо вршење радње (слабашна дама *кашљуца*).

У узорку деминутивних глагола који смо направили у раду *Значења афиксалне глаголке деминуције* (посматрали су само глаголи са суфиксним елементима *к* и *ц*) осветлили смо и разне интерпретационе пратиоце творбеног поступка о коме је реч. Узајамно деловање између глагола и контекста постаје све очигледније.

д) Указивање на субјектов начин прилажења радњи: овлашно, нервозно вршење (старац нешто *дељка*; *гричка* перо), вршење кришом, дискретно (људи *говоркају*), недобронамерно, изазивачко вршење (сав свет ме *драшка* и *боцка*; ђаци галаме и *боцају* се иглама).

ђ) Указивање на говорников став према вршењу радње: став ниподаштавања (песник је волео да *лутка* по клавиру).

е) Говорење с дететом или о детету (нена ће ти *бајкати* мало; *љутка* дете у колевци).

Једнократност, или моментализација радње постиже се, рекли смо, инфиксом. Радња је „умањена“ било када је само једном извршена, и то скраћеним покретом, у тренутку — *гуднути* је „једанпут направити брз гутљај“, било када се указује на истргнути момент трајне радње — *гуднути* према *гудни*. Умањење ове врсте може се уносити и у свршену радњу, тако да се, рецимо, у *завирнути* према *завирни* садржи елемент сведености самог остварења (завршеног) на тренутак.

Не само што приликом суфиксалне глаголке деминуције контекст значајно интервенише при семантичким остварењима, и не само

¹⁷ В. бел. 1.

што се ту значења преплићу управо услед такве значењске нефиксираниости, већ је у овој области приметна могућност употребе те творбене грађе а да се при томе не упућује ни на један вид недвосмислене деминуције, као што се не упућује ни на аугментацију. Тако, глаголи са суфиксним елементом *p* доводе у недоумицу чак и лексикографију: Вук је у првом издању Рјечника за *лупарати* рекао да је исто што и *лупати*, али је то касније направљено на „дем. од лупати“. *Трчкати* индицира брза, кратка премештања трчећим кораком, а код проширеног *трчкарати* умеће се (бар за језичко осећање анкетираних говорника) пота неорганизованог, бесциљног трчкања с једног места на друго. Тешко би било сваки пут прецизно дефинисати глаголе са суфиксним *t*: *клетати*, *звектати*, *гуритати*; или са *x > ш*: *пенушати се* (према *пениги се*), или са *л/љ*: *врљати се*, *муљати*, *пицолити*, *гужвељати*. Елемент *n*, типичан за стара хипокористична образовања (споменута имена *Миlena* и др.), а и за понека новија (*сладуњав*), код глагола махом уноси присенке интензивирања и детериоризовања: *дрекетијати*, *вуцквати се*. Састављачи речника и теоретичари тумаче ове речи различито.

Ни други словенски језици нису лишени овог средства за придавање глаголеким садржајима деминуцијских компонената (у широком смислу речи), премда је видљиво да такви морфолошки поступци нису у њима продуктивни: рус. *здоровкаться*, *трепыхаться*; пол. *kołychać*; словен. нешто чешће: *zibkati*, *skakljati*, *skakutati*, *bolehati* итд. У њима такође има суфиксираних глагола неодређене експресивне семантике. За руски језик, који је веома отворен према разноврсним конструкцијама „од милоште“, посебно су карактеристични глаголи и глаголеким умерена образовања као *студенькаць*, *баньки*, *спяточки*, саграђена од стандардних основа и урезаних у децју свест деминутивских сазвучја (исто то у укр. *пыльоньки*, белор. *ехањки*). Српски језик не испољава тенденцију да гради овакве неологизме, а ни уопште да придаје хипокористичне интонације описаној вербалној грађи, иначе богатој захваљујући различитим сугласничко-самогласничким спојевима.

Српски говорник употребљава, а некад и сам ствара, деминутивне глаголе, али у знатном проценту случајева тако, да у њих уграђује ноту нечег неусиљеног, донекле шаљивога. Такви су на првом месту глаголи са завршецима на *-уц(к)ати*: *једуцкати*, *гледуцкати*, *вруцкати*, *говоруцкати*; *живуцати*, *мруцати*. Понеки књижевник може да буде више склоп њиховој употреби, па смо скупљајући грађу за напред поменуте радове утврдили то, на пример, за поезију Радована Кошутинца.

Пажњу привлачи још једна појава поводом глаголске деминуције у српском језику.

Када се жели да се значењу радње прида чинилац умањења а да се при томе ублажи могућна напореда створена семантика итеративности, један од начина јесте упућивање основног глагола из неке друге врсте у четврту Лескинову. Тако настају деминутивни посебног типа:

глизити, *сипити* (книга сипи) поред *глизкати*, *сипкати*. Та деминуција се остварује и на окрњеним глаголским основама, па у таквим изведеницама може на исти начин да се замагли потенцијално присутна поновљивост: гради се *сипити* < сипати. У већ деминуираној речи *лешкарати* затирање црте повремености постиже се на одговарајући начин: *лешкарити*. Завршеци *-ати* и *-ити* у неједнако деминуираним глаголским речима такође провоцирају извесну, врло тапану, видску диференцију. „Он се смешка“ (смешка се ту и тамо, или лево-десно, отпоздравља) можда је за нијансу „интеративније“ од „Он се смејући“ (које има и нешто друкчију семантику). „Он певуши“ осетно је „дуративније“ од „Он певуцка“.

Ако се сад заједно осмотре неке од разгледаних измена, пада у очи да се на вокал испред вокала у глаголској теми редовно ставља дугоузлазни акценат: у случајевима као *глизити*, *сипити* итд. од *глизати*, *сипати*, тако и код *сипити* према *сипати*, и код *лешкарити* према *лешкарати*. Узмемо ли у обзир познате акценатске прелазе у хипокористицизма типа *Мира*, *Јова*, *кока*, *куца*, затим показане значењске варијације у типу *сукњица*, као и лаку „нехајност“ у дуративима *вобати*, *побати*, закључићемо да у српском језику дугоузлазни нагласак живо учествује при различитим уобличењима деминуираних или на сличан начин ублажених лексичких садржаја¹⁸.

Н а п о м е н а. Говорећи о значењима суфиксално деминуираних глагола, споменули смо „интерпретативне пратице“: могућност да се таквим глаголима исказује овлашно, дискретно, првобитно извршавање саме радње, или став према радњи који одаје неподаштавање акције и сл. У чланку *Значења афиксале глаголске деминуције* (в. бел. 1) навели смо рад (непубликован) Т. Шикопарије *Повезаност између реченичних конструкција и афективних стања — психолингвистички аспекти деминутивних глагола*. Ауторка је ту указала на различите чињоце, и то на социјални и на психолошки карактер порука које садрже ове лексеме. На пример: *пецнути*, према њеним анализама, садржи извесну говорну стратегију у односу на саговорника („помало наљутити познаника“), *гужакати* је такође везано за социјални фактор (детинјастост, недоличност), *певушити* за интимност, за „остваривање истовремено с неком другом радњом“, *лупкати* за досаду, неизвесност исхода главне радње, уз коју се „лупка прстима“, *живохарити* за беспроблемност, лежерност живљења итд.

Ако размислимо о кохерентним и адхерентним осмишљењима која глаголима придају адверби — а о чему постоје подробне расправе и у нашој науци и другде — наићи ћемо на чињеницу да се аналогно ономе што бива приликом употребе **а д в е р а б а** могу дешифровати

¹⁸ Дугоузлазни карактер акцента у систему различитих српских деминутива и хипокористика вероватно се усталивао и захваљујући деловању аналогја.

и моменти названи су фиксацијом глагола; да у овом творбеном поступку, на дубљим семантичким нивоима, могу да се прате, како адвербијалне (реченично условљене), тако и параадвербијалне (асоцијативне), унутрашње и додатне информације везане за исказ о радњи. Сличност је, наравно, веома кондиционирана, те захтева пажљиву обраду.

3. Префиксација

Поставља се питање: која је основна разлика између суфиксације и префиксације у поступку деминуирања, пошто су обе те појаве заступљене у језику? И даље: шта представља префиксација у кругу придевских речи а шта у кругу глаголских, у функцији којом се овде бавимо?

Пошто су префикси снабдевени значењима, јер су они, у датој служби, по пореклу а махом и данас предлози (најразливеније *по-*; у траговима се налази и *су-*), тј. пошто ниједан од њих није носилац семантике која би се утврђивала тек током ове употребе — то је и разумљиво што се тај деминуирајући чин није слободније развио. У појединим значењским остварењима он је сада слабо податак за квалитетну дефиницију.

Суфикси за умањивање, првобитно снабдевени само експресивном обојеношћу, постали су погодни и за означавање мале величине (перетко само по личној процени), малог трајања и сл., а затим и за исказивање говорникових ставова, за иронисање и разне друге стилске „додатке на казано“. Насупрот томе, префикси прихваћени да стоје у служби деминуције, од почетка асоцирају на нешто одређено — и то на лоцирање: „около“, „на“, „при“, „кроз“, „иза“. Они уносе у одговарајуће изведенице чинилац приближености или приближности, мерљивости, упоредивости. За разлику од давања констатације о очигледном, а даље — о субјективном, какав је случај код суфиксације, овако префиксирани придеви и глаголи, апелујући у језичкој свести на стандарде, на репере, у суштини указују на њихову недобаченост, те овде углавном одсуствују експресивне допуне, какве смо видели у излагању о суфиксима.

а. Придеви (и прилози)

Поједина значења која се добијају деминуцијским префиксирањем придева спадају међу најинтересантније проблеме на подручју српског језика. Поћи ће се од префикса *по-*, који, као и код одговарајуће глаголке префиксације, изискује веома суптилну анализу.

Примарно, а у данашњој језичкој пракси прилично потиснуто значење префикса *по-* јесте ознака за положај нечег следећег иза претходног, другог за првим, по првоме. Ово се може запазити, нпр., у речи *попевати* = „прихватити, понављати песму“. Из тога проистиче, природно мада не сасвим разговорно, елеменат „рангирања“, уз даља необично сложена асоцијативна рачвања. Тај елеменат се у исказима испољава двојако, под утицајима контекста, а чак и неких (у датој

ситуацији) скривенијих логичких процена. Ако се, нпр., каже „Стао је нешто почесто да навраћа код девојчињих родитеља“, подразумева се да то *ипак није баш често*, ређе је него што би било „често“. Ако се каже „Од октобра је кренула почесто да пада киша“, примисао је да је киша раније падала *ипак ређе*. Остварљивост такве когнатационе разпосмерности у принципу се да тумачити чињеницом да, рецимо, неко ко долази „по некоме“ има слабији ранг; али када долази „по некоме“ онај други, па трећи, све „један по један“ („по“ са већ помереним, дистрибутивним значењем) — онда настаје својеврсно, и у извесној мери ограничено, појачање. О томе даље.

Разнолике реперкусије овога што је сад речено видећемо најпре у анализи придева префиксираних са *по-*, која одмах следи, а затим у вези с глаголима¹⁹.

У класи придева видимо овакав низ могућности:

α (дебео) — *подебео*; β (дебљи, компаратив) — *подебљи*; γ (дебљи, апсолутни компаратив, такође учесник у систему придевске деминуције); δ (дебљи, апс. комп.) — *подебљи*; ε (најдебљи) — *понајдебљи*.

Исто то у класи прилога: *пошироко*; *пошире*; *шире*; *пошире*; *понајшире*.

Према три придевска ступња у њиховим основним значењима постоји пет у деминуираним (овде прецизније речено — у атенуираним): сваки од три основна атенуиран са *по-*, и апсолутни компаратив (на коме ћемо се посебно задржати) са могућношћу истог таквог морфолошког атенуирања.

Задатак је да се сви ти облички типови разгледају те да се упореде њихове семантичке шарже. Али најпре неколико речи о њиховој употребљивости.

Поводом типа α: он се гради од знатног броја придева — *подебео*, *повелик*, *повисок*, *поширок*, *подалек* итд.; ређе је, у данашњем стандардном језику, *пооштар*, *постар*, *погуст*, *погврд* и др., које исто тако бележе наши речници а за њима и стручна литература, не указујући увек на степен њихове прихваћености. Посебно би се могло размотрити које су значењске категорије првенствено отворене за овакву префиксацију (очигледно — значења димензија, али како иде даље опадање?). Запамтљиво је да поред већине нестандардно атенуираних позитива нормално егзистирају саодносни са њима компаративни облици из β (и из δ)

¹⁹ О префиксу *по-*, како у служби придевске деминуције, тако и глаголке, в.: И. Грицкат, *Деминутивни глаголи...* (бел. 1) на стр. 82—86 са тамо цитираном ранијом литературом; А. Бајен, *Besedovrje slovenskega jezika IV, Predlogi in predpone*, Љубљана, 1959, на стр. 9—27; М. Нвић, *О неким принципима глаголке префиксације у словенским језицима*, Јужнословенски филолог 38, 1982, на стр. 55—60, са подацима из новије лингвистичке литературе.

Етимолошка истраживања везују *по-* за грч. *ἄπο* = „назад“, „иза“, „даље од“, „касније“ (и др.): лат. *post* = „уз“, „при“. Уп. М. Фасмер (бел. 6).

постарији, погушћи, потврђи²⁰. (Уз компаративе осим *по-* може стајати још само *-о*: *одебљи* али не и **надебљи* и др.)²¹. Има, на другој страни, придева који се са *по-* готово и не могу појавити ни у једном типу сем у *а*: *поприличан*, или када је у питању адјективизираши радни придев: *поодрастао*, *поодмакао*. То су они придеви који, иначе, према својим основним значењима тешко граде или никако не граде компаративе и суперлативе. — Поводом типа *γ*: појава апсолутног компаратива у служби атенуирања постоји и другде, нпр., у словен. „*starejši človek*“, или нем. „*ein älterer Mensch*“, ограничавајући се на мањи број адјектива. Руски језик не зна за њу, пошто је она у руском онемогућена морфолошко-семантичком ситуацијом у вези с компаративима и суперлативима. — Поводом типа *ε*: управо само префикс *по-* може да се ставља уз суперлативе (*понајдебљи* али не **онајдебљи* и др.).

Полазимо од питања шта значи „подебео човек“ према „дебео човек“ (узимамо придев из круга речи са негативним конотацијама: суштински, или по прихваћеним конвенцијама). У изведеници *подебео* може да се запази значењско модификовање у два смера. „Подебео“ се каже и за човека „који јесте стварно дебео, иако не до границе иза које би настала претерапа дебљина; требало би да буде мало мршавији“ — а истовремено се каже и за онога „који се већ мало нагојио, дебељуца, али се још не може говорити о правој дебљини“. Према томе, истим творбеним поступком у процену се — пригодно — уноси и својеврсна детериорација, и својеврсна хипокоризација. У истом исказу може се, дакле, садржати и то да је дебљина премашила толерантан просек, па је таква оцена неповољна, али и то да није домашена граница иза које би почињала нетолеранција, па у том смислу оцена није неповољна. Међутим, у оба случаја долази до одређеног ограничења. Једанпут се подразумева „и пак не потпуна дебелост“, други пут „и пак не потпуна виткост“: у последњој анализи, ово је онај есенцијални чинилац на који се своди семантичка суштина префикса *по-*, макар он добијао даље, секундарне значењске изданке²².

²⁰ Лексикографија каткада посебно нотира показане компаративе, каткада, исто тако, и прилоге како у позитивном тако и у компаративном језику, па чак и суперлативе, а у неким случајевима само по један или по два члана тих граматичко-формантских групација. Разлози за то леже у самој грађи, наиме, речнички вокабулар зависи од употребе код одабраних писаца, према којима лексикографска експерција мора да се односи с пажњом, макар језичка пракса вршила властите изборе. Регистар одредница, као и изглед дефиниције, зависе такође од узуса прихваћених у речнику.

²¹ Ту особеност спомиње Б. Казимировић (бел. 1), на стр. 148, 158.

²² Одговарајуће разматрање могло би се извести са придевом чије би основно значење било из круга уочљиво позитивних конотација (не „дебео“, него „витак“, „лен“, „добар“), па би се и тај повољан квалитет помоћу префиксације са *по-* или *донекле* смањивао, или *донекле* појачавао. Међутим, изведенице са *по-* и позитивно семантизованим придевом ретке су у свакодневној употреби, те би наше излагање било само беспотребно оптерећено таквим проширењем.

Да би се изонтриле разлике између разгледаног типа α и следних типова, потребно је, прво, зауставити се на питању апсолутног компаратива, на типу γ .

У нашем језику сасвим су обични примери „хаљина за дебљи стас“, „нешто старији човек“, „једна млађа жена“, „он спада међу инколлованије“ итд. То су компаративни облици без релација које из њих, ипаче, синтаксички проистичу; једна специфична подврста компаратива на путу граматичког осамостаљења. Значења су и ту на одређени начин атенуирана, и имају извесне сродности са значењским исходима напред разгледаног префиксирања. Уколико основно значење пагње негативној процени, модификација се врши, тако рећи, уназад, ка позитивном. „Дебљи стас“ се каже да би се ублажио суд о нечијој стварној угодности; ако се каже „старији човек“, то значи да је човек мање стар него што би био да је „заиста сасвим стар“, он „још ни сада није до краја изгубио нешто од своје младости“. И обрнуто, ако се полази од позитивних по природи квалитета, онда се садржај придева овим поступком, губећи изразитост, усмерава у правцу негативнога. „Млађа жена“ није сасвим млада, она „већ иде у сусрет старењу“; „инколлованији човек“ ипак није до краја инколлован.

Апсолутни компаратив с једне стране доиста, дакле, садржи значење „увечање протегнутости“, и зато је тај граматички облик (тј. сам компаратив) на своме месту. Међутим, у одсуству „репера“ за компарацију у реченици, то протезање се врши ка некој замисленој умереној вредности као особеном логичком реперу, или, још прецизније, тако исказана процена садржи усмеравање ка просеку. „Дебљина стаса“ и „младост“ жене су упросечени, стас није баш сасвим дебео, жена није баш сасвим млада.

Сличност између типова α и γ лежи у елементу ограничавања („ипак не“, „није баш сасвим“). Њихова разлика се састоји у томе што тип α *подебео* може да садржи процену ублажености, недосегнутости како са подтекстом одобравања, тако и неодобравања, док тип γ *дебљи* означава скоро једино тенденцију ка просеку, без вредносних комплемената.

Даље се поставља питање у чему је проблематика двозначне речи *подебљи*, коју налазимо и у типу β и у типу δ . Таква реч, на првом месту, представља атенуацију право компаратива: „подебљи од свога брата“, „постарији од ње“, и у том случају префикс *по-* приступа у својој основној служби семантичког ублажавања, а компаратив остаје у својој. Али образовање *подебљи* означава такође и даљу атенуацију оног значења које се садржи у типу γ *дебљи*: „то је један подебљи човек“, без поредбености. Треба потражити разлоге зашто се појављује и овакво, у суштини подвосматручено атенуирање.

Типови о којима говоримо често траже поред себе допуне за наглашавање већ изречене ублажености: „мало повисок орман“, „нешто пушији стас“, „малко старија жена“. Дакле, грађење *поде-*

бљи према апсолутном компаративу *дебљи* уклапа се у тежињу ка таквој мултипликацији. Он и сам може да буде допуњен у истом смислу: „м а л о подебљи младић“. Најзад, један од подетницаја за стварање овог типа крије се, вероватно, и у чињеници, већ споменутој — да се од придева са позитивним значењима данас ретко гради тип α (*полеп, посладак*). Ту празнину попуњавају по извесној аналогiji (јер постоји, нпр., *повисок — повини*) уобличења *полепши, послађи*, која се семантички сливају са својим слабо прихваћеним позитивским парџањима²³.

Што се тиче типа ϵ *понајдебљи*, њиме се, очигледно, атенуира суперлатив. Одмах се поставља питање: пошто се суперлативом исказује да је особина доведена до максимума, тј. да се у њој не може садржати семантика ступњевитости на коју би се дало надовезати и атенуирање — како ту може да функционише чинилац умањености, ублажености? Одговор је следећи. Сам суперлатив се, по логици ствари, не да деминуирати ни аугментирати, ни умањити ни увећати, али се у овом случају атенуација протеже на смисао садржан у нешто ширем или у потенцијалном контексту. Реченица „Он је међу присутнима *понајдебљи*“ подразумева како се у већем скупу људи него што су споменути „присутни“ могу наћи и дебљи људи, или да у менталној представи постоје и дебљи од њега, међутим, у датој ситуацији, у о г р а н и ч е н о м избору, овај „присутни“ је најдебљи. Уз овакве изведенице најчешће пристају додаци, као „она је ј о ш и *понајбистрија*“, „ово је и п а к *понајбоље* од свега што се нуди“ и сл.

Опет, према томе, ступа у игру моменат ограничавања, чији је карактеристичан носилац префикс *по-*²⁴.

По сложености проблематике на другом месту после *по-* стоји префикс *о-*.

Упитаћемо се, најпре, које његово значење игра улогу у процесу деминуирања придева. Према подацима етимологије и упоредне језичке историје, још у раним епохама развишли су се предлози (одн. префикси) сличног или подударног облика, об- и о-, од којих је први указивао на значење обухватања, окруживања, а други на значење додира — што се, опет, раздвајало на семантику оптерећења и семантику окрзнућа. Индоевропско порекло им је заједничко. Свакако да је значење благог додира легло у поимање деминуираности.

Као и код *по-*, и из истих разлога, у реченицама и у стручним радовима налазе се, како стандардни префиксирани придеви са *о-*, тако и ређи: *омален, олак, осредњи* (у квалификативном значењу) — а поред њих *ократак, одуг*. И опет као у случају *по-* (видели смо: ретко је *потврд*,

²³ Р. Стијовић (бел. 1, на стр. 110) тачно запажа случајеве када *повећи* није компаратив од *повелик* (нити *овећи* од *овелик*), допуњујући тиме нека постојећа тврђења. Слично Б. Казимировић (бел. 1, на стр. 153—155, 157—158).

²⁴ У неким источним говорима Србије, у македонском и у бугарском језику, недвосмислена је (и давнашња) служба *по-* у компаративима (као што је *нај-* у суперлативима). Није сасвим необично што су се догађала таква семантичка преливања (нешто слично, или прелазно, видели смо код *подебео*).

чешће *потврђи*), констатује се и овде појава да су компаративни облици (уп. *δ*) *окраћи*, *одужи*, *отањи*, *отеши* природнији у језику него *ократак*, *одуг*, *отанак* или практично непостојеће *двџсан*. Додуше, компаративна уобличења не могу да се направе према сваком позитивном, нпр., уз *олак* не гради се **олакши*.

Основна придевска значења овде се узимају махом из круга речи са семантиком мале димензије, премда има изузетака. Извођење са *о-* даје значење даљег атенуирања. Таквих деривата има сасвим ограничени број.

Особеност образовања типа *отањи*, у поређењу са напред разгледаним образовањима са *по-* као што је *подебљи*, јесте та да се *о-* додаје само на апсолутни компаратив, а не и на примарни. Отуда не постоји *„отањи од њега“. Очигледно, сметња лежи у томе што код семантике која се уноси помоћу *по-* учествује, поред осталог, помињани чинилац „рангирања“, док је код *о-* у питању једино умањеност, овлашност. Из таквог одсуства елемента поредбености у *отањи* произилази да се разлика између *отанак* и *отањи* своди на врло малу меру. Исто тако, *овећи* би пре било семантички аналогно са *повелик* него са *повећи*, управо зато што придеву *овећи* недостаје показни значењски сегмент који је испољен у *повећи*.

Још три напомене. Прво, постоји реч *омалечак*, префиксирани облик суфиксно већ деминуираног придева. Друго, нађене су речи *облен* и *обраван*, где фигурира *об-* чија је основна семантичка вредност — окруживање. Према тумачењу из *Речника Матице српске* и за њиме код Б. Казимировић (о.с. 152), значења су „подоста, прилично (лен, раван)“, што значи да су се те функције *о-* и *об-* поново додирнуле²⁵. *Облен* и *обраван* су, ипак, лексичке а не категоријалне творевине. И треће, у језику живе придеви *отужан*, *округао*, *огаван* и још неки који би могли да приликом анализе префикса *о-* привуку пажњу. За *отужан* Рјечник ЈАЗУ вели да је направљено према *тужан*; савремено значење придева *отужан* више се не повезује са *тужан*. *Округао* је већ у давним епохама добило своје *о-* (уз првобитно *круг-*) можда ради појачања основне семантике обухватања, циркумјуренције, а по неким изворима (Далев речник) и у смислу приближности, о каквој ми овде говоримо. *Огаван* је стара, општителовенска творевина негативног значења. Треба, дакле, одвајати продуктивну шему грађења придевских атенуатива од ових ретких лексикализованих случајева.

Префикс *на-* води порекло од прасловенског предлога ~ префикса који је могао бити чак и фактор аугментирања, што се још и сада запажа у неким руским изведеницама (*накрепко* = веома чврсто). Он стоји и у етимолошкој вези са *нај-*. У српским придевима његова служба се усмерила према означавању начестости: као да је на основу семанти-

²⁵ На некадашњу неиздиференцираност *о-* и *об-* могла би да укаже ова паралела: срп. *омекшати* — рус. *обмячить* у истом значењу; исто тако *омекнути* — *обмякнуть*.

ку нешто „нагазило“, „налегло“, па је настало лако оштећење, и тиме умањење особине. Овај префикс већином се везује за придеве негативних конотација, али по аналогiji настају и друкчији спојеви: *наглув*, *накисео*, *нагруо*, *накрив*, *нажуг* — *набрз*, *нацрвен*. У свакодневној употреби има мало таквих деривата, док се по књижевним делима, речницима и студијама налазе и необична и индивидуална образовања: *натврд*, *наслеп*, *наглав*, *наблед*²⁶.

Још је непродуктивније деминуирање придева помоћу префикса *при-*. Његово препознатљиво значење „близу, поред“ није уродило богатијим грађењем одговарајућих адјектива, мада је, теоријски, то могло да се догоди. Обични су придеви *пришност*, *приступ*, *приблисава*, *пристен*, *приступ*: као што се види — са негативним основним значењима. Наилази се на *пришврд*, *прикрогак*, *пригуд*, па и на *приснажан*, *пристар*.

Придевска префиксација путем *про-* треба да резултира значењем тек делимичног пробијања, проницања дате особине у основној семантици придева. „Проседа коса“ је таква коса, где је седа боја почела да бива мало приметнија, „прохладан дан“ је дан који није хладан али је освежен хладњикавим дахом (ова лексема, са истом семантиком, постојала је још у старословенском). Или, другим речима, придевске особине „седа“, „хладно“ ослабљене су, умањена им је типичност. Појединци су употребили *проблед*, *проредак*, *просув*, али је у такве изведенице атенуираност била унета мање-више по аналогijaма а не по семантичкој доследности. Цео поступак остаје скоро сасвим непродуктиван.

Најзад, поводом префикса *су-*²⁷ треба рећи да стандардни придеви удружени с њим представљају лексикализоване јединице — *сумакнит*, *сулуд*, или данас ређе *субјел* (*субео*, *субеласт*). *Сумрачан* је изведено од „сумрак“, а језички истраживачи су још нашли *сувлажан*, *суглув*, *субенаст*, *сумодар*, *суцрвен*, чак и *суобао*, *сумргав*. Очигло је у некој давнашњој фази овај префикс имао тенденцију да ступа у спрегу са називима боја, означавајући њихову примесу, присенак, а затим са називима психичких стања, асоцирајући на приближавање душевном мраку. Речи као *суцрвен* или *суобао* не могу бити ништа друго до смеле али и неуспеле творбено-семантичке аналогije²⁸.

На крају излагања о придевској префиксацији даће се још неколико кратких коментара.

Напред је било споменуто да се на адвербе, у начелу, односи исто што се односи на адјективе. То се мора схватити једино у мери у којој

²⁶ В. у наведеним радовима Ђ. Даничића, Р. Стијовић, Б. Казимировић (бел. 1). И за преостале префиксе документација је узимана из ових радова.

²⁷ О њему в. у бел. 6.

²⁸ У радовима Р. Стијовић и Б. Казимировић има знатан број правилних запажања о овој тематици, од којих смо нека напред истакли. Б. Казимировић посебно говори о префиксацији прилога.

се и иначе подударају одговарајућа придевска и прилошка образовања, као и саме могућности грађења ових других према првима. Иако је то појављење у суштини граматикални чин, у многим примерима се не појављује теоријски очекивана системност. За садашњу расправу је довољно да се укаже, нпр., на ограничену употребу *поближе* према уобичајеном *поближе*, или на необично *побрз* (у Речнику САНУ: „у извесној мери, донекле брз; спреман на нешто“) према *побрзо* = „убрзо“, или „ускоро“, или „хитно“, са друкчијом семантиком истог префикса. Ова проблематика би захтевала посебну студију, и то са много историјских и упоредних осврта.

Једна од појава која засада очекује не толико будућа истраживања колико тек уопште будућу еволуцију у српском језику, јесте та да ће — можда — и са осталим префиксима а не само са *по-* и са *о-* да се праве компаративи: *пакиселити, приглуљити?*

Уз префиксалну придевску деминуцију придружује се, бар у принципу, атенуирање помоћу предметка *не*. Овим се залази у широку област негације и њених многих значењских врста и подврста. Рећи ћемо само да у српском језику атенуирање придевског значења помоћу *не-* није узело маха. Постоје речи *невелик, недалек* (чешћи је прилог *недалеко*) са таквим значењима. *Нелеп, недобар*, или *небог* и др. представљају развој у правцу привативних значења, значења искључености, а такође, често, и средство за лексичко еуфемизирање. У руском језику, за разлику од српског, задржава се у многим случајевима моменат ублажавања, тендирања ка умереном: *невысокий, небогатый* итд. Запажамо да нису неупотребљиви ни одговарајући српски придеви са истим таквим значењским нијансама, што и речници потврђују; али за данашњи стандард речи као *невисок, небогат* делују неприродно, застарело, или као врста русизама.

6. Глаголи

Сличности које се појављују на плану „умањивања“ између суфиксације глагола и њихове префиксације нису изразите, а разлог је, поред осталог, онај о коме је било речи у уводном пасусу о префиксирању уопште. Сличности између резултата глаголске и придевске префиксације — разуме се, у границама које природа тих речи допушта — нормалне су и видљиве.

У славистици постоји опсежна литература која се бави глаголском префиксацијом²⁹. Најзамршенија проблематика односи се на префиксе *по-*, богат семантичким потенцијалима — тачно онако како смо то видели и у вези са префиксираним придевима. Литература о глаголима проучава га неупоредиво чешће него остале префиксе.

²⁹ Радови су наведени у бел. 19. Наглашавамо да су и оне раније студије које се у тим радовима цитирају веома садржајне. То омогућује да се овде не враћамо на већ разјашњене недоумице.

У сврху деминуирања српски глаголи добијају још два префикса који нису забележени код придева: *за-* и веома дубиозно *над-*.

Поводом *по-* јављају се два питања. Прво је — уопште богат семантички распон који се може остваривати путем овакве глаголске префиксације (споменимо појаву да тај префикс не потиरे до краја имперфективност основног глагола: нпр. *поиграти*); а у тим оквирима, уз знатно сужење, настају и — условно речено — деминуирана значења. Друго, изразитија деминутивност се оформљује тиме што глаголске речи са префиксом *по-* могу да се имперфектизују помоћу инфикса *-ва-*, па се тако постиже итерирање, већ споменути и укратко прокомментарисани пратилац деминуције.

Историја ове граматичко-семантичке појаве, још од прасловенског раздобља, бивала је, ако може тако да се каже, премрежена разним еволутивним линијама: у погледу значењског развоја самог *по-*, затим у погледу територија и различитог трајања појединих фаза. Значења тог префикса су се разгранавала, али неједнаким брзинама у разним језичким арсеалима. Тако је дошло до значајних разлаза међу словенским језицима у процесима о којима је реч, а и до несиметрија и испрекиданости у границама истих језика.

Задржаћемо се на савременом стању у српском језику, не залазећи у подробнију анализу.

Префиксацијом несвршених глагола стварају се изведенице типа *поиграти*, *подрхтати*, *поставати*, *полежати*, *поседеги*, *посвирати* итд., које уједињује значење краћег и терминираног времена проведеног у одговарајућим радњама (или стањима), а тиме им се придодаје и извесна мера атенуације. Даље: у *покуцати* (на врата) још може, али и не мора, да се примети атенуирање у смислу „дискретно или неодлучно извршити радњу куцања“. *Побојати се* у наше време готово је једино чист перфектизован глагол (неки речници бележе и ублаженост); *погледати* је израз обичне перфектизације.

Слично је и код свршености (која се овим поступком формално удваја), са семантичким помацима или без њих. *Понестати* означава да је основни садржај глагола досекле деминуиран: то није „нестанак“ до краја, већ осетно „смањење, чиљење“. Између *маћи* и *помаћи* једва може да се утврди нека разлика осим, евентуално, стилске. На другој страни, између *јавити се* и *појавити се*, или *ставити* и *поставити* већ почиње да се испољава лексичка диференцијација.

Нећемо говорити о даљим размицањима, као што су, нпр., *копати* — *покопати* (где *по-* уноси своје спецификовано значење прекривања и поништавања) и многа друга. Постоје парњаштва као *скакати* — *поскакати*, *гуцати* — *погуцати*, у којима, захваљујући семантичкој компоненти код основних несвршених глагола (умноженост појединачних чинова) настаје дистрибутивност код свршених.

Очекивало би се да имперфектизација и итерација ових изведеница, у првом реду оних где се већ самим *по-* подстакло значење умањења, произведу праву деминуцију, да се тим начином створе деминутивни глаголи каквим обилује руски језик: *поигриваџь, полѣзсиваџь, постукиваџь, побавваџься, постреливаџь* итд. Видимо, ипак, да истородна појава у српском није раширена, није регулисана, тако да она управо и сведочи о поменутих напред несиметријама. У очекиваном смислу живи су глаголи *поигравати, подрхтавати, поскакивати* — највероватније због малопре показаног значењског детаља умножености, сукцесирања, који је у основним глаголима присутан, а тај чинилац иде у прилог итерацији и деминуцији. Међутим, то исто још пре би требало да се јави у вези са *покуцати*, али за данашњи стандард *покуцавати* или *покуцивати* нису курентне речи, иако их речници наводе. С друге стране, уз *поболети*, које има доста нефиксирано значење, и чешће се појављује (а опет не као стандардно) у рефлексивном облику *поболети се*, сасвим је обично атенуирано *поболевати*. Трајно значење у корену *бол-* није, дакле, емело овај граматички поступак, праћен семантичком допуном; али ни дуративност, рецимо у *лежати*, ни постојање атенуираног *полежавати*, нису омогућили **полежавати*.

Надовезујући се на ову анализу, треба опет истаћи да суфиксација остаје у српском језику као устаљени начин реализовања глаголске деминуције. Она чак приступа као помоћно средство да би се саградиле понеки деминутиви у кругу оних глагола који то самом префиксацијом не постижу: *пољешкивати, поигкивати*. Али ни ово данас није распрострањено.

Првобитно значење префикса *по-* о којем је напред било говора и које је размотрено у вези с придевима, несумњиво и овде постоји у свом прикривеном трајању. Сваки тако деминуирани глагол, примарно или бар теоријски, значи неко „следовање у временском или интензитетском аспекту и за“ основног глаголског значења.

Позната је појачајна служба префикса *по-* у придевима и именицама (*подобар*, донекле некњижевно; *појунак*, некњижевно). Међу подацима у раду М. Ивић³⁰ о томе да и приликом глаголске префиксације са *по-* може долазити до аугментирања, до значења продужавања радње, дају се примери из разних словенских језика, са цитираним анализама код одогварајућих стручњака. Неки примери код њих били су показивани као недвосмислене потврде за аугментацију; за неке су проучаваоци говорили да су двозначни, да могу истовремено наговештавати и продужење и скраћење. А то се, у одређеној аналогiji, слаже са оним што смо изнели поводом *по-* код придева.

Прецизирајмо: прво, „дужину“ трајања у тако изведене глаголе убацују често респективни адвербијални додаци („дуго је поседео“).

³⁰ О.с. (бел. 19).

Још нешто, што је битније — ипак, чак и у примерима као срп. *потрајати* (са компонентом дужег трајања), или пољ. „*może to potrwać dwa tysiące lat*“, или словен. „*ob nedeljah radi prospimo*“, или рус. *по воскресеньям мы любим поспать*“, постоји онај исти чинилац на који смо напред скренули пажњу када је била реч о суперлативима типа *понајдебљи*. Јесте у питању повећана, па и веома повећана мера, али је у представи (можда „испод прага свести“) задржана нека врста подразумевања да и такав вид трајања, спавања, ма колико дуг, упркос свему представља „исечак“ из појма о неограниченом трајању, спавању или др., слично као што је *понајдебљи* у нашој анализи био „најдебљи“ из круга свих присутних, датих, али не и свих могућих.

Као што је био случај код придева, тако и код глагола изведенице са даљим префиксима своде се на мањи број, а проблематика се осетно упрошћује. Једино је комбиновање префиксације са *по-* и инфиксације са *-ва-* могло дејствовати у даљем, имперфектизованом деминурању. Глаголи који се, спорадично, деминуирају са другим префиксима, сем малобројних изузетака не добијају приликом претварања у несвршене тај значењски суплемент. Не запажа се ни продуктивна могућност њиховог довођења до имперфектизоване семантике умањености у комбинацији са суфиксним додацима (као у *пољешкивати*).

Споменуто је *олекшати*, које је у приметнијој мери атенуирано него *умекшати*. Префикс *о-* може се овде процењивати из спецификоване семантичке визуре. На пример — да је у префиксираним *огрепсти*, *опрљити* употребљена његова нешто другачија нијанса (завршеност достигнута слаби м додиром, окрзнућем) него што је то у *осушити*, *охладити*: улогу играју значења основних глагола и њихова међудејства са префиксом.

Префикс *на-* придаје појединим глаголима семантику почетка, начињања радње: *нагрести*, *начути*; са даљим слабљењем тог елемента: *нашалити се* = „извести или изрећи малу шалу“. *Назрети*, *начети* имају тражена значења, али је један од два основна глагола овде застарео, а други не постоји. Рјечник ЈАЗУ зебележио је из Истре: *наслишкати* = начути.

Нашалити се може да значи и „изрећи много шала, издовољити се шалама“, зато што *на-* као префикс у оваквом споју учествује у друкчијој семантичкој улози³¹.

Историјски и дијалекатски подаци сведоче о губљењу из језика деминураности са *на-*.

Префикс *под-* је актуелан у руском језику као чинилац умањивања глаголског значења: не само у смислу да се радња врши истиха,

³¹ Према Рјечнику ЈАЗУ *навидјети* значи и „мрзети“ и „волети“ (етимолошко тумачење је исправније код Фасмера).

кришом — *подсматриваѣ*, него и шире: *поддуваѣ* = „помало дувати“, евенуално и „са стране“, и „одозго“, *подыскиваѣ* = „тражити с времена на време, не много одлучно“. У српском језику, и то код итеративизованих изведеница, може се такође наћи блага деминуираност укомпонована у одговарајућа значења: *подверискивати*, *подскакивати*. Ту, очигледно, дату службу врши итерација, док *под-* улази у изведенице са својим лексичким садржајима. Траг могућности да се основном глаголу (додуше већ модификованом у друкчијем правцу) дода деминуција, налази се у *поднапти се*, *поднадуги се*.

Префикс *при-* представља релативно живо средство деминуирања перфективних глагола: *прилећи*, *присетити се*, *приуставити се*; такође и: *припретити*, *придржати*. Али, обрнуто од примера као *подскочити* — *подскакивати*, овде са имперфектизацијом са *-ва-* не ствара значење умањења.

Немногобројни су српски глаголи са *про-* који могу бити окарактерисани као деминутивни. *Про-* доноси, уз перфектизацију, семантику кратког времена проведеног у радњи: *продремати*, *прошегати се*. Подаци из речника са старијом грађом говоре о некада живљој таквој деминуцији. *Прочистити*, *прокашљати*, *прогазити*, *прокувати*, *прокуцати*, *пролупати* код неких лексикографа, а делом и код Вука, обележени су као умањени³².

Уколико се у семантичком споју почетносвршености које уноси *за-* и глаголског значења потенцира сам елеменат отпочињања, плитког, површног залажења у радњу, резултат може да буде својеврсно умањење: *засећи*, *загрести*; по аналогiji и *застати*.

Најзад, наишло се и на префикс *над-*. У руским глаголима он ствара специфичну нијансу начетости, обично почетка неке деструкције: *надломити*, *надмяти*, *надгалити*, *надпороти*; *надсушивати* (у Речнику Вл. Даља има доста примера који су за данашњи језик застарели). Спомињемо ово зато што се и у српској грађи евентуално могу наћи примери као што је овај: „Сине, дођи к себи, рече она надломљеним гласом“ (Гр. Божовић) и још један Божовићев пример и један из часописа, сви такође са именицом „глас“ — потврђени у Речнику САНУ. У питању је очигледно утицај рус. „надломленным (надтреснутым) голосом“, које представља уходану фигуру везану за реч „глас“: „сломљен (глас), али не у потпуности“. Глагол *надломити* је у Речнику САНУ дефинисан само као „сломити, скршити“.

Закључак ове студије, у којој је приказан спектар различитих, углавном мање проучаваних питања, јесте тај да у ономе што се може

³² Детаљније в. у: И. Грицкат: *Деминутивни глаголи...* (бел. 1), на стр. 88. Није искључено да су стари састављачи дефиниција овако упрошћеним речничким подацима обухватили, код појединих глагола, значење кратког времена у којем се врши радња. Међутим, као да ту нису осећали и друкчије значењске присејке, које ми данас примећујемо.

упрошћено назвати деминуирањем учествују веома разпородни чиниоци. То су општа лексичка значења добијена деминуцијом, затим формална и семантичка разједначавања од једног до другог словенског језика, често испољени стилистички елементи који показују чак неједнаку типологију по разним језицима, као и творбена и значењска флуидност у историјском трајању истог језика, овде српског који је био одабран за анализу.

Резюме

Ирена Грицкат

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ГРАММАТИЧЕСКОЙ УМЕНЬШИТЕЛЬНОСТИ

В настоящей статье проведён разбор суффиксальных и приставочных способов словообразования в сербском языке, создающих значение уменьшительности у имён существительных, имён прилагательных и глаголов. Приводятся отдельные сравнения с соответствующими признаками в русском языке.

В сербском языке распространён тип суффиксальной уменьшительности у существительных, немного меньше у прилагательных, и, в отличие от русского, он широко употребителен у глаголов. Отмечена некоторая разница между двумя языками в том отношении, что суффиксальные образования в русском языке чаще, чем в сербском выражают идею ласкательности, а также фамильярности или почтительности, придаваемой таким образом контексту.

Приставочное уменьшение можно наблюдать у сербских прилагательных и глаголов, причём и в том и в другом случае самый большой интерес вызывает приставка *по-*, в связи с которой автор предлагает некоторые новые семантические подходы в анализе. Остальные приставочные словообразования малопродуктивны.

ALEKSANDAR LOMA
(Beograd)

DALJE OD REČI: REKONSTRUKCIJA PRAJEZIČKIH LEKSEMskih
SPOJEVA KAO PERSPEKTIVA SLOVENSKE I INDOEVROPSKE
ETIMOLOGIJE

Svrha rada je da predoči u kojoj meri i na koji način istraživanje prajezičkih leksemskih veza, posebno pesničkih formula, može doprineti etimologiji pojedinih složenica (primer: sl. *divizna/divizna* = dačko *δίεσαῖα* 'Verbascum') i prostih reči kod kojih je došlo do inače neobjašnjivih značenjskih pomaka (primer: prasl. **dernu* 'Cornus', **drev-wn-* 'antiquus', oboje od **dereu-* 'drvo').

Uvodna napomena: Prvi deo ove studije predstavlja saopštenje pročitano na Znanstvenom skupu o etimologiji održanom u Zagrebu juna 1987. godine pod naslovom „Etimologija pojedine reči i etimološka rekonstrukcija delova prajezičkog teksta“; pisana verzija, svojevremeno poslata i primljena za štampu u zborniku skupa, u kojem se međutim nije pojavila (up. str. 338), podvrgnuta je za ovu priliku samo neznatnim izmenama i dopunama. Drugi prilog, koji sledi isto istraživačko usmerenje, ovde se prvi put iznosi pred naučnu javnost.

I.

O SLOVENSKOM I DAČKOM NAZIVU BILJKE 'VERBASCUM'

0. Rekonstrukcija indoevropskog prajezika dosegnuta na današnjem stepnju komparativne lingvistike otvara nam približan uvid u njegove glasove, glavne modele tvorbe i promene reči i osnovni leksički fond; pruža nam, dakle, jednu sliku tog praistorijskog idioma za koju se, uprkos svim prazninama, ne može reći da je fragmentarna, ali koja je, pri svojoj relativnoj celovitosti, kao i kod svih jezika koji su izumrli bez tekstovne predaje, nužno elementarna. Njena elementarnost ogleda se u činjenici da, poznajući osnovne elemente jezičke strukture, gotovo uopšte ne poznajemo način na koji se ta struktura spojevima svojih elemenata realizovala u kontinuiranom govoru; drugim rečima, **prajezički tekst** izmiče našem saznanju. Postoji, ipak, jedan pravac istraživanja na kojem indoeuropeistci uspeva da minimalnim, ali dragocnim rezultatima prevaziđe ovo svoje ograničenje. Zahvaljujući konzervativnosti i formulaičnom karakteru jezičkog izraza u obrednom i junačkom pesništvu, neka književna dela te vrste kod

raznih ie. naroda, pre svega ona najstarija kao Vede, Avesta, homerski spevovi ili Edda, pokazuju u međusobnom poređenju podudarne leksemseke spojeve, koji se mogu smatrati nasleđenim iz prajezika. Identifikacijom tih formula kao minimalnih ulomaka kontinuiranog teksta rekonstruiše se izraz sakralne i epske poezije Praindoevropljana, tzv. **indoevropski pesnički jezik**, nem. *Indogermansische Dichtersprache*¹. Nas ovde zanima značaj koji ova „etimologija teksta“ može imati za etimologiju pojedine reči. Premda i kod proste reči njene leksemseke veze mogu biti indikativne pri određivanju njenog porekla i semantičkog razvoja, sintagme ustanovljive za prajezik najvažnije su kao putokaz pri etimologiziranju **složenih reči** u pojedinim jezicima, jer su složenice nastajale upravo sažimanjem takvih sintagmatskih spojeva.

1. U osnovni leksički fond prajezika u pojmovnom krugu opštih kozmološko-mitoloških predstava spadaju reči za nebo i boga neba **dīēus* i za zemlju i boginju zemlje **dhǵhōm*. Daju se rekonstruisati nekolike prajezičke formule u kojima učestvuju ove dve reči. Tako je uz **dīēus* dolazilo u apoziciji **pə₂tēr* 'otac' ili **génə₁tōr* 'roditelj', kao atribut **mégə₂* — 'velik', a uz **dhǵhōm* — **mātēr* 'mati' i kao epitet pridevi u značenju 'širok' **plta₂ú-* ili **uēru-* (Schmitt 1967, § § 282—300, 362—368; za rekonstrukciju praoblika ie. reči za 'zemlju' v. najskorije Mayrhofer 1985, § 5.3.2.).

1.1. Nas ovde zanima takav leksemski spoj ie. imena neba i zemlje, gde ona stoje jedno uz drugo u binarnoj opoziciji značenja. U prajezičku starinu takvog njihovog spoja načelno ne treba sumnjati, premda je on jasno posvedočen samo u Rgvedi, gde refleksi dvaju reči glase *dyāuh* i *ksāh* (osnova *ksam-*). Tu je, štaviše, ideja o Nebu i Zemlji kao božanskom paru našla sublimiran jezički izraz u kopolativnoj složenici tzv. dvandva tipa *dyāvāksāmā*, gde su oba člana u dualu. U nekim drugim ie. jezicima nailazimo na posredan odraz ove prajezičke opozicije kroz suprotstavljanje naziva za bogove 'nebeski' izvedenog od reči **dīēus* 'nebo' i naziva za ljude 'zemaljski' izvedenog od reči **dhǵhōm* 'zemlja': lat. *dei* : *homines*, lit. *diēvaĩ* : *žmònės*, frig. *detos* : *zemetos* (up. Haas 1966, 92—94).

1.2. Glavni razlog što u drugim srodnim jezicima ne nalazimo spojeve ekvivalentne vedskom *dyāuh* : *ksāh* leži u činjenici da je druga reč *dhǵhōm*, verovatno iz tabuističkih razloga, rano bila potisnuta iz teonimske upotrebe drugim imenima. I sam staroindijski već u vedsko doba za označenje obogotvorene Zemlje radije umesto *ksāh* upotrebljava sinonime *bhūmt*, *māh̄*, a osobito *pṛthivī*, po poreklu pridev u značenju 'široka', poimenjen kao stajajući epitet reči *dhǵhōm* u sintagmi koja je još prajezička, što prema ved. *ksām pṛthivīm* svedoče avest.

¹ Za osnovni uvid može se uputiti na Schmitt 1967 i 1968; u prvom poglavlju prve i uvodnom članku druge knjige izložen je istorijat istraživanja; prva knjiga predstavlja sintezu dotadašnjih rezultata, a druga izbor najznačajnijih radova na ovom polju. Od docnijih radova pomenimo Meid-ov (1978), gde su u nap. 7 na str. 19 d. navedeni najvažniji u međuvremenu objavljeni prilozi. V. još Campanile 1977, Watkins 1982; za slovenski domen radove ruskih semiotičara na rekonstrukciji prajezičkog obredno-mitološkog teksta, kako indoevropskog, tako i praslovenskog (posebno Ivanov/Toporov 1974) i u novije vreme R. Katičića (v. članak iz 1992, gde je data bibliografija autorovih ranijih publikacija na istu temu); iz pera ovog autora, Loma 1988.

zqm p̄arəθw̄tm i stnord. *fold* 'zemlja' (Schmitt 1967, str. 182 d.). Tako i kao složenica umesto starijeg *dyāvāksāmā* već u Vedama češće dolazi *dyāvāpṛthivī*.

1.3. Kod Grka je reč Ζεὺς od ie. *dīēus* izgubila apelativno značenje 'nebo' i očuvala se samo kao ime vrhovnog nebeskog boga, dok je χθών od *dhǵhōm*, obratno, funkciju teonima ustupila etimološki nejasnoj reči Γαῖα, Γῆ, zadržavši se samo kao apelativ 'zemlja'. Na taj način, opozicioni spoj prajezičkih reči *dīēus* i *dhǵhōm* nije se u grčkom jeziku mogao održati kao takav. Ipak se njegov odjek dā prepoznati u imenu i kultu **Zevsa Htonija**. Jedan od epiteta koje nosi bog Ζεὺς < **dīēus* jeste χθόνιος, izveden od χθών 'zemlja', pridev uporediv sa stind. *ksām̄yah* od *ksāh*. Na prvi pogled, spoj Ζεὺς χθόνιος može se činiti sekundaran i sa gledišta prajezičke etimologije pomalo bizaran, jer njime pojmu neba biva atribuiran pojam zemlje, koji mu je u prajeziku bio jasno oponiran. No razmatranje konteksta u kojem Zevs ovaj pridevak nosi vodi nas sasvim drugačijem zaključku. Hesiod u „Poslovima i danima“ preporučuje težaku da se pre prvog prolećnog oranja, stavivši ruku na ručicu pluga, pomoli za dobar rod Zevsu Htoniju i Demetri:

εὐχεσθαι δὲ Λιὶ χθονίῳ Δημήτερι θ' ἄγνῃ

(Hes. Opera 465). Slično se na ostrvu Mykonos krajem januara prinosiла žrtva Zevsu i boginji zemlje Geji radi letine, pri čemu su oba božanstva označavana istim epitetom: Ζεὺς χθόνιος i Γῆ χθονία (Nilsson 458, up. 401 d.). Zevs je, dakle, χθόνιος kada u svojstvu oploditelja zemaljskih polja dolazi u paru sa boginjom zemlje Demetrom ili Gejom, što je, očito, u vezi sa prastarim verovanjem o bračnom spoju Neba i Zemlje kao jemstvu poljske plodnosti, proisteklim iz značaja atmosferskih pojava kao kiša, sunce, grād za rast zemaljske vegetacije. Istu ideju sadrži i vedska predstava *dyāvāksāmā*, odnosno *dyāvāpṛthivī*; i indijski ratari su ovom božanskom paru žrtvovali pred prvo prolećno oranje (Ježić 130 d.). Dakle, pridev χθόνιος uz Ζεὺς prvobitno bi značio **Zemljin**, tj. označavao bi Nebo kao supruga boginje Zemlje², izvodeći se iz prajezičkog konteksta gde su reči *dīēus* i *dhǵhōm* bile združene u opoziciji značenja 'muško' : 'žensko' idejom božanskog para, kao u vedskom *dyāvāksāmā*³.

2. Od jezika rano dokumentovanih obimnim i arhaičnim književnim tekstovima, kakvi su staroindijski i starogrčki, okrenimo se jednom reliktnom ie. idiomu, kakav je jezik starih Dačana. Reliktnim jezicima nazivamo one koji su nam sačuvani sasvim fragmentarno, i to mahom u vidu oskudnog broja mini-

² Up. poznatu etimologiju imena Zevsova brata Ποσειδῶν = Πόσις Δᾶς 'suprug/gospodar Zemlje', koja do danas ostaje najprihvaćenije objašnjenje ovog teonima (Frisk II 583 d.). Zevsa i Posejdona združuje pridevak καταχθόνιος, koji Zevs u Ilijadi IX 457 nosi u paru sa Demetrimom kćeri Persefonom; Gerckenberg (1972, 84) poredi to sa vedskim parom *dyāvāpṛthivī*.

³ Zanimljivo je da bi po nekim etimolozima grčka imena boginje Zemlje Γαῖα, Γῆ i Δη(μ)ῆτηρ bila negrčki refleksi ie. teonima **dhǵhōm* (v. Gerckenberg, op. cit. 82). Prema takvom tumačenju, koje je predložio još V. Pisani u IF 53/1935, 30; 38d., Δη(μ)ῆτηρ. eol. Δαμμιάτηρ bi bio ilirski (?) refleks prajezičke sintagme **dhǵhōm māīēr*. Podrazumeva se da su Grci od nekog drugog ie. ogranka preuzeli te teonime u zamenu za *χθών, ne osećajući njihovu etimološku istovetnost sa svojom rečju za zemlju, tako da se binarne opozicije Ζεὺς : Γαῖα ili Ζεὺς : Δη(μ)ῆτηρ ipak ne bi mogle uzeti za grčki odraz ie. spoja **dīēus* : *dhǵhōm*.

malnih fragmenata, tj. pojedinih reči u stranoj predaji, od kojih manji deo čine glose sa datim značenjem, a daleko pretežnija su imena, kojima značenja ne znamo. Oskudnost i obeznačenost materijala predstavlja veliku prepreku pri izučavanju takvih idioma, koji god od dva moguća načina interpretacije da na njih primenjujemo. To su **kombinatorni metod**, koji se sastoji u identifikaciji podudarnih elemenata unutar raspoložive građe i posrednim putevima određenja (manje ili više verovatne) semantike, i **komparativni metod**, pri kojem se pojedine reči reliktnog jezika povezuju sa rečima u drugim srodnim jezicima i preko njih svode na prajezičku ravan. Načelno, rezultati su najpouzdaniji u onim slučajevima koji dopuštaju srećno sadejstvo oba metoda.

1.2. Specifičnost dačke jezičke zaostavštine je u tome što veliki njen deo otpada na fitonime, dačka imena biljaka u spiskovima kod antičkih medicinskih pisaca Dioskurida i Pseudo-Apuleja. U pogledu protumačivosti fitonimi stoje između pravih imena i glosiranih apelativa, jer već svojstva date biljke ocrtavaju krug mogućih značenja njenog imena, a sazvučnost tog imena sa nazivom za istu ili sličnu biljku u srodnom jeziku pruža dobar povod za etimološko vezivanje dveju reči. Na primer, kombinatornim metodom možemo dački fitonim *προδιάρνα* raščlaniti na *pro-diarna*, poistovećujući drugi element s antičkim imenom-mesta u Dakiji *Diarna* (*Tsierna*, *Zerna* i sl.), a ako je tačna pretpostavka da je ovaj toponim istoznačan, možda i etimološki istovetan sa slovenskim imenom reke u Rumuniji kraj čijeg je ušća u Dunav to mesto ležalo, rum *Cerna* < sl. **Černa*, značenje 'crn' kod biljke našlo bi potporu u njenim grčkim i latinskim imenima *ἑλλέβορος μέλας*, *μελανόριζον*, *veretrum nigrum* (Georgiev 1960, 111 d.; Neroznak 1970, 61 d.; drukčije Detschew 1957, 556 d., up. i 132). Komparativni metod ubedljiv je kod podudaranja relativno dugih fonemskih nizova, pri istovetnosti ili sličnosti fitonimskog objekta. Tako poređenje dačkog *κινούβοιλα* 'Bryonia alba' sa litvanskim imenom iste biljke *šimobuolas*, dosl. 'pseća jabuka', vodi jednoj pouzdanoj etimologiji dačke reči (Tomaschek 1893, 34 d.; Jokl 1929, 293; up. Neroznak op. cit. 59).

3. Wilhelm Tomaschek, koji je postavio upravo pomenutu etimologiju, ukazao je i na sazvučnost drugog dačkog fitonima *διέσεμα* sa slovenskim nazivima iste biljke *Verbascum divizna*, *divizna*, *divina* i sl. (op. cit. 32). No za razliku od njegova prethodno navedenog zapažanja, ovo nije urodilo opšteprihvaćenom etimologijom, premda se radi o glasovnoj podudarnosti koja ne ustupa mnogo ni u kvalitativnom ni u kvantitativnom pogledu vezi *κινούβοιλα* ≈ *šimobuolas*. Problem je u tome što južnoslovenski oblik *divizna*, koji stoji najbliže dačkom *διέσεμα*, slavisti smatraju sekundarnim u odnosu na *divizna*. Tako se, dođuše, pri tumačenju dačkog fitonima redovno ukazuje na slovenske oblike i, obratno, pri etimološkoj rekonstrukciji slovenskog praoblika upućuje se na dački naziv, ali se uprkos tome ova dva sazvučna imena iste biljke u dvama srodnim jezicima tumače svako za sebe.

3.1. Što se tiče dač. *διέσεμα*, naučnici su podeljeni na dve škole mišljenja. Po jednim, reč bi bila složenica sa genitivom ie. imena boga neba = lat. *diēs* u prvom delu, dok se drugi različito tumači: od korena 'goreti', uz pozivanje na nem. naziv iste biljke *Himmelbrand* 'nebeski požar' (Jokl op. cit. 287, prihvataju

Georgiev 1977, 27 i Neroznak op. cit. 57 d.), ili kao 'seme' (Orel 1990). Drugo tumačenje polazi od naziva za istu biljku sa značenjem 'svetiljka, baklja' i sl. u nekim jezicima i pretpostavlja u dačkom fitonimu sigmatsku osnovu **diyes* 'sjaj', dok bi *-ema* bio drugi član složenice (Detschew op. cit. 547) ili sufiks (Pokorny 1959, 185). U početnom slogu svi dakle vide ie. koren **dei-/dī-* 'sjati'.

3. 2. Što se pak tiče slovenskog imena biljke, primarnim se smatra oblik *divizna* koji je zajednički zapadnim Slovenima i nekim južnoslovenskim dijalektima, dok se uobičajen srpskohrvatski i bugarski oblik *divizma* izvodi odatle disimilacijom *zn > zm*. Rekonstruiše se, dakle, prasl. **divizna* i objašnjava kao sufiksalna izvedenica na *-izna* bilo od korena **div-* 'sjati', koji je u *diviti se*, bilo od prideva **divb* 'divalj'.

3. 3. To su aktuelne etimologije dačkog imena biljke *Verbascum* i njegova slovenskog sinonima; uzete svaka za sebe, obe se mogu učiniti prihvatljive, ako se već ni za jednu ne može reći da je sigurna. Međutim, one zaobilaze upadljivu podudarnost oblika *διέσημα* i *divizna*, i u najboljem slučaju samo dopuštaju isti ie. koren **dei-/dī-* 'sjati' u početnom slogu oba imena. Bilo je, doduše, pokušaja da se sazvučnost ova dva oblika artikuliše u etimološko poistovećenje; no oni su ostali po strani, zastranjujući i sami u pretpostavke o dačkoj pozajmici iz slovenskog jezika ili o slovenskoj iz dačkog. Na takvo nešto pomišljao je još Tomaschek, a Mareš je u *διέσημα* video preuzet slovenski naziv **dives-bma* (*-bma*), izveden od *divo*, *divese*⁴. No niti su iz takvog praoblika mogle nastati potvrđene slovenske forme *divizna*, *divizna*, niti se *divo* sme smatrati starom *s*-osnovom: svoju promenu ova reč duguje uplivu sinonima *čudo*, *čudese*, kome odgovara u grčkom sigmatska imenica hom. (τὸ) κῦδος, κῦδεος⁵.

4. Pristupajući ponovnom razmatranju slovenskog i dačkog naziva za biljku *Verbascum*, činim to sa osećanjem da dosadašnji pokušaji njihove etimologije nemaju ubedljivost konačnih rešenja i u uverenju da je pri istoznačnosti i sazvučnosti dvaju fitonima u dvama srodnim jezicima metodološki neispravno zanemariti mogućnost da se oba zajedno svedu na isti prajezički oblik. Pretpostavljamo, dakle, da u *διέσημα* : *divizna* imamo jednu dačko-slovensku fitonimsku izoleksu, uporedivu sa gore pomenutom dačko-baltskom κινούβουλα : *šinobuolas* (2.1.). Da bi se ta pretpostavka opravdala, mora se odbraniti prvenstvo sl. oblika *divizna* u odnosu na *divizna*, premda smo gore (3.2.) videli da rasprostranjenost oblika na slovenskom planu navodi na obrnut zaključak, jer je oblik na *-zma* samo južnoslovenski, dok se oblik na *-zna* javlja i kod južnih i kod zapadnih Slovena, te bi bio prasl. slovenski.

4.1. Odmah treba reći da postojanje prasl. izvedenice na *-izna* od prideva **divb* 'divalj' **divizna* 'Verbascum' stoji van sumnje, jer se ista reč u nekim

⁴ Pregled slovenskih oblika i etimoloških tumačenja pružaju ÉSSJa 5, 33 i SP 3, 219—221, up. još Skok I 403 i Machek 1954, 209, koji, polazeći od češ. oblika *divizna*, pretpostavlja složenicu s prvim delom od **dī-* 'sjati', a drugim u vezi sa češ. *zněti* 'goreti'; docnije je autor u svom etimološkom rečniku sâm odustao od te hipoteze.

⁵ Up. ÉSSJa 5, 33 d. Teško da se sme govoriti o ie. osnovi **diyes-* samo na osnovu dva podjednako sumnjiva primera, sl. *divo*, *-ese* i dač. *διέσημα* (tako Pokorny l.c. i SP 3, 221).

zapadnoslovenskim jezicima i u slovenačkom očuvala u opštem značenju 'divljač', kaš. i 'biljke koje divlje rastu' (po SP 3, 216—218), a uporedo se u istočnoslovenskim jezicima i u nekim južnoslovenskim govorima na istu biljku primenjuje naziv *divina*, koji inače znači 'divljina, divljač' i praslovenski je sinonim, zapravo tvorbeni varijanta reči **divizna* (Id. ib.; ĚSSJ 5, 32). Jedino se postavlja pitanje, da li u **divizna* 'Verbascum' treba videti izvorno nazvanje biljke, ili preinaku starijeg oblika *divizma*, sekundarnom adidecijom prema pridevu *divъ* koju Sławski i Boryś, uostalom, opravdano pretpostavljaju kod oblika *divina*? (SP 3, 219—220). Značenje 'divljina, divlje rastinje' primereno je, doduše, biljci Verbascum, ali je odveć uopšteno i zajedničko isuviše velikom broju biljaka da bi se upravo kod te biljke nametnulo kao izvorni semantički momenat⁶. Pre se može uzeti da je raniji fitonim, postavši nerazumljiv, bio reinterpretiran sazvučnim rečima u opštem značenju 'divljina'. I da nema dačkog διέσσημα da svedoči o većoj starini oblika *divizma*, verovatnijom se čini preoblika neobičnog završetka *-izma* u sufiks *-izna*⁷, nego obratna promena disimilacijom *zn > zm*, koja nema snagu glasovnog zakona, i pre bi se moglo reći da ju je Skok ad hoc iznašao polazeći od predubedenja o primarnosti *divizna* u odnosu na *divizma* (Skok I 403; usvajaju Sławski i Boryś u SP 3, 219). Ostaje problem arealne ograničenosti oblika *divizma*, no ona može biti znak koliko inovacije, toliko i arhaizma. Ako se ipak nekome davanje prvenstva ograničenije rasprostranjenom ili čak usamljenom obliku pred sveslovenskim može činiti metodički problematično, treba da se upita da li je sa metod. loškog gledišta ispravnije računati sa slučajnošću da se navodne inovacije odvijaju upravo u smeru restitucije pretpostavivih starijih oblika, kao kod *divizma* prema dač. διέσσημα, ili kod sh. dij. *nevesilje* pored prasl. **devę-silъ* prema ie. **neym̃* > sl. **devę-tb*?⁸

4.2. Pitanje primarnog oblika dačkog fitonima διέσσημα sastoji se u odnosu tog grčkog zapisa kod Dioskurida prema dačkom nazivu za Verbascum kod Pse-

⁶ Sl. pridev *divlji* kao oznaka za samonikle biljke i divlje životinje izgleda da je prvobitno značio 'božanski', tj. da je označavao one vrste o čijem rastu i uzgoju se staraju hogovi u opreci prema onima koje ljudi gaje (up. Loma 1988, 46), što bi se svodilo na istu temeljnu opoziciju „nebeski“ : „zemaljski“ kojom se ovde bavimo (l.l.). Bilo kako bilo, „divlji“ dolazi za biljke i životinje da povuče razliku prema „pitomi“, a opšta semantika „divlje rastinje“, primenjena na jednu između bezbroj biljnih vrsta kojima pristoji, u najmanju ruku je neobična, ako već biljka nema svoj veštački uzgajani pandan, što sa *divizmom* nije slučaj. Poučan može biti primer sh. fitonima *pustikara* 'Digitalis', koji Skok III 82 izvodi od *pustika* 'pusto trsje' (i kao toponim) + sufiks *-ara*, kao da bi to opet bila neka 'biljka koja raste na pustim mestima' (jedna od bezbroj takvih!), no dlakava stabljika biljke i naziv podvrste *pustena pustikara* jasno ukazuju da imamo posla sa specifičnijim označenjem, složenicom u čijem je prvom delu prasl. **phst̃* f. > sh. *püst* m. f. 'Filz'. Za drugi deo v. sledeću napomenu.

⁷ Zamučivanje izvornih formacija naslanjanjem kraja reči na produktivne sufikse pojava je koja se dobro zapaža u toponimiji (up. Loma 1985/87, 157—160), a nije strana ni fitonimiji, npr. *jeuša* 'drvo jova, Alnus' u šabačkoj Posavini (Radovanović 1994, 29), izvratno prema izvedenicama na *-uša* od *jeoša* < *ješu*. Ako se uzme da je naziv biljke *pustikara*, pomenute u prethodnoj napomeni, nastao preoblikom završnog dela složenice **phst̃i-kora* 'biljka dlakave kore' u sufiks *-ara*, uz naslanjanje na pridev *püst* 'desertus', imali bismo u tome i semantičku i tvorbenu paralelu preinaci *divizma* > *divizna*.

⁸ Prema Skok I 398 posredi bi bilo naslanjanje na *neven*; još je Berneker 1908, 189 smatrao *ne-* sekundarnim, dok je Prusik u KZ 33, 161 pretpostavio reliktno sl. **neve-* 'devet'; u samoj

udo-Apuleja, za koji rukopisi pružaju čitanja *diesathel*, *diessachel* i *diesapter*. Dioskuridov spis Περὶ ὄλης ἰατρικῆς nastao je sredinom I. v. n.e., a Pseudo-Apulejev herbarij potkraj III v. n.e., ali su u oba dela sinonimne liste naziva za lekovite biljke u raznim jezicima, u kojima se daje i dačko ime za Verbascum, poznije interpolacije: Dioskuridova s kraja III v. n.e., Pseudo-Apulejeva iz IV v. n.e., a izvor su im bili neki slični, ali ne i identični katalozi sinonima (Wellmann 1898, 369 i 375; Howald/Sigersit str. XX, Detschew 1957, 541 d., 546). Predaja oblika διέσημα kod Dioskurida može se smatrati pouzdanom (najstariji rukopisi alfabetskog Dioskurida su Constantinopolitanus s kraja V v. i Neapolitanus iz VII v.). Najraniji i najpouzdaniji rukopisi Pseudo-Apuleja iz VII—IX v. daju oblik *diessathel*, koga se i izdavači s pravom drže. Dva bečka rukopisa u kojima je Dečev pročitao oblike *diessachel* V i *diesapter* Vi potiču iz XII, odn. XIII v., tako da su ova dva čitanja očito pozne koruptele oblika *diessathel*. Kod *diessathel* pada u oči sličnost početnog dela sa Dioskuridovim διέσημα, a završnog dela sa egipatskim nazivom za Verbascum ἄθάλ, koji u spisku sinonima kod Dioskurida dolazi neposredno pred dačkim: Αἰγύπτιοι ἄθάλ, Λάκοι διέσημα. U nekom grčkom predlošku, zamenom sličnih slova, ekscerptor je umesto ΔΙΕΣΗΜΑ pročitao ΔΙΕΣΣΑΜ, što je shvatio kao lat. akuzativ objekta uz glagol „nazivaju“, koji se podrazumeva u spiskovima, od **diessa* (u Dioskuridovim spiskovima javljaju se pored latinskih nominativa na na -a akuzativi na -am). Prepisivačkom grčkom se docnije sa tako dobivenim oblikom stopio susedni egipatski sinonim *athel* = Diosc. ἄθάλ (koji je kod Pseudo-Apuleja unet i ispred dačkog naziva kao *natal*), i na taj način nastalo je *diessathel*. Prema tome, imamo posla samo sa jednim zapisom, διέσημα, i bespredmetno je u Pseudo-Apulejevim oblicima videti i jedan, a kamo li dva ili tri (!?) nezavisna zapisa tobožnjih dačkih sinonima⁹.

5. Možemo pristupiti komparativnoj analizi dačkog διέσημα i slovenskog *divizma*. Najpre na osnovu slovenskog oblika odredimo tačnu glasovnu vrednost zapisa διέσημα. Sl. z u položaju pred glasom različitim od *š* nužno se svodi na ie. zvučni palatal *ǰ* ili *ǰh*, za koji bismo u dačkom očekivali (satemski) refleks z. Tračko z < ie. *ǰ*, *ǰh* beleženo je u grčkom do IV v. st.e. sigmom, ali bi u docnijem razdoblju, kome pripada zapis διέσημα, normalna grafija za taj glas bila ζ¹⁰. No razmislimo li o krajnjem izvoru podatka kako Dačani zovu biljku Verbascum, nameće se kao najverovatnija pretpostavka da je ovaj, kao i većina drugih do nas dospelih dačkih fitonima, prvobitno bio zabeležen u doba rimskog

stvari. **nevēsih* je praslovenski dijalektizam, up. češ. *nevěšil*, stluž. *Novessellnyek* 1582. **Petasites* (Vasmer 1491; Sewc 1 s.v. *děvojaz*).

⁹ Ma kako to čudno zvučalo, variae lectiones jednog spisa (Pseudo-Apuleja) znale su biti tretirane kao tri autentično predata oblika, pri čemu je svakom ponaosob tražena različita etimologija drugog dela, i to se najviše poverenja ukazivalo najpoznijem i očito najiskvarenijem obliku *diesapter* (-*apter* tobož u vezi sa grč. ἄπτεο 'paliti'). Up. Detschew 1957. 546 d.; Neroznak 1978. 58. Orel 1990.

¹⁰ Za tu osobenost grčke predaje inojezičnih glasova up. R. Schmitt u ZDMG 117/1976/1, str. 125, nap. 53 i str. 132 d., nap. 97.

prisustva u Dakiji, od Trajana do Aureliana, na latinskom jeziku¹¹. U latinskom je pak obična predaja stranog zvučnog spiranta u intervokalskom položaju slovom *s*¹². Stoga prema sl. *divizma* valja čitati διέσσημα = *diezema*. Sa druge strane, kratko *e* u -σημα = *-zema* upućuje da je u sl. *divizma* između *z* i *m* mogao ispasti slabi poluglas prednjeg reda. Tako kao prvi stupanj uporedne rekonstrukcije proizlazi dač. **diezema* : sl. **diviz(b)ma*.

5.1. Sada sa komparativne predimo na kombinatornu analizu tačnije pročitano dačkog fitonima *diezema* na ravni tračko-dačkih jezičkih ostataka (2.2.1.), razmatrajući uporedo i slovensko **divizma*. Pri krajnjoj oskudnosti naših znanja o govorima tračkog jezičkog kompleksa, čini se srećnom okolnost da naziv *diezema* možemo raščlaniti na dve tračke lekseme sa relativno pouzdanim etimologijama.

5.1.1. Završno *-zema*, čije se *z* svodi na ic. **ǵ* ili **ǵh* (5), vezuje se sa imenom tračke boginje zemlje Σαμέλη, potvrđenim od Ilijade, čije je σ- rana grčka predaja tračkog *z-*, zatim sa frigijskom glosom ζαμελέν 'rob' i sa rečju ζαμελωσ 'homines' na frigijskom natpisu (1.1.): sve te reči izvedene su od korena ie. naziva za zemlju *dhǵhōm* (up. Detschew 1957, 429; Georgiev 1977, 93; Neroznak 1978, 154). Ako se radi o istom obrazovanju kao grč. χθραμάλος, tračko-frigijsko *-e-* ne zastupa normalnu *e*-bazu, već redukovani vokal korena, nastao u fleksiji prajezičkog **dhǵhōm* (gen. **dhǵh⁰més* itd.). Prema tome bi dačko *-zema* bilo od ic. **dhǵem-ā* ili, pre, **dhǵh⁰m-ā* 'zemlja'.

5.1.2. Opšteslovenska reč za zemlju je sekundarna izvedenica od *e*-baze istog ie. korena **zem⁺ja* > **zem⁺la*, ali u priloškim vezama kao sh. dijalekt. *u zem*, *na zam*, *iza zbm*, *podzemi*, *izemi*, rus. *наземь*, *оземь* čuvaju se tragovi prvobitne atematske imenice sa alternacijom normalnog i redukovano vokalizma: prasl. **zem-/zbm-* (up. Loma 1988, 39)¹³. Tako bismo u **divizma* imali *-zma* prema dačkom *-zema* u *die-zema*, oboje od ic. **(dh)ǵh⁰mā*.

¹¹ Na prvobitni latinski zapis upućuju brojni dački fitonimi kod Dioskurida sa nominativom prve deklinacije na *-a* gde bismo u greciziranoj predaji očekivali *-η*, a takođe čisto latinska nazvanja pripisana Dačanima, kao αὐριμετέλλουμ, κουριονηκούμ, πόλπουμ sa zadržanim lat. *-um* nominativa/akuzativa srednjeg roda II deklinacije prema grč. *-ov*. Pri svemu tome više dačkih naziva za biljke sadrži ζ, što se može objasniti time da su čepeni iz drugog izvora, ili da je ovaj glas u njima drugog porekla, a ne refleks ic. zvučnog palatala (eventualno vlat, *z < d* pred *i*, na šta ukazuje poređenje oblika μι-ζηλα. *usa-zila* Ps.—Ap. sa nekoliko imenima na *-δηλα*, *-διλα*, v. Detschew 1957, 541 dd.).

¹² Up. npr. često tračko lično ime u latinskoj predaji *Disala* pored *Dizala*, grč. Διζαλας (id. 133).

¹³ Tamo str. 38, nap. 6 predlažem i rekonstrukciju prasl. **zǐmjь*, **zǐmjja* 'zmaj, zmija'. Obično se u ovim rečima pretpostavlja nulska baza korena: **zǐmjь* > *zǐmaj*, **zǐmjja* > *zǐmija*; BER I 666 d. i Mladenov 1984 rekonstruišu prasl. **zǐmjja* pored *zǐmija*, dok Koneski 1985 i Reinhart 1986 srednje- i novobugarske oblike na kojima se ta pretpostavka temelji objašnjavaju razvojem opšteslovenskog oblika *zmija* unutar samog bugarskog jezika, sa naoko ubedljivim argumentima, ali bez uzimanja u obzir gorenavedenih oblika reči za zemlju u istočnosrbijanskim govorima koji svedoče da je redukovana baza od toga korena ipak postojala u slovenskom i da se duže nego drugde čuvala upravo na istoku južnoslovenskog prostora. Po strukturi reč za zmiju ne mora biti

5.2.1. Na taj način izdvojen, početni element reči **die-zema* nedvosmišleno se vezuje za *Di-*, *Dia-*, *Diu*, asibilovano *Zi-* itd., kao prvi član mnogih tračkih složenih antroponima, koji se od Tomascheka naovamo jednodušno postovjećuje sa teonimom Ζεύς u grčkim teofornim imenima na Διο-, Διοσ-, Δι- i sl. (Tomaschek II 1, 31, up. Detschew 1957, 126). Ispravnost ove identifikacije potvrđuje poklapanje celih iz prajezika nasleđenih spojeva kao trač. Δια-ζενις ≈ grč. Διο-γένις ≈ stind. *Deva-ja-* ≈ gal. *Divo-genus* (Tomaschek l.c.; Jokl 1929, 292; Detschew 1957, 142, up. Schmitt 1967, § 227). Na osnovu tih antroponima pretpostavlja se trački teonim ekvivalentan grčkom Ζεύς, Διός, stind. *Dváuuh*, *diváuh*, čiji bi nominativ glasio **Dis*, **Zis*, sa najbližom analogijom imenu Zevsa Λίς, *Zis* kod ilirskih Mesapa (O. von Blumenthal u IF 54/1936, 83 dd.; Krahe 1955; Haas 1962, 16). Srodno ime nebeskog boga dá se identifikovati u jeziku Dačanima bliskog plemena Geta kao završni elemenat složenog teonima (Γε)βελεϊζις, bez obzira kako se čitao i tumačio njegov početni deo (up. Loma 1993, 202). Kao osnova ovog ilirskog i tračko-dačkog teonima javlja se *di-*; ona se može različito tumačiti, ali njena veza sa ic. imenom nebeskog boga *Dīēus*, *Diyós* (-és) stoji van sumnje. Dakle, dok smo završni član dačkog fitonima **die-zema* protumačili kao 'zemlja', 'boginja Zemlja', njegov početni elemenat tumačimo kao dačku reč za 'nebo' i 'nebeskog boga'.

5.2.2. Krije li se i u prvom delu složenice **divi-zbma* ie. reč za nebo? Jedini njen trag u slovenskim jezicima sluti se u reči prasl. **dvžd'v* 'kiša', koja bi, prema dosta prihvaćenoj etimologiji, bila složenica **dvžd'v* < **dus-djus* sa osnovnim značenjem 'loše nebo'¹⁴. Reč je u praslovenskom prešla u *ju*-osnove (gen. **dvžd'u* pored *-a*; nom. pl. stsl. ДЪЖДЕВЪ, no u vreme dok je još čuvala ie. atematsku promenu morala je pokazivati dve varijante osnove: **dju-* pred suglasnicima i **div-* pred vokalima. Sa tim pretpostavljenim *div-* moglo bi se dovesti u vezi sl. **divi-* u **divi-zbma*, pod uslovom da se objasni dužina korenskog **-i-* (= *ī*) u fitonimu, budući da bi **div-* dalo sl. **dvy-*. Kako se taj uslov može zadovoljiti, videćemo dočnije (7).

5.3. Vezivni vokal složenice u dač. **die-zema* je *e*, a u **divi-zbma* — *i*. Inače se *e* ne javlja iza *Di-* u tako brojnim tračkim ličnim imenima koja sadrže kao prvi član teonim **Di-s*, što bi ukazivalo da u ie. **die-zema* imamo neki poseban slučaj. Kako je teonim **Dis* verovatno išao po atematskoj promeni (Georgiev u LB 18/1975/1, 35 pretpostavlja gen. **Di-as*), ovo *e* najpre možemo identifikovati kao atematski nastavak nominativa—akuzativa—vokativa dvojine potvrđen u grčkom, npr. πόδ-ε. Takođe je *-i* u praslovenskom nastavak nom.—ak.—vok. duala, koji se sa *i*-osnova proširio na atematske imenice, npr. *kamen-i* prema *gosti*. Prema tome bi odgovarajući dualni oblik pretpostavljene

sufiksalna izvedenica kako se to redovno uzima: moguće je shvatiti je i kao složenicu **zmb-ja-* sa prvobitnim atematskim lokativom na **ī* reči za zemlju kao prvim članom i glagolskim korenom koji je u *i-ti*, *ja-xu-ti* u drugom delu; izvorno značenje bi bilo: 'ono što ide po zemlji'; iz njega bi se izvodila i (još baltoslovenska?) metonimija 'zemlja' istovremeno za čoveka ('pozemljak'. επιγῆδιος) i zmiju ('gimizavac') u basmama protiv zmijskog ujeda, o kojoj govorim u navedenom članku-37—41.

¹⁴ Trubetzkoy 1927; Vaillant 1927; za strukturu i semantiku složenice up. gluz., dluž. *nje-vjedro* 'nevreme, oluja' (Šewc s.v.); za druga tumačenja v. ÈSSJa 5. 195 d. i SP 5, 194 dd.

„protoslovenske“ imenice **dju-/div-* glasio **dīvī* > **dbvi*. Iako je imenica — kao i božanstvo neba — bila muškog roda, to *-i* može se shvatiti i kao ie. nastavak nom.—ak.—vok. duala srednjeg roda *-ī* (sl. *sloves-i*), up. RV IV 56,5 *dyāvī* vok. du. n., kao svojevrstnu elipsu spoja *dyāvākṣāmā*, u značenju 'Nebo i Zemljo!' (Grassmann 604 b). Tako smo došli do složenica dač. **die-zema* i sl. **dbvi-zma* ekvivalentnih vedskom spoju *dyāvākṣāmā* kako etimologijama oba svoja člana, tako i konstrukcijom prvog člana u dualu¹⁵.

6.1. Dačko **die-zema* i slovensko **dbvi-zma* prvobitno je moralo biti složen teonim 'Nebo i Zemlja', kao i ved. *dyāvākṣāmā*. Kako se ta semantika kod Slovena i Dačana vezala za biljku Verbascum? U nedostatku znanja o dačkoj religiji, odgovor možemo potražiti u slovenskom folkloru. Ideja o Nebu i Zemlji kao o božanskom paru čiji spoj donosi plodnost poljima leži u osnovi slovenskih i evropskih hijerogamskih običaja tipa srpskih „kraljica“, koji izvorno predstavljaju svešteni brak Neba i Zemlje¹⁶. Ista ideja je u osnovi srpskog obreda za kišu „dodola“: zelenilom okićena dodola koja od neba traži kišu očito predstavlja Zemlju pokrivenu vegetacijom (Janković 1951, 15) a prsten koji joj u jednoj dodolskoj pesmi (Vuk I № 188) pada iz oblaka u ruke jasan je simbol njenog bračnog spoja s Nebom¹⁷.

6.2. U isti krug mitoloških predstava spadaju beloruska verovanja o cvetu Viola tricolor. Inače je mitologija ovog cveta u vezi sa njegovim nazivima kao naše *maćuhica*, nem. *Stiefmütterchen* veoma razvijena kod evropskih naroda, na šta se osvrće C. Levi—Strauss u dodatku svojoj knjizi naslovljenoj francuskim imenom te biljke *Le pensée sauvage*. Ruski se Viola tricolor zove *Иван да Марья*; taj naziv objašnjavaju pesme pevane uz ivanjdanski obred Kupala, jasno vezane s paganskim kultom plodnosti. Po tim pesmama, cvet je nastao iz incesta brata Ivana i sestre Marije. Motivu, a delimično i strukturi tih pesama Ivanov i Toporov pripisuju veliku starinu, poredeći ih sa poznatom himnom Ṛgvede, gde Yami sablažnjava brata Yamu (Ivanov/Toporov 1974, 224 dd.). Pritom se sestra, pravdajući svoju strast, poziva na incestuozni brak Neba i Zemlje; *divā prthivā mithunā sábandhū* (RV X 10, 9b) 'bračni par Nebo i Zemlja jedno drugom su rod'. Nebo i Zemlja, kao brat i sestra koji se združuju u braku da bi obezbedili rast vegetacije, mitska su prasluka incesta.

¹⁵ Za prasl. dvandva-složenice kao stsl. *братъсестра, малъжена* up. Pohl 1977. 41d i 43.

¹⁶ Eliade 1970. 266 d.; Kulišić 1979. 99. Ideja hijerogamije izražena je, osim u samom obredu, i u pesmi koju kraljice putujući pevaju, Vuk I №183, kao i u ponašanju kraljičke povorke koje odgovara ponašanju svatova (kad bi se dve kraljičke družine srele one bi se, po rasprostranjenom predanju, pobile među sobom, kao i dvoji svatovi: otuda brojna „kraljička“ i „svatovska“ groblja).

¹⁷ Nebo i Zemlja predstavljeni su kao muž i žena u jednoj zagoneci: „Visok tata (= nebo), plosna mama (= zemlja), bunovit zet (= vetar), manita devojka (= magla)“. Novaković 1877. 142, up. 60 d. Tu je *mama* hipokoristik za *mati*, *-ere*, a pridev *plosna* svodi se na prasl. **ploskv*, što bi po jednoj etimologiji, bilo proširenje na *-sko-* prvobitnog prideva *u-osnovne* **ploti*, koji se čuva samo u nazivu pljosnate rečne ribe prasl. **plotvica*, a tačno bi odgovarao lit. *platis*, sa nultskim vokalizmom grč. *πλάτος*, stldn. *prthih*, od ie. **pl̥t̥su-/plot̥su-* (v. Machek 1968. 462 i up. Fasmer II 284 d.). Ako je tako, onda bi se sh. *plosna mama* < **ploskna mati* = Zemlja moglo u krajnjem ishodu svesti na prasl. **plotvi- mater- zem-* kao refleks prajezičke formule *pl̥t̥su-ya₂ mātēr dhgh̥m*, v. gore 1.2.

6.3. Nazivi analogni sh. *daninoć* 'Viola tricolor' postoje za razne biljke u raznim slovenskim jezicima; sh. dij. *dan-i-nočka*, stč. *den a noc*, stpolj. *dzień i noc*, gluž. *nóc ha dzeń*, rus. *ночь да день*, 'vijošnica, Parietaria', slnč. *noć i dan*, češ. *deň a noc*, dluž. *zeń a noc*, stpolj. *noc a dzień* 'urodica, Melampyrum'; dluž. *noca a žen* 'rosulja, Drosera' (Machek 1954, 92 i 214 d.; Simonović 1959, 296 d., 337, 500; Šewc svv.). Kako za *Viola tricolor*, tako i za urodicu nazivu tipa „dan i noć“ u drugim slovenskim jezicima odgovara rus. *Иван да Марья, брат с сестрой*. Uprkos mišljenju da se kod ovih slovenskih nazvanja radi o kalku nem. *Tag und Nacht* 'Parietaria' (Machek lcc.; za sh. *daninoć* up. nap. redaktora u Skok I 380 b.), čini se da je fitonimski spoj **dwb + notʷ* praslovenski i da je imao mitološko značenje: „dan“ = „brat“, „noć“ = „sestra“, što se u krajnjoj liniji objašnjava nekadašnjim teonimskim značenjem reči **dwb < *din-* kao varijante od **dieu-/*diu-*, koje se još očituje u varijantnoj sintagmi *beli dan = beli bog*. Praktično bi **dwb* bilo isto što i **dvw-* u prvom delu **divi-zьma*: „noć“ je došla mesto „zemlje“ tek nakon što se značenje **dwb* sa '(dnevnog, svetlog) neba' suzilo na 'dan' (pod iranskim uticajem?), up. Loma 1993, 201. Kopulativne sintagme tipa sh. *daninoć* mogu biti preosmišljenja izvorne složenice sa vezivnim vokalom *-i-* koji je atematski nastavak dvojine, kao u *divizma*; takođe rus. *брат с сестрой* može se zasnivati na staroj dvandva-složenici tipa stsl. *братъсестра* (5.3), up. blr. *брат-сестра* 'Viola tricolor' i Ivanov/Toporov 1983, 163.

6.4. O Duhovima, kada su u Srba išle hijerogamske povorke „kraljica“, kod Poljaka su u povorci nosili lutke po imenu *Marzana* i *Dziewana*, kojima odgovaraju češke *Mařena* i *Děvana*. Poljski istoričar Długosz (XV v.) objašnjava taj ritual kao spomen na paganske kultove boginje useva *Marzane*, interpretirane rimskom *Cererom*, i njene kćeri, boginje divlje vegetacije *Dziewane*, interpretirane rimskom *Dijanom*. Imena *Marzana*, *Mařena* očit su u vezi sa istočnoslovenskim *Марья* iz etiološke skaske o *Violi tricolor* i *Mará* kao nazivom obredne lutke (Ivanov/Toporov 1974, 222), dok se *Dziewana* poklapa sa poljskim nazivom biljke *Verbascum dziewanna* (up. Machek 1954, 209). Upravo u vezi biljke sa ovim obredima treba tražiti razlog adideaciji prema *děva* koja se opaža u mnogim slovenskim oblicima njenog imena (v. SP 3, 220), a možda i već pomenutoj (4.1.) adideaciji prema **divʷ* 'divalj', u meri u kojoj se ideja o boginji Zemlji kao izvoru plodnosti udvajala u zasebnom personificiranju kulturne i **divlje** vegetacije.

7. Složenim teonimom **dwi-zьma* 'Nebo i Zemlja' Prasloveni su označavali obred svestene svadbe Neba i Zemlje, koji je, sudeći po praznicima za koje se vezao u hrišćanskoj interpretaciji (Duhovi, Ivanjdan), padao početkom leta, kada je, uostalom, i najvažnije da se obezbedi plodonosna kiša zemaljskim usevima i da se oni zaštite od grada. Upravo je to doba kada cveta biljka *Verbascum*, dajući visokim uzrastom svojih stabljika i gustim žutim cvećem karakteristično sezonsko obeležje predelu. Shvaćena kao vesnik, ili, bolje rečeno, kao biljno ovaploćenje svestenog spoja Neba i Zemlje, *divizma* je ponela naziv tog obreda, slično kao što su u dobnije, hrišćansko doba biljke rado nazivane po praznicima oko kojih cvetaju, npr. sh. *durdevak*, *veligdanče*, *ivanjsko cveće* itd., u krajnjoj liniji i gore pominjano rus. *Иван да Марья* za cvet koji cveta o *Ivanju dne*. Ime biljke *Verbascum* izvedeno je od teonima/heortonima

dvizьma* duženjem kratkog početnog sloga. U protoslovenskom periodu, pre monoftongizacije *ei* > *i*, mogli smo od **divizimā* imati **dēivizimā* > prasl. **divizьma*, ali je praslovenski oblik mogao nastati i docnije, tako što se *b* produžilo u (dugo) *i*. Bilo kako bilo, **divizьma* se najbolje tumači kao jedno **vřddhi-obrazovanje¹⁸.

7.1. Vřddhi-izvođenje je postupak sekundarne derivacije adjektiva od imenica tako što se u njihov početni slog uvodi dug vokal, a u određenim slučajevima pridodaje im se i neki sufiks. Termin *vřddhi* 'prirast, uvećanje' uzet je iz staroindijskog, gde je taj način izvođenja bio naročito produktivan; od ostalih ic. jezika to je još jedino u staroiranskom, dok je drugde ostavio samo trag u pojedinim rečima (Leumann 1952). U slovenskim jezicima poznati primeri su baltoslovensko obrazovanje **uōrnā* > lit. *vārna*, rus. *воpона*, sh. *vrūna*, kao vřddhi od **uornos* > lit. *vařnas*, rus. *воpon*, sh. *vrān* 'gavran' i reč *vedro* 'sud za vodu' < **uēdrom* od *udr-* 'voda' prema grč. *ὕδρῖα* bez vřddhija 'isto'¹⁹. Možda ovamo spada i pridev stl. *доуждевъ* od *дъждъ* (5.2.2., up. Vasmer I 522), obrazovanje kao stind. *Kaurava-* od *Kuru-*; onda ni sh. *duždenvjak* 'daždenvjak' ne bi bila inovacija paretimologijom prema *dužd* (tako Skok I 386), već arhaizam. Vřddhijem se mogu smatrati i glagolska obrazovanja trajnog ili iterativnog od svršenog vida, kao **uōrt-* u sh. *vrācati* od **uort-* u sh. *vrātiti* (Ivšić 1970, 166); jedino ona su u poznijoj fazi slovenskih jezika ostala produktivna, sve do sasvim poznih tvorbi per analogijam, kao sh. *(pri)anjati* od *(pri)onuti* < **pri-lpnoti* (id. 133).

7.2. Istraživanja vřddhi-izvedenica u slovenskoj fitonimiji iziskivala bi posebnu studiju, no za ovu priliku dovoljno je da se na nekoliko primera pokaže kako sa njima treba računati. Na primer, varijacija vokalizma *e/b* i designata *Picea/Juniperus* kod slovenskog fitonima sh. *smrēka/smrēa* itd. (up. Skok II 451, III 295), najbolje se da objasniti ako pretpostavimo prvobitni naziv **smřk-* za jednu biljnu vrstu koji je zatim vřddhi-izvođenjem **smēr-* prenesen na drugu, sličnu biljku. Moglo bi se pomišljati i da je, obratno, *b* nastalo od (kratkog) *e* redukcijom u oblicima pred palatalnim *č*: **smerēa* > *smbrēa*, otpr. kao *mečb* > *mbčb* (up. Ivšić 1970, 83, 94—95), ali ukrajinski i srpskohrvatski akcenat *smēka*, *smrēka* svedoče o **ē*.

7.3. Vřddhi se može pretpostaviti i kod nekih složenih slovenskih fitonima, što bi predstavljalo punu analogiju našem izvođenju **divizьma* od **dvizьma*. Tako se prasl. **gavęzb* 'Symphytum' pouzdano objašnjava kao *gav-ęzb* 'govedi jezik', s obzirom na oblik lista te biljke i na njena imena u drugim jezicima (tako još Berneker, up. Vasmer I 380, ĚSSJa 6, 111 d.), ali dužina vokala u prvom članu složenice izaziva nedoumicu, jer bi se očekivalo **gov-* prema ic. **g^uou-* u složenicama kao grč. *βο-ώπις*, stind. *go-pā*²⁰. Najjednostavn-

¹⁸ Za osnovni tonim mogli smo pretpostaviti i atematsku osnovu **dvizьm-*, sa tematizacijom pri izvođenju fitonima (up. dole 7.1.), no držali smo se *ā*-osnove zbog dačkog imena biljke, koje se čini neizvedeno.

¹⁹ Id. str. 10, up. 8; o vřddhiju u slovenskim jezicima Gořqb 1967: Mathiassen 1974.

²⁰ Up. Machek 1954, 236 d.; Trubačev u ĚSSJa l.c. Ukoliko je prasl. **gumno* zaista složenica sa nazivom za govedo u prvom delu (up. ĚSSJa 7, 173 dd.), cirkumfleksna intonacija početnog sloga u rus. *зямѣ*, sh. *gumno* svedočila bi o ie. **g^uou-* sa kratkim diftongom.

nije se sl. *-a-* od *-ō-* u početnom slogu objašnjava sekundarnim, vřdđhi-izvođenjem, kojim je biljka označena ne direktno kao 'govedi jezik', već kao 'slična goveđem jeziku'. Prasl. **agnēdv* (ili bolje, **agñēdv*) 'Populus nigra' obično se izvodi od **agnē* (**agñē*) zbog vunastih cvasti (ĔSSJa 1, 55 d.; SP I, 151), premda obrazovanje ostaje nejasno, a pretpostavljena semantika pre odgovara sekundarnoj narodnoetimološkoj adideaciji (koja se, uostalom, očituje u pojedinim slovenskim oblicima fitonima), nego izvornoj motivaciji. Kako se drvo crne topole lako cepa i pali, te se zbog toga u industriji koristi za palidrvca, sklon sam da pretpostavim vřdđhi-izvedenicu **agñēdv* sa *a-* < *ō-* od složenice **ogñēd-* 'drvo za potpalu' (up. oblike na *o-* strus. *ошнядуе*, stsrp. hidronim *Oglednica* pored *Jaglednica* > *Jagnjednica*), gde bi prvi član bio **ognb*, a drugi *ēd-* < ie. **indh-* u stind. *innđhē* 'užiže, pali', alb. *hđdhitē* 'kopriiva, Urtica' itd. (Mayrhofer KEWA I 88; EWAA I 267), up. spojeve dveju leksema u Rgvedi *agnidh-* m. '(sveštenik) koji pali (žrtveni) oganj' = *agnim-indhā-* m., odatle vřdđhijem izveden prisvojni pridev sa sufixsom *-ro āgnđdhra-* (za potvrde v. Grassmann svv.). Manje je izvesno da se ovako mogu tumačiti neki arealno ograničeni oblici fitonima kao sh. dij. *jāzorāst* 'barski ševlar, Sparganium ramosum' (Simonović 1959, 446), možda složenica od *jež* i *hrāst* < **xvorstv* u prvobitnom značenju 'žbun, šib', sa duženjem početnog sloga *e-* > *ē-* > *ja-* (ta biljka se u slovenskim i drugim jezicima često označava po ježu jer joj cvasti nalikuju ježevim bodljama, up. Machek 1954, 303)²¹.

8. Formalno poređenje stind. *dvāvā-kšāmā*, dač. **die-zema* i sl. **dvvi-zьma* ne dopušta da se ovi oblici čisto fonetskom rekonstrukcijom poistovete na ie. ravni i svedu na jednu prajezičku složenicu, ali treba uzeti da su sva tri ponikla iz prajezičkog dualnog spoja teonima 'Nebo' i 'Zemlja', da bi zatim doživeli zasebne morfološke i semantičke evolucije u svakom pojedinom jeziku. Slično se ne može povući znak formalne jednakosti između sl. **agñēdv* i gore 7.3. navedenih stind. reči: njima je, međutim, zajednički izvor u prajezičkoj vezi reči za vatru **ognis* kao objekta i reči za paljenje **indh-* kao predikata²². Iz starije jezičke faze u mlađu reči nisu prelazile izolovane kako se nižu u našim rečnicima, već u spojevima živog govora. Ti spojevi pokazuju različitu postojanost: neki su se nestankom ili promenom značenja svojih članova kidali, ustupajući mesto novim leksemskim vezama; drugi su, obratno, srasli u složenice. Kada se danas bavimo etimologijom složenih reči, krajnji cilj nam je da u njihovom korenu dosegne te odlomke prajezičkog teksta.

²¹ Treba ostaviti po strani slučajeve kada dužina prvog sloga (složenih) imenica odražava glagolski vřdđhi, kao u *matovilac* 'Valerianella locusta' pored *matovilac* od *matovilo* pored *matovilo*, što se u krajnjoj liniji svodi na glagolski par **motati* > iterativ **matati* (Skok II 412 d., up. i 391; ĔSSJa 18, 7).

²² Up. još poznati slučaj prasl. složenice **medvēdv* koja takođe ima formalno sasvim blisku analogiju, sa drugom konkretizacijom značenja, u vedskom *madhtu)vād-* 'koji jede sladak plod (doslovce: med; o pticama)' RV I 164. 22. up. Mayrhofer KEWA II 571.

II.

NEKI REFLEKSI IE. KORENA *DEREU- U SLOVENSKIM JEZICIMA

0. Rekonstrukcija praindoevropskog teksta svodi se mahom na nastojanje da se ustanove takve veze dveju leksema ili u najmanju ruku dvaju prajezičkih korenova, koje se podudaraju u dva ili više srodnih jezika i mogu se u njima smatrati nasledenim iz prajezika. Po prirodi stvari, najveći broj takvih podudarnosti nalazi se kroz poređenje najstarijih spomenika pojedinih ie. jezika, i to prvenstveno arhaičnih poetskih tekstova, kao što su himne *Ṛigvede* ili homerski spevovi, kod kojih su vezani oblik i usmenoj predaji svojstvena formulaična struktura pogodovali očuvanju drevnih leksemskih spojeva. Stoga većinu rekonstruisanih fragmenata ie. teksta predstavljaju formule tzv. „indoevropskog pesničkog jezika“ (v. gore deo I uvod). Takve vezane ekvivalencije višeg reda veoma su retke nasuprot velikom mnoštvu pojedinih reči koje se sa više ili manje pouzdanja ubrajaju u prajezički leksički fond. Zapravo je tek ustanovljenje te velike mase indoevropskih etimologija za pojedine lekseme ili morfeme u ie. jezicima, na kojoj je i zasnovan pojam ie. prajezika, omogućilo da se, kao dalji korak, pređe na etimološku rekonstrukciju fragmenata prajezičkog teksta. Zauzvrat, kroz istraživanje spojivosti dveju leksema — ili značenja — na prajezičkoj ravni, može se doći do saznanja o poreklu pojedinih reči. To je najčešće slučaj sa složenicama, koje zapravo i nastaju srastanjem dvaju ili više članova stajaćeg leksemskog spoja i predstavljaju svojevrstne „skraćene transforme“ tekstova (Ivanov 1977, 181); no i značenje nekih prostih reči postaje razumljivije ako se ostvari uvid u njihove leksičke (i uopšte semantičke) veze ustanovive za prajezik. Tumačenje složene reči kao sažetka prajezičkog teksta prikazano je u studiji posvećenoj fitonimu *divizma* (napred deo I), a ovaj ogled ima za cilj da predstavi drugu mogućnost primene tog metoda na primeru nekih mogućih slovenskih refleksa ie. korena **dereu-*, zastupljenog pre svega praslovenskom rečju za 'drvo' **dervo*.

1. Podrobno razmatranje svih oblika i značenja ie. korena **dereu-* i prosuđivanje njihove primarnosti ili sekundarnosti ostaje van okvira ovog rada. Kao uvod, daćemo sažet pregled morfoloških i semantičkih realizacija toga leksemskog minimuma, ilustrovan najjasnijim primerima, i naznačiti osnovne smerove dosadašnje diskusije o njegovom poreklu i značenju, upućujući za širi uvid i literaturu na odgovarajuće priručnike, a nadajući se da će naša pojedinačna zapazanja, koja slede, doprineti u izvesnoj meri rasvetljavanju ukupne za taj koren vezane problematike.

1.1. Osnovna reč od ie. korena **dereu-* je imenica srednjeg roda koja se javlja u raznim oblicima osnove: **deru-* (prasl. **derv-o*), **doru*: grč. δόρυ, het. *taru*); **dru-*: prasl. pl. **dr̥v-va*, alb. *dru* f.; **dreu-*: germ: **treya-* u got. *triu*, stisl. *tré*. Prvobitnu deklinaciju reči karakterisala je heteroklisija:

Nom./ak. sing. ved. *dāru* = avest. *dāru* = grč. δόρυ;

Gen./abl. sing. ved. *dr̥oh* = avest. *draoš* ili

ved. *dr̥inah*, up. grč. δόρ(φ)ατος od δόρυ (α < η) i δρῶ-ός od δρῶς. Itd.

1.2. Značenja osnovne imenice u raznim jezicima kreću se u rasponu od 'komad drveta, drveni predmet' (stind. *dāru*, avest. *dāru*, grč. δόρυ), preko 'drvo' u smislu 'stablo' (prasl. **dervo*, got. *triu*, stisl. *tré*) do 'hrast' (grč. δρῶς, ir. *daur*). Po jednima, primaran je opšti naziv za 'drvo', po drugima, fitonim 'Quercus'; po trećima, treba računati sa prvobitnim pridevom **dōru* 'tvrđ', čijim je poimeničenjem u srednjem rodu nastala primarna imenica, tako što joj se značenje iz 'ono što je tvrdo' konkretizovalo u 'drvo'. Doista, značenje 'tvrđ, čvrst' središnje je u raznolikoj semantici koju pokazuju pridevske izvedenice od osnovne imenice: stind. *dārumā-*, stlr. *dron*, možda i lat. *dūrus* (< **druros*?). Iz njega se dalje izvodi značenje 'jak, snažan, bujan': grč. δρούς- ἰσχυρός, galorom. *drūtos* i augmentativni prefiks *dru-*, lit. *dr(i)ūtas*, odatle 'hrabar, lud': stlr. *drūth*, kimr. *drud*. Na drugoj strani, iz ideje čvrstine razvija se značenje pouzdanosti i vernosti: stlr. *derb*, got. *triggws*, nvnm. *treu* itd.¹.

2.0. Da se iz pojma tvrdoće drveta mogla razviti i ideja zdravlja svedoči anglosaksonski pridev *trum* svojim značenjima 'čvrst > snažan > zdrav'. Stoga se za sl. pridev u tom značenju: stsl. **цѣдравѣ**, sh. *zdrāv*, rus. *здоров*, polj. *zdrowy* itd., od **sudoryos* pomišlja da bi mogao biti složen od istog korena **dereu-* sa prefiksom *su-* u značenju 'dobro'. Sa druge strane, ovaj praslovenski pridev teško je odvojiti od iranskog *druva-* u avest. *drva-*, stpers. *duruva-* u istom značenju 'zdrav', koji je, međutim, formalno identičan sa stind. *dhruvā-* 'čvrst, postojan', dakle sa početnim *dh-*, koje ovu indoiransku reč odvaja od korena **dereu-* i vezuje sa **dher-* u stind. glagolu *dhārāyati* = av. *-dāraye'ti*, čije je osnovno značenje 'držati'. Postoji mišljenje da je stind. pridev izveden od korena **dereu-*, i da je prvobitno glasio **druva-*, da bi naknadno njegovo *d-* bilo izmenjeno u *dh-* pod uticajem verbalnog *dhar*². No treba reći da zajednička indoiranska imenica od tog glagolskog korena **dhar-man-* 'nosilac, podupirač' (stind. *dharmā-*, takođe *dhārma-* n. 'zakon, poredak') u novopersijskom *darmān* znači 'lek'³. Time dilema da li je prasl. **sv-dorv* (za problem tačnije rekonstrukcije prasl. i ie. praoblika s obzirom na akcenat v. niže 3.1.) od korena **dereu-* 'drvo i sl.' ili **dher-* 'držati itd.' ostaje oštro postavljena⁴.

2.1. Opredeljenju u ovoj nedoumici može pomoći provera vezivosti prvog člana složenice **svdorv*, koji je, nesumnjivo, ie. prefiks *su-* kao u grč. ὑ-γυής 'zdrav', sa korenima **dereu-* i **dher-*. U staroindijskom imamo i imensku karmadhāraya-složenicu *su-dru-* od *dru-* 'drvo': 'dobro, čvrsto drvo', i složeni pri-

¹ Pregled oblika i značenja: Pokorny 1959, 214; Gamkrelidze/Ivanov (II) 1984, 612 d. Semantički razvoj 'hrast' > 'veran' pretpostavljao je Osthoff, *Eiche und Treue* 1901; to gledište kritikuje Benveniste 1969 I 103—108 koji u osnovu stavlja pridev 'čvrst'; osnovno značenje 'drvo' uzima, između ostalih, Mayrhofer KEWA II 37, EWAA I 721, tamo v. dalju literaturu.

² Lit. u Mayrhofer KEWA II 116 d.; sam autor smatra tu pretpostavku izlišnom, up. i u EWAA I 799.

³ V. Mayrhofer EWAA I 780; otklon iran. značenja 'zdrav, lek' od staroindijskog navodi na pomisao da se koren **dheru-* u iranskom ukrstio sa **dereu-* pošto se **dh* izjednačilo sa *d*, up. sličnu kontaminaciju indoir. *dā-* i *dhā-* u stavest. *dā-*, mlavest. *dhā-*.

⁴ Up. Vasmer II 90 sa Trubačevljevom dopunom (verovatnijom smatra vezu sa *drvo*); Gamkrelidze/Ivanov (II) 613 (uzimaju je bez ograde).

dev (bahuvrīhi) *su-dhárman-* 'koji dobro podržava, revnostan u svojim dužnostima i sl.', prema pomenutom pers. *darmān* u značenju 'lek' (2.0.). No dok je ova druga reč očito novija tvorevina koja se ne javlja u Vedama, reč *su-druh*, potvrđena još *ṛgveda*, poklapa se sa lit. pridevom *sū-drius* 'bujan, debeo'; osobito u primeni na rast biljaka, iz čega se može zaključiti da je složenica **su-dru-* postojala još u indoevropskom prajeziku. Stoga ona ima svoju težinu za prosuđivanje porekla prasl. **sv-dorṽ* (up. Fraenkel II 937).

2.2. Pri poklapanju značenja sl. *sv-dorṽ* : indoiran. **dhruva-* pretpostavka alternacije **dhōru-/dhu-* kod proširenja na *-eu* korena **dher-* visi u vazduhu, dok je kod korena **dereu-* alternacija **doru-/dru-* potvrđena i prvobitno je bila deo iste paradigme: nom./ak. **doru*, gen. **druy-ós* = grč. *δρυφός* pored oblika **dreus* ili **dru-n-ós* kojima je takođe osnova *dru-*, up. 1.1. To znači da su u indoevropskom **su-dru-* i **su-doru-* mogle biti dve deklinacione osnove iste reči, od kojih se prva uopštila u staroindijskom i baltskom, a druga se, tematizovana na *-os*: **sudruyos* čuva u prasl. **svdorṽ*.

2.2.1. Osnova *dru-*, koja se inače javlja u ie. jezicima kao prvi deo složenice, npr. stind. *dru-padā-* n. 'kolac', grč. *δρυ-τόμος* 'drvoseča', kelt. **dru-yid-*, dosl.: 'veoma mudar' (up. 1.2.), pretpostavlja se još u prasl. **drvkoľb* koje bi bilo složenica od atematskog **dr̥ṽ* = *dr̥vo* i **koľb* 'kolac', od **kol-ti* 'klati', pri čemu se varijanta *dr̥ṽkoľb* objašnjava sekundarnom asimilacijom (ĖSSJa 5/1978, 139 d.). Isto **dr̥ṽ-* pretpostavljam u toponimu *Drlupa*, *Drlupe* (od XVI v., na tri mesta u Srbiji), koji bi bio jedno od slovenskih rodovskih nazvanja sa drugim delom od **lupiti* 'guliti', dakle: '(naselje) ljudi koji gule drveće', up. naročito prasl. **kor(o)-lupi* 'ljudi koji gule koru s drveća' (id. 11/1984, 89 d.) u sh. *Kralupi* (Bosna, Metohija), zatim češ. *Třísko-lupy*, *Koně-lupy*. *Drlupe* bi bio izvorno akuzativ singulara od **Drvlupi*, naknadno shvaćen kao nominativ pl. ženskog roda i singularizovan u *Drlupa*. Ako je već to *dr̥ṽ-* kao prvi član složenica u slovenskim jezicima realnost, trebalo je ponovo razmotriti stčes. antroponim *Drslav*, smatran do sada sekundarnim uprošćenjem od **Dbr̥ži-slaṽ*. To ime, već i s obzirom da od njega postoji arhaičan hipokoristik *Drch*, moglo bi biti regularan nastavak prasl. **Dr̥ṽ-slaṽ*, sa analogijom u grč. hom. *Δόρυ-κλος* lično ime, pridevu *δορυ-κλειτός* = *δορυ-κλυτός* 'proslavljen kopljem', up. i augmentativno *dru-* u galskim ličnim imenima kao *Dru-talos* 'visoka čela', grč. *δρυ-αχαρνεύς* 'grubi, neotesani Aharnjanin' (podsmešljivo, u komediji).

2.2.2. I oblici strus. *сморовъ*, stpolj., dluž., gluž. *strowy* 'zdrav', koje tumače progresivnom asimilacijom *sd-* > *st-* ili ukrštanjem *svdorṽ* sa **storb-* u stsl. *сТРАВИТИ*, ili čak sasvim odvajaju od **svdorṽ*, mogli bi ići u prilog postanju ove reči od ie. **dereu-*, ako se na osnovu stind. *taru-* 'drvo (kao stablo)' sme pretpostaviti varijanta tog korena na bezvučni dental **tereu-* (uza šta bi, u krajnjoj liniji, moglo ići i **dhereu-* u indoir. **dhruva-* i čak *ø-* u toh. AB or). No svakako bi se u ovom trenutku pretpostavka jedne takve alternacije kod ovog korena morala smatrati presmelom.

2.3.0. Pri formalnoj svodljivosti staroindijsko-baltskog **su-dru-* 'dobro drvo, od dobrog drveta (građe)' i sl. **sv-dorṽ* 'zdrav' na istu prajezičku slože-

nicu, ne treba da buni razilaženje značenja, s obzirom na semantički raspon korena **dereu-* naznačen u 1.2. Tako se na isti ie. praoblik **dru-m-ós* svode stind. *drumáh* m. 'drvo', grč. *δρυμός* m. 'šuma', rus. *дром* 'šikara, prašuma' i pomenuti stengl. pridev *trum* 'čvrst, zdrav itd.' Dalje potvrde ovakvom objašnjenju semantike prasl. **s̥dorv̥* mogu se tražiti na slovenskom planu u eventualnim vezama te reči sa rečju **dervo*, **dr̥vo* kao svojevrsnih figura etymologica.

2.3.1. Sh. reč *drvo* izgovara se redovno uz *zdrav(lje)* u sklopu veoma raširenog i svakako starog običaja da se pri izricanju želje za **zdravlje** udari (tri puta) prstom u neki drven predmet, najčešće uz propratnu napomenu: „da kuć-nem u *drvo*“.

2.3.2. Pridev **s̥dorv̥* može se upotrebiti i da označi dobro stanje drveta (opozicija: „truo“ i sl.), i već letimična provera pokazuje da je takva upotreba još prasl. čes. *zdravé dřevo*, rus. *здоровое дерево*, sh. *zdravo drvo*, dakle prasl. **s̥dorvo dervo (dr̥vo)*.

2.3.3. Konačno, pojam zdravlja u srpskim običajima i verovanjima najtešnje je vezan za jedno drvo — **dren**. Dren Srbi koriste u mnogim gatanjima i godišnjim obredima za zdravlje ljudi i stoke. Npr., u proleće, ko hoće da cele te godine bude zdrav, treba da pojede prvi pupoljak drena koji ugleda. Itd. Veoma je rasprostranjeno poređenje sh. *zdrav kao dren* u svakodnevnom govoru, a sreće se i kao formula u basmama (Radenković 1982, 143). Analogna izreka postoji i u slovenačkom: *zdrav ko dren* i u makedonskom *zdrav kako dren*. Veza ovih dveju reči mogla bi, na prajezičkoj ravni, biti takođe jedna figura etymologica.

3.0. Da bi sh. reč *dren* 'Cornus' bila u prasadstvu sa *drvo* do sada se, koliko znam, nije pomišljalo, osim ako bi se sa Kuhnom uzelo da je ie. **dereu-* od korena **der-* 'drati', od kojega opet neki izvode ovaj fitonim. Njegov prasl. slovenski oblik rekonstruiše se kao **der̥v̥*: sh. jek. *dr̥jen*, ek. *dr̥n̥*, gen. *-ēna*, ik. *drin*, rus. *деп̥н̥*, čes. *dřin* itd. Od Bernekera do Trubačeva u najnovije vreme održava se izvođenje od **der-ti* sufiksom *-v̥*. Ono je primer formalističke etimologije koja zanemaruje semantički momenat, jer, kako to Skok ispravno zapaža, *dren* 'Cornus' „ne spada u vrstu bilja kao drač“, tj. nema bodlji koje **deru**. Ispravnija su tumačenja koja polaze od tvrdoće drveta kao osnovne karakteristike drena: setimo se samo Kraljevića Marka iz narodne pesme, koji oprobava snagu cedeći vodu iz suve **drenovine**. Poredi se takođe sa semantičke strane nem. naziv za ovo drvo *Hartriegel*. Prema tim tumačenjima, *der̥v̥* bi moglo biti u vezi sa stind. *dhāráyati* 'drži' (v. gore za **s̥dorv̥* 2.0.), lat. *firmus* 'čvrst'. Konačno, iz poređenja sa stvnem. *tirn-pauma* 'Cornea silva', kelt. **dragino* u stir. *draigen* 'tr̥', lat. *cornus* (?) Machek zaključuje o predindoevropskom poreklu fitonima.

3.1. Ostajući pri značenju 'tvrd' kao najverovatnijem, u iskušenju sam da sl. naziv za 'Cornus' uporedim sa stind. pridevom *dār̥m̥á-* 'tvrd'. Rus. naglasak *деп̥н̥* i sh. *dr̥n̥*, gen. *dr̥na* dopuštaju rekonstrukciju slov. praoblika kao **der̥v̥*. Da je grupa *Ter̥T* imala u prasl. slovenskom isti tretman kao i ie. *Ter̥T* (pod uslovom da je poluglas pripadao osnovi reči, a ne tvorbenom elementu s onu stranu morfološke granice) i da je nosila akutsku intonaciju, dokazuje razvoj

analogne grupe *Telut* kod sh. supstratnog toponima *Spljēt/Splīt*, pozajmljenog u poznou praslovensko doba kao **Spelūtō* < vlat. *Spelātu* < *Spalatum*⁵.

3.2. Stind. pridev *dārunah* jasno se vezuje za *dāru* 'drvo', tačnije obrazovan je od iste nazalom proširene osnove koju imamo u kosim padežima grčke reči *δόρυ*: **δορυ-τ-* < ie. **dorun-os*. Sa nulskim vokalizmom prvog sloga odgovara mu stir. *dron* 'čvrst' < ie. **drunos*. Prasl. **derwō* 'tvrdo drvo' > 'dren' od ie. **derun-os* svojom *e*-bazom u početnom slogu, koja je prisutna i u **derv-o*, upotpunjava sliku vokalske alternacije kod ove reči.

3.3. Ako je ie. pridev **d(e)lorunos* 'tvrđ' izvorno značio 'onaj koji u najvećoj meri poseduje svojstvo drveta, tj. tvrdoću', ne treba da čudi to što je njegova slovenska kontinuantna **derwō* > **dérwō* u donjelужиčkom jeziku poprimila značenje 'drvo uopšte': *žrjon* 'Baum, drvo', stariji oblik *žrjono* u obrtima *ak jano schrōno* 'kao neko drvo', *figove schrōno* 'Feigenbaum, smokva', *jaden dobry schron* 'jedno dobro drvo', pored dluž. *drjen* koje kao i gluž. *dřěn* i ostali slovenski refleksi te reči znači 'dren, Cornus' (Šewc s.v.; up. isti u *Lětopis ISL A 12/1—2*, 1965, str. 134).

4. Nešto drugačijim postupkom provere vezivanja slične semantike za istu leksemu u srodnim jezicima može se preispitati zasnovanost izvođenja od **dereu-* slovenske grupe reči zastupljene prilogom **drevje/*drevě* (stsl. *ДРЕВЈЕ ПРΩΤΟΝ, ΠΑΛΑΙ*, slnč. *drěvi* 'sinoć', češ. *dřív*, -e 'ranije, pre', stpolj. *drzewiej* 'isto', rus.—csl. *древѣ, древѣ* 'nekada davno') i nekolikim pridevskim obrazovanjima, od kojih su **drevbō* u stsl. *ДРЕВЬНЬ*, strus. *древьнуū*, rus. *древнуū* (odatile sh. retko knjiž. *drevnji*), stčes. *dřevni* (pored *dřevný*) i **drev'bō* u stsl. *ДРЕВЬНЬ* izvedena od priloga (up. Brodowska/Honowska 1960, 165), dok se **drevwō* u stčes. *dřevný* (pored *dřevni*), sh. *drévan* (-vna, -vno), **drev'b* u csl. *древѣ* 'pristinus' (od XIV v.), i **drevjō* u rus. dijalekt *древуū* 'iznemogao, star' (Pečora?) svode na istu osnovu **drev-* kao i prilog. Pisanje *дрѣво, дрѣво, дрѣвнуū* u nekim crkvenoslovenskim spomenicima ruske i srpske redakcije predstavlja pisarsku hiperkorekciju pobudenu paretimološkim naslanjanjem na *дрѣво, дрѣвнуū* 'drven'⁶.

4.1.1. Što se tiče etimologije, prasl. osnova **drev-* formalno se može vezati sa ie. rečju za 'drvo', u čijoj promeni se javljala i varijanta korena **dreu-*: stidn. gen./abl. sing. *drōh* = avest. *draoš* < **dreu-s*, odatle sa tematizacijom germ. **trewa-* 'drvo' (got. *triu*, stisl. *tré*), germ. pridev **trewwa-* 'veran' (got.

⁵ I rus. *дрѣво*. sh. *zdrāv* pre se svodi na **s̥b-dorwō* < **su-doruy-os* nego na **s̥b-darwō* < ie. **su-dōry-os*, jer inače nema pravog osnova za pretpostavku dugog vokalizma u osnovi ove reči: u grč. *δόρυ*. het. *taru* imamo kratko *ō*, dok se dužina u stind. *dāru*, av. *dāru*, objašnjava Brugmann—Kleinhansovim zakonom, a *ō* u izvesnom broju grčkih oblika kao *δορυ-κλής, ἀσχε-δορος* itd. dorskim tretmanom prvobitne grupe *or̥* koji je prodro i u druge dijalekte (doduše, moguć je i obrnut slučaj, da je -*ō*- u *δόρυ* sekundarno nastalo od **δor̥* analogijom prema padežima gde bi prvobitno *δor̥* po Ostihofovom zakonu bilo skraćeno u *δor̥*). Up. Frisk I 411 d., Chantraine I 294.

⁶ ÉSSJa 5/1978, 106 d., koji rekonstruiše prilog u oba oblika a pridev samo kao **drevwō* i SP 4/1981, koji za prilog ima samo *drev'e*, a za pridev pod jednom odrednicom *drev'wō*, *drev'wō* i *drev'wō*, i još posebno *drevjō* sa jedinim primerom rus. dij. *drevij*. ÉSSJa l.c. izvodi sve oblike iz priloga **drevje/*drevě*, koji bi po Vaillantu II 2, 694 d. po poretku bio akuzativ srednjeg roda komparativa ili pozitivna prideva na -*je*; SP l.c. tačnije ukazuje da se oblici **drevwō* i **drev'wō* svode neposredno na koren bez priloškog sufiksa -*je*, a na osnovu **drevjō* zaključuje o prvobitnom **drevō*.

triggws, nvnem. *treu*), izvorno 'kernholzartig fest' od **dreuq-*; stsl. ДРЕВЛЕ, cs. dřevě.ть može se dalje porediti sa izvedenicom na *-jo-* stidn. *dravya-* 'drven'⁷. Od dosadašnjih pokušaja tumačenja prasl. **drev-* 'davno, davan', veza sa ie. **dereu-* 'drvo' ima najviše pristalica (Zubatý 1945, 1, 6 d., Vasmer I 536, Skok I 434a, Sławski/Szymański SP l.c.), ali je u semantičkom pogledu problematična, što druge stručnjake pobuđuje na pesimističan sud poput Trubačovljevog u ĚSSJa l.c.: «слово с недостаточно ясной этимологией, семантическим развитием и праформой» ili na traženje drugih etimoloških rešenja: Mladenov ove reči vezuje sa stidn. *drávati* 'teče' (*drevni* bi značilo 'protekli'), Čop pretpostavlja **zrevje* srodno het. *krū* 'pre', stisl. *grūjandi* 'zora' itd. od **greu-*, Machek na svoj komplikovan način svodi **drevje*, **drevъnъ* na zajednički praoblik sa lat. *dūdum* 'pre, odavno' ograđujući se i sam da je to „pouhá domněnka“; Holzer 1990, 102 d. u sklopu svoje teorije o „kimerskim“ pozajmljenicama sa pomakom suglasnika u praslovenskom, izvodi iz ie. **treu-* 'rasti, zreti, cvetati'.

4.1.2. Zastupnici veze **drevje*, **drevъnъ* itd. : **dervo* itd. pokušavaju na razne načine da premoste semantički jaz koji deli dve leksemске grupe. Zubatý l.c. i Skok l.c. pozivaju se i na značenje stidn. *dhruvá-* 'čvrst, postojan', no videli smo gore povodom **sv-dorvъ* da se srodstvo te reči sa stidn. *dāru* 'drvo' itd. u novije vreme poriče, te takva veza ne bi išla u prilog izvođenju slovenskog **derv-* iz ie. **dereu-* već se s njim, naprotiv, isključuje; Skok osim toga navodi izraze frc. *vieille souche* i sh. *kad se upali stari panj*. Sławski i Szymański u SP 4, 219 poredе pretpostavljeni razvoj značenja 'tvrđ, čvrst, trajan' sa semantikom prideva prasl. **starъ* prema lit. *stóras* 'debeo, grub', stnord. *stórr* 'veliki'.

4.2. Analogija na koju se pozivaju autori SP vredna je pažnje, ali treba istaći da nije potpuna. Pridev *star* izvodi se u krajnjoj liniji od ie. korena koji je u *stati* i izvorno se odnosi na uzrast, na životnu dob, koja ne mora biti po-odmakla, slično kao nem. *alt*, izvorno 'odrastao' (= lat. *altus* 'visok') > 'star', odatle obrti poput *das Kind ist drei Jahre alt* 'dete je tri godine staro'. Slovenski pridevi od osnove *drev-* ne mogu se zamisliti u sličnoj upotrebi — i uopšte retko, po izuzetku i očito sekundarno označavaju biološku starost (rus. dij. *древуш*; stsrp. „drevni starci“ kod Konstantina Filosaфа su plod pogrešnog shvatanja teksta, up. Loma 1987/89, 186) — kao što se ni značenje priloga slnč. *drēvi* 'juče' ne može uzeti za primarno. Naravno i **starъ* je svoj raspon značenja raširio u dovoljnoj meri da obuhvati onu dubinu hronološke perspektive koju izražava stsl. ДРЕВЪНИИ, tako da su, npr., u starosrpskom sintagme *древнее врѣме* = *стара врѣмена* praktično istoznačne, pri čemu je ova druga bliža narodnom izrazu, ona prva više knjiška; *drevan* u značenju 'antiquus' tretira se u savremenom sh. književnom jeziku kao rusizam (npr. RSA s.v.), što je samo delimično tačno. Pravim rusizmom može se smatrati jedino oblik *drevnji* (Nje-goš), dok se kod prideva sa nepalatalnim završetkom radi o uticaju ruskog jezika

⁷ Budući da bismo po „Brugmannovom zakonu“ od ie. **droy-* očekivali u stidn. **drāv-* (up. Mayrhofer/Cowgill I 2. § 5.2.4.2.), može se uzeti da korensko *-a-* u *dravya-* odgovara vokalizmu *-e-* baltskog poimeničenja u ženskom rodu **dreyjā* > lit. *drėvė*, *drėvė* 'duplja u drvetu', kao i prasl. **drevje*, dakle svim trima oblicima bi u osnovi ležalo ie. **dreyjo-*.

na semantiku izvorne narodne reči. U narodnom govoru *drevan* dolazi u značenjima 'koji je uvek takav, pravi, uvek isti (uz imenice koje kazuju nešto nepovoljno)', npr. *drevna pijanica*, *drevna sirotinja*, a pokrajinski i 'jadan, bedan': *Drevne mene odvojene* (ženska jadikovka u Siriničkoj Župi) (RSA). Pada u oči da je u oba slučaja *drevan* zamenjiv sa pridevima od korena **teǵ-htǵ-*: *drevna pijanica* = *teška pijanica*; *drevne mene* = *tužne mene*, a osnovni pridev od tog korena, stsl. ТЖГЪ, prevodi se latinskim *dūrus* 'tvrđ', verovatnim derivatom od korena **dereu-* (1.2.), up. *dura pauperies* 'teško siromaštvo' kod Horacija Carmina IV 9, 49, engl. *a hard drinker* 'teška (žestoka, okorela) pijanica' (*hard* 'tvrđ')⁸. U književnom značenju 'drevan' narodna reč je upravo *starodrevan*. Najraniji meni poznati pomeni su iz prve polovine XVIII veka, u izveštajima o crkvama i sveštenicima mitropolija beogradske i karlovačke. God. 1735. u opisu crkve u Srednjem Drenovcu kod Šapca kaže se za jednu ikonu „моленне Христово стародревно“ (Rugarac 1905, 155); u izveštaju Karlovačke mitropolije, nastalom otprilike u isto doba, crkva manastira Krušedola i crkva u Sremskim Karlovcima označava se kao „град стародревно српски и шанат“ (Rugarac 1902, 58, 113, 49). To su obrti u kojima crkvenoslovenski jezik upotrebljava prost pridev ДРЕВЪНЪ, ali se za složen oblik *starodrevan* ne da utvrditi raniji knjiški predložak. Naprotiv, reč je potvrđena kao čista narodna upravo na prostoru na kojem se najranije javlja u pisanim izvorima: Vuk ju je, za razliku od *drevan*, uneo u drugo izdanje Rječnika, a *starodrevni/starodremni* je u lokalnom govoru šabačke Posavine i Pocerine uobičajena oznaka starosedelačkih porodica (Radovanović 1994, 115, 197, 232 itd.); u istom delu Srbije postoji i imenica *starodremci* 'starosedeooci' (id. 197; izvrće se u *starodnevci* 256). Ona je zabeležena i južnije, u Jadru: „Doseljenici južnog dijalekta nazovu kašto ikavce starodremcima“ (Cvijić 1922, 12); „Sve su ovo starodremci — sve je ovo u našem selu samo jedna koren, nije bilo nikakve pretrze [= doseljavanja]“ (Grada za RSA, N. Nenadović, Dvorska u Jadru)⁹. Pada u oči upotreba izraza *koren* u ovom kontekstu, kao i reči *stub* 'ogranak stabla', npr. „muški stub izumro“ (Radovanović 1994, 153, up. 62, 78), što sve upućuje na izvorno značenje *starodrevan*, *starodrevac* 'koji ima staro porodično stablo'. Čini se verovatno da opozicija *drevan* 'okoreo, težak, žestok' < *tvrđ/drven : *starodrevan* 'staroga roda < stabla; odiskon' u govoru severozapadne Srbije odslikava izvorno stanje, u tom smislu što se ovo drugo značenje kod korena *drev-* upravo i razvilo iz semantičkih konteksta i leksičkih spojeva u kojima mu je atribuirano svojstvo 'starine'; drugim rečima, **drevъnъ* i sl. 'pristinus, antiquus' bilo bi elipsa prvobitne sintagme koja je iznedrila sh. složenicu *starodrevan*. Ako je polazište bilo

⁸ Lat. *dūrāre* '(is)trajati', ne bi, međutim, bilo od *dūrus* i dalje od ie. **dereu-*, već se vezuje sa **dūdum* (up. 4.1.1.), stsl. ДАВЪ, ДАВЪНЪ itd.

⁹ Protivno onome što bi se moglo pomisliti na osnovu Cvijićeve formulacije, reč je autotona u severozapadnoj Srbiji. Da nije doneta onamo od strane „doseljenika južnog dijalekta“, tj. jekavaca, proizlazi već odatle što se ona, koliko sam uspeo proveriti, na jekavskom području nigde ne sreće, a da je doseljeni jekavci nisu ni na licu mesta skovali radi podrugivanja starincima vidi se već po tome, što ovi njome sami sebe rado označavaju. Nije mi poznato ima li je danas u Sreму, gde bi se na osnovu pomena iz XVIII veka i dijalekatske geografije mogla očekivati.

pridev osnove **drev-* u značenju 'onaj koji ima svojstvo drveta' i ako je on pomoću **starъ* specifikovan u 'onaj koji ima svojstvo starog drveta', postavlja se pitanje kako se u tom spoju razvilo i nakon njegova uprošćenja održalo značenje **drevnosti** koje izvorno nije sadržavala ni jedna od njegovih komponenata¹⁰? Taj novi kvalitet najbolje se, po mom mišljenju, objašnjava predstavama starih Slovena o svetu i vremenu nasleđenim iz indoevropske mitologije.

4.3. Reč je o vrlo staroj i širom sveta rasprostranjenoj predstavi o ustroju sveta u vidu stabla, o „svetskom drvetu“ (lat. *arbor mundi*, rus. *мировое древо*). To drvo koje je slika sveta staro je kao sam svet, odiskono, **drevno**, i tu se otvara mogućnost za bolje shvatanje istorijata značenja prasl. **drevъnъ*, tim pre što se ovakvo poimanje može potkrepiti i leksičkim nalazima. Premda se u mitološkim predstavama pojedinih ie. ogranaka slika „svetskog drveta“ konkretizovala u stablo određene vrste (hrast, jasen itd.), ipak arhaični poetski tekstovi jasno svedoče da se ona izvorno izražavala osnovnom imenicom od korena **dereu-*. Upravo u toj mitološko-kozmološkoj primeni za koren **dereu-* vezuje se značenje 'starinski, drevan' koji je on sam poprimio u sl. **drevje*, **drevъnъ*.

4.3.1. Jedan od produžetaka osnovne prajezičke imenice od korena **dereu-* u grčkom jeziku je *δρῦς*, *δρῦ-ός*. Ona ulazi u jednu formulu najstarijeg grčkog epskog pesništva paralelno sa *πέτρη* 'stena, kamen' i verovatno je da u toj vezi ima svoje prvobitno značenje 'drvo uopšte', a ne docnije i obično 'hrast', up. našu formulu *drvlje i kamenje* (o indoevropskoj starini formula te strukture v. Ivanov/Toporov 1974; Nagy 1974). Homersko *οὐ μὲν πῶς νῦν ἔστιν ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης | τῷ ὀαριζέμενοι* (Ilijada XXII 126 d.) 'ne može se sada raspredati s njim (počev) od drveta (hrasta) ili od kamena' i Hesiodovo *'Ἄλλα τί μοι ταῦτα περὶ δρῦν ἢ περὶ πέτρην* (Theog. 35) 'Ali zašto (bih) ja (pričao) o drvetu (hrastu) ili o kamenu?' može se uporediti sa našim izrekama 'pričati od Kulina bana' ili 'brojati Markove konake', tj. govoriti o sasvim davnim i zaludnim stvarima. Formulacični spoj iste dve reči u drugačijem kontekstu imamo u XIX pevanju Odiseje stih 162 d., gde Penelopa svog muža Odiseja, ne prepoznajući ga, pita: *'Ἄλλὰ καὶ ὡς μοι εἶπε τέον γένος, ὀππόθεν ἔσσι | οὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἔσσι παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρης*. 'Nego ipak mi reci svoj rod, odakle si: valjda nisi od drveta (hrasta) iz drevnih priča, niti od stene'. Iz ovog mesta jasno je da se formulom *ἀπὸ δρυὸς ἢ ἀπὸ πέτρης* aludira na mit o postanju prvih ljudi od drveta/hrasta ili kamena/stene, i da „pričati počev od drveta i kamena“ znači 'ispredati priču od samih početaka čovečanstva'¹¹. Drvo ili hrast „iz drevnih priča“ (*παλαιφάτος* od *πάλαι* 'davno' + *φατός* 'rečen') treba shvatiti kao „svetsko drvo“ indoevropske mitologije. U grčkom predanju ono je odraženo slikom drveta (hrasta) čije grane drže Zemlju kod Ferekida (VI v. pre Hr.). Isidor kod Klementa Aleksandrijskog pišući o Ferekidovu ale-

¹⁰ Up. šta je gore rečeno za *star*, takode grčku složenicu (od helenističkog doba) *γερᾶν-δρυος*, ono što bi se u srpskom narodnom govoru reklo 'matoro drvo', gde je dakle prisutna samo ideja relativne starosti pojedinačnog stabla, a ne apsolutne starine.

¹¹ Kako to ispravno primećuje Nagy 1974, 126: „In these epic contexts, the proverbial oak or rock connotes not only temporal but also cultural remoteness“.

gorisanju pominje ἡ ὑπόπτερος δρυς 'krilati hrast', a Maksim Tirski jednostavno τὸ δένδρον 'drvo'; u oba slučaja upotrebljeni su nazivi od ie. korena **dereu-* (grč. δένδρ(ε)ον < **der-dreu-om*, s reduplikacijom). Homerov „starodrevni dub“, kako Miloš Durić prevodi δρυς παλαιφατος daje nam, dakle, primer vezivanja semantike 'drevan' za ie. **dereu-* u značenju 'svetsko drvo'.

4.3.2. Možda najizrazitija predstava svetskog drveta u ie. tradicijama, skandinavski Igdrasil (*Yggdrasill*), je jasen (*ask*), ali se za njega metonimijski upotrebljava i izraz *aldna tré* 'staro drvo' u 47. strofi „Vizije Proročice“ (*Völuspá*), gde je reč o poslednjim danima sveta, tzv. „sumraku“ (tačnije: „udesu, (propasti) bogova“ (*ragnarök*):

skelfr Yggdrasils	aski standandi,
ymr it aldna tré	en iqtunn losnar.

„Trepetom stoji jasen Igdrasil, stenje to **staro drvo**: oslobađa se div.“ Uz stisl. *tré* < ie. **dreuom* 'drvo' ovde stoji pridev *aldenn* (*aldinn*) 'ostareo, star', i to je nakon starogrčkog drugi primer da se značenje starine, **drevnosti** vezuje u jednoj arhaičnoj pesničkoj tradiciji za ie. naziv (svetskog) drveta izveden od korena **dereu-*¹².

4.3.3. U nedostatku slovenskih mitoloških tekstova iz paganskog doba koji bi se mogli uporediti sa Eddama, predstava svetskog drveta prepoznaje se odražena na razne načine u narodnim tradicijama Slovena. Ovde se ne možemo upuštati u detaljno razmatranje te predstave u folkloru slovenskih naroda, ali možemo, ilustracije radi, predočiti upadljivo podudaranje početka jedne srpske narodne pesme iz Hercegovine sa opisom Igdrasila, koje je uočio još Nodilo (1981, 155—157): „U jasena sitna resa, | po njoj pada medna rosa, | kupila je košutica“ (Vuk V № 510). Vrsta drveta je **jasen**, kao i u skandinavskoj mitologiji, pri čemu su i slovenska reč **(j)asem* i stisl. *askr* izvedene od istog ie. korena **ōs-*. Za Igdrasil se u Pesničkoj Eddi kaže: *Þaðan komu döggrvar | tær s dala falla* 'odatle dolazi rosa koja pada na dolove', a Snori u komentaru toga stiha pojašnjava: „Rosa koja pada s njega [Igdrasila] na zemlju naziva se *hunangfall* [dosl.: 'medopada'] i njome se hrane pčele“¹³. Konačno, košuta pod jasenom u srpskoj pesmi može se porediti sa četiri jelena (*hiqrtr*, pl. *hirtir*) koji trče po granama Igdrasila i grizu njegove izdanke. Inače u Srba svetsko drvo može biti glog, ali i **dren**, što je zanimljivo s obzirom na naš pokušaj izvođenja prasl. **dērn* od ie. korena **dereu-*. Tako jedna kraljička pesma sa pripevom *Leljo!* iz aleksinačkog kraja peva o devojci „suncu na istoku | **drenu** na korenu | moru na izvoru“ (Milićević ZSS §74). U ovom obredno-mitološkom kontekstu *dren* očito stoji za „svetsko drvo“, up. lokaciju svetskog drveta u ruskim basmama: «На море на Океане, на острове на Буяне стоит дуб...»; u beloruskoj

¹² U staroindijskoj tradiciji svetsko drvo, zamišljeno s korenom uvis i granama nadole, označava se rečju *śvatthā-*, što je naziv za vrstu drveta *Ficus religiosa*; u Kathopaniṣad II 3 ono je označeno kao „drevno, iskonsko“ (*sanātāna-*).

¹³ *Sú döggr er þaðan af fellr á iðrdína, þat kalla menn hunangfall, ok þar af faedar býflugur.* Za vezu reči *medna rosa* up. vedski spoj *rāso mādhvah* 'sok (esencija) meda (= Some)' RV V 43.4. IX 62.6; X 9.20; Vākhilya 5.3.

zagoneci za godinu taj hrast se naziva starim: «станицъ дуб старадуб» (Toporov/Ivanov 1974, 203; V. N. Toporov: Древо мировое u Mify 398a—406b).¹⁴

4.3.4. Stablo kao mitski simbol materijalnog sveta stoji svakako u vezi sa arhaičnim načinom označavanja materije od koje se svet sastoji kao drvene građe, a čina stvaranja kao tesanja. Ta spoznaja pomaže pri razrešavanju jedne staroindijske etimološke dileme. U sanskritu pored prideva *dravya-* 'drven' postoji imenica *dravya-* n. 'stvar, građa, materija, imetak, bogatstvo', koja se osobito ovim poslednjim značenjima vezuje za *dráviṇa-/dráviṇas-* n. (od Ṛgvede) 'posed, imanje, pokretna dobra'; toj reči pak odgovara av. *draona-/draonah-* n. 'udeo', pri čemu odnos stind. *dravin-* : stiran. *draun-* ukazuje na set-koren i čini i sa formalne strane verovatnom semantički primamljivu vezu sa stind. glagolom *druṇāti* 'seći' < **dreyll-/druhl-*: osnovno značenje indoiranske imenice bilo bi 'sečenjem podeljeno > udeo' (Mayrhofer EWAA I 756). Pri sazvučnosti i bliskosti značenja imenica *dráviṇa(s)-* n. i *dravya-* n. Mayrhofer je sklon da i ovu drugu svrsta pod glagolski koren *drav-* 'seći', premda ukazuje na pridev *dravya-* od *dāru-* 'drvo' i pita se da li su se odatle mogla razviti gore navedena značenja imenice *dravya-* 'predmet itd.' (op. cit. 756 d.). Odgovor je svakako potvrđan, kad se ima u vidu semantički razvitak grčke imenice ὄλη 'šuma, drvo (za gradnju ili potpalu)' > 'građa uopšte, materija'. Širenje značenja daleko preko granica jedne usko stručne oblasti se u slučaju drvogradnje objašnjava prevashodnim značajem koji je drvo kao građevinski materijal imalo u praindoevropskoj civilizaciji; sa razvojem 'drvo' > 'građa' > 'materija' može se uporediti raspon značenja ie. glagola 'tesati': on se upotrebljava i metaforično za pesničko oblikovanje reči (ved. *vācas- takṣ-* ~ av. *vācas-tašti-* ~ grč. ἐπέων τέκτονας; ved. *māntram takṣ-* ~ av. *māṅrām tašaṭ;* up. Mayrhofer EWAA I 612 d. sa lit.), a i u najopštijem smislu (demijirškog, kozmogonijskog) stvaranja, npr. u vezi sa indoiranskim imenom božanskog 'oblikovatelja, tvorca' od glagolskog korena koji je u mlavest. *θβάρης-* 'uobličiti, proizvesti' : ved. *tvāṣtā ... tatakṣa* ≈ av. *θβῶρəštā tatašā* (id. I 685), av. *tašan-* m. 'stvoritelj' = grč. τέκτων 'isto', u tom značenju već u tragičkom fragmentu (iz Kritijinog Sisypha?) Nauck 773, stih 34, o Vremenu kao bogu tvorca (inače: 'tesar, drvodelja'). Ako je čin stvaranja u najopštijem smislu mogao biti označen kao tesanje, onda je bilo prirodno da reč za 'drvo' kao građu poprimi značenje 'materije'. Stoga po mom mišljenju stind. *dravyam* n. 'građa, materija itd.' ne bi trebalo odvajati od prideva *dravya-* 'drven', s tim što treba dopustiti mogućnost semantičkog ukrštanja ove reči sa derivatima glagolskog korena **drav-*, slično kao što smo gore pretpostavili da se u staroiranskom posle izjednačavanja *dh* i *d* ukrstilo **dereu-* sa **dhereu-*. Da li se kod *dráviṇa(s)-* sme pretpostaviti ukrštanje dveju reči, **dravānas-* 'ono što je odsečeno > udeo' od **drav-* sa **dravina-* 'drven > materijalan' < ie. **dreyino-* od **dereu-* koje bi se formalno poklapalo sa prasl. **drevnъ*? Takva pretpostavka ipak se čini presmela, i smotrenije je **drevnъ* posmatrati kao slovensku kre-

¹⁴ Na mitološku predstavu o prastarom „svetskom drvetu“ u vezi sa sl. **drevnъ* već sam ukazao u radu iz 1990. str. 98d.

aciju od baštinjene osnove *dreu- ili *dreyi-; *dreu+ino- ili *dreyi+no (pored *dreyi-ino- u stsl. ДРЕВЛѢНЪ.

5. Pokušavši da objasnimo vezivanje semantike 'zdrav', 'dren', 'drevan' za ie. koren *dereu- 'drvo' u praslovenskom jeziku, suočili smo se sa jednim semantičkim razvitkom koji se može činiti nedovoljno postupan, štaviše skokovit, pa samim tim i sumnjiv. Rekonstruišući ga, nastojali smo da razmake između pojedinih značenja premošćujemo istraživanjem leksičkih i semantičkih veza toga korena, i rezultati su pred nama; ako se i ne mogu smatrati konačnim, verujemo da ilustruju potrebu da se pri rešavanju etimoloških problema sa formalne poredbe reči i oblika pređe na formalnu i sadržinsku analizu teksta, drugim rečima, da se lingvistika seti da je, ne samo svojim poreklom nego i svojom suštinom, deo filologije, i da je moguć samo jedan, totalni pristup prajezičkoj prošlosti koji se, usmeravajući svoj pogled na pojedine njene fragmente, trudi da istovremeno i svom vidokrugu sagledava, ili bar nazire, njenu celinu; jer kao što je reč samo deo jezičkog sistema, tako je i pojam njome izražen samo deo pogleda na svet nosilaca jednog jezika. Stoga termin *prajezik* u komparativnoj indoevropistici može biti samo gnoseološko i hronološko određenje, nikako i omeđenje njenog predmeta na čisto jezičke pojave.

LITERATURA

- Benveniste 1969: É. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes I-II*, Paris.
- Berneker 1908: E. Berneker, *Slawisches etymologisches Wörterbuch I*, Heidelberg.
- Brodowska-Honowska 1960: M. Brodowska-Honowska, *Słownictwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, Kraków etc.
- Campanile 1977: Campanile, E.: *Ricerche di cultura poetica indoeuropea*, Pisa.
- Chantraine I—V: P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Histoire des mots, Paris 1968—1980.
- Cvijić 1922: J. Цвијић. *Метанастијазичка креиња. Њихови узроци и иоследице*, СЕ36 31.
- Detschew 1957: D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien.
- Duridanov 1976: И. Дуриданов, *Езикот на траките*, Софија.
- Edda: *Edda*. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern, hrsgg. von G. Neckel I, Heidelberg 1936.
- Eliade 1970: M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris.
- ÉSSJa: *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974 dd.
- Fontes historiae religionis slavicae*, coll. C. H. Meyer, Berlin 1931.
- Fraenkel I—II: E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch I—II*, Heidelberg-Göttingen 1962—1965.
- Frisk I—III: H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg² 1973—1979.
- Gamkrelidze/Ivanov 1984: Т. В. Гамкрелидзе/В. В. Иванов: *Индоевропейский язык и индоевропейцы I—II*, Тбилиси.
- Georgiev 1960: Вл. Георгиев, *Българска етимология и ономастика*, Софија.
- Georgiev 1977: Вл. Георгиев, *Траките и техният език*, Софија.
- Gercenberg 1972: Л. Г. Герценберг, *Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках*, Ленинград.
- Gołąb 1967: Z. Gołąb: *The Traces of Vydhi in Slavic, To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday*, v. I, The Hague/Paris.

- Grassmann: H. Grassmann: *Wörterbuch zum Rig-Veda*. Wiesbaden ⁵1976.
- Haas 1962: O. Haas, *Messapische Studien*. Heidelberg.
- Haas 1966: O. Haas, *Die phrygischen Sprachdenkmäler*, Sofia (= Linguistique balkanique 10).
- Pérodote, *Histoires* ed. Ph.-E. Légrand, Paris, IV 1949.
- Hesiodi *Theogonia. Opera et dies. Scunum* edidit Fr. Solmsen; *Fragmenta selecta* ediderunt R. Merkelbach et M. L. West, Oxford ³1990.
- Howald/Sigerist 1927: E. Howald/H. Sigerist, predgovor izdanju *Corpus medicorum latinorum* IV, Leipzig.
- IF: Indogermanische Forschungen.
- Ivanov 1977: В. В. Иванов, Древнебалканский и общиндоевропейский текст мифа о героубийнице пса и евразийские параллели, *Славянское и балканское языкознание — карпатско-восточнославянские параллели/структура балканского текста*, Москва, 181—213.
- Ivanov/Toporov 1974: В. В. Иванов/В. П. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва.
- Ivanov/Toporov 1983: В. В. Иванов/В. П. Топоров, Лингвистические вопросы славянского этногенеза (в связи с реконструкцией праславянских текстов), IX международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Славянское языкознание, Москва, 152—169.
- Ivšić 1970: St. Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb.
- Janković 1951: П. Ђ. Јанковић, *Асирологија у ђредањима, обичајима и умотворинама Срба* (= СЕЗБ 43).
- Ježić 1987: M. Ježić, *Rgvedski himni*, Zagreb.
- JF: Јужнословенски филолог.
- Jokl 1929: N. Jokl i M. Eberts *Reallexikon der Vorgeschichte* XIII, Berlin.
- Katičić 1992: R. Katičić, Baltische Ausblicke zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 38/1992, 53—73.
- Koneski 1985: Б. Конески, Церквенославянское зъмя, *Slavica Hierosolymitana VII* (In Honor of Moshé Altbauer), 47—49.
- Krahe 1955: H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier I*, Wiesbaden.
- Kulišić 1979: Š. Kulišić, *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških*, Sarajevo (= Djela ANUBiH LVI).
- KZ: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen (Kuhns Zeitschrift).
- LB: Linguistique balkanique = Балканско езикознање.
- Leumann 1952: M. Leumann, Vokaldehnung, Dehnstufe und Vydđhi, IF 61, 1—16.
- Loma 1985/87: A. Loma, Неки случајеви дијалекатског преслиожења у топонимији северозападне Србије, *Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције* (Доњи Милановац, 9—12. октобар 1985), Београд 1987 (= САНУ научни скупови књ. XXXVII, Одељење језика и књижевности 7), 155—165.
- Loma 1988: A. Loma, Прајезичка метонимија у српским басмама и загопеткама, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XXXI (1988), 1, 37—46.
- Loma 1990: A. Loma, Позајмљенице из непознатог језика у прасловенском (osvrt na knjigu Holzer 1989), JF XLVI, 87—122.
- Loma 1993: A. Loma, Podunavska postojbina Slovena: legenda ili istorijska realnost? (osvrt na knjigu O. П. Грубачев, *Этногенез и культура древнейших Славян*, Москва 1991), JF XLIX, 187—220.
- Machek 1954: V. Machek, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha.
- Machek 1968: V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha ²1968.
- Mathiassen 1974: T. Mathiassen, *Studien zum slavischen und indoeuropäischen Langvokalismus*, Oslo/Bergen/Tromsø.
- Mayrhofer KFWA I—IV: M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, Heidelberg 1956—1980.

- Mayrhofer 1986: *Indogermanische Grammatik*. Band I, 1. Halbband: Einleitung von W. Cowgill; 2. Halbband: Lautlehre von M. Mayrhofer, Heidelberg.
- Mayrhofer EWAA I—II: M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, Heidelberg 1986 dd.
- Meid 1978: W. Meid, *Dichter und Dichtkunst in indogermanischer Zeit. Einige allgemeine Gedanken zum Problem der indogermanischen Dichtersprache und der sprachlichen Tradition überhaupt* (= Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. Vorträge 20), Innsbruck.
- Mify: *Мифы народов мира. Энциклопедия I—II*, Москва ²1987—1988.
- Milićević 1894: M. Ђ. Милићевић, *Животи Срба сељака* (= SEZb 1).
- Mladenov 1984: M. С. Младенов, *Форми змяя и зьмя в историята на българския език, Palaeobulgarica/Старобългаристика 8/1*, 97—107.
- Nagy 1974: G. Nagy, *Perkūnas and Perunъ, Antiquitates Indogermanicae*, Gedenkschrift für Hermann Güntert, hrsg. von M. Mayrhofer, W. Meid, B. Schlerath und R. Schmitt, Innsbruck, 113—131.
- Nauck: *Tragicorum graecorum fragmenta*, rec. A. Nauck, Lipsiae 1926.
- Neroznak 1978: В. Л. Нерознак, *Палеобалканские языки*, Москва.
- Nilsson 1955: M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I*, ²München.
- Nodilo: N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split ²1981 (1. izdanje u Rad JAZU 77—102, Zagreb 1885—1890).
- Novaković 1877: Ст. Новаковић, *Српске народне заговетике*, Панчево.
- Orel 1990: В. Э. Орел, *комментарии к некоторым палеобалканским глоссам, Балканские чтения I. Симпозиум по структуре текста. Тезисы и материалы*, Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва, 33.
- Pohl 1977: H. D. Pohl, *Die Nominalkomposition im Alt- und Gemeinslavischen. Ein Beitrag zur slavischen, indogermanischen und allgemeinen Wortbildung*, Klagenfurt (= Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft, Beiheft 1).
- Pokorny 1959: J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I*, Bern/München.
- Radenković 1982: Љ. Радепковић, *Народне басме и бајања*, Ниш etc.
- Radovanović 1994: В. С. Радовановић, *Шабачка Посавина и Поцерина. Антропогеографска истраживања*, II. Сад.
- Reinhart 1986: J. Reinhart, *Gab es ein urslavisches Wort zъmjā 'Schlange'?*, *Die Sprache* 32/1 (Festgabe für Manfred Mayrhofer I), 58—62.
- Rospond 1983: St. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jъ* (Acta Universitatis Wratislaviensis № 526), Wrocław.
- Ruvarac 1902: С. Руварац, *Српска митрополија Карловачка око пољавине XVIII века*, Ср. Карловци.
- Ruvarac 1905: Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, *Своменик СКА* 42, II разред 37, 101—204.
- Schmitt 1957: Rüdiger Schmitt, *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*, Wiesbaden.
- Schmitt 1968: Rüdiger Schmitt (priredivač), *Indogermanische Dichtersprache*, Darmstadt (= Wege der Forschung Bd. CLXV).
- SEZb: Српски етнографски зборник САН, Београд.
- Simonović 1959: Д. Симоновић, *Ботанички речник*, Посебна издања САН CCCXVIII, Београд.
- Snorra Edda: Snorri Sturluson, *Edda*, ed. A. Holtsmark/J. Helgason, København/Oslo/Stockholm ²1968.
- Šewc I—IV: H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen 1978—1989.
- Skok I—III: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971—1973.
- SP: *Słownik prasłowiański*, Wrocław etc. 1974 dd.
- Szemerényi 1970: O. Szemerényi, *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt.
- Tomaschek I—II: W. Tomaschek, *Die alten Thraker I—II*, Wien 1893—1894 (= Sitzungsberichte der Kaiser. Akademie der Wissenschaften in Wien 130, 131).
- Trubetzkoy 1927: N. Trubetzkoy, *Urslav. dъždъ 'Regen'*, *ZslPh* 4, 62—64.

- Vaillant 1927: A. Vaillant, Le nom slave de 'la pluie', *Revue des études slaves* 7, 112—113.
 Vaillant I—IV: A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, Lyon—Paris 1950—1974.
 Vasmer 1986: М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка I—IV*, перев. и доп. О. Н. Трубачева, Москва 1986—1987.
 Watkins 1982: C. Watkins, Aspects of Indo-European Poetics, *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia*, ed by E. C. Polomé, Ann Arbor, 104—120.
 Wellmann 1898: M. Wellmann, Die Pflanzennamen des Dioskurides, *Hermes* 33, 360—422.
 ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
 ZslPh: Zeitschrift für slavische Philologie.

Z u s a m m e n f a s s u n g

A l e k s a n d a r L o m a

DIE REKONSTRUKTION URSPRACHLICHER FÜGUNGEN ALS PERSPEKTIVE DER SLAVISCHEN UND INDOGERMANISCHEN ETYMOLOGIE

Diese zweiteilige Arbeit setzt sich das allgemeine Ziel, durch ausgewählte Beispiele die Aussichten deutlich zu machen, die sich der etymologischen Forschung bieten, wenn sie einmal die elementare Rekonstruktion der Ursprache als Summe einzelner Wortansätze und Flexionsformen übersteigt, und zur Erschließung minimaler Fragmente des ursprachlichen Textes, vor allem der formelhaften dichtersprachlichen Fügungen gelangt. Die für die Ursprache festgestellte Vereinbarkeit einzelner Wörter und/oder Bedeutungen miteinander nützt uns sowohl bei der Identifikation und Beurteilung der undurchsichtigen Komposita in den Einzelsprachen (Teil I), als auch zur besseren Auffassung der sonst unerklärbaren Bedeutungsentwicklungen bei einigen einzelsprachlichen Simplicia (Teil II).

I

Für die Pflanze *Verbascum* (Königskerze) gibt es in zwei idg. Sprachen stark zusammenklingende Bezeichnungen, slav. *divizma* (neben *divizna*) und dakisch *διέσημα* (bei Dioscurides). Hier werden sie als kopulative Zusammensetzungen (Dvandva) erklärt und auf die ursprachliche Verbindung der Wörter 'Himmel' und 'Erde' zurückgeführt, die für die alte Kult- und Dichtersprache durch ved. *dyāvā-kṣāmā*, mittelbar wohl auch durch griech. Ζεὺς ἡρόνιος bezeugt ist. Es liege die uralte Vorstellung von dem Himmel und der Erde als Eheleute zugrunde, deren harmonische Vereinigung eine gute Ernte versichert; auf die Königskerze, deren Blütezeit mit der Saison jener hierogamischen Zeremonien zusammenfällt, die dem obengenannten Glauben entsprungen sind und sich bei den Slaven bis in neuere Zeit erhalten hatten, wurde der ursprüngliche Name des Festes übertragen (vgl. etwa dt. *Johanniskraut*, skr. *ivanjsko cveće*). Im bezug auf die durch sekundäre Dehnung entstandene Vokallänge erster Silbe in *divizma* wird auf das Vorhandensein auch anderer derartiger Vřddhi-Bildungen in der slavischen Phytonymie hingewiesen (**gavezv*, **aghędv*).

II

Die idg. Wurzel **dereu-*, deren Grundbedeutung: ('Holz, Baum', oder 'Eiche', oder 'hart?') eine alte Streitfrage der Indogermanistik bildet, macht auch

innerhalb des Slavischen Probleme semantischer Natur und ruft in der Slavistik immer neue Kontroversen hervor. Es gibt nämlich slavische Wörter, die sich formell davon ableiten lassen, deren Bedeutung aber von jenen idg. Grundansätzen abweicht, so daß ihre Zugehörigkeit zu dieser Wortsippe strittig bleibt. Hier wird es versucht, einige dieser semantischen Kluften mit Hilfe der „text-etymologischen“ Methode zu überbrücken, die in diesem Fall darin besteht, daß die betreffenden Wörter und Bedeutungen auf ihre Fähigkeit geprüft werden, mit den Reflexen von idg. **dereu-* in formelhafte Verbindungen zu treten. Die Erklärung des Adjektivs **sv-dorvb* 'gesund' als 'aus gutem Stoff, Holz' (~ aind. *su-dru-*, lit. *sū-driū-s*) ließ sich unter Hinweis auf den gemeinslavischen Charakter der Wendung **svdorvo dervo* '(kern)gesundes Holz', sowie auf die enge Verbindung des Baumes und Holzes mit der Gesundheit in volkstümlichen Bräuchen und Sprüchen bekräftigen. Bei den Südslaven genießt besonders der Hartriegel einen solchen Ruhm (skr. *zdrav kao dren* 'kerngesund'), eine Baumart, die sonst durch ihr sehr hartes Holz gekennzeichnet ist (vgl. den dt. Namen!), was den Zusammenhang der slav. Bezeichnung **dernb* 'Cornus' mit aind. *dāruṇa-* 'hart' (< **doruno-*, zu *dāru-* 'Baum') und air. *dron* 'fest' (< **druno-*) nahelegt. Lautlich kann akutiertes spätgemeinslav. **dérnb* (für den Akzent vgl. skr. *dr̥jen*, *dr̥n*, russ. *der̆n*) eine ältere Lautung **der̆nb* fortsetzen (ähnlich ist **svd̆orvb* in skr. *zd̆rāv*, russ. *zdor̆ov* eher über **sv-dor̆vb* auf idg. **su-doruy-os* als auf **su-dōry-os* zurückzuführen); es dürfte sich um Substantivisierung des idg. Adjektivs **deruno-* neben **doruno-* und **druno-* 'hart', urspr. 'kernholzartig' handeln, deren erste Silbe im Slavischen dieselbe *e*-Stufe wie das Grundwort **dervo-o* 'Baum' aufwies; interessant, daß im Niedersorbischen *žrjon* < **dernb* die allgemeine Bezeichnung für 'Baum' neben *dřovo* < **dervo* ist. Schließlich wird die von der Mehrheit der Förster angenommene, aber wegen der Semantik immer wieder bestrittene Beziehung von slav. **drevje*, **drev̆nb* 'antiquus, altertümlich' zu **dervo*, **drevno* erörtert. Dabei hat sich die skr. Situation lehrreich erwiesen, wo *drevan* mundartlich nur 'echt, schwer, traurig' u.ä. bedeutet, und zwar in Wendungen, die mit dem Gebrauch von lat. *durus* < **druros* vergleichbar sind, wie *drevna sirotinja* : lat. *dura pauperies* (Horaz), während die Idee der Altertümlichkeit auszudrücken das zusammengesetzte Adjektiv *starodrevan* dient, das von erster Hälfte des XVIII Jh. an belegt ist und heute in der Mundart Nordwestserbiens die alteingesessenen Familien, jene mit altem Stammbaum bezeichnet. „Der alte Baum“ kommt andererseits in mehreren idg. Überlieferungen als Metonymie für den sagenhaften, am Anfang aller Dinge entstandenen Weltbaum vor, der in primitiver Weltanschauung zum Inbegriff des Uralten werden konnte. Ursl. **drev'b*, **drev̆nb* erklärt sich also am besten als Ellipse aus der ursprünglichen Verbindung des idg. Wortes für 'Baum' und eines Adjektivs mit der Bedeutung 'alt', die sich andererseits im Kompositum serb. dial. *starodrevan* niedergeschlagen hat.

ЛИЛИ ЛАШКОВА
(София)

СЪПОСТАВКА ПРИ ТИПОЛОГИЯТА И ТИПОЛОГИЯ ПРИ СЪПОСТАВКАТА*

У раду се даје ревизија односа између типологије и контрастивне лингвистике, заснована на анализи глобалних језичких категорија и већих одјумака текста на примеру словенских језика.

Проблемът за врзката между типологичниот и съпоставителниот метод е поставен во лингвистиката оште по времето, кога то съпоставителното истражување на славјански јазиков материјал започва да се заформира во рамките на Пражкниот структурализам преку 30-те години на нашиот век¹. Приносот на типологијата во споредно-историческото истражување на славјанските јазички, разгледан теоретично преку повеќе од 30 години, обосновао и докажан на практика преку редица публикации, сега веќе никогаш не оспорва². Не така јасно до крај се тези врзани и взамоотношения во огромното пространство од различни видови споредно-исторически проучувања и техните специјализирани разновидносно по ситеки напращања. Од тие нај-безспорно аргументирани односно воведането на типологическиот пристап во лингвистичниот апарат се дидактичките контрастивни разработки, третираци понекогаш и проблеми на јазиковата интерференција³. Колкото до другите видови истражувања, правени со теоретична цел, вниманието обично веќе се насочва предимно кон стриктното спазвање на одреден методолошки модел на описување, којто се избира во зависност од предпо-

* Основните тезисни положенија на тази работа беа изнесени како доклад на XI Славистичен конгрес во Братислава преку септември 1993 г.

¹ Вл. Скаличка, Типологија и споредно-историческа лингвистика, *Ново во зарубежната лингвистика*, т. 25.

² Р. Јакобсон, Типологически истражувања и нивен придонес во споредно-историческото јазикознање, *Ново во лингвистика*, т. 3.

³ Типичен пример за типологичен пристап кон контрастивната лингвистика се публикациите на Л. Дежо, срв. *Контрастивна граматика српскохрватског и мађарског језика*, Нови Сад, I (1967), II (1969), III (1980). Пример за контрастолози, ориентиран кон типологическиот пристап на своите резултати се авторите на българско-полската и полско-српскохрватската споредно-историческа граматика, срв. *Българо-полски споредно-историческа граматика*, т. I, Увод, 1988.

читанията на автора, но никога не е задължителен, нито е мотивиран от самото присъствие на съпоставяния материал. По-скоро обратното — анализът трябва да потвърди определена, често пъти предварително зададена постановка, тъй като съпоставителните изследвания по начало нямат отделно обособена, присъща само на тях специфична методология. И никакви амбиции на отделни автори да изменят това положение не могат да бъдат резултатни. Изборът на основния модел на описание се обуславя от размерите и спецификата на изследователските задачи с оглед обема на обхванатия материал и дълбочината на интерпретацията⁴. Съпоставителното изследване не винаги предполага и присъствието на типологични елементи. Това се възприема в зависимост от избрания метод (концепция) при анализа. Според основното си направление на анализа типолозите имат възможност да се ориентират към съпоставителния анализ, което е по-възможно и вече е практикувано⁵. Авторите на съпоставителните изследвания не са задължително и типолози, но някои се ориентират и към типологически обобщения и схеми в заключителната част на своите описания⁶. Практиката на изработване на такива изследвания вече поставя въпроса: могат ли да се обединят двете лингвистични направления и как и доколко да стане това, а също и какви са възможностите и перспективите при това съчетаване.

В известен смисъл като се преценят досегашните резултати от изследванията и в двете направления, трябва да признаем, че откъм дълбочина и широта на описанието възможностите да се постигне нова информация са вече понижени. Правят се опити и има известен шанс да се постигне по-голяма широта на изследванията чрез включване на повече материал — било то по-голям брой съпоставяни езици или увеличаване кръга от описвани явления, а също така и привличането на материал от езици, които преди това не са били разглеждани съпоставително. При избора на модел на описанието вече е ясно, че е по-добре да се предпочете такъв с по-голяма приспособимост за различен по обем и тип материал, т.е. с по-голяма динамичност и по-широка приложимост, така че да се обхване проникваемостта на различните езикови равнища.

Контрастивната лингвистика като по-тесен вид съпоставителни изследвания възникна с оглед задачите на чуждоезиковото обучение и с цел да се описват разноразлични езици, някои от които нови, не-

⁴ Срв. изследванията в сб. *Новое в зарубежной лингвистике*, т. 25, посветен на постиженията в областта на контрастивната лингвистика, където са препечатани студии от различни автори, всеки от които прилага различен теоретичен подход, съобразен с целите на изследването и спецификата на интерпретирания материал.

⁵ Л. Дежъ, *Некоторые замечания о роли приложения типологии к контрастивной лингвистике*, *Новое в зарубежной лингвистике*, т. 25, М. Вархола, *Основы типологических исследований*, *Acta Facultatis philosophicae Universitatis Saŕiricanae, Jazykovedný zborník*, 1992.

⁶ Вж. *Българо-полската съпоставителна граматика*, т. II, V, 1990—94.

известни до тогава в лингвистичната наука. В пражката лингвистична школа идеята за разработката на съпоставителни изследвания дойде именно от типолози⁷, някои от които са и англицисти, посещи в трудовете си образци за типологическо (по-точно — характерологично) съпоставяне на два разностранни езика — английски и чешки⁸. Така връзката между контрастивната и типологичната лингвистика стана нещо като характерен отличителен признак на европейското и особено на славянското типологическо контрастиране. Втората, по-късната вълна контрастивни изследвания обхваща вече и близкородствени и изобщо генетично свързани езици. Тогава се появяват и съпоставителни славистични разработки. Така например се започва от англо-руски, руско-унгарски и др. подобни контрастивни изследвания и се свършва с украинско-руски и словашко-руски съпоставителни описания, където наред с различията (контрастите) се посочват и общите черти, обусловени и от степента на родство⁹. През този по-късен период се появи и стремежът към теоретични интерпретации и обобщения на базата на описваните факти, което от своя страна стимулира утвърждаването на новия тип съпоставителен подход — според новите му задачи. Тогава става възможно и по-тясното сближаване между съпоставителното и типологическото езикознание. По начало те никога не са били особено далечни. Нека не се забравя, че се започва от съпоставката на различни типове езици или поне на такива с повече качествени различия в граматичните структури, което от своя страна е причина за възникналите трудности при чуждо-езиковото обучение, мотивираща и избора на обекта на лингвистично описание. Така типологическото езикознание представлява дедуктивен синтез на различните индуктивни съпоставки в процеса на познание на езиците. До тези резултати се стига по пътя на сравнението, познато ни също така от съпоставителните и сравнителни (т.е. — сравнително-исторически) изследвания. Сравнявайки определена група езици, ние доказваме генетичното им подобие, което потвърждават историческите данни за книжовната традиция. В резултат на това получаваме генетичния тип — чрез съпоставяне на определени структури, характеризиращи се с набор от определени постоянни признаци, определен *ред* и *последователност* на реализация, *взаимна обусловеност* и *мотивираност*. Типологията също се базира на сравнението, но при нея се изключва елементът

⁷ В. Матезиус, О лингвистической характерологии. *Новое в зарубежной лингвистике*, т. 25. Й. Вахек, В. М. Ивић, *Практика у лингвистичи*, 1990, раздела за Пражката лингвистична школа и за контрастивната лингвистика.

⁸ Й. Вахек, Vachek J., *Obecný zápor v angličtině a v češtině*, *Prace z vědeckých ústavů*, Fil. Fak. Karlový university, LI, 1947, P. Ђорђевић, *Контрастивна граматика — енглески и српско-хрватски, именичке групе*, 1989.

⁹ А. Исаченко, *Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким*, I—II, 1953—1962. В. Ярецва, *Проблемы сопоставительной лингвистики*, 1981.

«произход и родство» като задължителен. Там целта е да се установят типове явления, за да се осъществи класификацията на езиците¹⁰. Така при единия вид изследване се започва с операциите на присъединяване (сравнително-историческия), а при другия става изключване на признака «родство» (обща типология). И в двата случая присъства сравнението като оперативен изследователски подход. Третият вид изследвания, с които триъгълникът се затваря, също се гради на сравнението. Това са контрастивните, по-късно възприети с термина «конфронтативни или съпоставителни» изследвания. При тях са изключени както генеалогичният, така и типологизираният елемент, но това се отнася само за първоначалния период на съпоставителните описания и само за общата типология. При частната типология елементът «родство» може и да не се изключва, но той не е и релевантен. Съпоставителното изследване е следващ филтър, при който се допълват типологическите характеристики под формата на обобщена, мотивираща схема. И самите процедури на съпоставителния анализ — описане са също така звена от определени типови характеристики, само че се тръгва в обратен ред. А може и първо да се извърши предварителен типологически подбор на материала според определена прогнозираща схема, а след това да се направи съпоставителен анализ, който да завърши с изводи — типологически обобщения. Такъв подход е в по-голяма степен обединяващ¹¹. Той е по-актуален сега, при разширената съпоставителна база, включваща и родствени езици. По пътя на двойното изключване, чрез «негенеалогичен, нетипологичен» подход се изгражда именно контрастивната лингвистика, която описва разносистемни езици с преобладаващи структурни различия (контрасти) и с по-малко подобия. С разширяване на базата на изследване, включваща вече и езици с подобни и дори еднакви системи, подобнието вече решително взема превес над различията, а съответно варира пропорцията между качествените и количествените различия, която и в диалектиката е варибилна. Терминът «контрастивен» остава вече само по традиция и е въпрос на възприета и установена в научната практика терминология¹². В момента другите два термина — конфронтативно и съпоставително езкознание вече са негови синоними и това е още едно доказателство за настъпателното дублиране на термини, което е резултат от все по-стремителния процес на разширяване и задълбочаване на научното търсене в посока към по-глобални обобщения и по-рационални решения, към увеличаване на изходната база на изследванията.

И така съпоставителните описания на родствени езици е по-късен етап по пътя от далечното към близкото подобие. Но тук възни-

¹⁰ L. Zabrocki, O tak zwanych „Studiach kontrastywnych“, *Lingua Poznaniensis*, 1975.

¹¹ Българо-полска съпоставителна граматика...

¹² L. Zabrocki, op. cit.

ква въпросът доколко родството при езиците е родство — до каква степен, в кой точно момент — т.е. откъде започват различията и приликите.

Универсализацията постепенно налага с времето увеличаване на минималния размер на съпоставяните езикови единици (когато се съпоставят единици): от звукове, прозодични елементи, фонемни, морфеми, синтактични структури (включително и изречения), сложни изречения, с които вече се навлиза в текстовото равнище. Описва се също диалогичната реч, стига се до дискурса, който все повече се разширява. След 80-те години ориентацията вече е към по-обемни категории и по-обхватни описания. Например в края на 80-те години именно се заговори за универсалното явление «емпатия»¹³, чрез което се разкрива изключително широк спектър от възможности за интерпретация на повече явления, за обединяване на повече категории. Смятам, че така могат да се интерпретират някои основни изреченски структурообразуващи центрове, много от които са същевременно и универсалии, каквито са: определеност/неопределеност, както и всички обединени от нея категориални подсистеми — напр. видовата опозиция, простите минали времена. В границите на емпатията трябва да се разглежда и категорията «лице», подчинените на нея посесивност, имперцептивност, както и всички явления, свързани с комуникативния акт¹⁴.

Съпоставянето е важно да се извършва според листата на използваните средства: лингвистични, екстралингвистични. Вторите са само допълнителни, помощни и служат само за отбелязване, но не бива да се пропускат като възможност. Езиковите средства могат да бъдат: лексикални, граматични, текстови, комплексни. Те представят различни степени на категоризация и следователно — на речеви автоматизъм. Всички не са от един ранг — напр. граматичните са в по-голяма степен задължителни, обвързващи, в сравнение с другите, особено с лексикалните, които не са задължителни, взети поотделно, или поне не са в еднаква степен задължителни — придружават ги и други средства на текста. Ако граматичните средства са съчетани допълнително и с лексикални, а това често се случва, предимство имат винаги граматичните средства, които са и предпочитани от славянските езици в случай на избор. Именно те изискват и съответната организация на изреченско равнище, според изискванията на съответните експликации.

¹³ М. Ивић, О неким српскохрватским граматичким феноменима условљеним емпатијом, *Јужнословенски филолог*, 1987, Л. Лашкова, Контрастивна испитивања словенских језика и дискурс, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 1991.

¹⁴ Л. Лашкова, За балканските трансформации в граматичната структура на български език, *Сборник в памет на Ив. Лекова*, 1995.

В съпоставителните изследвания понятието «време, хронология», схващано като разлика между синхронията и диахронията, е относително. Тези форми на изследване са синхронно атемпорални (безвременни) или универсално синхронни, включително и съпоставително-диахронните описания, когато се прави синхронен срез (т.е. синхрония в диахронията). Тази особеност е продиктувана преди всичко от наличието на някаква предходна типологична ориентация. Дори историческата типология също е «синхронизирана» относително, доколкото става дума за определяне на съответните етапи, процеси и периоди, а то става чрез излъчване на определени, точно установени образци и модели. Универсалността в пространството и времето се появява при съпоставката на разносистемни езици, като се осъществява редовна синхронизация и обобщаване на определен период, етап, момент. Колкото по-близки генетично и типологично са съпоставяните езици, толкова по-големи сегменти и по-голям обем на корпуса трябва да се включват. Тогава и констатациите и заключенията ще бъдат по-многобройни.

При един такъв по-широк и обобщен подход неминуемо се стига до въпроса: как да се насочват описанията на различните езици и по какъв критерий да се изготвят — като съпоставително-типологични или като типологично-характерологични с цел да се опише динамиката на взаимодействието между различните типове структури и процеси.

Вече е обичайна практика да се съпоставят типове езикови фигури (образци), както и да се правят изводи за типовете подреждане. На всички езикови равнища могат да се открият и съпоставят определени типове единици и техните комбинации. Има и различни типове прагматичен подход, например при различаването в езика спрямо определен център в номинативните или ергативните езици, обособяването на различните комуникативни типове изказ — апелативен, изявителен, приказен, модален. Различават се типове външно оформяне на структурите, типове на организация и управление на единиците в текста, типове текст, типове комуникация, типове комуникативни средства.

Какво е съотношението между процесите на конфронтация, типизация и характеризация, чийто резултат е характерологията? Конфронтацията може да доведе както до типологически, така и до характерологични изводи. Характерологията може да бъде свързващото звено между двата изследователски подхода, тя също може да се използва при предварителния подбор, както на кръга от проблеми за изследване, така и при изработване на корпуса материал за анализ. Предварително набелязаната характерологична схема, по-точно данните от нея, се проверяват чрез резултатите от съпоставителния анализ и типологическите обобщения и квалификации.

При типологическите изследвания се върви от различното към обобщеното, символ на което е общият тип в типологическия метазник. При съпоставителната лингвистика се използва метазник, който също е общ тип, изграден от общ тип символи — понятия, правила, процедурен ред, модели. И в двата случая имаме обобщаване — било като изходен пункт, било като операции. И така при съвременното съпоставително изследване се тръгва от един общ модел, наричан терциум компарационис, минава се през различните операции на анализа, докато се стигне до обобщенията, синтеза, който може и да е типологичен. При типологичното изследване се обособяват отделни класификационни групи — типове, след което се извършва синтез с цел да се излъчи един общ модел.

Първоначално контрастивната лингвистика описва неродствени езици, с различни структурни, при което в центъра са контрастните особености, които довеждат и до изследователския интерес към универсалните категории. Универсалните са откритие на типолозите. Контрастивната лингвистика доуточнява и разширява този списък, включвайки универсални признаци и категории, като не е задължително те да се покриват с универсалиите. Не са задължителни и универсалиите като обект на интерпретация в съпоставителен план, но найчесто се избират именно универсалните признаци, които също трябва да имат своето място както в съпоставителните, така и в типологичните изследвания.

Типологическата лингвистика може да даде начален тласък на съпоставителната чрез подбора на корпуса за съпоставителните описания. Става дума за изработване на критерии за достатъчна репрезентативност, а може да присъства и в заключителната част посредством оформянето на типологически синтез¹⁵. И при търсенето на терциум компарационис типологията също може да насочи към някои универсални явления, с които задължително трябва да бъде съобразен избраният модел на описание.

Оказва се, че за типологичната лингвистика, както и за контрастивната (съпоставителната) понятието «езиково родство» е без значение. Когато от средата на 70-те години се появи тенденция в сферата на съпоставителните изследвания да навлязат и родствени езици, включително и славянски¹⁶, също започнаха да се търсят различията между тях в общото и това стана автоматично. Смятам, че този интерес би могъл да бъде плодотворен и да даде резултати, ако се включи и прагматичният аспект, както вече беше отбелязано преди¹⁷. За това е необходимо вече и работа с по-големи единици,

¹⁵ Българо-полека съпоставителна граматика...

¹⁶ Л. Лашкова, К. Иванова, За някои проблеми на съпоставителното изследване на славянските езици, *Славянска филология*, 1988.

¹⁷ Л. Лашкова, К. Иванова, цит. ст.

вклучващи анализа на по-широк контекст с воведување во дискурса. Тук може да се предвиди и истражување на периоди како текстови сегменти, на дијалогот — т.е. вечно се излиза извън рамките на изречението. Тоа е сèвкупно природно и става со постепениот зголемување на размерата на истражуваните јазикови единици, во зависност од хиерархијата на равнищата. Вечно се излиза на текстово равниште и тоа е потребно за постигање на нешто повеќе како резултат, от до сега известното и за запазување на споредбата како лингвистично знаење како научно наредување, како лингвистична област.

Контрастивната лингвистика нема, не е имала и нема да има никакви самостојатели, по-различни од другите и притоа само и единствено на неа, лингвистичен метод. Споредбата истражувањето ползува актуалност во споредбата момент лингвистични методи на синхронно опишување, зошто фактички се споредуваат синхронните опишувања (или синхронизираните срезове) од два (нај-често) или повеќе јазик. Тези методи првобитно вечно се разработувани врху материјал од еден јазик (англиски). Налага се проверка на примената им врху материјал од славјанските јазик. Те сèшто не се компактни како структури, понекогаш доста неочекувани специфики, со периоди на промени. Право на авторот е да определи методот на опишување во зависност од спецификата на материјалот и поставените задачи — напр. те се едни во фонологијата, други — во синтаксисот. Известни се по-удачни и предпочитани методи, «подказани» од господствувачите наредувања во дескриптивната лингвистика. Во тоа одношение сèшто има натрупана никаква традиција — напр. нај-многубројни се споредбата опишувања врз основа на трансформационно-генеративен метод во сите видови¹⁸, различните видови семантичен пристап, а сега вечно се фактот и споредбата социолингвистични и психолингвистични истражувања¹⁹.

Споредбата пристапот гледа по-скоро изборот на материјалот од родствени до разноструктурни јазик, којто е максимално широк како можност (нај-често два, а може и повеќе, но — поредко), а сèшто и синхронизацијата во анализи. При типологичките опишувања таа синхронизација сèшто присуства, крвотокот јазик е максимално широк и обединен, особено што се касае до општата типологија. Частната типологија е поблизо до споредбата знаење, кога се интерпретираат избрани јавувања и категории во различните јазик. Там само целта е да се постигне задолжително типизација, типологична класификационна карактеристика. Известни се типологиче-

¹⁸ Вж. целаа поредица од контрастивни истражувања, издавана од Познанскиот универзитет на англиски — *The Polish-English Contrastive Project. Papers and studies in contrastive linguistics*, ed. J. Fisiak. Poznań A. Mickiewicz University — Centre for Applied Linguistics, Washington D. C.

¹⁹ Вж. цитираната Познанска поредица, чијто тематика се популува според последните постиженија на лингвистичната теорија.

ските изследвания на определени граматични категории в разноси-
стемни езици — повече на брой²⁰, при което може да се говори и за
типологични квалификации, получени въз основа на синхронно срав-
нение. Някои типолози отиват по-далеч и говорят за «контрастивна
типология»²¹. Така типологията като лингвистично направление се
оказва дълготрайна, с изработени принципи и определени постижения
— както и самият структурализъм изобщо. Това е така, защото ти-
пизацията, така както и характерологията са изобщо един универса-
лен метод на човешкото познание, по-скоро — на опознаването на
света.

Някои типолози изключват универсалиите от предмета на из-
следване на типологията²². Това е оправдано само, ако се касае за
матрично констатиране. Но по принцип начинът на експликация е
свързан с типа граматично структуриране. Например обектното
спрежение в унгарски, категорията «определеност/неопределеност»
в български език, противопоставена на другите славянски езици,
където съществуват само нейни функционални еквиваленти²³ — всеч-
ко това е свързано с определени типологични механизми на разпре-
деление в езика. В своя съпоставителен синтаксис Л. Деже се спира
на типовете експлициране на субектно-обектните отношения в унгар-
ски и сърбохърватски²⁴, описва конкретните факти, характеризира-
щи и двата езика като езици с номинативен строеж. Така неговото
съпоставително изследване става изходен пункт за отчитане на типо-
логическите характеристики и значими явления.

Изоморфизмът като област на типологията е крайната
констатация еталопът. Той се получава в условията както на дивер-
генция, така и на конвергенция. Понякога и двата вида процеси се
съчетават или следват едно след друго, при което не може да се опре-
дели рязка граница между тях. В тази връзка възниква въпросът за
принципите на организация на езиковите средства във всяко равнище
поотделно, т.е. организация на лексиката, на граматичните категории
и т.н. Наред с това и не по-малко важни са и принципите на
реорганизация на отделни звена-участъци от езиковата струк-
тура, или на цялата структура. Тези принципи са свързани и със съпо-
ставителната лингвистика, доколкото именно те се установяват в про-
цеса на съпоставка на повече езици или на два различни по хроноло-
гия периоди. Задължително трябва да се следи и пропорцията между
количествените и качествени различия, за да се отчетат последова-
телно отделните етапи на разволя.

²⁰ Напр. Типология ергативных конструкций в языках различных типов, 1985.

²¹ L. Deže, *Kontrastivna tipologija hrvatskosrpskog i madarskog jezika*, Budapest, 1987.

²² Г. Климов, *Конверсивная типология*, 1983.

²³ Вж. *Българско-полска съпоставителна граматика*, т. II, 1990.

²⁴ Л. Деже, *Контрастивна синтактичка типология*...

Съпоставителната лингвистика и е и не е в известен смисъл самостојателна лингвистична област. Използват се два вида модели на описание, според целите на истражувањето интерпретативен и генеративен, којто може да се използва и како интерпретативен. Како беше посочено во почетокот, при интерпретативните модели се актуални две основни квалитетни карактеристики: длабочина, според адекватноста на различните синтактични и семантични модели во репрезентацијата на сложните езикови взамоотношения и експликаци²⁵, и обхват, којто се одредува од количеството опишан езиков материјал²⁶. Со оглед на представителноста на обема, нај-добро би било да се комбинираат повеќе од еден модел како основа на истражувањето. Во зависимост од спецификата на истражуваните езици, съпоставителните описанија сѝмо можат да бѝдат два вида: 1. описанија на разносистемни езици, кѝдето на преден план се различијата, 2. описанија на едносистемни езици, кѝдето преобладаваат подобиа, а различијата се или во квалитетен или во прагматичен аспект.

Въвежувањето на една или друга теоретична база носи сѝ себе си известните од дескриптивната лингвистика плусови и минуси. Но сѝчки предлагани теоретични модели треба да бѝдат оценуваани со оглед на посочените вече две изисквања — т.е. со оглед на можностите за постигање на по-голема длабочина на интерпретација, но и со оглед на по-голям обхват при описанието на конкретниот материјал. Фрагментарните истражувања на ограничен вид материјал (напр. одреден вид структури) не се доказателство, че именито со одреден модел и само со него може да се изработи съпоставителна граматика на два и повеќе езици.

Да се вѝрнеме на вѝпросот како да бѝде терциум компарационис. При славјанските езици поради близкото родство можат да се използват именито по добията. Те наистина се многе, но тѝкмо затоа е неопходима една широка опща основа за сравнение и освен тоа треба да се вземаат предвид прагматичните специфики, които представяват еден доста обемен комплекс. От тоа следва, че во модела на описанието треба да се предвиди мяето и процедури за въвежување на прагматична информация (напр. чрез използванието на прагматичен тест). Освен наследените опщи карактеристики, треба да се предвидят и някои актуални иновации вѝв вид на процеси, потвѝрдени често и от количествените различия во дистрибуцијата. Вѝз основа на сѝчко тоа можат да се одредуваат и изходните семантични категории. Има категории, сѝществуващи вѝв сѝчки езици, които се изразяват без особени типологически различия. Те сѝмо треба да бѝдат констатирани и описани. Те се повеќе во сферата на логическите

²⁵ М. Ивић, *Праци у лингвистици*, 1990.

²⁶ Л. Лашкова, Конфронгација језичке грађе и лингвистичких модела, *Научни састанак слависти у Вукове дане*, 1990.

взаимоотношения и изискват и съответния семантичен апарат от понятия и процедури. Такова е например отрицанието, въпросът, някои други изреченски модификации. Същността на съпоставителните изследвания и найубедителният резултат е крайният типологически синтез и определяне на прогнозата за бъдещо развитие.

По принцип типологията — обща и частна е необходима опора на всички конфронтативни изследвания, независимо от другите компоненти на методологическата база. Като такава тя показва голяма комбинативност по отношение на други методи. Да вземем например синхронната и диахронна типология, след това по раздели: лексикална, семантична, фонологична, морфологична, синтактична типология, даже социолингвистична и прагматична типология. Тя е изключително подходяща за класификационни и въобще за категоризационни описания, доколкото при тях е задължително използването на типологически схеми — бинарни или многомерни. Бинаризмът, какъвто и да е той, е важен за всички типологически изследвания, въпреки че всичко не може да се представи чрез него, но той е важен механизъм на нашето познание за света. Той може да се открие като принцип на почти всяка методология и до най-ново време — напр. дълбинна : повърхностна структура, книжовен стандарт : не книжовни форми на езика, субект : предикат, номинатив : косвени падежи.

Като особен пример трябва да се разглежда Новосадската контрастивна унгарско-сърбохърватска граматика²⁷, в която са обединени в сложна комбинация Филморовата теория за семантичните роли (малко приложима за описание на повече конкретен материал, въпреки че предлага известна интерпретация) и трансформации — от трансформационния модел на Н. Чомски. Като трети елемент в методологическата комбинация присъства и типологията, още повече, че става дума за два разнородни езика. Типологическият синтез повишава интерпретативната стойност на констатациите, допринася за тяхната отчетливост. Аргументацията е засилена с данни от различни славянски и неславянски езици и с диахронни рекурси. Авторът внася някои видоизменения в основните постановки, от които изхожда. За разлика от Филмор, тук падежът е не на дълбинната, а на повърхностната структура, видът и времето са отнесени към групата на предиката, а не към изреченската модалност. Венчко зависи от различното тълкуване на изходните понятия — падеж и изречение, по-точно кой елемент падежава — семантичният или синтактичният. Но във всеки случай трябва да се отбележи определено интерпретативната насоченост на изследването, което проличава още повече в контрастивния синтаксис на Л. Дежо²⁸.

²⁷ Л. Деже, *Контрастивна граматика српскохърватског и мађарског језика I*, 1967.

²⁸ Л. Деже, *Контрастивна синтаксичка типологија...*

С помошта на типологически ориентираното съпоставително езикознание могат да бъдат разкрити и описани нови форми и прояви на определен езиков тип — апалитичен, синтетичен и др., както и техните различни степени, според различните стапи, през които преминават. Те бележат типологичните преходи. Очертават се в езиковата структура и определени типологични зони. За тях е необходимо да се определи минимална типологическа характеристика, състояща се от основните в най-голяма степен релевантни признаци. Така отново се доближаваме до типологически маркираната характерология. Възловият момент тук, който трябва да се използва е изследването на взаимоотношенията между отделните явления, проява на определени категории и съществени характеристики, което някои типолози изтъкват като основна задача на този дял от лингвистиката²⁹. Перспективите трябва да се търсят в разширяване на предмета на изследване и реорганизацията му в посока към разкриване на нови типове структури и езикови механизми. За тази цел също са необходими данните от съпоставителните изследвания. Така например се налага едно пълно описание и класификация на типовете езиково разчленяване на всички равнища, като се зпочне от текста и се стигне до фонетичното оформяне на езиковия код. Например: разчленяване спрямо субекта, спрямо обекта, спрямо предиката, спрямо начините на извършване на предикатното действие, ориентирането към повече или по-малко разчленени структури в синтаксиса, което само по себе си е важна типологична квалификация.

Много е важно да се доловят и описват качествените промени в самите начини на членение в един език през определените развойни периоди, различията между по-старо (изкошно) и по-ново членение. Това може да се проследи върху различни езикови категории — например върху изразяване на семантичната категория «количество»³⁰. В славянските езици са съчетани различни типове броеве, някои от които са по-стари — например маркирането на обектите по двойки или чифтове (*двое, двоје, двојница, двама*), включително и носители на информация за определеност (*оба, обе, обојница, двамата*), остатъците или пълноправните форми за мъжколичен род (*тројница, трима, четворица, четирима*). Освен при числителните «чифтното броеве» пази в словенски и лужишките езици старата си специализирана граматична парадигма (двойствено число) в именната и глаголната група. Също архаичен тип членение е маркирането със специализирана (събирателна) форма на номина-колектива, именуващи множество определени обекти както при числителните, така и при съществителните, с известни рефлексии и върху предикатното оформяне (*петоро, троје, десеторо, мом-*

²⁹ Вл. Скаличка, цит. гр.

³⁰ *Българо-полска съпоставителна граматика*, I, Увод, 1988.

чад, студентство, стадо и др.). Срв. *Петоро је положио* (= *су положили*). И обобщаващият универсален тип броене (множественото число) се установява като немаркиран, изразяващ неограничено множество еднотипни индивиди. В сравнение с посочените преди той е най-малко конкретен, докато отделянето на единичните, индивидуализирани обекти чрез числителното 1, както и разделянето по двойки (съответно по-тройки и четворки, аналогично на чифтовото броене) е по-конкретно.

За количество се говори при обекти, изразени чрез съществителни, но когато участват прилагателни в основната си употреба, отбелязващи качества, там количеството се трансформира в степен, в интензификация. Интересни са тук типовете адвербиално разчленяване и степента му на обвързаност с глаголната сказуемо. За последното са интересни съоставките не само между отделните славянски езици, но сравнението например с унгарски, както и с други разноразносистемни езици³¹.

От гледна точка на изреченската типология интерес ще представлява изследването на количествения «лимит» на всеки глаголен предикат и реакцията на езика при надхвърлянето му или при недостатъчна реализация на неговите възможности. В това отношение трябва да се обърне внимание на видовете модификации като проява на синтез. Друг не по-малко важен въпрос е оформянето на субекта, степента на адекватност на оформяне, по-голямото или по-малкото участие на поминатива, възможностите за участие на други падежи, промените и тенденциите (напр. български, съставен с другите «падежни» езици, между които най-близък до него е сърбохърватският). В този случай би трябвало да се разгледат видовете членение спрямо категорията «лице», нейната активност, мястото ѝ в йерархията, системите и категориите, които обединява. Възщност тя е симетрично експлицирана в духа на един по-малко абстрактен тип разчленяване, като нейни маркери са личните и притежателните местоимения в границите на именната фраза и личните глаголни окончаниа — в рамките на глаголната фраза. Притежателните местоимения съчетават две информации — за лице и за притежание. По-голямата конкретност се дължи и на това, че участват стари граматически категории, следователно с появата на нови структури и форми се засилва абстрактизацията в езика. Специално за категорията «лице» е важно да се проследи промяната в структурообразуващия ѝ статус. За български език, в известна степен и за сърбохърватски, може да се смята, че в течение на балканизационните трансформации тя става основен структурен изреченски център³². Пряко свързана с тази интерпрета-

³¹ Л. Деже, *Контрастивна синтаксика...*, *Контрастивна граматика српскохърватског и мађарског...*

³² Л. Лашкова, *За балканизацията на сърбохърватски и български език*, *Јужнословенски филолог*, 1993.

ция е замяната на инфинитива с да-конструкции в български език (позната и в сърбохрватски). Освен че става дума за аналитизация чрез по-експлицитно изразяване на лицето, процесът може да се разгледа и като пренесане на синтактичните отношения в морфологичното равнище, доколкото тази конструкция в български става основна форма на глагола в морфологичната парадигма и доколкото се схваща от някои изследователи като особен вид конюнктив³³. Следователно тя получава известен статус и парадигматичен аспект. Последните от навлъзаното в широк спектър на да-конструкциите в български е увеличаване на тяхното относително тегло, но за да се избегне граматичната омонимия се стеснява функционалната сфера на самия съюз. Вместо него се намесват повите съюзи — *без да, за да* (получени чрез редубликация на балканска основа), *че* (като семантично специализиран съюз)³⁴. В този и в други подобни случаи типовете употреби могат да се установят именно чрез съпоставителен анализ и типологични изводи или чрез съпоставка на готови вече типологични описания.

За балканзацонните изменения специално е важна реорганизацията в предаване на субектно-обектните отношения, което също е в кръга от интереси на типолозите. И самото оформяне на предиката е съществен типологичен белег, доколкото предикатът съставлява минималната синтактична структура на славянското просто изречение и доколкото балканските езици са преимуществено предикатно и глаголно ориентирани. Декомпозирането на предиката е един много характерен процес на универсална аналитизация, засягаща кореспонденцията между лексикалното и синтактичното равнище — напр. бълг. *давам предложене* = *предлагам*, сх. *доносити одлуку* = *одлучити* и др. под.³⁵ Това явление е интересно като своеобразно предпочитание на някои езици към една по-разчленена фраза, разкриваща повече възможности за по-шоансиран израз чрез прибавяне на допълнителни пояснения към съществителното и глагола — напр. сх. *тешка срца је донео своју коначну одлуку* = *тешка срца је коначно одлучно*. Посесивната форма «своје» не би могла да се вклини в конструкцията без декомпозиция на предиката, докато за български конструкция като: *с негожало сърце на края се реши* — е съвсем нормална и без декомпозиция на предиката, с наличие на предполагаем субект в 3 лице (*той, тя, то*), който сам решава = *взема*

³³ М. Деянова, Функционален развој на инфинитива в сърбохрватски, 1983. Подчинени изречения със съюза *да* в съвременния словенски книжовен език — в сравнение с български, 1985.

³⁴ М. Деянова, Функционален развој... Л. Лашкова, Проблеми контрастивног описа зависних реченица у српскохрватском и бугарском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 1985.

³⁵ М. Ивић; још о декомпоновању предиката, *Јужнословенски филолог*, 1988. М. Радовановић, Декомпоновање предиката на примерима из српскохрватског језика, *Јужнословенски филолог*, 1977.

своето решение. Чрез декомпозираните форми се постига повече неутралност, неангажираност или административна точност, която често пъти е свързана и с въвеждането на нова информация, налагаща от само себе си по-разчленена номинация, повече изясняваща информация, въвеждането на дефиниция и др. под. Напр. *Председавајући је навео детаљно образложење присутних на седници да се поднесе предлог о повећању састава комисије.*

В сравнение с посочените вече предикатни конструкции глаголните лексеми в позицията на предиката си остават все пак по-конкретни и едновременно с това — по-синтетични. Показателите на съпоставителните изследвания на славянските езици относно предпочитанията им към по-синтезирана или декомпозирана предикатна форма доста се разминават с някои общи типологични квалификации на съответните граматични структури. В случая това зависи от възможностите на лексиката на съответния език — количеството девербативи, тяхната продуктивност и фреквентност, книжовноезиковата традиция, стилистичната диференциация и т.н. Не на последно място тук е оптималната възможност на изреченската структура за патоварване с повече аналитични конструкции, степента на монолитност на отделните изреченски блокове, ситуалните реакции чрез вторична аналитизация или респективно — синтетизация, максималната допустима дължина на изречението и връзката между частите на текстовия отрязък. Девербативите сами по себе си са синтетични форми, носители на «скрита предикация», повърхностна реализация на изреченски структури, но стават гравивен елемент на новите по-разчленени предикатни конструкции. За сърбохърватски език е характерна особено интензивно действащата в момента тенденция към засилената употреба на декомпозирани предикати в девербативна конструкция³⁶. С това списъкът на аналитичните прояви се увеличава. Този факт е интересен с оглед спецификата на изреченската структура, видоизменена от разчленените предикатни компоненти, носещи и своите допълнителни пояснения. От друга страна, не трябва да се пренебрегва фактът, че въпросните конструкции имат своя определена комуникативна функция, свързана предимно с въвеждането на нова информация или с потвърждаването на някаква установена клауза. Това добре е отразено в различните видове стил. Аналитичните структури от посочения тип могат да бъдат както вътрешно-структурно обусловени, така и до някъде въпрос на междуезикови контакти, но важното е, че езикът има съответните свои форми и модели, с които се постига по-разчленена фраза. Важно е и това, че в сърбохърватски девербативите са запазили своята продуктивност и фреквентност, което не може да се каже за всички славянски езици, или поне това не е в еднаква степен. От голямо значение и спецификата

³⁶ М. Ивић, цит. ст.

на книжовното нормирање, в случај — по-голямата близост до народно-разговорната основа.

Но по-интересното е, че същото явление се отбелязва за много от говорите в Македонија, при което то е квалифицирано како резултат од езикова интерференција од страна на турски³⁷. Смятам, че на същото основание може да се търси и сърбохърватска интерференција при доскороншната езикова ситуација во рамките на бившата федерација, но по начало този проблем е по-сложен, отколкуто изгледа на пръв поглед. С него се зумелачава списъкът на аналитичните явления, засега на некои од балканските славянски езици, при което посоките на възможните езикови контактни зони се преплитат. За сърбохърватски въпросните структури са с типични недоразвит до край аналитизъм, при който се използват синтетични форми (девербативи) во новоустроени синтактични конструкции. Подобни случаи са квалификувативните инструментални конструкции или квалификувативните предложно-генитивни конструкции (*кључеви од улазних врата, молак са шеширом* и под.).

Во български език, кдето по-начало девербативите са по-ограничени (особено тези на *-не : чакане, писане, гледане* и под.)³⁸, посоченото декомпозирање на предиката во полза на конструкцијата с девербатив не е толкова интензивно и во никакъв случај не е изместило съответните синтетични глаголни лексеми, директно назоваващи действието, които са по-запазени и по-фреквентни, во сраивение със сърбохърватските им съответствия. Напр. *Беше решено* повеќе да не се прави никаква отстапка. И двете страни *се споразумяха* взаимно да се информират. Тя *не обичаше да решава* сама. Общият број на девербативите во български по начало е по-ограничен, защото те могат да се образуват само од глаголи од несвършен вид, а и книжовното нормирање налага известни ограничения. Въпреки че и конструкциите с декомпозиран предикат и девербативи не са чужди на български (напр. *вземам решение, постигам споразумение, правя предложение*), особено што се касае до определени стилове, за сърбохърватски во моментата како че ли те са по-характерни. Наблюденията са направени при съпоставка на административни и общественно-политически текстове. Колкото до положението во български език, там има сложено взаимодействие на неколку фактора. Освен посочените видови ограничения при образувањето на девербативи, тук се намесва и замяната им с глаголно-предикатни структури во процесот на общата аналитична унификација на изреческиот синтаксис. А при съвременните процеси на аналитизација е на лице и повишена степен на информативност на лек-

³⁷ З. Тополинска, Перифрастични предикатски изрази како средство на јазичната интерференција, *Јазичните појави во Битола и Битоласко денеска и во минатото*, Скопје, 1988.

³⁸ Сл. Величкова, Бележки върху употребата на отглаголните съществителни на *-не/-ние*, *Съпоставително езикознание*, 1991.

сиката — в конкретния случай на глаголните лексеми, в условията на аналитична именна фраза, на извънредно стеснена функционално-семантично предложна система, на граматична омошмения и на претоварената с други аналитични конструкции, отежнена изреченска структура.

В другите славянски езици съществуват и двете възможности с избор според вида семантична информация и текстовите условия. В полски се отбелязват доста аналитични структури в рамките на запазената падежно-флективна система. Случаите с декомпозиран предикат са чести, а те се покриват и със запазената система от девербативи. Интересното е, че тези конструкции се случва и да не съвпадат с другите славянски езици — включително и със сърбохърватските употреби — например на българския глагол «надявам се», съответно в сърбохърватски «надам се» съответства конструкция в полски «mam nadzieję», а в руски ще се употреби глагол «надеяться», докато в белоруски в тези случаи, наред с глаголните лексеми се наблюдават и доста аналитични конструкции, наподобяващи полските. Самите глаголни лексеми биха могли да се разглеждат като маркирани лексикални средства, които представляват израз на специфична синтетизация (фразеологизация или терминологизация). Би могъл да се постави въпросът дали при употребата на конструкция вместо глаголите от посочения вид става декомпозиране на предиката или на поясненията към групата на субекта и на предиката. Интересен също така е и проблемът в кои случаи по-разчлененият израз се свързва с определена степен на интерпретация в посока към конкретизация или абстрактизация. Всичко зависи от спецификата на лексикалната семантика, както и от текстовото устройство. Но както вече беше изтъкнато, по-разчлененият израз дава повече възможности за вмъкване на по-широка и по-разгъната информация.

От позицията на разграничаване на синтезираната от по-разчленения подход към отразяваните действия могат да се разглеждат и глаголните категории в славянските езици. Видът на глагола като една стара категория, позната още от индоевропейски и доразвита на славянска почва, е резултат от един глобален поглед върху интерпретираните процеси в света. Видовите двойки представят двата различни начина на изобразяване, съответно — на възприемане на събитията. Двувидовите форми са проява на омонимия, глаголите перфектива тантум и имперфектива тантум са отражение именно на двата вида интерпретация в по-стара развойна фаза, когато не са били оформени категориалните вътрешни трансформации.

Глаголните времена са също текстово ориентирани с оглед прилизителния момент на отчитане на процесите от позицията на агенса или на говорното лице, въвеждащо информацията, като те могат и да не съвпадат. Тази славянска схема на разпределение сега е запазена най-добре в български и отчасти — в сърбохърватски език. Прете-

ритът (перфектът) представя действието глобално, по-синтезирано, докато имперфектът го предава по-разчленено, маркирайки вече и евентуалната ситуация на извършване. По такъв начин са застъпени възможните две гледни точки на отчитане, а именно — действието разглеждано отвън и отвътре, като пределно и неопределено, като период и процес, който още тече и се описва по-непосредствено. При тези интерпретации се борави с извършени фактически или неизвършени действия, за които не се знае дали ще се извършат. Това също обосновава съчетаването на двата подхода. Пренказното наклонение в български език за маркиране на несвидетелски действия се включва допълнително към този комплекс от експликации. Българската темпорална система е изцяло подчинена на симетричното разпределение на простите и сложните минали времена, съобразно следните релации: 1. освидетелствано/неосвидетелствано действие (индикатив : пренказно наклонение), 2. спрямо позицията на въвеждащата информацията, известна в традиционните граматикки като «момент на говоренето» (сегашно, минало, бъдеще), 3. спрямо основните три темпорални стойности а. сегашно : бъдеще, минало свършено и минало несвършено с различна степен на процесуалност, б. минало : бъдеще в миналото, перфект като немаркиран член без точна темпорална фиксация, плюсквамперфект, в. бъдеще : бъдеще предварително. II-ро бъдеще.

Напр.: *чета* : *ще чета, четох, четях* — *чел съм, бях чел* — *цял да чета, ще съм чел (ще бъда чел)*³⁹. Симетричното изравняване на граматичните парадигми в български е последица от балканските трансформации, преустроили съществено цялостната му граматична структура⁴⁰.

За разлика от глаголният вид, който представя действието в общ, глобален план, начините на глаголното действие го представят разгънато, в детайли. Те се свързват с определен глаголен вид повече или по-малко. Например при фазовостта се намесва и това как се възприема самото действие и как се преценява ходът му — като начало, континуитет или край. Те могат да се изразяват както чрез префигиращи глаголни лексеми (сх. *загивати, дописати, прорадили* и под.) така и аналитично, описателно чрез въвеждане на синтактични конструкции. Последните могат да бъдат със специализирана фазова копула в рамките на съставния глаголен предикат (сх. *почети, отпочети, продужиги, наставяги, завршиги* — с еквивалентни във всички славянски езици: срв. *Он се поче спремати. Он поче да се спрема*). Другата възможност е да се използват специализирани адвербиални пояснения към глагола, носещи информация най-често за континуи-

³⁹ Срв. таблицата на глаголните времена в съвременните южнославянски книжовни езици в V раздел на *Увод в изучаването на южнославянските езици*. 1986.

⁴⁰ Д. Лашкова, Значението на българския език в съюставителните изследвания на славянските езици, сп. *Съпоставително езикознание*, 1—2, 1988.

тет, ако се имат предвид фазите, но също така могат да се отбележат и някои други начини на глаголно действие. Напр. сх. *Она је и даље чекала, Он још увек живи на истој адреси*, бълг. *Той все още живее на същия адрес. Но: Тя още чакаше = Тя продължи да чака* б.рус. *...але дайшоўшы да бярозы, не стынялася, ішла далей, Ён ўсё яце вучыцца*.

Източнославянските езици често използват повторението на глаголно сказуемо, понякога и със съединителния съюз *и* за изразяване на континуитет, повторителност на действието или по-голям негов интензитет. Напр. б.рус. *Вымак я і замерз-замерз. Дождж ўсё не аціхаў — ліў і ліў, Ён хвараў і хвараў*, рус. *Он болел и болел, Волосы белые — белые*⁴¹.

И така фазовостта, както и другите начини на глаголно действие, могат да се изразяват синтетично чрез определен тип глаголни лексеми и аналитично — чрез установени видове синтактични конструкции. Лексикалният и граматичният начин на експликация спазват определено съотношение в отделните славянски езици в зависимост от разпределението на средствата и техния баланс в различните части на езиковата структура. Известно е, че по-разчленените експликации дават възможност за включване на повече и по-широка информация, но тук веднага възниква проблемът доколко има разлика в типа информативност и може ли да се говори за еквивалентност между префигираните глаголи и описателните конструкции. Така например в полски език, който познава и други аналитични експликации — предложни конструкции с по-голяма фреквентност, посочените вече случаи с декомпозиран предикат и други, за отбелязване на началната фаза на действието се употребяват само съставни глаголни предикати със съответния специализиран фазов глагол и инфинитив — *zaczyna się padać*.

При съпоставително-типологическото изследване на по-големи речеви сегменти вече трябва да се търсят и описват по-глобални координационни блокове и техните звена, механизми на изграждане и действие. В този смисъл е интересно разкриването на всички възможни средства за изразяване на континуитет в най-широк смисъл, схващан като продължителност на действията, фабулата, на течението на събитията в границите на текста, включващ различни сегменти. Освен посочените видове предикати и адвербиални маркери, специализирани частици и дублиране на форми, тук се включва и видът (типът) съюзно свързване или безсъюзното включване на отделните съставни клаузи на сложното изречение в рамките на по-големите текстови отрязъци. При това могат да се използват като ориентир данните от една предварителна характерологична схема на от-

⁴¹ Л. Лашкова, За превода на някои характерни глаголни форми от белоруски език, сб. *Изкуството на превода — славянски езици*, 1985.

делните славянски сзици, изработена и с помошта на резултатите от съпоставителните изследвания. Така например български език предпочита еднотипните, унифицирани врзки, сравнително по-често използва и безсъюзното свързване. При българското съчинително свързване е характерна съюзната омонимия, което особено изпъква при съпоставката са близкородствения сърбохърватски⁴². Тази съпоставка е особено показателна, тъй като инвентарът от съюзи в двата езика по принцип е общ. Различията са в кодификацията от страна на нормите, но в сърбохърватски има и някои специализирани съюзи, непознати в български⁴³, стремеж към профилиране и взаимозаменимост на съюзите, по-голяма синонимия. Български език, за разлика от него, е наложил някои ограничения в употребата на идентичните съюзи, някои е обединил, други — съкратил. На лице е унификация, изразяваща се в преустройване на групата и обобщаване на типа съюзно свързване в по-широки размери. Тук би могло да се погледне и към обратната страна на аналитизма — опростяването, обединяването, ощетяването откъм повече и по-разнообразни изрази възможности. Например за осъществяване на присъединителното свързване в български език най-често е използван съюзът *и*, докато в сърбохърватски, освен него, се използват още и съюзите: *a*, *па*, *те*, които за разлика от българските си съответствия, са пълноправни членове на системата на книжовния език. Български еквивалент на съюза *a* най-често е *и*, въпреки че и в двата езика *a* е специализиран да свързва само отделни изречения, за разлика от западнославянските сзици, където свързва и части на простото изречение — свр. чеш. *Romeo, Julie a tmá*, бълг. *Ромео, Жулиета и мракът*. За чешки език също е характерно паличнето на по-богато откъм свързващи елементи и по-нюансирано, благодарение на синонимията, съединително свързване.

Посочените вече различия между български и сърбохърватски се потвърждават и от съпоставката при противопоставителното свързване. Освен че притежава общо по-многобройни съюзи, сърбохърватски има и по-големи възможности за по-силно акцентуване на самия акт на противопоставяне. Например съюзът *док* е по-фреквентен в сърбохърватски с тази си специализация, а в български е предимно подчинителен.

За български, както и за сърбохърватски, е интересно от типологична гледна точка да се направи съпоставително проучване на всички случаи на превръщане на хипотактични изречения в паратактични — с изготвяне на списъци на моделите и процедурите на образуване. Посоченият вид синтактично преобразуване е квалифициран като балканизъм. Срв. сх. *Ne seham se višje te žene, što baš ni je lepo*

⁴² Л. Лашкова, *Кратка сърбохърватска граматика*, разширено II изд. 1994.

⁴³ Л. Лашкова, Из сърбохърватско-българския паратаксис, *Зборник Matice српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, 1994.

од мене, бълг. *Невъзможен е, без да говорим за допълнителните усложнения около него.*

Съпоставката на подчинителното свързване в двата езика също допълва очертаната вече характерологична схема в този смисъл, че за сърбохърватски са характерни богат регистър от разнообразни съюзи, богата синонимия, частична омономия. Съюзът определя и някои граматични условия за структуриране на подчиненото изречение — вид, време, наклонение, което значи и по-голяма обвързаност на двете части на хипотактичните образования, отколкото в български. Изборът на свързващите средства е в по-голяма степен граматично обусловен — в зависимост от това коя част на изречението се доразвива в подчинено изречение. Както и в български език, така и в сърбохърватски се среща, макар и не така характерно, типичното балканско подсилване на съюзите с частици, наречия, местоимения и прибавяне на втори допълнителен съюз⁴⁴. Наред с това е характерно и по-честото използване на секундарно специализирани (несъщински) свързващи средства — местоимения, частици, наречия. Поради анализизма на българското изречение, за него са характерни по-големи верижни комплекси от подчинени изречения, по-еднотипното им свързване със специализирани съюзи, предимно същински, не секундарни, включително и удвоени съюзи (*за да, без да, ако и*). Подобни съпоставителни схеми неминуемо предизвикват навлизането в сложната типологична проблематика на балканските и славянските (южпославянските) езикови взаимоотношения, както и възможното прогнозиране на евентуални типологични преквалификации, също и ревизирането на вече извършени класификации⁴⁵.

Пример за симетрично проникване на новите реорганизации в граматичната структура на български език е последователната «артиклизация» вследствие на появата на граматичен маркер за категорията «определеност—неопределеност», чието влияние надхвърля границите на субстантивите и техните съчетания. На синтактично равнище от артиклизацията са обхванати и релативизираните въпросителни местоимения, подсилени с прибавянето на частицата *-то*, която дублира членната форма за среден род, а известно е, че средният род е в най-голяма степен формално-граматичен. Срв.: *който, която, което* и производните им: *заради което, поради което, без което, с което* и т.н. Тази много съществена трансформация допринася за поддържане на континуитета на синтактично равнище — в рамките на хипотаксиса, а отгук — и в по-големите речеве сегменти. Това е от особено значение за описването на нова информация, за цялостната организация на текста. Могат да се направят и важни заключения за типа изреченско структуриране, за степента на вътрешна хо-

⁴⁴ Л. Лашкова, Проблеми контрастивног описав зависних реченица...

⁴⁵ Л. Лашкова, За балканизацията...

могеност на отделните блокове в границите на по-малките и по-големи текстови сегменти, а всичко това има и пряко отношение към врзката с дискурса.

В кръга на по-обемните категории на съпоставителното езикознание би могла да се посочи и условно назованата категория «интерпретатив»⁴⁶, обединяваща всички възможни оценъчни средства, които са интегрална част от текстовата информация, а следователно и всички възможни позиции, от които се възприемат събитията. Списъкът на съставните компоненти на категорията е извънредно широк и винаги остава отворен за възможните иновации. Той включва всички езикови средства с оценъчна функция на текстово равнище. Тук се предвиждат и средствата за изразяване на степента на ангажираност при транслагацията на действията чрез вербалните средства. Включва се глаголното наклонение и всички негови лексикални средства. За български в този кръг е и презказното наклонение (инперцептивност) и еквалентните му лексикални и граматични форми в другите славянски езици (напр. редуциран перфект, специализирани лексикални изрази — в сърбохърватски). Към средствата на интерпретатива трябва да се разглежда и апелатива — изборът на обръщенията при учтив форма (Вокатив или Номинатив), оформянето на съставното именоказуемо, факторите, обуславящи избора на средства, всички форми на субективна модалност. В този кръг са включени и многобройните стилистично маркирани лексикални и словообразователни средства (деминутиви, аугментативи, пейоративи и др.), възможната модална маркираност на репликите в диалога, словоредните схеми и т.п. Нито един определен вид експликация няма някакво предимство, всички са равнопоставени. Разграничаването между отделните средства е по-скоро в разпределението при структурирането на фразата, на отделни нейни звена в границите на йерархизацията на равнищата и тяхното съгласувано взаимодействие. В този смисъл е и интересно да се съпоставят и типологизират експликациите на езиковия израз на отделните участници в комуникативния акт, принципите на тяхното съчетаване и адаптация, степен на приспособимост. Не трябва да се забравя и това, че всичко е в границите на реално съществуващи изразни възможности и капацитети на всеки отделен език.

В рамките на търсените нови измерения на контрастивния анализ могат да бъдат разкрити нови форми и прояви на определен езиков тип, например — аналитичен или синтетичен с техните различни

⁴⁶ Тази работа беше завършена в този си вид и предадена за печат, когато имам възможност да се запозная с тезисите на доклада на В. Бондарко, публикувани в сб. *Тезиси докладов. Всесоюзная конференция по лингвистической типологии*. Моята позиция се различава от тази на автора, който обосновава своята категория само върху глагола, докато аз предлагам едно много по-широко схващане за категорията «интерпретатив», която е отворена за попълване с нови компоненти.

степени, според отделните етапи, през които преминава развитието им. Същевременно се налага и по-голяма диференциация в подхода с оглед към разкриване и описание действието на вторичните процеси, чрез които системата постига относително равновесие. Става дума за проявите на вторична синтетизация, аналитизация, морфологизация, лексикализация, граматикализация. Всеки език е отворена верига за такива процеси през отделните периоди от развитието си. Необходимо е да се изработи скала на степените на аналитизация и синтетизация, за която еднакво биха допринесли както съпоставителното, така и типологическото езикознание.

Варират и степените на релевантност на отделните езикови единици и категории. Това обхваща различни периоди, различни езици и различни процеси. Например различна е релевантността на опозицията «посока : място» в български, от една страна, в сърбохърватски — от друга и в останалите славянски езици — от трета. Същото се отнася за опозицията «определено : неопределено движение» в български, сърбохърватски и в другите славянски езици.

Релевантността като понятие в лингвистиката има своето място в общата теория, но така също и степените на релевантност⁴⁷ имат своята общотеоретична, контрастивна и типологическа мотивация.

Разширяването на перспективите на съвременните съпоставителни изследвания трябва да се насочва към по-глобален типологичен и общолингвистичен контекст.

Резиме

Лили Лашкова

КОНФРОНТАЦИЈА У ТИПОЛОГИЈИ И ТИПОЛОГИЈА У КОНФРОНТАЦИЈИ

У раду се врши ревизија односа између типологије и контрастивне лингвистике у широј интерпретацији када су у питању словенски језици. Предлажу се решења у погледу анализе глобалних језичких категорија и већих одломака текста, а такође и увођење типологизације синтезе резултата анализе, степеновање појединих језичких типова и њихове класификације. Наводе се конкретни подаци из различитих словенских језика (највише из бугарског и српскохрватског) који илуструју узајамни допринос наведених лингвистичких група и перспективе њиховог ширег повезивања.

⁴⁷ Понятието «степен на релевантност» на езиковите единици съм дефинирала в студията си «Средства, функции и дистрибуция на синтактичното отрицание в сърбохърватски и български». *Јужнословенски филолог*, 1977.

ЛЕОН КОЈЕН
(Београд)

НЕНАГЛАШЕНЕ ДУЖИНЕ У СРПСКОМ СТИХУ*

У овом раду испитује се метричка употреба ненаглашених дужина у српском стиху. Прецизно се формулишу услови под којима су у српском стиху такве дужине „посноци метра“, а затим се правило које сажима те услове образлаже позивањем на прозодјски систем српског језика и илуструје детаљном анализом метричке улоге дужина у стиху Лазе Костића, Војислава Илића и Милана Ракића.

Питање каква је улога ненаглашених дужина у српском стиху постављало се још од првих расправа о српској версификацији. Упркос томе, не би се могло рећи да на њега данас имамо прецизан и теоријски задовољавајући одговор. Делом је то свакако зато што таква одговор подразумева дубља и прецизнија сазнања о структури основних српских метара него што су она којима тренутно располажемо. Али, делом је то и последица неслагања иза којих се одртавају различита схватања српског стиха. Ако, рецимо, погледамо шта су о ненаглашеним дужинама рекла тројица репрезентативних теоретичара нашег стиха — Радован Кошутић, Кирил Тараповски и Жарко Ружић — наћи ћемо три различита гледишта. Она иду од тога да се ненаглашена дужина сматра „посноцем метра“ кад год се нађе на јаким времену стиха (Кошутић 1941), преко тога да се сматра „посноцем метра“ у неким али не свим случајевима јављања у овом положају (Тараповски 1949—50, 1954), па до тога да се њена улога „посноца метра“ бар прећутно оспорава (Ружић 1975).

Ми ћемо у овом раду покушати да утврдимо каква је улога ненаглашених дужина у српском стиху постављајући проблем нешто друкчије него што се то досад чинило. Досадашње расправе углавном су се водиле без позивања на теоријске аргументе, кроз сучељавање појединачних примера о којима се лако доносе опречни судови, па је то створило утисак да је признати или не признати метричку улогу ненаглашених дужина у нашем стиху бар донекле ствар укуса. Овакав закључак на први поглед можда делује привлачно, али је ипак нео-

* Желим да се захвалим професору Павлу Ивићу на драгоценим примедбама и помоћи у раду.

држив. Као што поле пажљивија метричка анализа недвосмислено показује да је српски стих силабичко-тонске а не — како се понекад мислило — силабичке природе,¹ тако нам иста таква анализа, додуше не-танчанија и прецизнија, даје недвосмислен одговор на питање јесу ли у српском стиху ненаглашене дужине „носилац метра“ и, ако јесу, под којим су то условима.

Поред одсуства дубљег теоријског образложења, сва постојећа гледишта о проблему дужина² у српском стиху имају још једну заједничку слабост. Ниједно од њих није поткрепљено систематским подацима о дистрибуцији метрички функционалних дужина³ у стиху појединих песника, тако да им — независно од тога колико су можда одржива — у сваком случају недостаје стварна емпиријска потврда. Најбогатији материјал о дужинама у српском стиху још увек садржи *Тонска метрика* Радована Кошутинца, а из ње се не може стећи тачан утисак ни о општој дистрибуцији дужина у српском романтичарском и постромантичарском стиху, ни о посебној важности дужина у појединим метрима.

Имајући у виду обе ове околности — одсуство целовитијих теоријских разматрања о метричкој улози дужина, с једне, и одсуство систематских података о њиховој дистрибуцији у српском стиху, с друге стране — ми смо наше излагање поделили на три дела. У првом ћемо увести основне појмове метричке теорије каква нам је потребна да бисмо могли да дамо задовољавајућу анализу српског стиха, укључујући и питање метричке улоге дужина. У другом, средишњем делу покушаћемо да прецизније него што је то досад чињено формулирамо услове под којима су ненаглашене дужине метрички функционалне у српском стиху, сажимајући их у одговарајуће прозодијско правило српског стиха, а затим ћемо наше гледиште образложити аргументима везаним за прозодијски систем српског језика и његову употребу у версификацији. Најзад, у трећем делу рада показаћемо да наше схватање метричке улоге дужина није лишено емпиријске потврде. За три различита случаја — јампски десетерац Лазе Костића, јампски једанаестерац Војислава Илића и трохејски дванаестерац Милана Ракића — даћемо податке о дистрибуцији метрички функционалних дужина, из којих се види да су се песници прећутно придржавали прозодијског правила српског стиха, формулисаног у другом делу рада.

¹ Када у овом раду говоримо о српском стиху, имамо у виду само стих класичног раздобља српске уметничке поезије, приближно од појаве *Исели* Бранка Радичевића 1847. године до Првог светског рата. Према томе, тврдње које ћемо изнети у овом раду непосредно се не односе ни на стих народне поезије, ни на (везани) стих песника који су се јавили после Првог светског рата: колико су оне евентуално применљиве и на те друге облике српског стиха, посебно је питање у које овде нећемо улазити.

² Уколико то не изазива никакву забуну, понегде ћемо говорити само о „дужинама“ уместо о „ненаглашеним дужинама“.

³ „Метрички функционалним“ зовемо ненаглашене дужине које се сматрају „носиоцем метра“.

I

Основни циљ метричких истраживања може се добро осветлити ако версификацију упоредимо са синтаксом. Синтаксичари настоје да формулишу правила која тачно одређују скуп граматички исправних реченица неког природног језика (српског, руског, енглеског, итд). Ако су нам таква правила позната, о сваком низу речи датог језика моћи ћемо да кажемо (1) да ли представља граматички исправну реченицу тог језика и (2) зашто је тако, због чега тај низ јесте (односно, због чега није) оваква реченица. Синтаксичка правила ове врсте у најтешњој су вези са знањем језика; она експлицитно формулишу знање које имплицитно поседујемо када владамо датим језиком и које нам омогућава да се њиме служимо у мишљењу и споразумевању. То прећутно знање огледа се у интуитивним судовима о граматичкој исправности језичких низова, које с приличном лакоћом доносимо кад год владамо неким језиком. Тако ће, рецимо, свако ко влада српским језиком одмах моћи да каже да је низ *Девојка плавих очију је горко заплакала* граматички исправна реченица, да је то и низ са испуштеном прилошком одредбом, *Девојка плавих очију је заплакала*, али да низ са испуштеним придевским детерминатором, **Девојка очију је горко заплакала*, то више није. Доносећи овакве судове, њихови аутори најчешће пишу у стању да сами формулишу правила на која се при том ослањају и која су им прећутно позната: то је задатак синтаксичке теорије.

Јединица посматрања за метричара је стих, а не реченица, али су формалне аналогije између метричке и синтаксичке теорије врло значајне. Као и синтаксичар, метричар настоји да формулише правила која ће тачно одредити један скуп природно-језичких елемената: то је скуп метрички исправних јампских (трохејских, итд.) стихова у поезији датог језика. Као и синтаксичка правила, метричка правила експлицитно формулишу знање које неко имплицитно већ поседује: то је прећутно знање на које се ослањају песници када пишу одређеним метром и упућени читаоци када спонтано оцењују њихову версификацију. Најзад, као што се прећутно језичко знање огледа у интуитивним судовима о граматичкој исправности, тако се прећутно метричко знање огледа у интуитивним судовима о томе да ли у неком случају имамо прихватљив јампски (трохејски, итд) стих.

Између синтаксичке и метричке теорије постоји и четврта аналогija. И у фразним и у категоријалним граматицама за природне језике — а то су свакако два најбоље проучена типа формалних граматика — оперише се с фундаменталним, недефинисаним појмом граматички исправне реченице, реченице као синтаксички кохерентне целине. Без употребе овог појма ни фразни ни категоријални формализам не би могао да се једноставно и уверљиво примени на природни језик. Чини нам се да у метричкој теорији највише обећава приступ

који у овом погледу подсећа на фразну и категоријалну граматику. То је приступ који на сличан начин оперише с једним фундаменталним појмом — појмом метрички исправног стиха, стиха као ритмичке целине сагласне с метричком нормом. Додуше, док појам реченице у фразној или категоријалној граматици мора остати недефинисан, аналогни појам стиха у метричкој теорији бар донекле се може разјаснити ако смо спремни да се позовемо на традиционалну идеју метричког обрасца. Користећи се тим појмом, можемо да дамо следеће одређење метричке исправности или сагласности с метричком нормом:

(МН) Један стих је сагласан с датом метричком нормом ако, и само ако, (а) у потпуности одговара датом метричком обрасцу или (б) одступа од њега на допуштен начин.

Ово одређење је корисно јер објашњава шта се подразумева под сагласношћу једног стиха с метричком нормом, али и из једног другог разлога. Чим га укључимо у метричку теорију, оно нам омогућава да прецизно кажемо како се постиже њен основни циљ, одређивање скупа метричких исправних стихова. Јер, да бисмо тачно одредили скуп таквих стихова у неком метру, довољно је недвосмислено разграничити две групе случајева: допуштена одступања од метричког обрасца, с једне, и недопуштена огрешења о метар, с друге стране. За ово су нам неопходна експлицитна правила која би, под претпоставком да је већ формулисана релевантан метрички образац, показивала како се све од њега може одступити без огрешења о метар. Према томе, ако усвојимо одређење (МН) и из њега извучемо назначене консеквенце, језгро метричке теорије за неки конкретан силабичко-тонски стих (класични руски стих 18. и 19. века, енглески стих 16. и 17. века од Шекспирових непосредних претходника до Милтона, српски романтичарски и постромантичарски стих, итд) чиниће два елемента. То су (1) попис **МЕТРИЧКИХ ОБРАЗАЦА** за све важније и чешће заступљене метре и (2) скуп **МЕТРИЧКИХ ПРАВИЛА** која важе за те метре, одређујући шта су допуштена одступања од метричког обрасца а шта недопуштена огрешења о метар.

Шта су метрички образци, елементи од којих почиње метричка анализа? Независно од система версификације у којем се јавља (силабичко-тонског, силабичког или неког трећег), сваки метрички образац представља апстрактну схему неког правилног смењивања одређених фонолошких јединица. Када је реч о силабичко-тонском стиху, у први мах изгледа да се ова општа дефиниција може прикладно сузити на врло једноставан начин: изгледа да су овде релевантне фонолошке јединице увек **СЛОВОГИ**, а да је правилно смењивање кодификовано метричким обрасцем увек смењивање **НАГЛАШЕНИХ** и **НЕ-НАГЛАШЕНИХ** слогова. Има случајева (на пример, класични руски стих) у којима ово једноставно одређење бар дескриптивно гледано није погрешно; али у другим случајевима оно чак ни са дескриптивног становишта није одрживо. Појам метричког обрасца у силабич-

ко-тонском стиху мора се зато одредити на друкчији и апстрактнији начин. У новијој метричкој литератури то се постиже тиме што се више не говори о правилном смењивању наглашених и ненаглашених слогова, него о правилном смењивању ЈАКИХ и СЛАБИХ СИЛАБИЧКИХ ПОЛОЖАЈА.⁴

Ови силабички положаји или, како ћемо их ми звати, МЕТРИЧКИ СЛОГОВИ не налазе се нужно у корелацији један према један с језичким слоговима. Подударност између њих може бити потпуна, као у класичном руском стиху (остављајући по страни каталексу), али у другим случајевима, на пример у енглеском стиху, она је само приближна. У енглеском стиху одређене двосложне групе могу да заузимају било који силабички положај, а повремено се срећу и стихови (такозвани „headless verses“) у којима први силабички положај има нулту језичку реализацију. У српском стиху, изузимајући каталексу, корелација један према један између метричких и језичких слогова углавном се строго поштује, али и ту налазимо један случај друге врсте: у јампском десетерцу Лазе Костића, као што ћемо касније видети, два суседна докала од којих је први наглашен могу под одређеним условима да заузимају један силабички положај без икаквог огрешења о метар. Број језичких слогова у силабичко-тонској версификацији може, дакле, бити већи, или мањи, од броја метричких слогова, а да стихови за које је то тачно остану унутар метричке норме.

Као што број језичких слогова не мора увек бити подударан с бројем метричких слогова, тако ни између парова јак слог/слаб слог и наглашен слог/ненаглашен слог не мора постојати потпуна подударност. Таква корелација један према један заиста постоји у неким случајевима, на пример у класичном руском стиху,⁵ али у другим случајевима попут енглеског или српског стиха однос између тих парова је далеко компликованији. Ако треба да дамо одређења која ће бити применљива на сваки силабичко-тонски стих, можемо једино рећи да је ЈАК слог онај који је наглашен или је по релативној прозодијској проминентности еквивалентан наглашеном и, аналогно томе, да је СЛАБ слог онај који је ненаглашен или је по релативној прозодијској проминентности еквивалентан ненаглашеном.⁶ Која су конкретна прозодијска својства јаких односно слабих слогова варира од једног до другог типа силабичко-тонског стиха, у зависности од фонолошког система датог језика и посебних одлика његове метричке традиције.

Изнесена запажања, а њима би се могла додати и слична за друге системе версификације, показују да се у метричку теорију мора

⁴ Види, рецимо, Halle and Keyser 1966; посебно за руски стих, уп. Гаспаров 1984.

⁵ И овде постоји један изузетак. У класичном руском јамбу акценат може да се помера на слабо време једино у једносложним речима. Али и ти наглашени слогови сматрају се метрички slabим. Уп. Тарановски 1953:32—34.

⁶ Ако је реч о језицима где, као у енглеском, постоји акценат различите јачине (примарни, секундарни, итд), термину „наглашен“ у овој дефиницији треба дати значење „примарно наглашен“.

увести бар још један тип правила: то су правила која нам говоре шта у стиху може одговарати појединим елементима метричког обрасца. У силабичко-тонској версификацији таква правила одређују (а) какав је допуштен однос између метричких и језичких слогова и (б) које су допуштене језичке реализације јаких односно слабих слогова. Ми ћемо их звати ПРОЗОДИЈСКИМ правилима, у складу с традиционалном употребом овог термина, очуваоом и у данашњој метричкој литератури, мада ћемо употребљавати тај термин и у његовом новијем, фонолошком значењу, које је лако разликовати од првобитног.⁷ Прозодијска правила се у кокретним метричким анализама често подразумевају, а понекад и неоправдано зашмарују; али без њих је немогуће дати иоле прецизан опис многих типова силабичко-тонског стиха, укључујући ту и класични српски стих. Уз метричке обрасце и метричка правила, прозодијска правила свакако су најважнији елемент метричке теорије.

Да бисмо представили метричке обрасце, послужимо се једноставном и прегледном нотацијом коју су увели Хале и Кејзер. Великим словима „J“ и „C“ означаћемо јаке односно слабе метричке слоге,⁸ док ћемо сталну цезуру бележити традиционалним знаком „|“. Покретну цезуру, какву има јампски десетерац Лазе Костића, бележићемо знаком „|“ за главни односно знаком „[]“ за споредни положај.⁹ Метрички обрасци трију српских метара о којима ћемо касније говорити могу се у овој нотацији представити на следећи начин:

(1) Јампски једанаестерац
C J C J C | J C J C J C

Трохејски дванаестерац
J C J C J C | J C J C J C

Јампски десетерац
C J C J [] J | C J C J

У складу с раније датом дефиницијом метричке исправности, све прихватљиве стихове у неком метру сада можемо поделити на две групе: оне које у потпуности одговарају метричком обрасцу и оне које одступају од њега али без огрешења о метар. Узимајући као

⁷ Уп. Kiparsky 1975, 1977.

⁸ Уп. Halle and Keyser 1971. Служећи се овом нотацијом, можемо рећи да ЈАКОВОРЕМЕ СТИХА чине сви слогови у обрасцима означени са „J“, а СЛАБО ВРЕМЕ СТИХА сви слогови означени са „C“.

⁹ Када је реч о српском стиху, покретном цезуром сматрамо ону која има главни положај после одређеног слога у 70% до 80% случајева и споредни после неког другог (у свим или готово свим преосталим случајевима). Насупрот томе, сталном цезуром сматрамо ону која се чува после истог слога у преко 95% случајева. Ако се цезура налази после истог слога у 80% до 90% случајева, чини нам се да треба говорити о ослабљеној, али не у правом смислу покретној цезури.

пример јампски десетерац Лазе Костића,¹⁰ погледајмо најпре два стиха која припадају првој групи, један с цезуром после петог (2а) и један с цезуром после четвртог слога (2б):

- (2) а. *Па зшто уста парче срца мџг*
 б. *Да сама тај понесем бели лист*

Подударност са метричким обрасцем у овим стиховима је потпуна: јаки, парни слогови обрасца без изузетка се остварују наглашеним, а слаби, непарни слогови без изузетка ненаглашеним слововима. Метричка исправност оваквих стихова може се констатовати без икаквог позивања на метричка правила, простим поређењем њихове прозодијске структуре са метричким обрасцем јампског десетерца. Погледајмо, међутим, следеће стихове, које су као и претходни узети с првих страница *Максима Црнојевића*:

- (3) *У теби, сестро, стид је подгн'о,*
А у срамџти жива си још тџ;
У очима ти страсти гледају,
У страстима је угн'о ти вид

Ови стихови подударни су с метричким обрасцем у погледу слабих, непарних слогова, који су и у њима сви ненаглашени. Али, у погледу јаких, парних слогова, поређење с метричким обрасцем открива низ одступања. Од укупно 20 таквих слогова, 13 је остварено наглашеним, а 7 ненаглашеним слововима: приближно сваком трећем јаком слогу у метричком обрасцу одговара слаб, ненаглашен слог у стиху. Да бисмо показали да су и овакви стихови метрички исправни, као што очигледно јесу, морамо се позвати на метричко правило које допушта да се јак слог свуда, или у одређеним положајима, замени слабим. За јампски десетерац Лазе Костића, као и за Шекспиров на који се Костић угледао, такво правило важи без икаквих ограничења:

МЕТРИЧКО ПРАВИЛО 1 (МП 1): Јак слог се може свуда заменити слабим.

Огромна већина одступања од метричког обрасца у Костићевом јампском десетерцу подводљива је под (МП 1). Али, у мањем броју случајева Костић одступа од метричког обрасца и када је реч о сла-

¹⁰ У овом као и у другим случајевима када се наводе стихови, издања којима смо се служили поменута су уз другу циграну литературу. Приликом цитирања стихова бележимо све акценте и ненаглашене дужине које су метрички функционалне; остале ненаглашене дужине у начелу су метрички занемарљиве, па их зато нећемо бележити. Најзад, знаком „_“ уз једносложну (ортотоничну) реч означавамо да се она атонира и спаја у једну акценатску целину са суседном речју, и у том случају не бележимо дужину односно краткоћу на њеном вокалу.

бим, непарним слоговима. Узмимо, рецимо, следеће стихове, опет с почетка *Максима Црнојевића*:

- (4) а. *Поделила су срџа мѡга свѣт,*
Мѡрко и Ђѡрђе, браџа мѡја двѡ
- б. *И мѡре, вѡдни, опрѡстити знѡ,*
И мѡре хлѡдно, а где јѡ би јѡ?!

Овде слабом, непарном слогу у метричком обрасцу два пута одговара наглашен слог у стиху: акценат се налази једном на првом (*Мѡрко*), а једном на седмом (*опрѡстити*) слогу стиха. У овим, а и у највећем броју сличних случајева код Костића, акценат се помера на слабо време стиха после интонационог прелома. То нам сугерира да за Костићев јампски десетерац важи следеће метричко правило:

МЕТРИЧКО ПРАВИЛО 2 (МП 2): Слаб слог се може заменити јаким после интонационог прелома.

У *Максиму Црнојевићу* и *Пери Сегединцу* има и стихова где се акценат помера на непарни слог, а да томе не претходи интонациони прелом као што је то случај у (4а) и (4б). Такви стихови по правилу имају доста отежан ритам, али и они су — ако не можда и сваки од њих — унутар метричке норме Костићевог јампског десетерца. Према томе, (МП 2) у свом садашњем облику не објашњава сва допуштена померања акцената на слабо време у Костићевом драмском стиху. Даља анализа, у коју се овде не можемо упуштати, треба да покаже како то правило треба допунити да би се обухватили и ти случајеви.

Анализа било којег силабичко-тонског метра у начелу има исту форму какву смо илустровали овом летимичном анализом Костићевог јампског десетерца. Почетни корак увек је одређивање метричког обрасца, јер без њега није могуће тачно рећи шта су допуштене варијације унутар метричке норме а шта недопуштена огрешења о метар. У идућем кораку треба показати када је допуштено (1) да слог који је ЈАК у метричком обрасцу буде у стиху реализован слабим, ненаглашеним (или овом еквивалентним) слогом и (2) да слог који је СЛАБ у метричком обрасцу буде у стиху реализован јаким, наглашеним (или овом еквивалентним) слогом. Ако успемо да то учинимо формулишући одговарајућа метричка правила, чију форму илуструју (МП 1) и (МП 2), моћи ћемо прецизно да кажемо шта су прихватљиви стихови у датом метру. Следеће одређење метричке исправности или сагласности с метричком нормом, експлицитније од оног датог на почетку, показује да су нам за то заиста потребне само две ствари, тачно одређен метрички образац и одговарајућа, прецизна и дескриптивно адекватна метричка правила:

(МН): Један стих је сагласан с датом метричком нормом ако, и само ако, (а) у потпуности одговара датом метричком обрасцу или (б) одступа од њега само у складу с одговарајућим метричким правилима.

У склопу метричке теорије чије смо основне идеје овде само назначили¹¹, питање ненаглашених дужина добија далеко већу важност за анализу српског стиха него што му се обично приписује. Уколико српском стиху прилазимо пре свега статистички, у духу класичне руске школе Томашевског, Тарановског и Гаспарова, то питање лако нам се може учинити споредно; јер, чак и кад се призна метричка функционалност дужина, они аспекти ритмичке структуре који су највидлији у уобичајеној статистичкој анализи стиха највећим делом неће изменити свој изглед. Али, ако нас занима дубља и истањчанија анализа српског стиха, то питање неоспорно има велику важност. Од његовог решења зависи тачна формулација кључног прозодијског правила српског стиха, оног које одређује како се језички реализују јакн односно слаби слогови; а док не располажемо тим прозодијским правилом као ослоњцем, јасно је да нећемо моћи исправно да оценимо ниједно предложено метричко правило за српски стих.

II

Остављајући по страни неке наговештаје у 19. веку, расправа о месту ненаглашених дужина у српском стиху започета је књигом Радована Кошутића *О тонској метрици у новој српској поезији*, објављеном пред сам рат 1941. године. Мада му — као што ћемо видети — није пошло за руком да тачно одреди услове под којима ненаглашене дужине постају „носници метра“, Кошутићева је велика заслуга што је први јасно уочио њихову систематску улогу у српској версификацији. Срж његовог схватања садржана је у следећа три става, која наводимо у целини, изостављајући само примере после сваког од њих:

„1. Ако се акценат свуда подудара с метром, а у стиху има и која дужина, акценат, појачан замахом ритма, истаћи ће се изнад ње и само он биће носилац метра. Дужина ће изгубити у јачини и трајању (на местима, где се она иначе губи, може се и сасвим редуковати), па метру неће сметати. Преко ње ће се брзо прећи као што се прелази преко ненаглашених слогова.

2. Ако се акценат свуда не подудара с метром, а дужина подилази пода њ, она ће га замесити и биће на том месту носилац метра. Сад ће њу ритам појачати, истичући је изнад акцента (она је и иначе јака), и метар се неће кварити. Преко акцента брзо ће се прећи, као што се прелази преко ненаглашених слогова.

¹¹ Овакво схватање метричке теорије у новије време је на један начин формулисао Пол Кипарски (Kiparsky 1975, 1977), а на други Морис Хале и Семјуел Кејзер (Halle and Keyser 1966, 1971). Али оно је прешутно присутно и у добром делу традиционалне метрике.

3. Дужина, подударна с метром, може попунити празну стопу.¹²

Управо наведене ставове Кошутих је формулисао у духу својих општих погледа на српски стих, према којима свако померање акцента на слабо време — уколико га не компензира дужина на следећем, јаком слогу — представља мање или веће огрешење о чист силабичко-тонски метар. Из овог разлога та се могућност у Кошутихевим ставовима пречуто искључује. Акцент се или свуда „подудара с метром“, или га нема на неком од јаких времена („празна стопа“), или се јавља на слабом времену али онда непосредно после њега на јаком времену стоји дужина која га „замењује“ и „постаје носилац метра“. Право померање акцента на слабо време по Кошутиху уопште није дозвољено; тамо где се оно среће, више немамо посла с чистим силабичко-тонским стихом („чистом тонском метриком“, како каже Кошутих), већ са „помешаном метриком“ или чак „аметријом“.

Важно је уочити да Кошутихева запажања о метричкој улози дужина нису ни у каквој нужној вези с његовим гледиштем о померању акцента на слабо време, проистеклим из погрешног уверења да метричка правила класичног руског стиха важе за сваку силабичко-тонску версификацију.¹³ Ако то предубеђење одбацимо као теоријски неодрживо и потпуно супротно српској метричкој традицији, а оно је свакако и једно и друго, Кошутихеве поставке о дужинама могу се одвојити од најспорнијих делова његове теорије српског стиха. У том случају из њих се може извести једна верзија прозодијског правила за јаке односно слабе слоге у српском стиху, која ће бити у духу Кошутихевих запажања о дужинама ако не и у духу његове метричке теорије у целини. Означавајући термином „слог под акцентом“ све наглашене слоге, дуге као и кратке, а термином „слог под квантитетом“ само дуге ненаглашене слоге, то прозодијско правило могли бисмо да формулишемо на следећи начин:

ПРОЗОДИЈСКО ПРАВИЛОК (ППк): ЈАКИ слогови су (а) слогови под акцентом, осим оних на слабом времену када непосредно после њих на јаком времену стоји слог под квантитетом и (б) слогови под квантитетом на јаком времену. СЛАБИ слогови су сви који нису јаки.

Ако усвојимо ово правило, проблем ненаглашених дужина у српском стиху решава се тако што им се приписује ДВОЈАК метрички статус. На јаком времену стиха дужина као и акцент чини свој слог јаким, независно од тога какав је ипаче прозодијски карактер и тог и суседних слогова; слог под квантитетом овде се метрички понаша као слог под акцентом. На слабом времену стиха овог паралелизма нема. Слог под квантитетом је увек слаб, а слог под акцентом јак,

¹² Кошутих 1941:20.

¹³ Ова заблуда одвела је Кошутиха потпуно погрешним закључцима о „помешаној метрици“ и „аметрији“ у српској поезији. Убедљиву критику тих закључака и Кошутихеве теорије српског стиха у целини дао је Кирил Тарановски. Уп. Тарановски 1949—50.

изузив у суседству дужине на идућем слогу; слог под квантитетом овде се, дакле, метрички понаша као кратки ненаглашени слогови. Одређен на овај начин, двојак метрички статус дужица повлачи за собом и двојак метрички статус акцента; сви наглашени слогови пишу јаки, јер дужина на јаком времену ритмички пригушује акценат на претходном, слабом слогу.

Прихватљива страна овог решења састоји се у важној идеји да у српском стиху и слог под акцентом и слог под квантитетом имају двојак метрички статус. Али, начин на који је та идеја конкретизована правилном (ППК) није ни теоријски прецизан, ни дескриптивно адекватан. Ако познајемо традиционалну „стопну“ метрику, иза тог наоко једноставног и привлачног правила није тешко открити једну од њених највише критикованих одлика: тенденцију да се у анализи стиха повлашћује уже метрички на рачун других релевантних фактора. Како су много пута показала модерна метричка истраживања, овакав приступ у најбољем случају води упрошћеним, само делимично тачним резултатима, а управо тако треба оценити и Кошутећев покушај да одреди метричку улогу дужина у српском стиху.

Ми ћемо у својој анализи поћи од тога да на метрички статус ненаглашених дужина у српском стиху утичу три фактора:

- 1) метрички положај слога под квантитетом (на јаком или слабом времену стиха);
- 2) положај у речи слога под квантитетом (унутрашњи, нефинални слог или финални слог);
- 3) прозодијски карактер непосредно претходног слога (неакцентован, под кратким или под дугим акцентом).¹⁴

Значај првог од ових фактора Кошутећ је тачно проценио утолико што је искључио могућност да дужина твори јак слог на слабом времену стиха; ритмичко осећање заиста нам недвосмислено говори да су у српском стиху сви ненаглашени слогови на слабом времену слаби, без обзира на то јесу ли дуги или кратки. Кошутећева заблуда била је у томе што је, као типичан „стопни“ метричар, апсолутизовао ефекат метричког импулса који дужини понекад омогућава да се по релативној проминентности у стиху изједначи с акцентом. Метрички импулс такво дејство нема увек, већ само када то допуштају фактори назначени под (2) и (3).

Погледајмо најпре како на метрички статус слога под квантитетом утиче прозодијски карактер претходног наглашеног слога. Узећемо као пример следеће дванаестерце Милана Ракића (из песама

¹⁴ Не сматрамо да у ове факторе треба убројати и силазни односно узлазни карактер акцента који непосредно претходи дужини. У начелу, појава силазног или узлазног акцента у овом положају даје специфичну тоналност стиху, али не утиче на метрички статус слога под квантитетом. За један посебан случај где ипак није тако, уи. доле, стр. 120—122.

„Мисао“ и „Долап“), у којима се дужине јављају на јаком времену стиха после сва четири српска акцента:

- (5) а. *Кад се спусти вѣче, и врх талних њива
Бѣличасте магле обличци се гдне
И с торњева старих стәне да се слива
Звук пѣбѣжних звѣна што вѣчѣрње звѣне.*

*У час као завлада мѣр крај мене широм,
И шума заћути, и занеми врело,
И љмѣрно мѡје намучено тѣло
Зажуди за слатким ѡдмором и мѣром.*

Мисао се јави! Као звѣр ме зграби

- б. *Познао си живот и невоље прѣве,
И јулиске жеђе и студене нѡћи.*

Од шест дужина на јаком времену, колико их има у овим Ракићевим стиховима, четири се налазе после кратких (*пѣбѣжних, вѣчѣрње, завлада, љмѣрно*), а две после дугих акцената (*торњева, јулиске*) и све су на унутрашњим слоговима. Уколико би копутићевско правило (ППК) важило без ограничења бар за дужине на унутрашњим слоговима, у свих шест случајева дужина би требало да буде „носилац метра“ и да ритмички пригушује акценат на претходном, слабом слогу. Међутим, док је за дужине после кратких акцената то заиста тачно, с дужином после дугих акцената то није случај. Акценти на дугим слоговима сами по себи су сувише прозодијски проминентни да би комбинован ефекат метричког импулса и ненаглашене дужине могао ритмички да их пригуши онако како се то догађа с кратким акцената. Стога у оваквим случајевима „носилац метра“ остаје акценат, без обзира на то што је умерен на слабо време,¹⁵ док дужине само ритмички сенче стих и немају исти метрички статус као у суседству кратких акцената. У тачност ове оцене вероватно ћемо се најлакше уверити ако Ракићеве стихове замислимо с промешаном прозодијском структуром која дуге акценте замењује кратким а дужине оставља у истом положају:

- (6) а. *И с зидина старих стәне да се слива
Звук пѣбѣжних звѣна што вѣчѣрње звѣне...*

¹⁵ У српском построманичарском стиху померање акцента на слабо време допуштено је на почетку сваког полустаха, дакле у трохејском дванаестерцу на други односно на осми слог.

б. *Познао си живот и невоље праве,
И илџишке жеђе и студене пдћи.*

Овако измењени стихови неоспорно су ритмички друкчији, и то искључиво зато што дужине сада творе јак слог, као и иначе када се нађу на јаком времену непосредно после кратког акцента. Примери ове врсте показују да је Тарановски био у праву када је, у свом приказу Кошутећеве *Тонске метрике*, рекао да су „дуги акценати толико јаки да ненаглашена дужина не може да оствари иктус“ и, у складу с тим, додао да „дужина која стоји непосредно у слогу после акцента може постати носилац ритма (остварити иктус) само у случају ако акцентовани слог има кратак акценат“.¹⁶ У духу тог запажања Тарановског, које потврђује и наша анализа Ракићевих стихова, правило (ППк) могло би се заменити следећом прецизнијом формулацијом:

ПРОЗОДИЈСКО ПРАВИЛО_Т (ППТ): ЈАКИ СЛОГОВИ СУ (а) ДУГИ СЛОГОВИ ПОД АКЦЕНТОМ, (б) КРАТКИ СЛОГОВИ ПОД АКЦЕНТОМ, ОСИМ ОНИХ НА СЛАБОМ ВРЕМЕНУ КАДА НЕПОСРЕДНО ПОСЛЕ ЊИХ НА ЈАКОМ ВРЕМЕНУ СТОЈИ СЛОГ ПОД КВАНТИТЕТОМ И (в) СЛОГОВИ ПОД КВАНТИТЕТОМ НА ЈАКОМ ВРЕМЕНУ, ОСИМ ОНДА КАДА НЕПОСРЕДНО ПРЕ ЊИХ СТОЈИ ДУГ СЛОГ ПОД АКЦЕНТОМ. СЛАБИ СЛОГОВИ СУ СВИ КОЈИ НИСУ ЈАКИ.

Могло би се рећи да правило (ППТ), које комбинује идеје Кошутећа и Тарановског, у сажетом облику изражава досадашња сазнања о метричкој улози ненаглашених дужина у српском стиху. Његова је главна врлина што прецизно одређује какав је метрички статус дужина када се нађу на јаком времену стиха у суседству кратких односно дугих акцената. У том погледу оно представља корак напред у односу на правило (ППк), у којем су без икаквих модификација садржане Кошутећеве поставке о дужинама. Међутим, и правило (ППТ) прећутно прелази преко једног важног питања, чијег значаја као да нису били свесни ни Кошутећ ни Тарановски. То је питање да ли ненаглашена дужина може да буде „носилац метра“ када се налази на последњем слогу речи. Из низа примера у Кошутећевој *Тонској метрици* види се да је за њега одговор на то питање био потврдан, а исто би се могло рећи и за Тарановског, који овакве примере код Кошутећа не оспорава онако као што то чини с примерима где се дужине јављају непосредно после дугих акцената. Имајући ово у виду, ми смо правила (ППк) и (ППТ) формулисали без икаквих ограничења која би се тичала дужина на последњем слогу речи. Међутим, пажљивија анализа показује да је и у овом случају Кошутећев „стопни“ приступ погрешан: ненаглашена дужина може да буде „носилац метра“ само када се налази на унутрашњим, нефиналним слоговима речи.

¹⁶ Тарановски 1949—50:194.

Илуструјући своје поставке о дужинама, које смо већ цитирали, Кошутић наводи и следеће Ракићеве једанаестерце:

- (7) *Па што се пидиши и јустѣжеш? Зна́м те!*
Ца́рљј ко љвек, ца́рљј према се́би,
Ти о́дсногце што те вѣчно па́мте...

„Ту је, у другом стиху“, каже он, „у почетној стопи дужина носилац јамба, а у стопи иза цезуре, акценат“.¹⁷ Невоља с овом оценом је у томе што налази ритмичко двојство тамо где оно не постоји. У речи *ца́рљј* јак је оба пута први, наглашен слог, који се после цезуре подудара с метричким обрацем, а на почетку стиха одступа од њега на допуштен начин. Обраћајући пажњу само на стопе, а не и на прозодијску структуру речи у целини, Кошутић је превидео — а за њим се повео и Тарановски — да дужина на последњем слогу речи не може бити „носилац метра“: управо у томе је кључна разлика између дужине у претходном Ракићевом стиху (*јустѣжеш*), која јесте метрички функционална, и дужине у речи *ца́рљј*, која то није.

Да бисмо се уверили да на метрички статус ненаглашених дужина утиче и њихов положај у речи (на нефиналном или финалном слогу), а не само њихов метрички положај (на јаком или слабом времену), погледајмо још неке случајеве где се дужина јавља после кратких акцената на другом слогу Ракићевог јампског једанаестерца. Прво наводимо примере где се дужина налази на унутрашњим, нефиналним слоговима речи:

- (8) а. *И рѣч нек твоја ничим не подмљги*
Безмѣрно сѣте досећаје мљје...
- б. *И живо́т пљв и падахнуће цѣло*
Нѣчљјно, тљхо пљгоне у та́му...
- в. *Е́то се бљде из прљшлости гљде*
Спљмљти с цвѣтем, са рљжом и крљном...
- г. [да слуша́м]
У пљшој ду́ши где је о́дсад ра́сти
Пљз црних бе́да и стљрачких за́ла
Прљгљшен шљмор пљкадање стрљси.

Све четири дужине на другом слогу остварују јако време, ритмички пригушујући кратак акценат на претходном слогу. Одређене разлике које се осећају између случајева с краткоузлазним и случајева

¹⁷ Кошутић 1941:20.

с краткосилазним акцентом (*Безмѣрно/Пѣчујно. Сидмѣни/Пригушен*) дају специфичну тоналност стиху, сенчећи га ритмички на један или други начин, али ипсу битне за метрички статус слога под квантитетом. Узмимо сад два примера где се дужина налази на другом слогу јампског јданаестерца, али на последњем слогу речи:

(9) а. *Ја знам да мѣни Гдспод пѣће дати*
Стѣрѣст дубоку, нѣт' ће поред мѣне
Свѣчано прѣћи и људи и жѣне,
Златне ми свѣдбе стѣложени свѣти.

б. *Јаѣк и пѣска свѣда око мѣне.*
У рѣдовима црним крѣе стѣје.
У њѣма пѣште дѣца, људи, жѣне...

Обе дужине овде се налазе на затвореном последњем слогу, где су по правилу прозодијски проминентније него када се пађу на отвореном последњем слогу.¹⁸ Упркос томе, ритмичко осећање нам говори да је, као и у стиховима наведеним под (7), овде јак први, наглашен слог, који се не подудара с метричким обрасцем, а не други, метрички јак слог, на којем се јавља дужина. Да бисмо поткрепили ову оцену, замислићемо Ракићеве стихове с промењеном прозодијском структуром, која чува дужине на другом слогу, али сада не више последњем у речи него унутрашњем:

(10) а. *Ја знам да мѣни Гдспод пѣће дати*
Гддѣна пѣзних, нѣт' ће поред мѣне
Свѣчано прѣћи и људи и жѣне...

б. *Јаѣци, пѣска свѣда око мѣне.*
У рѣдовима црним крѣе стѣје...

Овако измењени стихови се у редовантном погледу не разликују од оних које смо навели у (8б) и (8г). Као и у њима, дужина на другом слогу сада остварује јако време, ритмички пригушујући краткосилазни акценат на претходном слогу.

¹⁸ Најопширивији доказ да је дужина прозодијски проминентнија на затвореној него на отвореној ултими представља чињеница да се она боље чува у првом него у другом положају, као што се у начелу боље чува на унутрашњим слоговима него на ултими, била она затворена или отворена. Овде се позивамо на прецизну хијерархију чувања односно губљења дужина коју је утврдио Павле Пвић (в. Пвић 1956:72—73). Хијерархија се првенствено односи на шумадијско-војвођански дијалекат чији говори и леже у основи језика којим су, с изузетком Његоша, писали најзначајнији српски песници романтичарског и постромантичарског раздобља.

Из свега досад реченог проистиче закључак да ненаглашена дужина може бити „носилац метра“ само су задовољена два ПОЗИЦИОНА услова: она се мора налазити на јаком времену стиха и истовремено на неком од унутрашњих, нефиналних слогова речи. Када су оба та услова испуњена, рећи ћемо да се ненаглашена дужина налази у КАНОНСКОМ ПОЛОЖАЈУ. Хоће ли таква дужина, која је у позицији максималне прозодијске проминентности и метрички и унутар речи, бити „носилац метра“ зависи од карактера непосредно претходног слога. Ако је тај слог ненаглашен или под кратким акцентом, дужина је прозодијски довољно проминентна да буде „носилац метра“. Ако је тај слог под дугим акцентом, дужина само ритмички сенчи стих али није „носилац метра“, јер је претходни слог, истовремено дуг и наглашен, прозодијски проминентнији од њеног. Узимајући у обзир сва три фактора (метрички положај ненаглашене дужине, њен положај у речи и карактер непосредно претходног слога), кључно прозодијско правило српског стиха можемо формулисати на следећи начин:

ПРОЗОДИЈСКО ПРАВИЛО 1 (ПП 1): ЈАКИ слогови су (а) дуги слогови под акцентом, (б) кратки слогови под акцентом осим када непосредно после њих стоји слог под квантитетом у канонском положају и (в) слогови под квантитетом у канонском положају осим када непосредно пре њих стоји дуг слог под акцентом. СЛАБИ слогови су сви који нису јаки.

Правило (ПП 1) важи без икаквих ограничења за сва три основна типа метра — трохејски, јампски и дактило-трохејски — који се јављају у класичном раздобљу српске уметничке поезије. У трећем делу рада показаћемо како нам оно омогућава да дамо прецизан опис појединих метара, којим се отклањају неке од традиционалних дилема у анализи српског стиха. Али пре тога треба поставити једно питање које се тиче основа српске версификације. Ритмичко осећање недвосмислено нам говори да се у српском стиху поштује правило (ПП 1) и да су га се српски песници прећутно придржавали; примери који то потврђују лако би се могли навести не само из трохејског дванаестерца и јампског једанаестерца, као што смо то ми учинили, него и из било којег другог јампског, трохејског или дактило-трохејског метра у српској поезији. Ако је заиста тако, које се дубље законитости српског језика и српског стиха изражавају кроз ту чињеницу? Другим речима, зашто српски стих има прозодијско правило које укључује ненаглашене дужине а не рецимо, као руски стих, много једноставније прозодијско правило које практично изједначава јаке и наглашене односно слабе и ненаглашене слокове? И зашто за српски стих важи управо правило (ПП 1) а не правила (ППк) или (ППт), која метричкој улогу ненаглашених дужина одређују на други начин? У нашем досадашњем излагању било је наговештаја како би требало одговорити на та питања, али она заслужују шире и експлицитније разматрање, тим пре што досад није

ни било правих покушаја да се основе српске версификације доведу у везу са прозодијским системом српског језика.

Та веза најприродније се успоставља ако пођемо од класификације слогова по релативној прозодијској проминентности на коју смо се ослонили формулишући правило (ПП 1). Као што је претходно учинио већ Тарановски у својој критици Кошутића, и ми смо претпоставили да се по релативној прозодијској проминентности могу разликовати четири врсте слогова: дуги наглашени слогови, кратки наглашени слогови, дуги ненаглашени слогови и кратки ненаглашени слогови. Ако као основу овакве класификације уведемо два бинарна прозодијска обележја, [\pm акценат] и [\pm квантитет], можемо рећи да су дуги наглашени слогови ПРОЗОДИЈСКИ МАКСИМАЛНО ОБЕЛЕЖЕНИ, а кратки ненаглашени слогови ПРОЗОДИЈСКИ НЕОБЕЛЕЖЕНИ. Кратки наглашени и дуги ненаглашени слогови су ПРОЗОДИЈСКИ ОБЕЛЕЖЕНИ, али не и максимално обележени. Комбинације својстава [+ акценат], [- квантитет], односно [- акценат], [+ квантитет], прозодијски су двојке, јер садрже и једно негативно обележје.

Ова класификација очигледно је у најтежњој вези с прозодијским правилом (ПП 1), па и с правилом (ППТ), наговештеним код Тарановског. У сваком случају, на њу се морамо позвати да бисмо објаснили зашто су, и по једном и по другом правилу, само кратки ненаглашени слогови увек слаби, а сви други слогови или увек јаки (дуги наглашени), или јаки под одређеним околностима (кратки наглашени, дуги ненаглашени). Као и у низу сличних случајева, објашњење је једноставно у томе што су унутар дате класификације само кратки ненаглашени слогови лишени позитивног обележја: они не могу бити прозодијски проминентни у односу на друге слокове, јер су једини необележени и за акценат и за квантитет.

Управо дато објашњење савршено је прихватљиво уколико не доводимо у питање метричку улогу ненаглашених дужина. Али, неко ко сматра да је у српском стиху само акценат „носилац метра“, а да дужине немају никакву метричку улогу,¹⁹ одбацаће и објашњење и саму класификацију на којој оно почива, тврдећи да дају искривљену слику стварних прозодијских прилика и у српском стиху и у српском језику. По његовом мишљењу, природну класу творе само сви наглашени односно сви ненаглашени слогови. Такву класу не могу, дакле, чинити дуги наглашени, кратки наглашени и дуги ненаглашени слогови, на једној, наспрот кратким ненаглашеним слововима на другој страни. А ако је тако, предложена четворострука класификација емпиријски је неодржива, јер нас апстрактна бинарна обележја [\pm акценат] и [\pm квантитет] воде управо таквом груписању на кратке ненаглашене слокове, с једне, и све остале с друге стране. На једној

¹⁹ Међу новим теоретичарима српског стиха оваквом схватању најближи је Жарко Ружић. Уп. Ружић 1975: 234, 357—358, 452—453.

равни расправе, овај приговор се може једноставно одбацити позивањем на интуитивну уверљивост правила као што су (ПП I) или (ППТ) и њихову неопходност у метричкој анализи и опису српског стиха. Али, ако желимо да сазнамо зашто за српски стих важи прозодијско правило које укључује и дужину, а не само акценат, као „носноца метра“, на тај се приговор мора одговорити препонењем расправе у другу раван.

Да бисмо то учинили, позваћемо се на неке идеје и запажања Павла Ивића, који је у низу радова дао досад фонетски најпрецизнију и фонолошки најуверљивију анализу српских акцената и целокупног прозодијског система српског језика.²⁰ У својим лабораторијским испитивањима, вршеним заједно са Илзе Лехисте, Ивић је узимао у обзир већи број фонетских параметара с потенцијалном фонолошком релевантношћу него што су то чинили старији, па и савремени лингвисти, и то му је омогућило да дође до закључака који бацају ново светло на природу акцената у српском језику. Међу тим закључцима је и један који показује како треба одговорити на наведени приговор против наше четвороструке класификације слогова по релативној прозодијској проминентности. Осврћући се на резултате својих мерења, Ивић на једном месту каже да „можемо поставити следеће правило“:

„Сразмерно најдоследнији физички корелати онога што језичко осећање (и традиционална нотација језичке науке) квалификују као НЕАКЦЕНТОВАНОСТ ЈЕСУ МАЊЕ ТРАЈАЊЕ ипаче прозодијски еквивалентних ВОКАЛА и ИЗВЕСНЕ ОСОБЕНОСТИ ВОКАЛСКОГ КВАЛИТЕТА (ово последње додуше не у једнакој мери код свих вокала).“²¹

Испитивања Ивића и Лехисте су показала да се управо по овим двама особинама, трајању и вокалском квалитету, ненаглашени дуги вокали не разликују битно од наглашених вокала. У слогу непосредно после кратког акцената они по правилу трају нешто дуже од тих наглашених вокала (нарочито ако је акценат краткоузлазни), с тим што и једни и други трају осетно краће од дугих наглашених вокала. Међутим, све три врсте вокала — а самим тим и слогови којима чине језгро — по дужем трајању јасно се супротстављају кратким ненаглашеним вокалима.²² На исти начин, формантска структура ненаглашених дугих вокала слична је формантској структури вокала под акценатом, док се насупрот и једнима и другима кратки ненаглашени вокали одликују формантском централизацијом. Стога су и према вокалској боји, одређеној формантском структуром, „дуги неакцентовани вокали много ближи акцентованим вокалима (дугим, па и кратким) него кратким неакцентованим“.²³

²⁰ Види нарочито Ivić 1965a, 1965b, 1976; Ivić и Lehiste 1963, 1965, 1967; Lohiste and Ivić 1963, 1986.

²¹ Ivić и Lohiste 1967:82 (нека подвлачења изостављена).

²² Види Ivić и Lohiste 1963:33—56, 75—78; Lohiste and Ivić 1963:25—30; 1986:59—62.

²³ Ivić и Lohiste 1967:59. Уп. Ivić и Lohiste 1967:55—60; Lohiste and Ivić 1963:81—130, 1986:62—68.

Ове чињенице могу се адекватно протумачити само на један начин: по инхерентном квалитету и трајању, три врсте вокала (па самим тим и слогова) чине ПРИРОДНУ КЛАСУ насупрот кратким ненаглашеним вокалима који су недвосмислено обележени краћим трајањем и централизацијом формантске структуре.

Уз тонске карактеристике, трајање и вокалски квалитет свакако су опажајно најважније одлике српских вокала односно слогова којима они чине језгро. Њихова улога у разликовању наглашених од ненаглашених слогова ипак није била уочена у науци док на њу није указао Павле Ивић,²⁴ по свој прилици зато што су познати спорови о тонским карактеристикама српских акцената неоправдано бацили у засенак друге релевантне факторе. Међутим, Ивићева запажања о месту вокалског квантитета и квалитета у прозодијском систему српског језика значајна су и изван контекста расправе о дистинктивним својствима српских акцената. У дијахроничкој фонологији позивањем на њих се могу објаснити структуралне промене у прозодијском систему које су наступиле после новоштокавског преношења,²⁵ док нам у метричкој теорији, како ћемо сада покушати да покажемо, она помажу да одговоримо на горе постављена питања о прозодијском правилу за јаке и слабе слокове у српском стиху.

Ивићева запажања показују, и у томе је гледано из нашег угла њихова највећа вредност, да иза четвороструке класификације слогова помоћу апстрактних бинарних обележја [\pm акценат] и [\pm квантитет] стоји сасвим одређена физичко-акустичка и опажајна реалност. Та реалност и јесте оно што јамчи да подела слогова на прозодијски необележене (кратке ненаглашене) и прозодијски обележене (три преостале групе), направљена на основу ове класификације, издваја две ПРИРОДНЕ класе, а не две класе које су теоријски замисливе али емпијски произвољне. Имајући ово у виду, јасно је да треба поставити следеће питање: како се, полазећи управо од тих двеју класа слогова, може објаснити прозодијска структура српског стиха, то јест чињеница да за њега важи правило (ПП 1), до којег смо дошли конкретном метричком анализом, ослањајући се искључиво на интуитивне метричке судове?

Силабичко-тонски стих, насупрот силабичком, увек је организован у складу с два принципа, која бисмо могли назвати принципом ритмичке актуализације односно принципом ритмичке алтернације. Према првом од њих, у стиху се доследније него у говору актуализују прозодијска својства којима се остварују јаки слогови. Која су то

²⁴ Дужина и вокалски квалитет доприносе томе да се код узлазних акцената као наглашен интуитивно издваја први слог захваћен дистинктивним тонским кретањем, а не следећи слог, који је тонски по правилу проминентнији. Уп. Ивић и Лехисте 1963:62—63; Lehiste and Ivić 1986:252—253.

²⁵ Види Lehiste and Ivić 1963:134.

својства варира од једне силабичко-тонске верификације до друге (акцент у руској, акценат и дужина у српској, примарни и споредни акценат у енглеској, итд), али сам принцип свуда остаје на снази:

АКТУАЛИЗАЦИЈА: Сваки прозодијски обележен слог у стиху се остварује као јак уколико не делују фактори који то искључују.

Други принцип односи се на правилно смењивање јаких и слабих слогова, које представља основу свих метричких образаца у силабичко-тонском стиху. Њега можемо формулисати на следећи начин.

АЛТЕРНАЦИЈА: У стиху унутар исте речи не могу постојати два суседна јака слога.

Као што се види из горње формулације, овај други принцип важи без изузетака. У случајевима где би истовремена примена првог и другог принципа водила међусобно неспојивим резултатима, принцип алтернације се поштује, а принцип актуализације ограничава. Максимална правилност у смењивању јаких и слабих слогова унутар исте речи безусловни је принцип силабичко-тонског стиха, док максимална актуализација потенцијално јаких слогова то није. Зато смо принцип актуализације и формулисали с оградом („уколико не делују фактори који то искључују“), која говори да му се сужава важност у случају сукоба с другим прозодијским принципима.

Верујемо да нема силабичко-тонског стиха у којем не важе правила актуализације и алтернације формулисана бар приближно онако како смо то ми учинили. Али, та два општа принципа силабичко-тонског стиха очигледно нису довољна да бисмо из њих извели (пп 1), специфично прозодијско правило српског стиха. У ту сврху овим општим принципима морају се додати још неки, који се тичу посебних законитости српског стиха.

Погледајмо најпре како се у српском стиху разрешава сукоб између принципа актуализације и принципа алтернације. Будући да у српском језику реч нема, као рецимо у енглеском, примарни и споредни акценате, до конфликта једино долази када се на суседним слоговима пађу акценат и ненаглашена дужина. Као што смо већ видели, ситуација се тада метрички разрешава на један начин у случају дугих, а на други у случају кратких акцената.

Подсетимо се да су у нашој класификацији слогова кратки ненаглашени слогови прозодијски **НЕОБЕЛЕЖЕНИ**, дуги наглашени слогови прозодијски **МАКСИМАЛНО ОБЕЛЕЖЕНИ**, а кратки наглашени и дуги ненаглашени слогови само прозодијски **ОБЕЛЕЖЕНИ**, али не и максимално обележени. Поштујући уобичајену логику бинарно заснованих класификација, на основу овога можемо да формулишемо следећи принцип метричког разрешења:

РАЗРЕШЕЊЕ: Прозодијски максимално обележен слог је увек јак. Од два суседна, прозодијски једнако обележена слога унутар исте речи јак је онај који се налази на јаком времену стиха.

Овим принципом метрички статус дужина у суседству дугих односно кратких акцената одређује се на исти начин као релевантним деловима правила (ПП 1) или (ППт). Али, било би сасвим погрешно одатле извући закључак да је принцип разрешења сувишан. Заједно са класификацијом слогова на основу двају бинарних обележја [\pm акценат] и [\pm квантитет], принципи актуализације, алтернације и разрешења добрим делом нам објашњавају прозодијску структуру српског стиха. Принцип актуализације одговара на питање зашто се у српском стиху ненаглашена дужина појављује као „носилац метра“ — ако постоји тежња за актуализацијом прозодијски обележених слогова, а и дуги ненаглашени слогови су такви, онда се она природно протеже и на слокове под квантитетом, а не само на слокове под акцентом. Принцип алтернације објашњава зашто је свуда где дужина стоји уз акценат један слог јак, а други слаб — то је само један пример опште законитости силабичко-тонског стиха, по којој у истој речи не могу постојати два суседна јака слога. Најзад, принцип разрешења нам каже који је од два таква суседна слога у српском стиху јак, а који слаб, формулишући то терминологијом која нас истовремено упућује на објашњење зашто је тако. Насупрот свему овоме, класична прозодијска правила као што су (ПП 1) или (ППт) само одређују који су слогови јаки, а који слаби, и ништа више. Било каква објашњења у вези с њиховом садржином морају се потражити другде, у равни прозодијских принципа.

Остала су још два аспекта правила (ПП 1) која се не могу објаснити позивањем на три досад уведена прозодијска принципа. Зашто је ненаглашена дужина „носилац метра“ само када се налази у канонском положају, дакле на јаком времену стиха и истовремено на унутрашњем, нефиналном слогу? Покушајмо најпре да одговоримо на први део овог питања. У силабичко-тонском стиху актуализација прозодијски обележених слогова није ограничена само принципом алтернације. Њу ограничава још један чинилац, а то је тежња да се ритмички пригуше прозодијски обележени слогови који се нађу на слабом времену стиха. Та тежња се испољава на више начина у свакој силабичко-тонској версификацији, и сви они се сигурно не могу обухватити неким прозодијским принципом који би, као принципи актуализације и алтернације, важио за силабичко-тонски стих уопште. У српском стиху на слабом времену се ритмички пригушују две прозодијски обележене врсте слогова: (а) дуги ненаглашени слогови и (б) наглашени слогови ако су посредни једносложне речи које не носе лексички акценат и пишу у датом случају под емфатичним нагласком. Овим двама врстама слогова заједничко је само то што нису КУЛМИ-

НАТИВНИ у односу на друге слоге исте речи, у једном случају зато што то нису по својој природи, као ненаглашени слогови, а у другом зато што су једини слогови у речи. Трећа врста слогова који у овом смислу нису кулминативни, наглашени слогови једносложница под лексичким акцентом,²⁶ не подлеже прозодијском уједначавању на слабом времену; ти слогови су сувише истакнути значењем које изражавају да би се могли ритмички пригушити услед свог метричког положаја.

Према томе, у српском стиху се (1) дуги ненаглашени слогови увек ритмички пригушују на слабом времену, (2) наглашени слогови вишесложних речи никада, а (3) наглашени слогови једносложних речи понашају се као наглашени слогови вишесложница ако носе лексички акценат, а као слогови под квантитетом ако не носе лексички акценат (и уз то нису под емфатичним нагласком). Имајући ово у виду, одговарајући принцип прозодијског уједначавања на слабом времену формулисаћемо служећи се уобичајеним појмом кулминативности, применљивим и на једносложнице, а не средним појмом релативне кулминативности који смо увели да бисмо показали шта је заједничко дугим наглашеним слоговима и наглашеним слоговима без лексичког акцената:

УЈЕДНАЧАВАЊЕ: Јак слог на слабом времену стиха може бити само слог који у речи врши кулминативну функцију и уз то, ако је посреди једносложница, носи лексички акценат (или је у датом случају емфатично наглашен).

Принцип уједначавања објашњава зашто слогови под квантитетом не могу бити јаки на слабом времену стиха, али не и зашто не могу бити јаки када се јављају на крају акценатске речи. У ту сврху морамо увести још један принцип, принцип финалног слога:

ФИНАЛНИ СЛОГ: Последњи слог вишесложнице на крају акценатске речи у стиху не може бити јак.

Принцип финалног слога показује нам како прозодијска структура речи у језику утиче на њихову прозодијску структуру у стиху. Добро је познато да, после новоптокавског преношења акцената (за један

²⁶ Лексичким акцентом зовемо акценат именица, глагола, придева, прилога и бројева, дакле речи које припадају такозваним лексичким категоријама, насупротив речи-ма помоћних категорија као што су заменице или везници. Следећа два стиха из Косгићевог *Пере Сегедница* добро илуструју правило о атонарању једносложних речи које не носе лексички акценат:

Он злџ да мисли? Ђх, он дџбро злџ.

Ја мислим вџх да злџде цџо свџт.

На почетку првог стиха заменица *он* је под емфатичним нагласком и не може се атонирати, мада се налази на слабом времену. У следећој реченици, напротив, обе заменице се атонирају, јер су на слабом времену а нису под емфатичним нагласком.

слог од краја ка почетку речи), финални слог вишесложница остаје једини са којег је акценат искључен. За језик којим је писана класична српска поезија и говоре који му леже у основи, као и за данашњи књижевни језик, то правило важи без изузетка, или тачније с неким изузетцима лексичког карактера. Повлачење акцента од краја речи има ло је далекосежне последице по прозодијску конфигурацију речи као целине. Оно је, с једне стране, довело до тога да се, уколико је интонација неутрална, „финални слог, а нарочито финална мора, изговара нижим и слабијим тоном од фонолошки еквивалентних елемената удаљенијих од краја“, а с друге стране је оставило крај речи „слободним за игру реченичне интонације у којој је крајњи слог, а нарочито крајња мора, један од главних носилаца дистинктивних сигнала“.²⁷ Ово важно запажање Павла Ивића показује да последњи слог речи није само по правилу прозодијски мање проминентан од претходних слогова. И онда када је прозодијски проминентан, он је то пре у виду интонационог, реченичног сигнала него у виду истакнутог слога унутар речи, самрљивог с претходним слоговима. У стиху се ова општа одлика последњег слога вишесложница изражава у томе што на крају акценатске речи такав слог никада није јак.

Пет прозодијских принципа које смо овде формулисали, са једном модификацијом, дескриптивно су еквивалентни правилу (ПП 1). Ако у принципу уједначавања занемаримо део који се односи на једносложнице, из њих следи потпуно исти закључак о томе који су слогови јаки, а који слаби, у српском стиху. Разуме се, за потребе конкретне метричке анализе и описа српског стиха, правило (ПП 1) подеснији је и економичнији инструмент него овај скуп апстрактних принципа. Међутим, када треба објаснити прозодијску структуру српског стиха, правило које ту структуру непосредно одређује није нам ни од какве помоћи. Њу једино можемо да објаснимо ако то правило успемо да изведемо из општијих прозодијских принципа који су сами интуитивно прихватљиви и уверљиво образложени — скуп таквих принципа једини нам открива шта у прозодијском погледу чини основу српске версификације. Ми смо овде покушали да назначимо који су то општији принципи, додуше не улазећи у њихово шире образложење и избегавајући сваку расправу о појединостима. Но, износећи податке о метричкој употреби дужина код Лазе Костића, Војислава Илића и Милана Ракића, дотаћи ћемо се још неких теоријских питања и тиме заокружити ово сажето разматрање прозодијске структуре српског стиха.

III

Према правилу (ПП 1), дужина је „носилац метра“ само када се налази у канонском положају, дакле на јаком времену стиха и исто-

²⁷ Ivić 1965b:139. Уп. и Ivić 1987:14.

времено на неком од унутрашњих, нефиналних слогова речи. Овај услов важи како за ПРОСТУ, граматичку или морфолошку реч, тако и за АКЦЕНАТСКУ реч, коју чини оваква проста реч с евентуалним проклитикама и/или енклитикама испред односно иза себе. То значи да и дужина у завршном слогу просте речи може постати метрички функционална уколико се иза ње нађе енклитика: у том случају дужина се јавља на унутрашњем слогу акценатске речи и принцип финалног слога више није применљив.

Овакве дужине нису ништа мање проминентне у односу на претходни кратак акценат него дужине на унутрашњим слоговима просте речи. У то је најлакше уверити се ако упоредимо примере с метрички функционалном дужином на унутрашњем и таквом дужином на последњем слогу просте речи. Погледајмо неколико оваквих примера из *Пере Сегединца* Лазе Костића, у чијем се стиху јавља више таквих дужина него код других најзначајнијих песника класичног раздобља:

- (11) а. *Нѣ мѣрим, грѣше, дѣбро, прѣстајем*
Нѣ бѣј се, лѣри, ѡи не прѣстати
- б. *Остајте збѣгом! Збѣгом! Срѣћан пѣт!*
Остај ми збѣгом, љубо вѣка мѡг!
- в. *Пѣсѣрска рѣка, вѣша пѣрука*
Пѣсѣр их мѣзи, грѣба њѣма краљ
- г. *Клѣтѣмо вам се, раѣца гѣсподо*
Клѣтѣм се вѣма, свѣтла гѣсподо
- д. *Мѣслѣте л' тѣ, ја рѣдо прѣстајем*
Мѣслѣ ли тако мѣтропѣлит, јѣ л'?
- ђ. *Очѣја нѣма, нѣма тѣга злѣ*
Ћзѣ ме, Зѣко! Рѣнко, ѣза ме!

У свим овим случајевима дужине у другом слогу јамског десетерца метрички су функционалне, независно од тога да ли се јављају у унутрашњем или у финалном слогу просте речи. Другим речима, да би била „носилац метра“ дужина се мора палазити у унутрашњем слогу акценатске али не пужно и просте речи.

Пре примене правила (ПП 1) у конкретној метричкој анализи мора се одговорити на још једно питање. Добро је познато да у односу на норму вуковског језика, кодификовану у Даничићевим акценатским студијама, говори који леже у основи језика класичне српске

позеје не чувају све ненаглашене дужине. Колико ова тенденција ка скраћивању дужина у говорима шумадијско-војвођанског дијалекта делује и у класичном српском стиху?

Факторе који утичу на чување односно губљење наглашених дужина у овим говорима прецизно је идентификовао Павле Ивић:

„1. Дужине на последњем слогу губе се лакше него оне на унутрашњим слоговима;

2. дужине на отвореном последњем слогу мање су отпорне од оних на затвореном последњем слогу;

3. иза силазних акцената и неакцентованих слогова дужине се лакше скраћују него непосредно иза узлазних акцената;

4. дужине иза дугог слога лакше ишчезавају од оних иза кратког.“²⁸

Од ова четири фактора, прва два имају исти делокруг као наш принцип финалног слога. Разлика је једино у томе што се тенденције које делују у говору с већом или мањом вероватноћом у стиху апсолутизују. Као што смо видели у претходном одељку, у стиху ни очуване дужине у затвореном последњем слогу нису прозодијски довољно проминентне да би могле да постану „носилац метра“: то могу бити само дужине на унутрашњим слоговима просте или бар акценатске речи. Од преостала два фактора, четврти је важнији за стих од трећег. У свим говорима шумадијско-војвођанског дијалекта постоји изразита тенденција да се избегава нагомилавање ненаглашених дужина; у стиху та тенденција постаје правило. Код све тројице песника о којима ћемо овде говорити, као и код других најзначајнијих песника класичног раздобља (Бранка Радичевића, Змаја, Ђуре Јакшића и Дучића), дужине после дужина увек се скраћују. Узмимо као пример следеће стихове с почетка *Максима Црнојевића* (овде бележимо и очуване дужине на слабом времену):

(12) а. *Неиспитано сјло рѣчита,*
Ако ме питаш, казаћу ти ја.

б. *Понѣси тѣ, и с ђгим нѣси му,*
Неисписане чежње мѣје бѣл!

У оба случаја наставачке дужине (*неиспитане*, *неисписане*) се скраћују, док се у претходном слогу основинске дужине чувају. С наведеним Костићевим стиховима можемо упоредити следеће Ракићеве дванаестерце, у којима налазимо потпуно исту појаву чувања осно-

²⁸ Ивић 1956:72. Формулишући ове услове, Ивић има у виду акценатску а не просту реч (уп. Ивић 1956:61).

винских и скраћивања наставачких дужина (као и у претходном случају, и овде бележимо очуване дужине на слабом времену):

(13) а. *О хѣјдмо у свѣтлост, у пѣва, у цвѣће,
У чѣдну тшишту љспѣване пѣли*

б. *Пѣи прѣзнол рѣчу и пѣкрѣгом грѣбим
Збрѣсах чѣдне дрѣжи пѣкѣзане тѣјне*

Узмимо као пример и један стих из Костићевог *Пере Сегединца*, у којем двапут налазимо овакво скраћивање дужина:

(14) *Да њѣсар зѣве нѣрод љ помоћ
Па фрѣнциѣскога прѣтѣвника свѣг*

И овде су наставачке дужине скраћене (*фрѣнциѣскога, прѣтѣвника*), док су у претходном слогу основнишке дужине сачуване.

Да би се бар донекле видело колико су разноврсни метрички ефекти дужина у српском стиху, осврнућемо се на три различита метра: трохејски дванаестерац (Ракић), јампски једанаестерац (Илић) и јампски десетерац (Костић). Најпре ћемо говорити о Ракићевом, затим о Илићевом и најзад о Костићевом стиху. Поћи ћемо, дакле, од случаја где је метричка употреба дужина најједноставнија (код Ракића се метрички функционалне дужине налазе готово искључиво на унутрашњим слоговима просте речи), а завршићемо случајем где је она најсложенија (код Костића чак и дужине на финалном слогу иза којег не стоји енклитика понекад играју одређену метричку улогу).

За Ракићев дванаестерац и Илићев једанаестерац, као и за постромантичарски трохеј и јамб уопште, у начелу важе следећа два метричка правила:

МЕТРИЧКО ПРАВИЛО 3 (МП 3): Јак слог се може заменити слабим свуда осим у последњем јаком времену полустиха.

МЕТРИЧКО ПРАВИЛО 4 (МП 4): Слаб слог се може заменити јаким само у првом слабом времену полустиха.

Ова два правила обавезују песника да се строго придржава метричког обрасца на крају полустихова, а за узврат му дају потпуну слободу на њиховом почетку. То значи да у дванаестерцу морају бити константно наглашени (или бар под метрички функционалним квантитетом) пети и једанаести, а у једанаестерцу четврти и десети слог; док је померање акцента на слабо време у дванаестерцу допуштено на други и осми, а у једанаестерцу на први и седми слог. Метричку анализу донекле компликује чињеница да код свих значајнијих постромантичарских песника има и повремених одступања од ових правила, која не прекорачују границе метричке норме. Природа тих од-

ступања није таква да би се сва она могла обухватити неком повом и прецизнијом формулацијом правила (МП 3) и (МП 4). Напротив, она варирају од песника до песника, и од метра до метра, што значи да исти стих може, рецимо, бити прихватљив у Дучићевом али не и у Илићевом дванаестерцу, у Ракићевом али не и у Илићевом једанаестерцу, итд. Према томе, бар када су посреди често употребљавани метри као дванаестерац и једанаестерац, у српском постромантичарском стиху метричка норма се мора фиксирати у два корака. У првом кораку се утврђују општа метричка правила, (МП 3) и (МП 4); у другом кораку се тачно одређује која су повремена одступања од тих правила допуштена у „илићевској“ („ракићевској“, „дучићевској“, итд) варијанти датог метра.²⁹

Како изгледа метричка норма „ракићевског“ дванаестерца? И у дванаестерцу и у једанаестерцу Ракић допушта исту врсту флексибилности у односу на правила (МП 3) и (МП 4). Пети слог у дванаестерцу, односно четврти у једанаестерцу, понекад нису ни наглашени ни под метрички функционалним квантитетом, док су — мада још ређе — у неким случајевима наглашени четврти слог дванаестерца и трећи слог једанаестерца.³⁰ Другим речима, код Ракића су повремена одступања од метричких правила дозвољена у првом, али не и у другом полустиху: на крају стиха увек се поштују и правило (МП 3) и правило (МП 4).

Погледајмо сада какав је процентуални распоред јаких, метрички функционалних слогова у Ракићевом дванаестерцу. Остављајући по страни мањи број песама објављених после Првог светског рата, узећемо у обзир све дванаестерце из обеју Ракићевих збирки, *Песме* (1903) и *Нове песме* (1912), укупно 583 стиха.³¹ Процентуална слика је следећа:

Слогови	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Непарни	50,8		46,3		95,9		49,6		47		100	
Парни		33,1		2,4		—		33,8		—		—

²⁹ Оваква ситуација добро је позната у силабичко-тонској версификацији. Сва новија истраживања, рецимо, показују да од песничке школе до песничке школе, па и од песника до песника, метричка норма најчешће енглеског стиха, јамског пентаметра, варира управо на овај начин. Уп. Kiparsky 1975, 1977; Hayes 1983; Tarlinskaja 1987, 1989.

³⁰ Слогови пред самом цезуром (шести у дванаестерцу односно пети у једанаестерцу) константно су ненаглашени, као и увек у српском стиху.

³¹ У ова 583 стиха убрајамо и осам каталектичких стихова (*Кроз спуштени veo благи поглед твој. Мрачну, добру раку и вечити мир*, итд), узимајући да су то дванаестерци у којима последњи силабички положај има нулту језичку реализацију. Шест стихова су чисти трочлани дванаестерци који, упркос одсуству цезуре после шестог слога, чувају акценат или метрички функционалну дужину на седмом слогу (*Љуби хајка кроз пољане и кроз гдре, По оквиру утискута срца чиста, Испомично на њивама жито зрело*, итд). Постављена дужина у последњем циграном стиху (*њивама*) не јавља се код Даничића, али је типична за многе говоре шумадијско-војвођанског дијалекта, укључујући биоградишки говор (види Ивић 1978:144).

Иако се Ракић у пуној мери користи слободом да помера акценат на други и осми слог, његов дванаестерац не губи због тога свој трохејски карактер. Непарни слогови без изузетка су ритмички промишљенији од парних: насупрот трећини стихова који имају померен акценат на други и осми слог, половина стихова има акценат на првом и седмом слогу, а само нешто мањи број акценат (или метрички функционалну дужину) на трећем односно деветом слогу. Уз једанаести и пети слог, који су стопроцентно или готово стопроцентно сагласни с метричким образцем то је више него довољно да се одржи јасан трохејски ритам. Од правила (МП 3) и (МП 4) одступа свега двадесетак стихова или 4%. Тај број показује да Ракићев дванаестерац има флексибилну метричку норму, али и да је далеко од силабичког дванаестерца са слободним распоредом акцената и тонском констатом на крају стиха.

Колико удела у ритмичкој структури Ракићевог дванаестерца имају метрички функционалне дужине? Њих има укупно 128; од тога се 85 или две трећине јавља после кратког акцената на претходном слогу, док се преостале 43 дужине јављају у „празној стопи“, после (кратког) ненаглашеног слога.³² Распоред метрички функционалних дужина по појединим слоговима изгледа овако (бројеви у заградама означавају дужине после кратког акцената односно после ненаглашеног слога):

Слогови	3	5	7	9	11
Дужине	46	17	4	54	7
	(31+15)	(13+4)	(3+1)	(33+21)	(5+2)

Четири петине свих метрички функционалних дужина налази се на трећем и деветом,³³ а преостала петина на петом и једанаестом слогу. Њихов удео у ритмичкој структури Ракићевог дванаестерца најбоље ћемо моћи да оценимо ако већ дат процентуални распоред ЈАКИХ слогова у Ракићевом стиху (у који је урачунато и 125 слогова под квантитетом) упоредимо с процентуалним распоредом НАГЛАШЕНИХ слогова, у којем се занемарује метрички ефекат дужина. Тај други распоред изгледа овако:

Слогови	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Непарни	50,8		38,4		93		48,9		37,7		98,8	
Парни		38,4		4,6		0,5		39,5		0,9		—

³² Свега две дужине налазе се на финалном слогу просте речи после којег долази енкаитика (*Осећаи ли, брадо, крај динтег развића и А прѡдѡ ме стѡју редом прѡци мѡји*). То је делом последица Ракићевог метричког стила, а делом чињенице да су у Ракићевом београдском говору неке дужине у одговорном последњем слогу (на пример, у трећем лицу јединице и множине презента) неповратно скраћене.

³³ Њима прикључујемо и четири дужине на седмом слогу у трочланим дванаестерцима.

Други слог овде је процентуално изједначен са трећим, а осми је чак надмашио девети. Када би Ракићев дванаестерац имао овакав распоред јакних слогова, а не само овакав распоред акцената, он се по четири слога не би разликовао од чисто силабичког дванаестерца, што би суштински ослабило његов трохејски карактер. Исто је толико важно, ако не и важније, да су одступања од метричких правила (МП 3) и (МП 4) далеко бројнија када се гледа само на распоред акцената: посреди је близу педесет стихова или 8,25%. Штавише, одступања се сада јављају и у првом и у другом полустиху, тако да прави статус правила (МП 3) и (МП 4) у Ракићевом дванаестерцу постаје потпуно замагљен. Ако се не би узимале у обзир метрички функционалне дужине, стекао би се утисак да се том стиху може приписати доста јасна трохејска тенденција али не и права трохејска структура, одређена прецизним метричким правилима и додатним условима за повремена одступања од њих. Све ово показује да су ненаглашене дужине двојачко битне за ритмичку структуру Ракићевог дванаестерца. Оне с једне стране помажу да се сачува препознатљив трохејски ритам у целом стиху, а не само на крајевима полуслогова, а с друге омогућавају да се одржи флексибилна али и недвосмислено силабичко-тонска норма Ракићевог стиха.

Закључци које смо управо формулисали у основи важе и за јампски једанаестерац Војислава Илића. Делом је то и зато што Илић у једанаестерцу допушта исту врсту одступања од правила (МП 3) и (МП 4) као Ракић у једанаестерцу и дванаестерцу. На четвртм слогу његовог једанаестерца понекад нема ни акцената ни метрички функционалног квантитета, док је трећи слог понекад наглашен, мада је и једно и друго знатно ређе него код Ракића. Узмемо као пример рану поему *Рибар*, Илићево најдуже дело у једанаестерцу, чије је објављивање 1881. године најавило постромантичарско раздобље српског песништва. Поема има 826 стихова, од тога 813 једанаестераца, са следећим процентуалним распоредом јакних слогова:

Слогови	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Парни		73,7		98,9		42,2		44,6		99,6	
Непарни	24,6		0,6		—		29,3		0,4		—

Процент померених акцената у складу с правилом (МП 4) овде је нешто мањи него у Ракићевом дванаестерцу: док код Ракића трећина стихова има овакав акценат на другом односно осмом слогу, у *Рибару* око 25% стихова има померен акценат на први, а око 30% стихова на седми слог. И када се посматра ритмичка структура стиха у целини, Илићев једанаестерац има изразитији силабичко-тонски карактер него Ракићев дванаестерац. Уз четврти и десети слог, који су готово стопроцентно сагласни с метричким обрасцем, близу три че-

твртини стихова има акценат (или метрички функционалну дужину) и на другом слогу, тако да су ослабљена само два парна слога, шести и осми. Насупрот томе, код Ракића су сви непарни слогови осим петог и једанаестог под акцентом (односно метрички функционалним квантитетом) само у 45% до 50% случајева.

У *Рибару* постоје и три стиха с акцентом на деветом, а без дужина на десетом слогу. У једном од њих (*Пдгледом кџи кроз дџу прџиже*) акценат на деветом слогу очигледно је изнуђен потребом четвороструке риме (*дџиже — б.џиже — стџиже — прџиже*). У друга два у рими се јавља реч *пџнор* (*У вџчу пџноћ стрџинога пџнора, На хладну прџиаст мрџинога пџнора*), која се у завршном делу поеме често употребљава и блиска је његовом значењском језгру. Ако је Илић заиста стандардно акценговао ову реч, и те стихове морамо сматрати огрешењем о метар, какво се због риме или из експресивних разлога понекад јавља у Илићевом иначе прилично строгом трохејском и јампском стиху.³⁴

Пре него што дамо податке о дистрибуцији метрички функционалних дужина у Илићевој поеми, навешћемо два одломка из *Рибара*, који добро илуструју управо описану ритмичку структуру Илићевог једанаестерца. У другом одломку, у трећем и шестом стиху, налазимо и два допуштена одступања од правила (МП 3) и (МП 4):

(15) а. *Крџтак је прџстор за малџне љџде,
Да мџгу стџћи ка прџлазу тџме:
Пџ може чџвек то џсто да бџде,
Што мџџе Дџмон у пџлету свџме —
О закљичџм те џспоменом дџвном,
Што крџси нџбо жџвовџња тџџга,
И вџћном звџздом у бџскрџју тџвном,
Ко вџрним дрџгом очајџња свџга —
Пџ дџрај џно, што мџ жџвог крџпи
Мџлемом блџгим чџвечџнских слџсти.
Што дџџна рџзум да за џџме стрџпи,
У џсан дџказ пџдмоћџа и вџласти!*

б. *То џџје вџше кџлибница мџла,
Где џџдирџута џстина пџчџва,*

³⁴ Супротно својој пракси у једанаестерцу, Војислав Илић се у дванаестерцу углавном строго придржава правила (МП 3) и (МП 4). Његово најдуже дело у овом метру, поема *Милева* из 1882. године, садржи свега два огрешења о та правила. Оба су названа померањем акценга на десети слог, а једно од њих опет је везано за реч *пџнор* (*Где вџдопџд прџити у мрџичне пџноре* и *Са кџџих се стџџита бџџата дџџеџа*, очигледно ради риме *пџџа — дџџа*).

Величанствена двора̀на се да̀ла,
 У њо̀зи Ри́бар ра̀зблуду у̀жйва.
 Ко нѐжно че́до сла̀ддо̀страсних же́ља,
 У ра̀зврату се по̀креће и т̀дне,
 О̀кружен збо̀ром мла̀дих пријате́ља,
 Што бе́спут љу̀бе — бе́спу̀тем га г̀дне:
 И че́сто пу̀га у вртлогу т̀ме
 Каја́ње си́не у ње́говој ду̀ши,
 Па шкри́ште зу̀бма у по̀дламу свџме,
 Ал' Де́мон до̀ђе — и каја́ње срџши.

Из ових одломака се може стећи утисак и о улози дужина у Илићевом једанаестерцу. Оне се, као и у Ракићевом дванаестерцу, најчешће јављају на два слога: овде су то други и осми, као што су тамо то били трећи и девети слог. Код Илића су дужине метрички функционалне на крају стиха чешће него у Ракићевом дванаестерцу, а има и преко двадесет дужина у финалном слогу просте речи које постају „носници метра“ захваљујући присуству енклитике.³⁵

Распоред метрички функционалних дужина по појединим слоговима *Рибара* изгледа овако:

Слогови	2	4	6	8	10
Дужине	87	4	—	69	23
		(1+3)		(45+24)	(23+0)

Од укупно 183 метрички функционалне дужине, 156 или преко 85% јавља се после кратког акцента, а свега 27 или мање од 15% у „празној стопи“, после (кратког) ненаглашеног слога. Више од четири петине свих дужина налази се на другом и осмом слогу, а готово све преостале на десетом слогу. На шестом слогу уопште нема дужина, јер се у Илићевом једанаестерцу цезура строго чува као граница акценатске целине после петог слога, ако не увек и као главни синтаксичко-интонациони прелом унутар стиха.

Као и у случају Ракићевог дванаестерца, процентуални распоред ЈАКИХ слогова у *Рибару* (у који је укључено 183 слога под квантитетом) упоредићемо с процентуалним распоредом НАГЛАШЕНИХ слогова. Тај други распоред изгледа овако:

³⁵ Наводимо неколико оваквих стихова уз сродне примере с дужином на унутрашњем слогу просте речи: *Чудећ' се збо̀ру огњевитих стра̀сти и Пу̀дећи ча̀ри што их скр̀дмност кр̀ије, Де́мон га др̀мну — и Ри́бар се т̀рже* и *Коракнув Де́мон до Ри́бара ст̀же, У вџној бо̀рби у нџврт је п̀шо и И Де́мон кл̀дну; у Ужйсу свџме, итд.*

Слогови	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Парни		63		98.4		42.2		36.2		96.8	
Непарни	35.3		0.7		—		34.8		3.2		—

Поређење двеју процентуалних слика, од којих једна укључује а друга искључује метрички функционалне дужине, јасно нам показује какав је њихов удео у ритмичкој структури Илићевог једанаестерца. Ако се посматрају само акценти, седми слог практично је изједначен са осмим; како је шести слог и иначе ослабљен, то значи да би без метрички функционалних дужина читав почетак другог полустиха у знатној мери изгубио чист јампски карактер. Због веће наглашености другог слога, ово се не би могло рећи за први полустих, али и ту би ако се не рачунају дужине први слог био јак у 35% свих стихова. Метрички ефекат дужина још је очигледнији када су посредни одступања од правила (МП 3) и (МП 4). Док с урачунатим ефектом дужина од тих правила одступа свега 14 стихова или мање од 2%, када се узму у обзир само акценти тај број расте на 41 или 5%. Штавише, та се одступања већином налазе на крају стиха, што значи да бисмо узимајући у обзир само акценте морали потпуно погрешно да закључимо да је подударање с метричким обрасцем веће у четвртном него у десетом слогу. Отуда и за Илићев једанаестерац у основи важи оно што смо већ казали за Ракићев стих. Ненаглашене дужине двојачко су битне и за његову ритмичку структуру — с једне стране зато што доприноси да се у једанаестерцу одржи врло изразит јампски ритам, са свега два слабија парна слога, а с друге зато што се без њих не би очувала строга метричка норма Илићевог стиха, која допушта тек понеко одступање од правила (МП 3) и (МП 4), и то само у првом полустиху.

Трећи метар о којем ћемо говорити, јампски десетерац Лазе Костића, има сасвим другачију ритмичку структуру него постромантничарски једанаестерац и дванаестерац. Његова метричка правила, која смо примера ради већ навели у уводу а овде их понављамо, у основи се разликују од правила (МП 3) и (МП 4):

МЕТРИЧКО ПРАВИЛО 1 (МП 1): Јак слог се може свуда заменити слабиром.

МЕТРИЧКО ПРАВИЛО 2 (МП 2): Слаб слог се може заменити јаким после интонационог прелома.

Делимично грађен по узору на Шекспиров стих, јампски десетерац Лазе Костића нема ниједан константно јак слог; у складу с правилом (МП 1), сваки јак слог у метричком обрасцу може, као у Шекспировом јамбу, бити замењен слабиром слогом у стиху. За узврат, правило (МП 2) врло строго ограничава — строже него правила Шекспи-

ровог и уопште енглеског јамба — могућност померања акцента на слабо време стиха. Слободно померање акцента на почетку полустихова, какво допушта правило (МП 4), потпуно је туђе Костићевом јампском десетерцу; он се по томе битно разликује од постромагичарских метара попут једанаестерца и дванаестерца, за које важи правило (МП 4).

Јампски десетерац Лазе Костића има још једну одлику, која га чини особеним са становишта српске версификације. Ако оставимо по страни каталексу као посебну појаву, у српским двосложним метрима влада строг силабизам. Сваком силабичком положају унутар метричког обрасца одговара један и само један слог у стиху, што значи да између метричких и језичких слогова постоји потпуна подударност. Јамб Лазе Костића, највероватније опет по угледу на Шекспиров стих, одступа од овог стриктног правила. Узмимо четири одломка, од којих су прва два из *Максима Црнојевића*, а друга два из *Пере Сегедиња*:

- (16) а. *Ох, погледај, Филето, на море*
Где с белих груди скида маглин вео,
Подстином дању нудећ' загрљај!
- б. *Бесдмучицо, лажеш, то је лаж!*
Јер лаж је црна, мој је Максим бдо!
Јер лаж је гадна, мој је Максим леп!
- в. *Ти знаш да сам ти свѣ опростила;*
Што га је рука твоја убила.
Несвесна кривди кобног дела свѣг,
Зато си срце покојнику дѣо.
- г. *Колико смѣо, на како прѣпреден!*
Опѣмо спрѣма крвав устанак,
А двамо се чини љходом,
Да бунтовнички свѣј завава траг!³⁶

Сва четири примера садрже по један стих од једанаест слогова, који је упркос томе самерљив са осталима и потпуно се уклапа у метричку норму Костићевог десетерца. У прва три случаја последњем, десетом слогу метричког обрасца не одговара само један слог, већ

³⁶ Два стиха у (16в) односно (16г) илуструју и правило о скраћивању дужина непосредно после дужина. У речима *покојнику* и *бунтовнички* наставачке дужине се скраћују, а претходне основне дужине чувају (те очуване дужине не бележимо, јер се налазе на седмом односно трећем слогу, то јест на слабом времену стиха).

два слога с двовокалском групом у којој је први вокал наглашен (*вѣо*, *бѣо*, *дѣо*). У четвртом случају имамо исту ситуацију, али на крају првог уместо другог полустиха: реч *смѣо* овде одговара четвртом а не десетом слогу метричког обрасца. Ови примери упућују на закључак да за Костићев јампски десетерац важи следеће прозоднијско правило о односу између метричких и језичких слогова:

ПРОЗОДНИЈСКО ПРАВИЛО 2 (ПП 2): Метрички и језички слогови морају се налазити у корелацији један према један, изузев што јаком метричком слогу на крају стиха (односно полустиха) могу одговарати и два језичка слога, под условом да су то, не рачунајући консонантски почетак, два суседна вокала од којих је први наглашен.

У *Максиму Црнојевићу* и *Пери Сегединцу* има и неколико стихова где се овакве двовокалске групе не јављају на крају већ на почетку првог или другог полустиха:

(17) а. *Већ сѣо си тѹ, па нијаш се ко гѣм,*
Ако си слѣп, нѣ мѣраш бѣти нѣм!

б. *Са Цѣнциндорфом? Зиѣо сам, тѣ је крај.*

За разлику од ранијих примера, ови стихови су ритмички и осећамо их као намерно огрешење о метар, по свој прилици изазвано жељом да се из драмских разлога посебно истакне дата реч (*сео* односно *знао*). Што год се мислило о оваквом нарушавању метричке норме с драмском мотивацијом, наведени стихови показују да се двовокалске групе не понашају метрички као један слог изван два назначена положаја. Тек с измењеним редом речи у којем се *сео* налази на четвртом метричком слогу, први стих у (17а) постаје сасвим прихватљив, како и предвиђа правило (ПП 2):

(18) *Већ тѹ си сѣо, па нијаш се ко гѣм,*
Ако си слѣп, нѣ мѣраш бѣти нѣм!

Колико удела у ритмичкој структури Костићевог јампског десетерца имају ненаглашене дужине? Узећемо као пример прва два чина *Пере Сегединца*, написана и објављена 1875. године (преостала три чина Костић је написао шест година касније, 1881). Ова два чина имају укупно 845 стихова, од тога 839 десетераца, са следећим процентуалним распоредом јаких слогова:

Слогови	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Парни		91,8		64,1		87,8		83,2		51,1
Непарни	4,1		0,4		0,5		1,7		1	

У поређењу с Ракићевим па и Илићевим стихом, Костићев јампски десетерац има далеко строжи силабичко-тонски карактер. То је пре свега последница правила (МП 2), које строго ограничава померање акцента на слабо време. Када се таква померања јављају у Костићевом јамбу, њих омогућава претходни интонациони прелом, а не само место датог слога унутар стиха, као што је то случај у постромантичарском једанаестерцу и дванаестерцу.

У прва два чина *Пере Сегединца* има укупно 124 метрички функционалне дужине, од тога 86 или преко две трећине после кратког акцента, а 37 или нешто мање од трећине у „празној стопи“, после (кратког) ненаглашеног слога. За Костића није карактеристичан само приличан број дужина у „празној стопи“, какав смо већ срели код Ракића. Од 124 метрички функционалне дужине, 34 или 27% налази се на финалном слогу просте а унутрашњем слогу акценатске речи, најчешће на почетку стиха; од тих дужина 16 се јавља на затвореном, а 18 на отвореном слогу.³⁷ Дистрибуција дужина по појединим слоговима десетераца изгледа овако:

Слогови	2	4	6	8
Дужине	56	26	16	26
		(6+20)	(16+0)	(8+18)

У Костићевом стиху метрички функционалне дужине пишу тако изразито концентрисане на појединим слоговима као код Илића и Ракића. Оне су равномерније распоређене, поготову када се има у виду да се у каснијим чинovima *Пере Сегединца* јавља знатно више дужина на шестом слогу него у прва два. Ова одлика Костићевог стиха није случајност, како би се у први мах могло помислити. Она се објашњава тиме што правила (МП 1) и (МП 2) све слоге унутар метричког обрасца третирају на исти начин, не приписујући неким од њих посебан статус, како то чине правила (МП 3) и (МП 4).

Остављајући по страни дужине, у прва два чина *Пере Сегединца* имамо следећи процентуални распоред НАГЛАШЕНИХ СЛОВА:

Слогови	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Парни		85,1		61		85,9		80,1		51,1
Непарни	10,7		1,1		2,4		2,6		1	

³⁷ Нисмо узимали у обзир секундарне дужине, карактеристичне за војвођанске говоре, које се пред синклитиком јављају у иначе кратком отвореном последњем слогу. Чини нам се да оне у најбољем случају играју маргинални улогу у Костићевом стиху. С друге стране, Костић се метрички служио и неким насавачким дужинама типичним за војвођанске говоре које се не јављају код Даничића. У прва два чина *Пере Сегединца* једну такву дужину налазимо у стиху *У знак милости нише ћдсарске* (уп. Ивић 1956:77).

Ако овај распоред упоредимо с већ датим распоредом ЈАКИХ слогова (у који је укључено и 124 слога под квантитетом), одмах пада у очи ефекат дужина на свим парним слоговима осим, паравно, десетог. Број акцената померених на први, трећи, пети и седми слог више је него удвостручен и расте са 63 на 149. У неким од тих случајева дужине ритмички пригушују акценат који би ипаче представљао огрешење о правило (МП 2); у другима оне само доприносе јамској чистоти Костићевог стиха. Ево неколико примера обеју врста:

- (19) а. *Окрѣиће се прѣва нѣроду*
Стогоднише крѣвѣве мѣке плѣд ...
- б. *Испѣт'о писам је л' јѣнѣчки сѣј ...*
- в. *У тѣмницѣ хеш, у нѣјдубљи кѣт,*
А двај лист хе пред хѣсарски сѣд!
- г. *У тѣмницѣ? Нѣ мѣрим, бѣх и сѣм,*
Да цѣрском сѣду кѣжем свѣ што знѣм!
- д. *Живѣгом? Дѣ. Подѣѣм, ѣче, знѣм ...*
- ђ. *Од чѣса бѣћеш слѣбодан и чѣст*
Будѣмцем ако нѣв нѣпѣшеш лист ...
- е. *И ѣ вас нѣрод сѣј нѣ.лѣже нѣд?*

У прва три случаја пре акцента на непарном слогу нема интонационог прелома, тако да се само захваљујући дужини на следећем слогу (*крѣвѣве, јѣнѣчки, хѣсарски*) избегава огрешење о правило (МП 2). У преосталим случајевима пре акцента на слабом времену јавља се интонациони прелом, што значи да правило (МП 2) не би било повређено ни без дужине на шестом односно осмом слогу.

Још у уводу смо поменули да у Костићевом јамском десстерцу има и стихова где је акценат померен на слабо време а да томе не претходи интонациони прелом; такви стихови показују да правило (МП 2) мора бити допуњено ако желимо да објаснимо сва допуштена одступања од метричког обрасца у Костићевом јамбу. Теоријски најзанимљивији случајеви ове врсте тичу се деветог слога, на којем је померање акцента у складу с правилом (МП 2) готово неостварљиво, а у сваком случају далеко теже остварљиво него на осталим непарним слоговима. Да би отклонили ову тешкоћу и свој драмски стих учинили јеш изражајнијим, Костић је изградио једну посебну ритмичку фигуру, везану за девети слог, којом се највише служио управо у прва два

чина *Пере Сегединца*. Наводимо све стихове с акцентом на деветом слогу у ова два чина:³⁸

- (20) а. *Тѣ ка љубере ша љеш на мѣгдѣи?*
Да вѣдши штѣ не — Пѣра капѣтѣи!
- б. *Од ђбѣа не, ва љда, тѣлика*
И на нас кѡји зрачак да зѣсѣа.
 — Да, да! Ал' није пѣрки на што зѣа.
 — Да ђме, није, вѣи што јој се да,
 Но с тѣи ну ђици зѣдов љан ја.
- в. *Јамбрѣковѣиу тѣ су у пѣчѣст.*
Крвѣика нашег вѣде у пѣпѣст.
- г. *Не пиѣи л' грѣф мој, стѣне ме лѣлѣк.*
Ал' за начѣло чѡвек даје вѣк.
- д. *За чѡвека је дрѣи пут ѣрт:*
Живѡгом сѣмо пѡправѣиеш смѣт.
Живѡгом спрѣти грѣиног ђѣла срѣм!
- ђ. *Ја ђѡбро знаѣм штѣ је вѣјвода.*
Ал' ко да не зна Пѣра капѣтѣи.

У свим случајевима осим последњег, (20ђ), кратак акценат на деветом слогу ритмички је уравнотежен не само дужином на десетом слогу него и римом: у једном случају, (20б), рима је чак подржана асонанцом са следећим стиховима (*зѣсѣа — зѣа — да — ја*). На овај начин, захваљујући рими и дужини на десетом слогу, акценат на де-

³⁸ У први мах изгледа да би у ову групу требало уврстити и стих *Уклетвѣише наше властеле*. Међутим, чини нам се да Костић завршио именуцу у овом стиху није акценат овао по пенулимни, *властеле*, што је данас једини акценат те речи, него на првом слогу, *вѣстеле*, по аналогији с речју *вѣстељ* (односно *вѣстел*). Тај дублетни акценат данас звучи неприродно зато што је стара реч *вѣстељ* поодавно изашла из употребе, док се с њим значењем задржала само реч *властѣлѣи*, чији акценат на пенулимни „подржава“ тај акценат и у речи *властѣла*. У 19. веку ситуација је била drukчија. Прво издање Вуковог *Рјечника* (1818) из ове групе речи доноси само именуцу *вѣстел*. У другом издању *Рјечника* (1852) поред ње дају се и изведенне *вѣстелѣки*, *вѣстелѣоски* и *вѣстелѣство*, док се реч *властѣлѣи* (и уз њу као плуралекни облик *властѣла*) јавља с назнаком да се говори у Дубровнику. У време писања *Пере Сегединца* реч *вѣстел*, односно *вѣстел*, још је у живој употреби, нарочито у овом другом облику (в. РСАНУ, *с.л. властел* и *властел*), и Костић је њен акценат на првом слогу, сачуван и у изведенницама које доноси друго издање *Рјечника*, могао природно имати као дублетни у речи *властѣла*.

ветом слогу доживљава се као део посебне ритмичке фигуре, која се у целини уклапа у ритмичку структуру Костићевог јамба.

Комбинован ефекат риме и дужине на десетом слогу не постоји у последњем примеру, где се само јавља дужина после краткоузлазног акцента (*каиџџан*). У каснијим чиновима *Пере Сегедница*, у којима се Костић знатно мање служио римом него у прва два, има још четири оваква стиха с краткоузлазним акцентом на деветом и дужином на десетом слогу. Мада су можда мање ефектни него стихови који уравнотежавају акценат на деветом слогу и дужином и римом, ни они не прекорачују метричку норму Костићевог десетерца:

- (21) а. *Јамачно Пѣре Сегедница кѣи,*
Ўза њу. вѣд'те. иде кинѣџан.
- б. *Ал' зорѣжи ли се рѣб и слѣбодан,*
Од рѣби чѣском бѣва госпѣдѣр.
- в. *Паш Кѣнтор, знаѣте, тѣ је учѣњаѣк,*
Изѣчно је шкѣла шѣсторо.
- г. *Кад јѣнош кѣѣце, чѣте су нам тѣ,*
Чим ѣтвормѣо гѣѣду кѣѣѣју,
Да ѣсарев замѣне гѣриѣѣѣи.

Ако би се пре дужине на десетом слогу овде налазио кратак СИЛАЗНИ, а не кратак УЗЛАЗНИ акценат, метричка норма Костићевог стиха била би прекорачена. У то је лако уверити се ако стихове као што су *Не плати л' грѣѣѣмој, стѣће ме лѣлѣк* или *За чѣвека је дрѣѣги пѣт ѣтѣрт* замислимо без „подршке“ риме, рецимо ако други стих из (20г) изменимо на следећи начин:

- (22) *Не плати л' грѣѣѣмој, стѣће ме лѣлѣк,*
Ал' за начѣло ѣѣк' му бѣѣде дѣр.

Без ослоња на риму у следећем стиху, први стих очигледно је аритмичан и, за разлику од (20б) и (21а—г), морао би се сматрати огрешењем о метар.

Ова метричка разлика између конфигурације КРАТКОУЗЛАЗНИ акценат на претпоследњем слогу + дужина на (затвореном) последњем слогу и конфигурације КРАТКОСИЛАЗНИ акценат на претпоследњем слогу + дужина на (затвореном) последњем слогу, када иза речи не стоји синклитика, објашњава се добро познатим тонским контрастом између двају кратких акцената. Док у случају краткоузлазног акцента тонска висина поста акценатског слога остаје иста или чак расте, у случају краткосилазног акцента она по правилу пагло

пада.³⁹ Захваљујући овој околности, поста акценатски слог прозодијски је проминентнији у првом него у другом случају: комбинован ефекат дужине и високог тона у финалном слогу речи као *капѣѣи* или *госпѣдѣр* чини тај слог прозодијски проминентнијим од финалног слога речи као што су *љѣѣк* или *ѣѣѣ*.

Међутим, ни овде ни у случају где се дужина на десетом слогу комбинује с римом, не сматрамо да је девети, акцентовани слог слаб, а десети слог јак. То је суд који би противречио правилу (ПП 1), будући да се дужина налази на финалном слогу како прсте тако и акценатске речи, и у исти мах не би имао стварног оправдања у песничкој пракси самог Лазе Костића. Да је Костић занета осећао да дужина на затвореној ултими може ритмички да пригуши краткосилазни акценат на пенултими чак и без присуства енклитике, стихова као што су (20ђ), (21а—г), па и (20а) сигурно би било више у његовом јамбу, и то не само када су посредни девети и десети слог. Али, не рачунајући управо помесних седам случајева, у целом *Пери Сегединци* прозодијска конфигурација о којој говоримо НИЈЕ ДА И ПУТ није метрички постављена на овај начин, у „јампској стопи“ којом се завршава акценатска реч. Конфигурацију краткоулазног акценат на пенултими + дужина на затвореној ултими Костић најчешће употребљава тако да се акценат пађе на парном, а дужина на непарном слогу, и тада је свеједно да ли иза речи стоји синклитика: слог под квантитетом у том случају је свакако слаб. У мањем броју примера где овакав акценат пада на непарни, а дужина на парни слог, уз реч увек стоји енклитика. То омогућава дужини да твори јак слог, као рецимо у следећим стиховима:

- (23) а. *Мађѣр је ствѣрен да госпѣдује*
 б. *Брдѣнк је пѣш у пѣма сѣлѣма*
 в. *Крѣвѣнк је пѣш већ крѣшом ѣмак'о*
 г. *Бѣпѣт нам дѣје пѣт, и чѣтир' Срѣм*
 д. *Остѣј ми збѣгом, љѣбо вѣка мѣг*

На близу 2.200 стихова *Пери Сегединци*, једино у седам помесних случајева имамо ситуацију да овакав акценат пада на непарни слог, да се дужина јавља на парном слогу и да иза речи не стоји енклитика. То најбоље показује да су такви стихови изузетак и да се, како нам и иначе говори ритмичко осећање, налазе на самој граници метричке норме Костићевог јамба. И овде је, дакле, као и у случајевима где се акценат на деветом слогу уравнотежава и дужином и ри-

³⁹ Сложено питање природе српских узлазних акцената најисцрпније је осветљено и с емпиријског и с теоријског становишта у радовима Павла Ивића. Види нарочито Ivić 1965a и Lehiste and Ivić 1986.

мом, реч о посебној ритмичкој фигури, везаној за крај стиха, која би се тешко могла „пренети“ у неки други метрички положај а да се не наруши строг јампски импулс Костићевог десетерца. Ту треба тражити објашњење зашто се производијека конфигурација краткоузлазни акценат на пенултими + дужина на затвореној ултими, иначе сразмерно често у српском језику, код Костића практично никад не јавља у „јампској стопи“ без присуства епклитике.

Осим већ наведених, у *Пери Сегединцу* постоје још два стиха с акцентом на деветом слогу. Први због асонанце (*hĕсар — nĕс*) убрајамо у групу стихова с римом, (20а—д):

- (24) *Толѝко војске нѝма ни hĕсар.*
Зар љз ту силу јѝш трѝбаѝте nĕс?

Други стих је једини у целој Костићевој трагедији с акцентом на деветом а без дужине на десетом слогу:

- (25) *Поштѝена душа? Ѐ ја мѝшљах тѝ,*
А тѝко мѝшља и митропѝлит.

Овај стих, очигледно аритмичан, сматрамо случајним огрешењем о метар.⁴⁰

Улога дужина у ритмичкој структури стиха нешто је друкчија код Костића него код Илића и Ракића. У Илићевом једанаестерцу и Ракићевом дванаестерцу оне помажу да се очува карактеристичан јампски односно трохејски ритам, који би без њих у већој или мањој мери био ослабљен. С Костићевим десетерцем ствари стоје друкчије: то је тако изразит силабичко-топски стих да би његов јампски карактер био врло добро очуван и без помоћи дужина. Али, ако је у овом погледу њихова улога мање важна, она је за узврат значајна у дефинисању и одржавању метричке норме Костићевог стиха. Ту је, као што смо видели, њихова функција двојака. С једне стране, путем дужина се избегавају огрешења о строго правило (МП 2), које допушта померање акцента на слабо време једино после интонационог прелома. С друге стране, управо захваљујући дужинама метричка норма Костићевог стиха нешто је флексибилнија него што би то била само с правилном (МП 2); јер, под одређеним условима који се пре свега тичу

⁴⁰ Сличним огрешењем о метар морали бисмо сматрати и стихове *Јер од вас писма никад не добих* и *Зар ја то вама кадгод обећах* ако бисмо претпоставили да је Лаза Костић овде имао Вуков и Даничићев акценат *не дѝбих* односно *обѝћах*. Међутим, чини нам се да је у свом говору Костић прво лице једине аориста акцентовао по аналогiji с другим и трећим (*дѝбѝ—дѝбих* односно *дѝбѝа—дѝбѝах*), а не према акценту инфинитива као Вук и Даничић. Уколико се ово прихвати, и један и други стих имају акценат на осмом а не на деветом слогу и ритмички су беспрекорни — *Јер ѝд вас писма нѝкад нѝ добих*, *Зар ја то вама кадгод дѝбѝах*.

дужина, акценти на деветом слогу уклапају се и мимо тог правила у ритмичку структуру Костићевог десетерца.

Овај сажет поглед на метричку улогу дужина у стиху Милана Ракића, Војислава Илића и Лазе Костића имао је трострук циљ. Прво, хтели смо да покажемо да прозодијско правило (ПП 1), формулисано и теоријски образложено у претходном делу овог рада, налази емпиријску потврду у конкретној анализи српског стиха; што је та потврда уверљивија, уверљивија је и претпоставка да су се песници прећутно придржавали управо тог а не неког другог, апстрактно гледано подједнако могућег прозодијског правила. Друго, желели смо да бар у неколико случајева прецизно опишемо метричке ефекте ненаглашених дужина, како би се видело да су они и суптилнији, и разноврснији, и далекосежнији него што се обично мисли. Најзад, посредно смо хтели да навестимо у коликој је мери српска верификација још мало познато и неистражено подручје. Стих класичне српске поезије, чини нам се, тек треба да буде подробно испитан, а затим у светлу таквих анализа и изнова оцењен с књижевно-историјског и естетичког становишта.

БИБЛИОГРАФИЈА

- ГАСПАРОВ, М. Л. 1984 «Еще раз к спорам о русской силлаботонике», *Проблемы теории стиха*, Ленинград: Наука, 174—178.
- ДАНИЧИЋ, ЂУРО 1925 *Српски акценти*, Београд: Српска краљевска академија.
- ИЛИЋ, ВОЈИСЛАВ 1889 *Песме В. Ј. Илића*, Београд: П. П. Зорић.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ 1956 *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Нови Сад: Матица српска.
- IVIĆ, PAVLE 1965a „Prozodijski sistem savremenog srpskohrvatskog standardnog jezika“, *Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kurylowicz*, Wrocław—Warszawa—Kraków: Polska akademija nauk, 135—144.
- IVIĆ, PAVLE 1965b „Glavne linije razvoja prozodijskog sistema u srpskohrvatskom jeziku“, *Studia z filologije polskiej i slowianskiej*, 5, 129—144.
- IVIĆ, PAVLE 1976 “Serbo-croatian Accentuation: Facts and Interpretation”, *Slavic Linguistics and Language Teaching*, Cambridge, Mass.: Slavica Publishers, 35—43.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ 1978 „Белешке о биографичком говору“, *Српски дијалектолошки зборник*, 24, 125—176.
- IVIĆ, PAVLE 1987 „Pravci razvoja prozodijskog sistema u slovenskim jezicima“, *Južnoslovenski filolog*, 43, 1—16.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ И ИЛСЕ ЛЕХИСТЕ 1963, 1965, 1967 „Прилози испитивању фонетике и фонолошке природе акцената у савременом српскохрватском језику. I—III“, *Зборник за филологију и лингвистику*, 6, 31—71; 8, 75—117; 10, 50—93.
- KIPARSKY, PAUL 1975 “Stress, Syntax, and Meter”, *Language*, 51, 576—616.
- KIPARSKY, PAUL 1977 “The Rhythmic Structure of English Verse”, *Linguistic Inquiry*, 8, 189—248.
- КОСТИЋ, ЛАЗА 1866 *Максим Црнојевић*, Нови Сад: Матица српска.
- КОСТИЋ, ЛАЗА 1882 *Петра Сегединца*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- КОСТИЋ, ЛАЗА 1887 *Петра Сегединца*, друго поправљено издање, Нови Сад: Српска књижара браће М. Поповића.

- КОСТИЋ, ЛАЗА 1989 *Трагедије*, приредно Живомир Младеновић, Нови Сад : Матина српска.
- КОШУТИЋ, РАДОВАН 1941 *О тонској метрици у новој српској поезији*, Београд: Издање пишчево.
- LEHISTE, ELSE AND PAVLE IVIĆ 1963 *Accent in Serbocroatian: An Experimental Study*, Ann Arbor: University of Michigan.
- LEHISTE, ELSE AND PAVLE IVIĆ 1986 *Word and Sentence Prosody in Serbocroatian*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- РАКИЋ, МИЛАН 1903 *Песме*, Београд: Издање пишчево.
- РАКИЋ, МИЛАН 1912 *Нове песме*, Београд: С. Б. Цвијановић.
- РУЖИЋ, ЖАРКО 1975 *Српски јамб и народна метрика*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- ТАРАНОВСКИ, КИРИЛ 1949—50 „О тонској метрици проф. Кошутића“, *Јужнословенски филолог*, 18, 173—196.
- ТАРАНОВСКИ, КИРИЛ 1953 *Руски дводелни ритмови I—II*, Београд: Научна књига.
- ТАРАНОВСКИ, КИРИЛ 1954 „Принципи српскохрватске верификације“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 20/1—2, 14—28.
- TARLINSKAJA, MARINA 1987 *Shakespeare's Verse. Iambic Pentameter and the Poet's Idiosyncrasies*, New York: Peter Lang.
- TARLINSKAJA, MARINA 1989 "General and Particular Aspects of Meter: Literatures, Epochs, Poets", *Rhythm and Meter*, ed. by Paul Kiparsky and Gilbert Youmans, New York: Academic Press.
- HALLE, MORRIS AND S. J. KEYSER 1966 "Chaucer and the Study of Prosody", *College English*, 28, 187—219.
- HALLE, MORRIS AND S. J. KEYSER 1971 *English Stress: Its Form, Its Growth, and Its Role in Verse*, New York: Harper & Row.
- HAYES, BRUCE 1983 "A Grid-Based Theory of English Meter", *Linguistic Inquiry*, 14, 357—393.

S u m m a r y

Leon Kojen

UNACCENTED LONG SYLLABLES IN SERBIAN VERSE

A traditional problem in the analysis of Serbian verse concerns the metrical rôle of unaccented long syllables. Within the framework of a metrical theory similar to that outlined by Kiparsky (Kiparsky 1975, 1977), this paper offers a precise statement of the conditions under which a long unaccented syllable is metrically equivalent to a stressed syllable in Serbian trochaic and iambic meters. The proposed prosodic rule for Serbian verse is illustrated and defended by a detailed analysis of some characteristic Serbian meters, including the distinctive iambic pentameter of the Serbian romantic poet Laza Kostić.

СТАНА РИСТИЋ
(Београд)

УНИВЕРБИЗАЦИЈА КАО СРЕДСТВО ЕКСПРЕСИВИЗАЦИЈЕ
РАЗГОВОРНЕ ЛЕКСИКЕ*
(на материјалу Речника нових речи — И. Клајна и романа Убиство с
предумишљајем — С. Селенића)

У раду је показано да се опште карактеристике универбизације као и карактеристике оних њених типова који се јављају у наведеном корпусу на плану комуникације реализују као појаве експресивизације, а на лексичком плану као јединице са емотивно-експресивним значењем и стилском функцијом.

1. Предмет овог рада јесу они видови експресивизације лексике који се у разговорном језику (стилу) реализују у различитим творбеним типовима обједињених истом функцијом и истим типом смисаоних односа према мотивирајућим еквивалентима. На плану лексичког система и лексичке употребе овај творбени процес издваја се као јединствен начин именованја који се у најновијим приступима означава термином *универбизација*¹.

* Резултати истраживања представљени у овом раду су део обимнијег истраживања проблема експресивне лексике. Предмет истраживања, теоријско виђење проблема и одређивање појма експресивне лексике представљени су у мом раду под насловом: *Контативни аспекти значења експресивне лексике (лексиколошко-лексикографски приступ на корпусу из Речника САНУ)*, Зборник Матиче српске за филологију и лингвистику XXXVIII/1—2, Нови Сад, 1994, 537—542.

¹ У србистници (сербокроатистици) писмо до сада пандазило на употребу овог термина. Појаве овог типа (универбизација у ширем смислу) на синтаксичком плану разматране су под појмом *кондензација* (Нвић, 1979: 117—122; Радовановић, 1990: 13—50). У књизи Радовановића дати су подаци о више његових радова који се баве датом темом као и преглед наше и стране литературе о проблемима синтаксичке кондензације. Међутим, термин *универбизација* учинио нам се функционалан за издвајање појава на лексичком плану (универбизација у ужем смислу, исп. *Dynamika*, 1989: 299) као и за разматрање и објашњавање неких хетерогених појава у категорији експресивне лексике. За нашу тему показала су се значајна виђења проблема универбизације у књизи *Динамика* (1989: 298—306, 370, 381—382, 383) и у раду Бабанова (1994: 125—132). Бавећи се неким аспектима универбизације у свом раду Бабанов одређује овај појам, што смо имали у виду при разматрању ове проблематике у вези са појавом експресивизације. У раду је даг и историјат питања: исп. напомену 1 на стр. 125 и даље текст 125—128 стр. У књизи *Динамика* аутори разликују универбизацију у ужем и у ширем смислу (299), али се они, у оквиру проблема динамике лексичког развоја, баве уни-

1.1. За аспект којим се у овом раду бавимо узимамо одређивање овог појма по Бабанову, у смислу да је универбизација процес другостепеног именовања у коме настају проста имена према постојећим сложеним именима од којих се разликују јасно израженим експресивним компонентама значења (Бабанов, 1994: 131—132)². Са творбеног аспекта универбизација се у нашем корпусу јавља као процес који се регуларно остварује суфиксалном деривацијом једног од чланова сложеног имена при чему се остали чланови изостављају. Универби се у номенклатуру лексичког система укључују као јединице са експресивном функцијом и конотативним компонентама значења. У нашем корпусу то су обично компоненте негативне конотације³.

1.2. Иако је процес универбизације на формалном плану повезан са компресијом (скраћивањем) сложеног (аналитичког) имена, не може се рећи да је он само резултат деловања принципа језичке економије (овај принцип се иначе може јавити као основни принцип структурног синтетизма уколико не опонира делотворнијим језичким принципима). По Бабанову у језику су делотворнији принципи **достатности** и **адекватности** употребе јединица у комуникацији. По првом принципу, упркос оствареног принципа економичности, универбизација би била непродуктиван и непожељан процес у језику јер су универби најчешће комуникативно недостатни. За настајање универбизације много је пресуднији принцип експресивности (Бабанов, 1994: 131). Овај принцип примарно је одређен индивидуалном креативношћу субјекта оцене при избору/творби новог имена за реалију актуализовану у процесу комуникације. Креативност у замени сложеног имена простим, као стилски поступак са емоционалним ефектом, сврстава универбизацију у **инхерентни тип експресивности** (Zima, 1961: 12—42). Иако се код свих експресивних јединица оба типа експресивности — адхерентне и инхерентне — емоционално стање субјекта номинализације јавља као стимул избора имена са експресивним ефектима, у реализацији се издвајају два типа маркираности експресивних јединица: емотивно-експресивна и функционално-стиљска маркираност. Кома ће типу одређена јединица

вербизацијом у ужем смислу. Она је представљена као творбени процес и као једна од најновијих тенденција лексичког развоја. За нас је значајно запажање да се универбизација одређује као појава да се за један концепт везују две јединице, при чему често долази до семантичких померања код једне од њих. Ова појава је, по ауторима књиге, карактеристична нарочито за професионалну и експресивну комуникацију.

² По Бабанову универбизмом се не могу сматрати проста и сложена еквивалентна различита по пореклу (домаће и страног име шир.), као ни еквивалентна са заједничком мотивационом осномом, али неиздиференцираним експресивно-стиљским компонентама значења (1994: 131—132).

³ Према нашем досадашњем увиду у проблем појам универбизације обухвата много више творбених типова и разноврснијих појава у лексичком систему од ових којим се ми у раду бавимо. Нас универбизација интересује само као један од начина експресивизације лексичких јединица, и ми ћемо се овом проблему вратити у свим случајевима експресивне лексике код којих се она јавља.

припадати зависи шта се у интерпретацији узима као примарно у процесу номинализације: емотивни садржај или језичко средство. У случају примарности садржаја — обично адхерентна експресивност — јединице ће се примати као емотивно маркиране, а у случају примарности језичког средства — обично инхерентна експресивност — јединице ће реализовати стилску маркираност (Ристић, 1994: 539—541). Универби су углавном стилски маркиране јединице које као функционално-стилски сигнали преносе основну замисао субјекта номинализације о одобравању/неодобравању онога што се именује.

1.3. На формалном плану универб је најчешће у творбеној вези са својим сложеним еквивалентом (мада не мора да буде), а на плану садржаја тај однос је сложен као и код јединица адхерентне експресивности⁴. Сложени еквивалент се и у овом начину именовања узима као помоћни елемент — екстензионал из чијег концепта се издваја актуализирано и екеплицирано својство које мотивише ново име референта и иницира стварање новог концепта — интензионала. Битне карактеристике новог концепта одређује чињеница да функцију његовог синтезирања обавља нека „језичка личност“ (у акту комуникације) која, независно од стереотипа, прави **свој избор** помоћног садржаја. Избор се осим на стереотипима може заснивати и на квазистереотипима, јер појединачна — лична представа о референту не мора да одговара стварности. У том избору је, у ствари, интерпретација новог садржаја чија **когнативна семантика** — **значење** садржи комплексну информацију: **репрезентативну** (издвајање објекта — неког његовог својства), **вредносну** (оцену тог својства као доброг или лошег), **емотивну** (исказивање емоционалног односа према тако оцењеном својству у смислу одобравања или неодобравања) и **стилску** (експресивну и употребну функцију) (Телија, 1988: 42; Ристић, 1994: 538). Почетни стимул и крајњи исход оваквог именовања је емоционални однос. Сложена смисаона структура новонастале јединице — универба, као и осталих типова експресивне лексике, одређена је и прагматичким елементима комуникације међу којима су најважније улоге говорника и ситуације.

1.4. На синхроном плану универби функционишу као јединице другостепене (секундарне) номинализације, које, осим упућивања на денотате, исказују и емоционални однос субјекта именовања према њима (Бабанов, 1994: 129).

1.5. На функционално-стилском плану универбизација се јавља као карактеристика **неофицијелне комуникације** разговорног стила која се у савременим условима урбанизације и демократизације остварује у многим жанровима писаног и говорног језика. Као јединице језика са експресивном функцијом универби, као и други типови екс-

⁴ Ист. Ристић, 1994: 540—541.

пресивне лексике, дају комуникацији емоционалну тоналност, што се на скали престижности вредују као сниженост стила. Употреба јединица овог типа карактеристична је за спонтану професионалну и фамилијарну (интимну) комуникацију у ужем кругу говорника. Претходно знање и препознатљивост ситуације, као прагматички елементи комуникације, омогућавају реализацију њихове сажете експликације и сложене информације.

2. У савременим условима динамике лексичког развоја универбизација представља значајну тенденцију тог развоја и функционално-стилске раслојености језика. У недостатку репрезентативнијег корпуса за најновију ситуацију у српском језику узели смо два дела која могу бити индикативна за тему којом се бавимо. То су Клајнов *Речник нових речи* углавном са корпусом из језика средстава информисања и Селенићев роман *Убиство с предумишљајем* са лексиком најпрестижније урбане — београдске средине. И језик средстава информисања и језик урбане средине су захвални корпуси за актуалне појаве у језику. Примери у нашем корпусу обухватају само неке случајеве универбизације чије ћемо карактеристике представити у даљем излагању. Већина универба у Речнику означена је квалификатором „фамилијарно“, који као специјални квалификатор није адекватан на месту општег квалификатора „експресивно“. Однос између наведених квалификатора је хипонимичан, па се први може употребити само за неке случајеве експресивности. Међутим, примери овако маркирани у Речнику имају заједничку карактеристику **ограничености употребе**, што карактерише жаргонску (идиоматску) лексичку. Исту карактеристику имају и примери из Селенићевог романа јер се јављају у језику говорника београдског омладинског жаргона⁵.

2.1. Општа карактеристика наних примера жаргонске лексике на творбеном плану јесте да настају **суфиксалном деривацијом**, при чему се као мотивирајућа основа најчешће узима једна јединица из сложеног имена, а остале јединице се изостављају. У корпусу су најбројније именичке изведенице, затим глаголеке, а нешто мањи број је придевских изведеница. Наведена реч—универб задржава исто денотативно значење као и његов сложени еквивалент, али реализује нови, додатни, за комуникацију важнији, садржај, чије конотативне компоненте исказу дају експресивни ефекат. Конотативно значење нових јединица инхерентне експресивности мотивисано је емоционалним односом субјекта именовања према референту, али садржи и друге прагматичке компоненте у вези са намером (циљем) говорника, са адресатом и са говорном ситуацијом. С обзиром на емоционални однос већина универба из нашег корпуса реализује негативну конотацију.

⁵ Под жаргоном подразумевамо онај говорни идиом који се као лексичко-семантички подсистем карактерише парциалном стилском сниженошћу, експресивном обојеношћу и ограниченим кругом носилаца. Ист. Борисова—Лукаванец, 1983: 105, нап. 7.

2.2. Представимо их према врстама речи пратећи углавном реализацију њиховог експресивног садржаја и најопштијих творбених карактеристика. Већи број потврда нашли смо у Речнику него у Селенићевом роману, па уз прве нећемо давати податак о аутору, а друге ћемо представљати са овим податком и у контекстуалном окружењу.

2.2.1. Именички универби

Према типу експресивности именичке универбе смо поделити на оне који се односе на човека, на неку његову карактеристику у вези са делатношћу, поступцима, карактерним и др. особинама и сл. и на оне које упућују на све остало.

2.2.1.1. У прву групу спадају универби типа: *половњак* — мушка особа у зрелим годинама (код Клајна као прво значење наведено је „половин аутомобил“) и *половњача* — женска особа у зрелим годинама, *забавњак*, *народњак* — извођачи забавне/народне музике, *мировњак* — припадник мировног покрета, *културњак* — културни радник/онај који се бави културом, *усмерењак* — ученик усмереног образовања, *позоришњак* — човек из позорница/позоришни уметник, *вилењак* — власник виле, *перверзњак* — перверзан човек; *физикалац* — физички радник, *стихоклепац* — песник који прави лоше стихове, *емотивац* — емотивна особа, *депресивац* — особа склона депресији, *маринилац* — особа од маринисаног значаја, *домац* — особа која станује у дому/интернату, *годишњемодморац* — онај који је на принудном годишњем одмору; *усрећивач* — особа која усређује (некога), *прекидач* — онај који штрајкује с прекидима, *цабалебар* — онај који цаба једе хлеб, *катастрофичар* — онај који предсказује катастрофу; *досадњаковић* — досадан човек; *дођош* — онај који је дошао/доселио (негде); *гребатор* — онај који се гребе/који живи на туђи рачун; *цемпераш* — онај који се обично појављује у цемперу а не у сакоу како би се иначе очекивало; *лован* — човек који има много дове/новца; *добег* — онај који је добегао (негде); *ћуголог* — онај који ћути/који се не изјашњава (о печему).

Из ове групе именица код Селенића се јавља само универб *прекидач*, па ћемо навести примере: Како смо дигли дупета, *прекидачи* нагрнуше да апишу наше столице (37); Око осам, одемо до Бермудског... да видимо шта се дешава међу господом студентима... Појма ми немамо да су *прекидачи* за то вече заказали протестну шетњу центром Београда; Један из мудрог руководства, онај врљави... важан *прекидач* — запази ретена на штакама (104).

Уз наведене универбе дати су и њихови сложени сквиваленти на основу чега се јасно може видети тип суфиксалне деривације. Као мотивациона основа узима се она јединица из сложеног имена која експлицира својство актуализовано у комуникацији (то су обично одредбене речи: придеви, глаголи, падежни облици именица) и на њу

се додаје неки од продуктивних суфикса за ову категорију именица. Најбројније су изведенице са суфиксом *-њак*, затим се јављају суфикси: *-ац/-лац*, *-ач*, *-ар* и појединачни примери са суфиксима: *-нш*, *-ош*, *-ор*, *-аш* и *-аш*. У корпусу се јављају и примери композиције типа: *добег*, *хуго.лог*, *цабалебар*, *стихоклепац*, *годнињсодморац*. Ушверби и сложени еквиваленти имају исто денотативно значење, али ови први реализују и додатне конотативне компоненте. Семантички помак новонастале јединице диференцира од постојећих еквивалената не само стилском маркираношћу него и емотивним садржајем, што се интерпретира као **емотивно-експресивна маркираност**. Емотивно значење ових јединица са негативном конотацијом, зависно од наведених прагматичких елемената комуникације, реализује се као експресија у дијапазону **неодобравања**, **омаговања**, **презирања**, **ругања**, **шподаштавања**, **прошсања** и сл.⁶.

Изразитија емотивно-експресивна маркираност, чији се смисао у свакој ситуацији посебно може прецизно утврдити, одваја ове јединице од осталих јединица из нашег корпуса. Ове друге се јављају само као **стилски маркиране** јединице са негативном конотацијом чија се експресивност у највећем броју случајева не може прецизно утврдити. Показује се, наиме, да **одређен субјективни став** субјект именована („језичка личност“) испољава само у процесу именовања човека, док је индиферентнији у наведеном смислу када су друге реалије у питању. Чини нам се, да овако испољена антропоцентричност представља битан фактор у одређивању типа маркираности експресивних јединица, а и типова експресивности.

2.2.1.2. Другу групу именица чине ушверби који упућују на друге реалије. То су примери типа: *лажњак* — оно што је лажно, *крушњак* — крупни план (према изразу „у крупном плану“), *грушњак* — групни секс; *бувњак* — бувља пијана, *студењак* — студентско насеље, *слободњак* — слободан ударац (у фудбалу); *цртнш* — цртани филм, *порнш* — порнографски филм, *љубнш* — љубавни роман, *минш* — мини сукња, *дјутнш* — дјутн-фри шоп; *минималац* — минимални лични доходак, *швајцарац* — швајцарски франак; *снша* — ситан новац; *каубојац* — каубојски филм; *дискаш* — диско-клуб; *саобраћајка* — саобраћајна несрећа.

У Селенићевом роману јављају се само јединице *лажњак* и *крушњак*, за које ћемо навести примере: Старац их гледа сетно. Приметила

⁶ У комуникацији се сваки пут актуализује нови вид емотивног односа, па се сложени смисао експресивне реализације мора у сваком случају посебно представљати одговарајућим квалификаторима наведеног смисла и прагматичким елементима комуникације. Правилан избор квалификатора и уочавање релевантних прагматичких елемената нарочито је значајно у лексикографском представљању експресивних јединица. Међутим, процедура идентификовања наведених елемената је компликована јер захтева разрешавање сложене смисаоне структуре емотивног значења. Неп. Телија, 1988: 48—52 (сложеност смисаоне структуре квалификатора „презриво“ представљена је на стр. 50) и Димитрова, 1994: 61—67.

сам и раније тај поглед *лажњак*; Седимо у „Плавом јахачу“. Старац Којовић и ја... ко на Сан Мину. Старац у *крушњаку*. Около хаос (10).

И код овог типа универба преовлађује суфиксална деривација која се остварује на исти начин као и код претходне групе именица која се суфиксима: *-ак/-њак*, *-ић*, *-иц*, *-аћ* и *-ка*. Ново значење изведеница реализује се као **стилека маркiranост** карактеристична за неофицијелно комуницирање и фамилијаризацију ситуације. Негативна конотација реализује се углавном као општа експресивност, мада се у неким случајевима, зависно од комуникативне ситуације, може идентификовати као **омаловажавање** или **пропсање**.

2.2.2. Глаголски универби

У нашем корпусу јављају се примери типа: *митинговити* — држати митинг, *менаџерисати* — бавити се менаџерством, *драматити* — понашати се драматично, *усосити (се)* — довести (некога)/допети у неугодан положај (према изразу „бити/наласити се у сосу“), *ћоркирати* — затворити у ћорку, *чабрирати* — запасти у тешку ситуацију (према изр. „бити у чабру“), *кризирати* — доживљавати кризу (обично о наркомањима), *ноктирати* — дати некоме покат (одбити некога), *декинтирати* — остати без кинте (повца).

Код Селенића се јављају универби: *ћоркирати*, *декинтирати* и *ноктирати* у примерима: Да ли је Ставра заиста мутно са Швабама? Или су га *ћоркирали* сасвим без везе (119); Мене нервира само то што смо *декинтирали* (135); Потпуно смо *декинтирали* (66); Мука мени, али много мило кретену... Нисам могла да га *ноктирам*. Гледа болешиво, ђубре кретенско (208); Јесте се на мене намерачно економ кампа... *Ноктирам* ја њега кад год ми приђе (90).

И глаголски универби су настали суфиксалном деривацијом мотивационе основе за коју се узима прилошка одредба или објекат из сложеног еквивалента. Од суфикса јављају се: *-ирали* (најчешће), *-исати* и *-ишили*. У основи неких изведеница, као што показују примери, јављају се фразеолошке јединице и жаргонска експресивна лексика, па се универби овог типа реализују као стилска средства за појачавање експресивности. Експресивност глаголских универба у нашем корпусу је углавном општег типа као и код именица из друге групе. Зато се и они јављају као **стилека средства** фамилијаризације у неофицијелној комуникацији, углавном са негативном конотацијом која се у појединим случајевима може реализовати као **ругање** и **пропсање**.

2.2.3. Придевски универби

Већина примера овог типа јавља се у Селенићевом роману као одазнолатне изведенице са нарочитим стилским ефектима. То су: *увоболни* (према изр. „боли га/је уво“), *збрдоздолтсан* (према изр. „с брда с дола“), *свекриви* (који су за све окривљавани), *бебелни* (који је као у

бебе). Примери: Врцалов — крупски сведок за чије сведочење пинок не боли уво. Осим, нарафски, кретеша и мене. Па *увоболти* кретеш пита (192); А књига, како год да је здепем, биће састављена од пабирака. Разних. Понекад, бојим се — биће и *збродоздолисаних* (7); Бивши *свекриви* постају свеци (120); Не могу рећи ни када се надражај населио у мој *бебелни* мозак (49). Код Клајна смо нашли само два примера: *кичаст* — који има особине кича и *навалентан* — који наваљује (на некога)/који је насртљив.

Придевски уинверби у нашем корпусу нису регуларна појава, него се јављају као оказионалне реализације са тенденцијом успостављања нарочитог творбеног типа који није својствен именничким и глагодеким уинвербима. То је творбени тип у коме се уинверби реализују као еквиваленти фразеолошких јединица и који се, као стилска средства, употребљавају за појачавање експресивности исказа. Негативна конотација ових јединица инхерентне експресивности у неким случајевима може бити идентификована као *омаловажавање* или *ругање*, *пемејавање*.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бабанов 1994 Бабанов, Андрей В., Уинвербизација как стилистическое средство, *Stylistyczne konfrontacje*, Opole, 125—132.
- Борисова—Лукашанец 1983 Борисова—Лукашанец, Е. Г., О лексике современного молодежного жаргона (Англоязычные заимствования в студенческом сленге 60—70-х годов), *Литературная норма в лексике и фразеологии*, Издательство „Наука“, Москва, 104—120.
- Димитрова 1994 Димитрова, Стефана, Изразяване на неодобрение, безразличие и презрение, *Stylistyczne konfrontacje*, Opole, 61—67.
- Dynamika 1989 *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, Ján Horecký, Klára Buzássyová, Jan Bosák, a kolektív, Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 298—306, 370, 381—382, 383.
- Zima 1961 Zima, Jaroslav, *Expresívne slova v súčasnej češtině*, Studie lexikologická a stylistická, Nakladatelství československé akademie věd, Praha, 12—42.
- Ивић 1979 Ивић, Милка, Преобладајућа кондензација у граматичком опису словенских језика, *Зборник реферата са заседања Међународне комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика*, Скопје, 117—122.
- Клајн 1992 Клајн, Иван, *Речник нових речи*, Матица српска, Нови Сад.
- Радовановић 1990 Радовановић, Милорад, *Степи из синтаксе и семантике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци / Добра вест, Нови Сад, 13—50.
- Ристић 1994 Ристић, Стана, Конотативни аспекти значења експресивне лексике (лексиколошко-лексикографски приступ на корпусу Речника САНУ), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXVIII/1—2*, Нови Сад, 537—542.
- Селенић 1993 Селенић, Слободан, *Убиство с предомшљајем*, Просвета, Београд.
- Телия 1988 Телия, В. Н., Метафора как модель смыслопроизводства и её экспрессивно-оценочная функция, *Метафора в языке и тексте*, „Наука“, Москва, 26—52.

Ходакова 1983 Ходакова, Е. П., Народно-разговорна лексика и литературна норма (прва трећина—средина XIX в.). *Литературна норма в лексике и фразеологији*. Издање „Наука“, Москва, 5—36.

S u m m a r y

S t a n a R i s t i ć

EXPRESSIVENESS OF ONE-WORD LEXEMES IN COLLOQUIAL SPEECH

In our paper we present on a limited corpus general characteristics of univerbalization as a word-forming process and means of expression in some stylistic types of colloquial speech. One-member lexemes as new simple names function in speech as units with inherent expressiveness because their most prominent feature is their focus on language as a conveyer of stylistic expressiveness. Our corpus shows that this type of lexis is usually a result of word-building by suffixation of syntagma and the effect of this is informality in communication in colloquial speech. Naming of this kind is characteristic of the colloquial idiom of a smaller community of speakers and it is used to show closeness and familiarity among speakers. We have noticed that the differentiation of emotional effect of the stylistically marked one-word lexemes depends on the objects that are being named and on pragmatic factors in communication. One-word lexemes which are related to some characteristic of people show particular emotional charge and one-word lexemes related to other objects have an expressiveness marker of a general type.

ИВАН К. ДОБРЕВ
(София)

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА СИНТАКТИКОФУНКЦИОНАЛНАТА РАЗДВОЕНОСТ НА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА В ТЮРКСКИТЕ ЕЗИЦИ

У раду је представљен проблем примене синтаксичко-функционалне концепције у разликовању *врсти речи* у турским језицима. Указујући на неусклађеност мишљења и класификационих принципа аутор даје и свестраици увид у проблематику врста речи, што има одређеног значаја на плану опште теорије језика.

Нај-общите структурно-функционални черти и особености на частите на речта определят техничарактер и поведеише во цялостната структура на езика и се отразяват върху морфологичното им описание. Всички съществуващи виждания за характера на частите на речта в тюркските езици, в това число и в турския език, се разпределят и обединяват в три основни групи, всяка една от които може да се приеме за сравнително обособена и единна концепция. Според първата от тях или концепцията за синтактикофункционалната раздвоеност на частите на речта при едно и също значение и лексикограматичен статус на даден клас от думи те имат способността да се проявяват и да изпълняват функцията и на друг клас од думи, без обаче да променят своята морфологична същност. Според втората концепция думата в тюркските езици е по начало семантически двойствена, на което отговаря и синтактикофункционална двойственост. И според третата концепция всеки лексико-граматичен клас се характеризира с пълно определена семантична структура, на която отговаря и точно определен набор от първични и вторични синтактични функции или е налице семантикофункционално единство и взаимна адекватност на частите на речта и на техничте синтактични функции. По-задълбоченият и подробен анализ на първата от тези три концепции на основата и в светлината на нашата представа за онтологията и структурата на езика изобщо, а така също и за същността на частите на речта позволява да се разкрият нейните основания, същност, слабости и противоречия, което по същество представлява и главната цел на настоящото изследване.

Специално в тюркската и в частност в турската граматика проблемът за характера на частите на речта в тюркските езици, вклю-

чително и в турскиот јазик, е објаснувано нееднократно чак до нај-ново време, при којшто се разработвани и предлагани редица подходи, схваќања, објаснувања и решенија за този и сврзаните с него по-общи или по-частни въпроси. Според Н. К. Дмитриев (1962) подходите при установувањето лексико-граматичниот статус на думите в турскиот јазик се два: а) морфологически, в съответствие с којшто дадена дума-прилагателно и в атрибутивна, и в адвербиална функција все е прилагателно и при този подход частите на речта се преди всичко морфологическо понятие; б) синтактико-семеантически, в съответствие с којшто в атрибутивна функција думата е прилагателно, а в адвербиална — наречие, а за някои автори пък — само наречие, по всичко това според него е «морфологическа фикција» (28).

Типологизацијата на схваќањата и решенијата на проблемот според друг тюрколог, илустрирана и разгърната на основата на конкретниот преход или взаимоотношение меѓу квалитетните прилагателни и наречјата, а така също и на употребата на съществителните имена в атрибутивна функција, се свеѓа до следните три пункта: 1. Съществителните имена можат да се употребуваат в рољата на прилагателни, а прилагателните — в рољата на наречја. 2. Съществителните във функцијата на определение и прилагателните във функцијата на обстоятелствено пояснение не се преврќаат в прилагателни или наречја, а си оставаат съществителни и прилагателни. 3. Частите на речта в тюркските јазици се слабо диференцирани и част од съществителните може да имаат значење и на прилагателни, а част од прилагателните може да имаат значење и на наречја (Ганиев 1971, 275—277).

Според нас првата од предложените типологии не е пълна, зашто по този етап од развитието на тюркската граматика вече е на лице и третиот вид концепција, којта тук не е отразена. Не е пълна и последователна и втората типологизација, зашто нај-напред првите две формулировки представјат и представљаат по сѐбство едно и също разбирање, но го разгледаат од две среќуположни страни: съществителните във функцијата на определение и прилагателните във функцијата на обстоятелствено пояснение не се преврќаат в прилагателни или наречја, а си оставаат съществителни или прилагателни, т.е. како е при второто схваќање, којто всѐдноост се оказва следствие-продължение и завршек на првото — съществителните можат да се употребуваат в рољата на прилагателни, а прилагателните — в рољата на наречја. Или в единниот случај се остава само в рамките на морфологијата, а във вториот се преминава или се прибяѓва и до синтаксиса, така че преминавањето на едното в другото и разгледањето на проблемот од две различни гледни точки едновремено позволява да се говори за две оделни форми на едно и също разбирање, коиот форми обаче се изведени всяка една сама за себе си до нивото на своето обшо и се расположени на едно равнище с другото обшо од

опозицията — третото разбиране. По този начин се оказва, че всъщност схващанията за характера на частите на речта в тюркските езици са само две и, както и по-горе, не се допуска и не се отчита наличието и на трета гледна точка и подход. Наред с това така предложените типологизации макар и да се представят като групиране на съществуващите подходи и решения именно в областта на тюркските части на речта, реално все пак те се разгръщат и визират един сравнително ограничен по обем кръг от езикови факти, наистина по-голямата и съществена част, но все пак не и цялата — «нетипичните» по синтактично поведение съществителни и прилагателни, без да обхващат и да се издигат на равнището на частите на речта като цяло, за което равнище всъщност се отнасят както самите те, така и концепциите-обект на това групиране. Ето защо трябва да присмем, че съществуващите и предложени досега типологизации на концепциите за характера на частите на речта в тюркските езици са непълни и непоследователни. От тук и необходимостта от обосновката и разработването на една нова, по-пълна, последователна и обектно адекватна типологизация на наличните и използвани в тюркската граматика концепции за характера на частите на речта в тюркските езици, а от тук и в турския език, е налице и следва да бъде задоволена.

Предлаганата тук нова типологизация на въпросните концепции има за основа и отправна точка схващанията на отделните автори за характера на семантичната структура на думата, за нейния лексико-граматичен статус и за съотношението между тези ѝ страни или съставки и синтактичната функция, която тя изпълнява. Първата от концепциите за характера на частите на речта в тюркските езици може да се определи най-общо, а от тук и да се наименова, като концепция за семантичната тъждественост и лексико-граматична неизменяемост при функционална раздвоеност и нетъждественост на частите на речта в тюркските езици, или казано по-кратко — концепция за синтактикофункционалната раздвоеност на частите на речта в тюркските езици. Според тази концепция съществителните, например, се употребяват в ролята на прилагателни, т. е. в изречението те са определения, а прилагателните — в ролята на наречия, т. е. в изречението са обстоятелствени пояснения, без обаче тези думи да се превръщат в онази част на речта, функцията на която изпълняват. Или при това схващане налице е цялостна и завършена семантика с постоянен лексико-граматичен статус, съпроводена обаче от синтактикофункционална раздвоеност и нетъждественост, изразяващи се в това, че прилагателното, например, по принцип не може и не би трябвало да определя и уточнява глагола, както е например в славянските езици, но в тюркските езици е точно така. Така обобщеното и разкрито откъм най-дълбоката му същност разбиране за частите на речта се споделя от редица тюрколози от предните поко-

ления, от старото, средното и по-младото поколение. Н. К. Дмитриев (1939) например счита, че наречията в турския език формално не са отграничени от прилагателните и се осъзнават само в синтактичен план, доколкото всяко прилагателно, заемайки място пред глагола, изпълнява функцията на наречие: *Fena okumak* «чета лошо», но *Fena adam* «лош човек», докато употребено изолирано *Fena* може да има двояко значение — лош и лошо. Освен това в синтактичен план всяко съществително може да функционира като относително прилагателно: *Şehir bahçesi* «градска градина» и друг способ за предаване на прилагателно от типа на «градска» в турски не съществува. От друга страна всяко прилагателно в синтактичен план може да се проявява и като съществително: *Tembeller geldiler* «Ленивците дойдоха». По този начин би могло да се говори за две слабо диференцирани линии: съществително-прилагателно и прилагателно-съществително или наречие. При това изходната точка, началният пункт се определя изключително от семантиката — *Adam* «човек» е равно на съществително-прилагателно, а *İyi* «добър» — на прилагателно-съществително или прилагателно-наречие (27—28).

На друго място обобщението—обяснение точно на това положение в турската морфология същият автор вижда в това, че в съвременния турски език частите на речта все още не са «застинали на своите места», не са се оформили още напълно в морфологическо отношение. От тук и една и съща дума, която изолирано притежава семантиката на прилагателно, в даден контекст функционира като наречие и т.н. С други думи в турския език има цяла група от думи, които по същество не се вметват в рамките на една, коя да е част на речта, а са преходни образувания между две и дори между три категории. От друга страна в турския език има стабилизирани се части на речта като числителни, местоимения, съюзи, следлози и тяхната стабилизация има за свое средство морфологичните показатели (афиксите), които изобщо са неделим белег както на морфологическата или казано по същество — на словообразователната, така и на синтактико-морфологическата, т.е. на словоизменителната категория в турския език. По такъв начин втората, стабилната група части на речта се продичиява на три измерения: семантика, синтаксис, морфология, а първата група — само на две: семантика и синтаксис (Дмитриев 1962, 27—28).

По един малко по-своеобразен начин същото по принцип схващане за частите на речта предлага и Э. В. Севортян (1956), според когото във връзка с незавършеността на процеса на морфологическо обособяване на наречията и прилагателните от съществителните, някои думи, запазвайки граматичното си значение, се проявяват в речта вместо останалите части на речта — съществителните вместо прилагателните, прилагателните вместо наречията. Така например в

азърб. *Бу гумлуг* «този пясък» втората дума е съществително в своето пряко значение на съществително и *-луг* е както словообразователна форма, така също и основен падеж, който обозначава подлог. А в израза *Бу гумлуг ер-лэр* «тези пясъчни места» същото съществително се проявява вместо прилагателното пясъчен, което в азърбейджайския език липева. Показателят на съществителното *-луг* в този случай запазва своето значение, но не обозначава основен падеж, тъй като съществителното не е подлог, а определение. На същия принцип в израза *Ағыллы адам ағыллы данышар* «Умният човек говори умно» прилагателното *умен* първия път е използвано в своето пряко значение на прилагателно, а втория път се проявява вместо наречieto (318—319).

Една по-синтетична формулировка на същото по същество предлага и М. Ш. Ширалиев (1971): думата *йахшы* «хубав» в лексико-граматически смисъл си остава една и съща част на речта — прилагателно, но в изречението, в съчетание с глагол се проявява във функцията на наречие. По същия начин думата *тахта* «дъска, дърво» в лексико-граматичен план е съществително, но щом премине в сферата на синтаксиса, т.е. след като се съчетае с други думи — например в *тахта гашыг* «дървена лъжица» тя изпълнява синтактичната функция на прилагателно, без обаче да престава да бъде съществително (177). По подобен начин и А. Н. Колонов (1956) счита, че прилагателното може да бъде применно и приглаголно одределение, а показателните местоимения — и приложни применни одределения (61, 135, 172).

Налице са основания към този кръг от схващания или по-точно към различни форми на едно и също схващане да се отнесе и разбирането на Н. А. Баскаков (1952) според когото думата представлява единство от семантика и функция от една страна и от форма от друга. Семантиката е страна на думата като категория, а функцията — като граматична категория. Думата е единство от форма и съдържание, тя се реализира веднъж във вид на лексически или семантически категории — предмет, качество, действие и т.н., които се изразяват чрез определени форми, и втори път — във вид на граматични или функционални категории, които също притежават специфични форми за изразяване. В изречението думите са единство от семантика и функция, което позволява те да се класифицират най-напред според техните семантико-формални признаци, водещи към получаването на частите на речта, които за каракалпакския език например са десет на брой. След това, на базата на синтактичните им функции се обособяват три лексико-функционални класа — субстантивен, определително-атрибутивен и обстоятелствено-атрибутивен. Последните класове се надстрояват върху частите на речта, така че всяка самостоятелна част на речта влиза във всеки един от тези класове (152—156). Или в различните синтактични функции семантически едините и неизменяеми части на речта изпълняват съответно и последователно субстантивна, определително-атрибутивна и обстоятелствено-атрибутивна функция, без обаче да

промянат своя статус на определена част на речта, който статус се задава и определя от съдържащия се в нея семантичен признак. Но дали ще се каже, че съществителното се включва в лексико-функционалния клас с определително-атрибутивна функция или се проявява във функцията на прилагателно, както е при останалите автори, това по същество е все едно. Следователно и това схващане по съдържание и по същество, а не по форма на изразяване, спада към разбирането за морфологичната или лексико-граматичната неизменяемост при функционална раздвоеност и петъждественост на частите на речта в тюркските езици.

Към тази концепция принадлежи според нас и виждането по въпроса на Л. А. Покровская (1986), която в специална статия си поставя за цел да аргументира и утвърди концепцията и от семантико-функционална и историко-генетична гледна точка. В началото на тази си статия видната тюрколожка и гагаузоведка отбелязва, че в руската и съветската тюркология се е формирала традиция да се разглеждат частите на речта в тюркските езици през призмата на системата от части на речта в руския език. Всъщност граматичният строеж на тези две групи езици е принципно различен, като спецификата на тюркските части на речта е в това, че цяла група от думи, без да изменят своята изходна форма, могат да се употребяват в различни синтактични функции, в съчетание с различни разрези от думи — имена и глаголи. «В съвременната тюркология не е преодоляна до край лъжливата представа за прилагателното във функцията на обстоятелствено пояснение при глагола като наречие» и подобно неправилно решение е налице например в академичната граматика на якутския език, където съответните думи пред глагола не са прилагателни, а наречия. «... независимо от дългия опит в изследването на граматичния строеж на тюркските езици, засега все още не е постигната достатъчно яснота при разграничаването на прилагателните и наречията». Пътят към решението на този проблем минава през задълбоченото изследване на прилагателните в семантико-функционален аспект. Всъщност не всички качествени прилагателни могат да изпълняват адвербиална функция, каквито са прилагателните за цвят, за физическите качества на хора и животни, за техните физически и физиологически състояния, за социалното положение на лицата. Тези прилагателни по значение са близко до съществителните и лесно се субстантивират. С глагол се съчетават по-голямата част от качествените и така наречните относителни прилагателни, които в изречението изпълняват функцията на обстоятелствено пояснение за начин. Функционирането на прилагателните като обстоятелствени пояснения е типично за съвременните тюркски езици граматично явление. Прилагателните, които се съчетават с глагол, посмат върху себе си функцията на определителните наречия, които изразяват качествена-

та характеристика на действието, тъй като и прилагателните, и наречията имат обща категориална семантика — те характеризират предмета или действието от качествена гледна точка. От това следва, че исторически в тюркските езици качествена характеристика и на предмета, и на действието по принцип е могла да се изрази чрез едно и също име, означаващо качество. Но изразяването чрез името за качество (прилагателното) на признак и на предмета, и на действието предполага на свой ред, че изразяването и на предметността, и на процеса (действието) в тюркските езици на някакъв много древен етап от тяхното развитие не е носело принципиално различие от гледна точка на тяхното морфологично оформяне и граматично значение. Следователно адвербиалната функция на прилагателните е много стара черта на синтаксиса на тюркските езици. Тази древна черта с времето не се губи, а се развива интензивно, обхващайки все по-голям брой прилагателни, способни да характеризират действието и така прилагателните в адвербиална функция отдавна задържат развитието на определителните наречия, особено на тези, които изразяват качествена характеристика на действието (3—7).

Схващането на Л. П. Покровская по интересуващия ни въпрос тук се оказва представено по един доста подробен начин, но той никак не е случаен и дори е крайно наложителен, тъй като тук е налице един определено задълбочен, добре премислен и многостранно осигурен опит за обосновка и доказване както на собственото, така и на общото, споделяно и от други автори виждане по въпроса и то не само в исторически, но и в семантико-функционален план. Наред с изразеното недоволство и отправления упрек към «инакомислещите» изложението носи със себе си и е точно отражение както на различните и несъвпадащи помежду си гледни точки в тюркологията, така също и на причините, които ги пораждаат и на трудностите и препятствията, които граматичната теория има да преодолява в тази насока. Отдавайки дължимото обаче както на така представеното изследване, така също и на приносите на автора за тюркологията, още тук смятаме за необходимо да отбележим, че преодоляването на всички тези трудности и предлагането на взаимно приемливо решение на проблема се заключава не в утвърждаването под нова форма на едно старо схващане, а в разработването на една нова и по-друга теория, която да отчита от една страна специфичните езикови факти от кръга на тюркските езици и множество теоретико-методологични постановки и изисквания към анализа и осмислянето на тези факти, които постановки и изисквания са разположени не само и не единствено в семантико-функционалната сфера на въпросите прилагателни, а на различни равнища на обобщение и в различни ракурси спрямо тях, чак докато се стигне до общата представа

за езика, както тя съществува и е представена в съвременната и главно в диалектикоматериалистически ориентираната лингвистика.

И все пак, приключвайки прегледа и представянето на концепцията за синтактикофункционалната раздвоеност на частите на речта в тюркиските езици, нека отбележим, че по силата на съществуващите механизми за предаване, съживяване и поддържане на традицията в научната сфера, заложен и функциониращ в рамките на учебно-образователната дейност, тази идея се мултиплицира и препредава по-нататък без каквито и да е промени, както е случаят например с Л. С. Ефимова (1966; 108). Специално у нас въпросната концепция е възприета от Ю. Кирилова (1979), въз основа на която е изведена и една от «най-важните структурни особености на турския език» — «... тук още веднъж се проявява една от най-важните характерни черти на турския език — способността на дадена дума да изпълнява едновременно няколко различни синтактични функции, вследствие на което да се съотнася в отделните случаи с различни части на речта, между които, както се знае, липсват рязко очертани граници и преминаването им една в друга е нещо обикновено» (50). И на последно място, тук според нас следва да се отнесе и онази част от схващането на В. Г. Гузев (1979), в която той приема, че прилагателното може да се използва във функцията на прилагателно определение (40, 46).

Както проличава от така направения преглед на схващанията на горните автори за характера на частите на речта в тюркските езици и в частност в турския език, независимо от конкретните форми и начини на обосновка и представяне на виждането си, независимо и от незначителните различия между тях, съгласно която частите на речта в кой да е от тези езици и във всички едновременно притежават такава характерна черта или особеност като способността на дадена дума да изпълнява едновременно няколко синтактични функции, по силата на която тя се съотнася в отделните случаи с различни части на речта, между които обаче липсват рязко очертани граници и преминаването им една в друга е нещо обикновено. И все пак, ако с помощта на един теоретико-методологически по-диференциран и целенасочен анализ се излезе извън границите на тези схващания, ще се види, че всички те притежават определена и обща генетико-структурна основа под формата на предложено през определен период от развитието на лингвистиката и от определено направление разбиране както за същността и характерните черти и особености на частите на речта по принцип, така също и за основанията и методите на тяхното обосноваване и разпределение. Тези схващания се основават също така и на специфично разбиране за строежа на думата в частност и за строежа и формите на съществуване на езика изобщо, както в техния синхронен, така също и в диахронния им аспект. Само с помощта на едно такова разглеждане на така очертаните обекти

може да се разкрият и видят лежащите в основата на тази концепция теоретико-методологически слабости, непълноти и вътрешни противоречия, придружени в същото време от неадекватен или некоректен анализ, осмисляне и обяснение и на използваните за аргумент езикови факти.

Ако се върнем малко по-назад, към обобщението-характеристика на концепцията за синтактикофункционалната раздвоеност на частите на речта при едно и също значение и лексико-граматичен статус, ще видим, че тук е налице един напълно определен стремеж в тюркските езици да се открие нещо непременно по-различно, отколкото в останалите езици и на места това води до представянето им като нещо твърде рядко, като някаква екзотика, където нещата не са така ясно и точно очертани и си преминават едно в друго най-свободно и както си искат, т.е. в рамките на пълен лингвистичен произвол и асистемност. Специално пък турският език, за който много добре е известно, че е един от най-системните и логични езици по света, в тази концепция се представя като нещо разлято, неопределено и едва ли не като някакво изключение от всички останали езици, където са намерили широко място страни и впечатляващи автори си хибриди от сорта на съществително-прилагателно, прилагателно-съществително или прилагателно-наречие (Н. Дмитриев).

Това, че горната квалификация никак не е пресилена, може да се види още и от мнението на К. Грьонбек, според когото при тюркските имена «не съществува логическо различие между съществителните и прилагателните както във формален, така също и в синтактичен смисъл. Причината за това е във факта, че е невъзможно те да бъдат определени концептуално... Следователно тюркското име не е нито съществително, нито прилагателно, а точно едното и другото едновременно» (Grönbech 1979, 24—25). Очевидно не малка роля за разпространението и налагането на това схващане, доколкото някои от съображенията и аргументите на по-късните автори се срещат още при него, ще да е изиграл и Ж. Дени: «Отделните граматични категории в турския език не са обособени напълно и толкова ясно, колкото например във френския език. В този език отсъства идеята за качество, не винаги се взема предвид и идеята за количество. Не винаги достатъчно ясно е очертана и разграничителната линия, която отделя различните части на думата. Казано накратко, идеята за граматичните категории не е преминала през един процес на абстракция, колкото в индоевропейските езици. Това пък частично се дължи на това, че като единствено средство за морфологични промени се използват афиксите, които притежават една по-конкретна природа, отколкото флексията... Частите на речта в турския език не са така ясно отграничени и обособени както във френския език» (Deny 1941, 144, 147).

Съвпаденията по същество при всички представени автори до тук очевидно не са случайни и ако се разшири още малко гледната точка и основата за анализ на концепцията, ще се види, че всички по-нови или по-стари виждания са само различни темпорално-локални форми на една и съща първична концепция за езика и думата, за основните части на речта и за принципите на тяхното обособяване. Тази начална и първична форма в миналото на лингвистиката е компаративистиката, даваща представа не толкова за езика изобщо, колкото за езиците, изградена и обхващаща изобилието и разнообразието от езици в малък брой групи според техния морфологичен тип. И ако се абстрахираме от индивидуално-частните моменти, ще забележим, че тук синтетично-флективните езици от групата на индоевропейските като латински и старогръцки са най-развити и съвършени, докато аглутинативните езици от типа на тюркските са на едно по-долно стъпало в своето развитие и усъвършенствувание. Основно ядро и централен момент на тази представа е схващането, че думата основно това е нейната форма, важно място в която заема флексията като собствено граматична съставка на тази форма. Наличието или отсъствието на флексия е опаси ос, около която не само се изгражда представата за множеството езици, но с оглед на нея те се съпоставят, изследват, описват и оценяват, днес вече ясно разбирано, в излишните за случая екстралингвистични категории като богат, дълготраен, дълговечен, беден, ограничен, изкуствен и др.

Компаративистите обръщат по-голямо внимание на морфологичния строеж на индоевропейските езици, което безспорно им позволява да стигнат до правилни заключения за техния произход, но именно това им е попречило точно да схванат и теоретически правилно да отразят морфологичната структура на останалите езици, в това число и на тюркските, и в още по-малка степен — да формулират и предложат верни и точни обобщения за частите на речта. В техните представи всички останали езици извън индоевропейските са не само и не толкова друг морфологичен тип, отделните представители на който притежават някои общи характерни черти, но те са охарактеризирани най-вече през призмата на структурата и «степеня на развитие» на индоевропейските езици. Ето защо например при Шлегел, който сравнява санскрит, гръцкия и латинския от една страна и тюркските езици от друга, фигурира твърдението, че на флективните езици им е присъщо «богатство, здравина и дълготрайност», а на афиксиралните, т.е. на тюркските, «от самото възникване не им достига живото развитие» и на тях са им присъщи «бедност, ограниченост и изкуственост»; езиците, които вместо флексия имат афикси, винаги са тежки, объркващи и често разкриват своя своенравно-произволен, субективно-странен и порочен характер (вж. Реформатский 1967, 451—453). При Хумболдт разбира се нещата са по-

задълбочени и по-последователни — «най-съвършени» и със «строго правилна форма» са флективните езици, а най-несъвършени са аглутинативните и други езици, което може да се счита за показател и на уметвеното развитие на съответния народ (вж. Березин 1975, 56—58). Подобно хипостазиране на флексията е налице още при Шлайхер, Фортунатов и при редица други, повече или по-малко ангажирани с компаративистиката езиковеди, което вътрешно се обуславя от специфичния подход, форми, методи и цели при изучаването на езика, а външноконцептуално се обосновава в отделните случаи различно и при Шлайхер например за общонаучна основа на това разбиране е възприета «триадата» на Хегел за трите етапа в развитието на формите на движението (вж. Березин 1975, 100—101). Поради всичко това в лингвистиката очевидно отдавна битова и се прилага при обяснението на думата и класовете от думи специфичен морфологоцентричен подход, в рамките и с помощта на който се описват и обясняват частите на речта и в тюркските езици. А ако се проследи генетичната основа на този подход, то ще се види, че той е външен и чужд на самите тюркски езици, тъй като е формиран и формулиран на базата на индоевропейските езици и то с оглед на флексията като конкретна тяхна характерна черта.

Наистина в сферата на тюркските езици чуждият морфологичен подход придобива една по приемлива форма, но по същество и в основата си той крие първичните черти на генетичното си начало и това може да се види не само при горесцитираните автори, но с не по-малка категоричност и определеност и при редица други автори, един от които например е А. М. Щербак (1987), според когото «... границите между частите на речта в тюркските езици не са достатъчно ясно определени и устойчиви». Това е свързано с незавършеността на процеса на формиране на граматичните класове и разрези, с такава степен на формиране на различителните признаци, за която може да се каже, че «частите на речта все още не са застанали на своите места» (11). Така неопределеността и незавършеността на процеса на формиране на граматичните класове намира своя концептуален аналог и при западните тюрколози, и при ранните компаративисти, според които тюркските езици са все още на едно твърде ниско стъпало в своето развитие и при тях това развитие ще постигне своята цел и предел, едва когато се появи флексията, присъща на «съвършените» индоевропейски езици.

Но когато виждаме бъдещото развитие и усъвършенстване на тюркските езици по пътя на присъщата на «по-съвършените и развити езици» флексия, то повече от очевидно е, че пренасяме върху тях един чужд и външен за тях морфологичен подход и разбиране и за части на речта, и за насоки на развитие в тази област. Наистина при съветските тюрколози това най-общо разбиране за частите на речта

получава неизбежната за случая имплицитна конкретизация в лицето този път не на всички индоевропейски езици, а само на руския език, но по същество това не променя нещата, защото връзката е очевидна. Специално за частите на речта в тюркските езици трябва да сме напълно наясно, че колкото и да очакваме и да искаме те да се «развият, разграничат, усъвършенствуват или застигат на местата си», това никога няма да се случи просто заради веднъж заложената и изградена в тях детерминанта на граматичната структура и морфолого-синтактично функциониране и развитие, съгласно която синтактически зависимите части на речта (прилагателни, наречия) и голяма част от съществителните се свързват с определяемите си не чрез съгласуване, а чрез прилагане, което не се нуждае и не способствува за появата и развитието на флексия точно на това място в морфолого-синтактичната структура на езика. В рамките на тази структурно-функционална детерминанта частите на речта в тюркските езици отдавна са намерили своя завършен и окончателен вид и той е налице както в тяхното състояние от преди хиляда години при Орхон-Енисейските писмени паметници, а такъв ще бъде и след още хиляда години, просто защото езиковото развитие се осъществява не скокообразно и едновременно при цели блокове и подсистеми, а постепенно и на равнището на отделните им съставки.

При това положение очевидно пред теорията стои много непасъщната и логична задача не да постулира и да тръби за незавършеността на частите на речта в тюркските езици, като по този начин изхожда и има предвид външни на тези езици примери и образци, а да намери вярно и точно обяснение и на миналото, и на настоящото им състояние в езика и което е не по-малко важно — да обоснове адекватна и последователна методология, включително и методика за тяхното обособяване и разпределение по отделните класове. Ето защо като напълно по-уместно и чувствително по-убедително ние считаме противоположното и противопоставящо се на теорията за незавършеността на частите на речта в тюркските езици виждаше, което постулира за своя основа схващането за първичната формална и функционална недиференцираност на формите и последваща еволюция по пътя на функционалната специализация и което е разработено и предложено в една от възможните си форми например от Л. А. Покровская (1976, 126—132). В качеството си макар и на по-нов и по-убедителен опит за изграждане и създаване на една по-устойчива и дълготрайна основа на концепцията за синтактико-функционалната раздвоеност на частите на речта в тюркските езици настоящото схващане, независимо че притежава редица положителни страни и моменти по отношение на «класическото» за случая, все пак като цяло и то се нуждае от известна корекция и конкретизация, насоките и формата на които може да се видят по-долу.

Освен така разкритите, анализирани и преценени генетико-исторически основания, общо разбиране и подход при обяснението и разпределението на думите по частите на речта концепцията за семантико-функционалната двойственост на частите на речта в тюркските езици крие в себе си редица още обектно неадекватни решения, вътрешни противоречия, неясноти или празноти, отнасящи се главно до тълкуването и обработването на реалните факти на езика, един от особено важните, при които е специфичното за тази теория схващане за вътрешния строж на думата с оглед по-специално, наличието на втора, семантична страна в нейната структура, именно която в рамките на един по-различен подход трябва да се постави в основата и центъра на обособяването и разпределението на думите в езика по части на речта. Тук най-напред трябва да се отбележи, че неоснователно в рамките на това разбиране лексико-граматичният статус на дадена дума се свързва направо или се извежда от нейната оформеност, от наличието на морфологични показатели или от словоизменение. Присъствието точно на този признак във всички случаи никак не е задължително, тъй като има не само езици като цяло, но и твърде много думи в други езици, които не се оформени морфологически и въпреки това са достатъчно ясни и определени като части на речта. Морфологичните показатели са ако не производни, то поне пряко свързани и вторични спрямо семантичната структура, в това число и спрямо основния категориален признак при повечето от думите в езика. Ето защо, когато дадена дума съдържа признака «предметност», напълно излишно е да се иска тя да има и словоизменение, за да се отнесе към съответната част на речта, което между впрочем с цялата си категоричност и определеност е формулирано и подчертано още от акад. Шчерба. На места освен това разсъжденията по въпроса имат неясната предпоставка или пък отвеждат към допускането, че думата — това е само нейната форма...

Всъщност, в различните направления и научни дисциплини на съвременната лингвистика вече се счита за общоприето и почти не се дискутира актуалното до неотдавна положение за двустранната структура на думата. По-обща, но не по-малко съществена и значима обосновка на това положение на теоретиколингвистично и лингвосомиотично равнище е и нашето изследване за вътрешната структура на езиковия знак, чрез което се стига до извода, че благодарение на предметното в «ялото» на езиковия знак идеално съдържание самият език е не толкова материално-идеално, колкото идеално-материално образуване (вж. Добрев 1981). Независимо от този оптолого-функционален примат на семантиката на думата, в рамките на лингвистичната научна дейност и на присъщата ѝ научна абстракция всяка дума е единство от форма и значение. От друга страна през всеки сравнително ограничен отрязък от време всяко значение е от-

посително завършен и стабилен комплекс от семантични признаци, поради което наличието на даден категорнален признак изисква и налага включването на думата и в съответния лексико-граматичен клас. Игнорирането на семантичната страна на думата лишава обаче тази процедура от нейната основа и единственият изход разбира се е в насочването и изхождането от морфологичните показатели, флексията или словоизменението, които все пак опростяват и редуцират семантически много по-пълната и разнообразна структура на думата и представят подхода като чисто морфологически.

Освен едностранно разбиране за структурата на думата, на тази концепция и на съответния ѝ морфологичен подход при някои автори се наблюдава и специфично смесване на двата плана на думата и представяне на едното чрез другото. Така например Ж. Дени след като съпоставя граматичните категории в турския език с тези от френския, заключава, че първите «не са обособени напълно и толкова ясно, особено идеята за качество, не винаги се взема предвид и идеята за количество»; прилагателно е това, което притежава специфичните за прилагателното формални показатели, както е например флексията във френския език. И щом като в турския език няма такива специални показатели, то и «идеята за качество» не е така ясно очертана и не е изкристализирала до степента на прилагателното от индоевропейските езици (Deny 1941, 147). Но надали има език по света без «идеята за качество или количество», доколкото това са същностни характеристики, основни категории на човешкото мислене, краен продукт и задължителна основа на единната практико-познавателна дейност, които категории по някакъв начин съществуват и функционират във всички езици по света. И пожеже в някаква степен всичко това е добре известно и на френския турколог, то по-вероятно той е искал да каже, че идеята за качество и количество в турския език не притежават характеристиките за френския език, морфологически строго определени форми за изразяване, т. е. в турския език тези семантични категории нямат очакваните формални показатели. Така морфологичният подход към частите на речта води и към смесването на двата плана на думата и към представянето на едното чрез другото.

Съществена слабост в цялото това разбиране за частите на речта е несъвпадението между семантика, семантична структура на думата и синтактична функция — допуска се по принцип възможността един и същ набор от семантични признаци, например на прилагателното име, напълно нормално и закономерно да се проявяват в субстантивноатрибутивна функция, по веднага и дори едновременно с това се приема, че точно този, същият семантичен набор се проявява и в друга, не съвсем характерна за него функция, например адвербиална, където по начало функционират и се проявяват строго специализирани думи със специфичен семантичен набор и определен функ-

ционален статус. Но точно по този начин се влиза в противоречие с добре известното и утвърдено понятие за функция, според което тя е външно проявление на свойствата на обекта или тук е налице определено съответствие между структура и външна проява. Излиза обаче, че точно тюркските прилагателни са някакво необяснимо нарушение на този принцип на структурно-функционалната организация на материята, без разбира се да се разкриват съответните основания за това. Както ще се види и по-нататък, според нас «прилагателното» в ролята на наречие съдържа в себе си най-малко един семантичен признак в повече, който заедно с останалите признаци от словозначението изгражда качествено нова семантична структура към същата форма, на базата на която структура се реализира и новата, адвербиална функция на новата и различна в същото време дума.

Пак в този порядък не е съвсем ясно как думата в изолиран вид може да има значение и на прилагателно, и на наречие, а употребена в изречение — само на едното от тях (Н. Дмитриев). В един малко друг ракурс, но по принцип същото предлага и друг автор, според когото думата в «лексико-граматически смисъл» си остава една и съща част на речта — прилагателно, а щом премине в изречението, в съчетание с глагол тя се проявява във функцията на наречие (М. Ширалнев). Тези крайни решения на проблема имат за начало и основа едно доста особено разбиране за онтологията на езика с оглед на неговите форми и за мястото и ролята на думата във всяка една од тях, централно място в което разбиране заемат немотивирани и необосновани допускания за изолирана употреба на думата, за възможността тя да бъде разглеждана в лексико-граматичен смисъл, във и преди изречението или пък преди и независимо от граматиката и други от този род. Вещност съвременното разбиране за онтологията и структурата на езика и на думата допуска само едно нейно «изолирано» съществуване — в идеално-виртуалната форма на езика, в «езика» по Сосюр, но и тук е налице специфичен принцип на организация — парадигматическият, който изобщо не е откъснат, а по-скоро е самата граматика на езика. Съгласно този принцип, в «езика» думата съществува в мрежата на многостранните си връзки и отношения, по-голямата част от които са граматични. Така че и в тази форма на езика думата не е съвсем изолирана, а още по-малко свободна или откъсната от основната си, семантичната страна, като цяло или от кой да е неин компонент. Подобно нещо може да се твърди в още по-малка степен за частично актуализираната във вътрешната реч дума, където семантико-функционално тя е толкова оформена и завършена, колкото и във «външната» реч, в самото изказване. Обективнореалното съществуване и функциониране на думата в речта не позволява също така да се смята, че може да се определи лексико-граматичният статус на някаква дума изобщо във и незави-

симо от нейната форма, значение и функция, които страни се включват и съответно изучават от морфологията и синтаксиса на езика. Независимо от това при някои автори е налице едно чувствително ограничаване и стесняване обема на морфологията и синтаксиса, в светлината на което се прави и опит за определяне на частите на речта преди и независимо от тяхната реализация в изречението (М. Ширалнев).

Характерно за тази концепция е още и това, че на места морфологичният подход остава някак си в основата на разпределението на думите по части на речта и се проявява само при случаите от рода на прилагателното-наречие, докато на останалите равнища на делението се прилага и семантичният подход, при който се оперира със семантичните категории предмет, действие и признак. Така е налице определено смесване на различните подходи, при което семантичният подход е някак си допълнителен и страничен, а крайното решение за наличието или отсъствието на дадена част на речта и за нейното синтактично поведение се взема с оглед на морфологоцентричното разбиране, че частите на речта трябва да притежават специфични за всеки клас формални показатели. Така в рамките на настоящата концепция се реализира и едно недопустимо за строго последователната класификация смесване на различните критерии-основание за делението и разпределението на думите по части на речта.

Не по-малко важни и съществени от горните слабости и пропуски тук са и непосредствено свързаните с по-общите теоретични разбирания конкретни тълкувания и обработка на езиковия материал, на самите езикови данни или факти. Един от най-разпространените и често употребявани изрази при тълкуването или описанието на конкретния езиков материал в рамките на тази концепция е «прилагателното (или съществителното) в синтактичен план се проявява като наречие (или прилагателно)» и т.н. При опит за проследяване историческите връзки на този начин на изразяване се оказва, че той е налице при В. В. Виноградов, а така също и при някои френски граматичници. Всички тези автори имат едно по-своеобразно разбиране за развитието и взаимните преходи на частите на речта, което се основава не на базата на определени промени в съвкупността от лексико-граматични свойства на думата, а на наличието на някакъв формален показател. В рамките на това формалистично разбиране прилагателното и наречието например не се субстантивират, а «се употребяват вместо съществителното» (вж. Соколова 1973, 8—9). Явно, морфологическата нагласа и свързаната с нея схема на изразяване дотолкова са се разширили и утвърдили, че тя е преминала и в тюркологията и тук под нея се подвеждат и редица други граматични явления, които вече излизат извън рамките на този кръг. Така например смята се, че прилагателното се проявява не само като наречие, както обикновено се твърди, но и като съществително и за пример

се дава тур. *Tembeller geldiler* «Ленивите (ленивците) дойдоха» (Н. Дмитриев). Но ако в случая няма конверсия, т.е. образуване на нова дума, съществително на базата на прилагателно (вж. Юлдашев 1970, 74), то поне е налице субстантивация, реализирана с помощта на афикса за множествено число и на синтактичната позиция, така че като резултат думата не е прилагателно, което се проявява като съществително, а съществително, което произхожда от прилагателно по силата и по правилата на okazjiналната субстантивация. Вещност необходимата не само за този, но и за всички останали подобни случаи конкретизация се постига чрез един по-подробен анализ и оценка на значенията на тази дума с помощта например на тълковните турски речници. В един от тях наистина към самата дума не е дадена субстантивна семантика, но тя пък има такава производна като *Tembelhanе* «сборище на мързеливци» (OTS—3), която би била невъзможна на основата на адективната семантика. Конверсията по правилата не на okazjiналната, а на узуалната субстантивация се потвърждава и от данните на турско-руския речник, където думата има значение «мързеливец, хайлязин» (TRS).

По същия начин, некоректни обобщения с помощта на игнориране, съществени за случая семантически различия се предлагат и когато не се отчитат двете напълно различни деривационни значения на еднакви по форма афикси и се твърди например, че съществителното се проявява вместо прилагателно (Э. Севортян). При А. Н. Кононов (1956) съответният турски суфикс образува само съществителни имена с различни, но все пак субстантивни значения, част от които са с определена специфика и според автора те се свързват с други съществителни имена с помощта на синтактичната връзка прилагане (109). Вещност точно тук са налице два, семантически съвсем различни, но формално тъждествени суфикса, на основата на които се образуват поотделно и съществителни, и прилагателни имена. Адективната семантика на единия от двата омонимични суфикса проличава в такива производни като *Gömlеklik* «ризен, за риза», *Kostümlük* «за костюм, костюмен» (вж. TS; Banguoğlu 1974, 193—194; Ergin 1967, 146—148).

Важно за случая още е и това, че освен тези прилагателни за назначение с въпросния суфикс се образуват и прилагателни за наличие: *Yirmi beş mumluk bir lâmba* «крушка от 25 свещи», *35'lik kadın* «жена на 35 години» (примерите са от А. Кононов). Тази семантика на наличие има разбира се своя аналог и в азербейджанския език, където в *Бу гумлуг ер.тэр* «тези пясъчни места» втората дума е редовно прилагателно, получено с помощта на съответния словообразователен суфикс, който от древни времена носи семантика, съвсем различна от субстантивната семантика на омонимичния му именен словообразователен суфикс. Що се отнася до произхода и развитието на тези суфикси, ако те изобщо са една и съща първична форма, то тук по-

логична и убедителна е гледната точка, според която адекватниот е по-патативно развити и резултат от семантико-функционалното разцепвање на субстантивниот, производните на којто се употребували како определени без специален формален показател, т.е. чрез прилагане (вж. и срв. Щербак 1977, 104—106, 108—111). И все пак състојанието и разпределението на тези единици в днахронията, т.е. през едни, максимално оддалечен од настоящиот, синхронен срез, не е същото, каквото е понастоящем, поради което идентификацијата и квалификацијата в настояшата синхрония не може да се влијае и да отчита отминалата днахрония. Наличието единствено на двете групи, качествено различни значенија са достатъчно основание да се приеме, че тук са налице два различни словообразователни афикса с една и съща форма, а от тук и две тждествени по форма, но лексико-граматически различни части на речта, а не само едно съществително, което се пројавува вместо прилагателно, или пък съществително, което във функцијата на определение се сврзува чрез прилагане.

Пак в рамките на тази концепција се смета, че прилагателното, пројавувајќи се како наречие, карактеризира и предметите, и дејствијата, како е при *İyi öğrenci iyi okur* «Добриот студент чете добре». Този извод обаче е възможен само ако тук се направи една недопустима за научното мислење логическа грешка, отразувајќа непоследователноста в анализа на езиковите факти — двете еднакви по форма, но различни по значење и функција думи се отждествуваат въз основа само на техните общи, лексико-семантични признаци, без обаче да се отчитат различията в граматикосемантичната им структура. Имено в тази структура се съдржат, наред с останилите, и лексико-граматичните им признаци съответно «предметна призначност» и «процесуална призначност», които признаци всъщност лежат в основата и на разграничувањето на тези думи една од друга. По този начин се оказува, че обичо взето при правилно определена крайна цел — да се установи лексико-граматичната призначност на думите, за обект на анализа се вземат не диференцирациите ги, специфични признаци, а отждествувајќите ги общи признаци.

На места обичото мислење за пројавата на прилагателното како наречие се илустрира и докажува с помошта на едни, още по-неподходящ пример — *Yeni duvar* «нова стена» и *Yeni kurulmuş duvar* «отново/току-що построена стена» (Конопов 1956, 135). Тук всъщност значението на съответната турска дума од второто словосъчетание би требвало да се предаде не чрез «отново», рус. вновь, а чрез «скоро, наскоро». Това уточнување на семантиката е уточнување също така и на значението на турската дума, така че семантичките различия между двете думи ставаат още по-определени — првата означува едно качество, признак на предмета, а втората означува отрязък од време (във вториот си лексико-семантичен вариант). При тази толкува

голяма раздалеченост и специфика на значенията на отделните думи очевидно те са и перазменени изобщо, за да може да се отъждествяват освен формално и семантико-функционално. Още по-ясно изразени са случаите, когато двете думи се различават помежду си не само по значение, но и по форма и такава различителна функция за формата играе ударението. При това положение разликата във формата се придружава от разлики в семантиката, а от тук и във функцията. Това налага двете само графически, но не и фонетически тъждествени форми да се приемат за форми на две отделни лексико-граматически нетъждествени думи със собствена, специфична семантика и функция. А тук има случаи, когато частично подобните форми принадлежат не на две, а на три отделни думи — прилагателно, наречие и съюз: *Yalnız* «сам», *Yalnız* «само» *Yalnız* «само че, обаче» (вж. TS).

При илюстриране и доказване способността на турските прилагателни да се проявяват като наречие обикновено се използва определен кръг от прилагателни, но кой знае защо във от ползрешното на граматиките остава една по-специфична употреба на прилагателното, какъвто е случаят в изречението *O bugün eve yorgun döndü* «Той днес се върна в къщи уморен». Прилагателното и тук е в адвербиална функция, само че тази му функция безспорно е по-различна и не съвпада с анализирания досега случай. И тук прилагателното характеризира действието от качествена гледна точка, но тази характеристика се осъществява не директно, а с оглед и посредством качествата на субекта на действието, към когото пряко се отнася семантиката на прилагателното. Тук очевидно е палице специфичен случай на употреба на прилагателните, съотнасянето на които с подлога-субект на действието потвърждава най-вече това, че без тази връзка думата не е и не може да бъде прилагателно, т. е. носител на качествена характеристика на даден предмет, а друг вид семантика, друга семантична структура, която отнася и включва съответната дума в друг лексико-граматичен клас, в случая на наречията. По форма разбира се и прилагателното, и наречието са едни и същи или тук е палице омонимия. Нанстина всичко това е обяснение на езиковите факти вече в рамките на една по-друга теория, но то е необходимо, за да се види и покаже, че разглежданата тук концепция не е в състояние да предложи задоволително обяснение на езиковите факти в целия комплекс от граматичните им връзки и отношения.

Така анализираният и разкрити до тук непълноти, слабости и противоречия на концепцията за синтактикофункционалната раздвоеност на частите на речта в турските езици изобщо и в турския език в частност позволяват засега да се заключи, че тя не само не е достатъчно обоснована и издържана в теоретико-методологически план, но и направо игнорира или представя в деформиран вид морфологически съществени страни и особености на отделните езикови

единици, което главно се дължи на характерните ѝ генетико-исторически основания, а така също и на определено морфологочентричния ѝ подход към граматичните единици. Ето защо, независимо че досега и понастоящем това разбиране е най-разпространено и се прилага или използва от най-голям брой тюрколози, тук то не може да бъде прието и предложено в качеството на основа и начална точка за едно бъдещо описание на частите на речта в турския език, а с това и на неговия морфологичен строеж като цяло. По-нататъшното търсене и откриване пътищата и средствата за постигането на тази крайна цел преминава през анализа и оценката на втория член от разработената тук типология на концепциите за характера на частите на речта в тюркските езици, а именно на концепцията за семантико-функционалната двойственост на частите на речта в тюркските езици, което може да бъде предмет на една по-следваща публикация.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Banguoğlu T., *Türkçenin Grameri*, İstanbul, 1974.
- Баскаков П. А., *Каракалпакский язык*, т. 2, М., 1952.
- Березин Ф. М., *История лингвистических учений*, М., 1975.
- Ганиев Ф. А., К вопросу о классификации частей речи в современном татарском языке. Сб. *Вопросы тюркологии*, Баку, 1971.
- Grönbech K., *The Structure of the Turkic Languages*, Indiana University Uralic Altaic Series, vol. 136, 1979.
- Гузев В. Г., *Староосманский язык*, М., 1979.
- Дмитриев Н. К., *Строй турецкого языка*, Л., 1939.
- Дмитриев П. К., *Строй тюркских языков*, М., 1962.
- Добрев И. К., Вътрешната структура на езиковния знак. *Философска мисъл*. 1981, № 8.
- Ergin M., *Türk Dil Bilgisi*, Sofya, 1967.
- Ефимова Л. С., О некоторых аспектах проблемы наречия в современном турецком языке. Сб. *Вопросы тюркской филологии*, М., 1966.
- Кирилова Ю., Думата kendî в турския език. *Годишник на Софийския университет, факултет «Западна филология»*, т. 75.1, 1979.
- Кононов А. П., *Грамматика современного турецкого литературного языка*, М.—Л., 1956.
- OTS — *Okuyanus Türkçe Sözlük*, с. 1—3, İstanbul, 1971—1974.
- Покровская Л. А., Семантикофункциональный аспект сравнительного исследования именных частей речи в тюркских языках, *Советская тюркология*, 1986, № 5.
- Реформатский А. А., *Введение в языковедение*, М., 1967.
- Севогян Э. В., Категория падежа. *Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков*. М.—Л., 1956.
- Соколова Г. Г., *Транспозиция прилагательных и существительных*, М., 1973.
- TRS — *Türkçe-Rusça Sözlük*, М., 1977.
- TS — *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1969.
- Ширалев М. Ш., О синтаксической функции частей речи. *Структура и история тюркских языков*, М., 1971.

- Щербак А. М., *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя)*, Л., 1977.
Щербак А. М., *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Шаречие, служебные части речи, образительные слова)*, Л., 1987.
Юлдашев А. А., Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях. *Советская тюркология*, 1970, № 1.

Резиме

Иван К. Добрев

СИНТАКСИЧКО-ФУНКЦИОНАЛНА КОНЦЕПЦИЈА РАЗЛИКОВАЊА ВРСТА РЕЧИ У ТУРСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Турски језици, као што је познато, тако су устројени да се велики део лексичких јединица њиховог вокабулара, уколико се изговоре изоловано, тј. ван синтаксичког контекста, не могу одредити као представници ове и ове, односно те и те врсте речи — недостаје им она морфолошка препознатљивост која је својствена лексичким јединицама индоевропских језика. Управо уочавањем у том смислу препознатљиве индоевропске језичке стварности тзв. *врсте речи* и јесу издвојене као теоријски појам неопходан за функционисање општелингвистичког метајезика. Туркологима су школовањем у свест усађене у европским стручним срединама преовлађујуће метајезичке навике, па они стога никако да знају задовољавајући начин на који би појам врсте речи могли искористити као делотворно оруђе приликом описивања турских језичких факага. Аутор даје приказ неусклађених мишљења и класификационих поступака на том проблемском подручју у туркологији. Посебно се критички осврће на данас (широко усвојену) примену синтаксичко-функционалних критерија у подели речи на врсте. Сагледавањем слабости таквог методолошког поступка добијају се неки свестранији увиди у природу језичког феномена, што ће неминовно наћи одговарајуће одјеке на плану општејезичке теорије.

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Београд)

ДЕКОМПОЗИЦИЈА ГЛАГОЛА И СТРУКТУРА ПРОСТЕ РЕЧЕНИЦЕ

У раду се посматра веза декомпозиција глагола са структуром просте реченице. Појава декомпозиција прати се у синтаксијској позицији предиката, субјекта и ближег објекта просте реченице.

На страницама *Јужнословенског филолога* покренута је једна значајна тема, последњих година доста актуелна у лингвистици. Ријеч је о распрострањеној појави у савременим језицима да се у реченици глагол разлаже на девербативну именицу и глаголку копулу или семикопулативни глагол. Ова појава се илуструје у сваком другом примјеру у следећа два пара реченица: Фудбалери Партизана *заостају* иза првопласираних за три бода — Фудбалери Партизана *су у заостатку* иза првопласираних за три бода; *Влада је одлучила* да економским мјерама подстиче извоз — *Влада је донела одлуку* да економским мјерама подстиче извоз. Први рад о овој теми објавио је Милорад Радовановић¹. У томе раду он је уз дефиницију појаве за њу дао и одговарајући термин — *декомпозиција предиката*. Уз необично исцрпно навођење и коментарисање литературе о овој појави у модерним европским језицима, међу њима и словенским, Радовановић даје и њено теоретско образложење: декомпозиција предиката „представља, у ствари, облик испољавања општег процеса номинализовања исказа у језицима“². Поред тога, у раду се указује на то да се декомпозиција не јавља подједнако често у свим функционалним стилевима: ова појава је посебно карактеристична за административно-правни, журналистички, научни стил³. Такође, у раду се указује на неке околности које погодују остваривању декомпозиција. На крају Радовановић даје исцрпан списак модела декомпозиција предиката у нашем језику са бројним примјерима. О истој теми објавила

¹ Радовановић 1977.

² Радовановић 1977, стр. 56.

³ Радовановић 1977, стр. 58.

је рад и Милка Ивић⁴. У своме раду она се ограничила на два значајна момента: утврђивање околности које погодују појави декомпоновања предиката и тражењу разлога за такву распрострањеност ове појаве у језику. У раду је наведен повећи списак околности у којима аналитичка конструкција има предност. То је послужило Милки Ивић као база за тражење одговора на питање зашто је појава декомпоновања предиката тако распрострањена: природа аналитичке конструкције — њена двочланост — омогућава говорнику да, у складу са интенцијом, у разним приликама различито нијансира свој исказ⁵.

До појаве поменутих радова о овој теми код нас се мало говорило. Истина, норма овакве језичке конструкције није искључивала⁶, али се њима није посебно ни бавила. У своме универзитетском удбенику Михаило Стевановић наводи, додуше, следеће изразе: *доћи до убеђења, стећи углед, изићи из стрљева, узети учешћа, извести закључак* и означава их као вишечлане изразе. Они „у целини узети, направно са глаголемким делом у личној глаголемкој облику, чине прост предикат“, а нешто касније истиче: „У овим изразима, дакле, граматички имамо глаголе са њиховим именским допунама“⁷. После радова објављених у *Јужнословенском филологу* о појави декомпоновања предиката код нас се говори, чешће у оквиру ширих тема⁸ или, ређе, о неким питањима која проистичу из појаве декомпоновања⁹. Посебно треба напоменути да се у неким удбеницима граматике српског језика декомпоновани предикат већ наводи као посебан тип предиката¹⁰.

Досада се мање пажње посвећивало синтаксичкој страни појаве декомпоновања предиката. Није утврђено какве реперкусије ова појава има у реченици на синтаксичком плану. Сврха овога рада и јесте да томе питању да мали прилог. Моја пажња ће овдје бити усмјерена искључиво на декомпоновање по моделу семикопулативни глагол + девербативна именица. При томе ћу се углавном ограничити на то

⁴ Ивић 1988.

⁵ Ивић 1988., стр. 5.

⁶ Оваквом односу норме, у основи — прећутном одобравању, свакако је допринио рад Живојина Ставојичића о овим конструкцијама, у коме је он ујерљиво показао да оне у српском језику нису резултат страног, прије свега немачког утицаја — како се догад мислило — в. Ставојичић 1960.

⁷ Стевановић 1991, стр. 39 и 40 (и у ранијем издању исто).

⁸ Тапасић 1982; Ковачевић 1991; Војводић 1990.

⁹ Тополњска 1982; Тапасић 1990; Жиберг 1987; В. и ЈФ XXXIX.

¹⁰ Мишовић 1987; Ковачевић и др. 1991. У граматизи Мразовић и В. 1990 у поглављу о глаголима посвећен је један одјелак глаголемкој перифрази (стр. 166—185). Под овим појмом разумевају се аналитичке конструкције са (најчешће) девербативном или деадјективном именицом (166), по чему се аутор приближава Тополњској у цитираном раду (стр. 36). Оно што желим да истакнем јесте то да за аутора глаголемке перифразе „представљају структурални центар реченице од којег зависи остали делови реченице — додуше и додаци“ — под допуном (у пошнатиу) подразумева се и реченични субјекат (166).

како се појава декомпоновања одражава у позицији предиката, субјекта и ближег објекта просте реченице. То, опет, значи да ћу разматрати готово искључиво појаву декомпоновања на прелазним глаголима.

Откад се код нас почело писати о овој појави, она се посматрала првенствено тамо гдје се глагол налази у позицији реченичног предиката¹¹. Није посвећивана пажња оним случајевима кад је ова појава везана за глагол са другом службом у реченици, када он, дакле, није у позицији реченичног предиката. А грађа показује да се глагол довргава декомпоновању и кад се јавља у безличним глаголским облицима, који, као што се зна, не долазе у предикатску позицију.

Ево неколико примјера са декомпонованим глаголом у облицима глаголског прилога садашњег и прошлог.

- (1) Док су за себе тражили од Аустрије што већу независност, дотле су народима под својом управом наменили најкрући централизам, *вршећи* присилно *помађаривање* (Д. Страњак-Ковић, Илија Гарашанин, Београд 1949, рукопис, 181). Полиција га терети да је, *вршећи* недозвољено *прегизање*, угрозио остале учеснике у саобраћају (Разг.). ... и која се сасвим изједначила са бојом стакла, *извршивши* на њу свој *угицај* (Д. Киш; Радовановић 1977, 72).

Такође, глаголска лексема се декомпоује и у позицији инфинитивне и презентске допуне глагола непотпуног значења. То се види из следећих примјера.

- (2) Једни сматрају да треба *пружити подршку* председнику Ранковићу (Политика, 31. 12. 94., 14). Али се треба придржавати правила да *прикључивање* треба *обављати* само ако је све искључено (ИБМ, 1—5). *Копирање* се може *извршити* са једном или са две диск јединице (ИБМ, 1—13). *Стављање* фајлова у ред чекања може се *обавити* навођењем сваког фајла појединачно (ИБМ, 2—43).

Као што се види, глагол се у одређеним приликама подвргава процесу декомпоновања без обзира на то у којој се позицији налази у реченици. Ова чињеница упућује на то да би било разложно термилошко рјешење *декомпоновање предиката* замијенити рјешењем *декомпоновање глагола* или поред оног првог увести и ово друго. То би могло да допринесе сагледавању проблематике декомпоновања потпуније управо на синтаксичком плану.

Кад се говори о глаголском декомпоновању, успоставља се симетрија између декомпонованог и недекомпонованог предиката. То значи да се сматра да аналитичка конструкција која настаје у процесу декомпоновања у цјелини врши синтаксичку функцију предиката. Ов-

¹¹ Тако се, углавном, и примјери наводе за такве случајеве декомпоновања. Истина, говори се и о разлагању глаголске лексеме.

дје ћу се задржати управо на томе питању. Дакле, питање је следеће: да ли глагол подвргавајући се декомпоновању у позицији реченичног предиката реченици даје само предикат или се тиме у реченици јавља још који члан, односно, једноставније речено, је ли цео аналитички израз који настаје у процесу декомпоновања глагола у функцији реченичног предиката? У тражењу одговора на ово питање чини ми се свресходно да прво погледамо неколико реченица у којима се приказује пасивна дијатеза, а у којима је глагол декомпонован.

Навешћу прво неколико примјера за пасивне реченице са трпним придјевом.

- (3) *Коначна одлука је донета* кад се сазнало да ће се ... појавити памфлетска књига (Политика, 4. 1. 95, 4). У септембру и октобру *обављена су* детаљна *испитивања* целокупне опреме (Политика, 4. 1. 95, 8). *Смењивање је* *обављено* на седници којој је од 50 одборника присуствовало 27 (Политика, 10. 1. 95, 17). *Договор је постигнут* после прошлогодишњих преговора (Политика, 13. 12. 77, 2).

Примјери са рефлексивним конструкцијама у којима се приказује пасивна дијатеза.

- (4) *Регистрација играча ће се обавити* у четири центра (Политика, 29. 4. 94, 18). Комплетно *преношење* неопходних шифрација *обавља се* преко једне америчке крестарнице (Политика, 13. 11. 94, 2). *Прикључење* монитора *се врши* преко конектора (ИБМ, 1—5). Помоћу овог тастера *врши се* *померање* курсора за једно место улево (ИБМ, 1—8). *Копирање* једног фајла на дискету ... *обавља се* на следећи начин (ИБМ, 1—13).

Заједничко свим овим реченицама јесте то да у њима позицију субјекта заузима девербативна именица настала у процесу декомпоновања глагола. Синтаксичку позицију предиката у њима заузима семикопулативни глагол настао декомпоновањем глагола. Девербативна именица поени највећим дијелом семантички потенцијал глагола који се декомпонује, али семикопулативни глагол је способан да врши функцију предиката; он реченици обезбјеђује предикативност. Ако се декомпоновање глагола прихвата као појава карактеристична за многе језике, ка и српски, као саставни дио језичког инвентара која повећава изражајне могућности говорника, мора се у складу са тиме гледати и на све последице које у реченици проистичу као резултат процеса глагољског декомпоновања. Без тога не можемо објаснити ове реченице, односно не бисмо их могли прихватити као регуларне¹².

¹² У раду Тапасић 1982. узред се, додуше, нећиче да девербативна именица у пасивној реченици често врши функцију субјекта (стр. 101). У раду Тополњска 1982. (стр. 36) каже се да у неким случајевима синсемантички глагол на површинском нивоу језика преузима квазиаутосемантичку улогу.

Дакле, када се у реченици глагол декомпоује тако да је девербативна именица према семикопулативном глаголу у односу допуне ближег објекта, у пасивној форми реченице декомпоновани глагол обезбјеђује оба централна члана реченице — предикат и субјекат.

У нашем језику глагол се често декомпоује и у активној реченици тако да је девербативна именица у односу допуне ближег објекта према семикопулативном глаголу. Тако је у следећим примјерима.

- (5) Инспектори *врше* дубишску *контролу* тих превозника (Политика, 16. 1. 95, 13). „Страни превозници“, заправо наши људи на привременом раду у иностранству, који *врше* међународни *превоз* (Политика, 16. 1. 95, 13). Веће *ће* ... *извршити преглед* делатности (Политика, 31. 12. 94, 14). Градско синдикално веће у Нишу се одлучило да ликвидира своје предузеће и због оцене да је СИНТ *напоо штету* синдикалном угледу (Политика, 10. 1. 95, 17). Ваља подсетити да је ову одлуку влада *донела* три дана уочи Нове године (Политика, 10. 1. 95, 12).

И у овом случају мора се прихватити иста процедура у утврђивању синтаксичких функција које у реченици имају семикопулативни глагол и девербативна именица. Ако у пасивној реченици функцију предиката врши сам семикопулативни глагол, нема никаквих разлога да он ту функцију не обавља и у активној форми реченице. И овдје девербативна именица врши другу синтаксичку функцију — функцију ближег објекта према томе глаголу.

У свим наведеним примјерима група (3), (4) и (5) декомпоновани су прелазни глаголи. У њима је девербативна именица према семикопулативном глаголу у односу допуне ближег објекта. По истом принципу декомпоују се и неки непрелазни глаголи. Тако је у следећим примјерима.

- (6) Иако *су интересовања* за бившег аса београдског Партизана *показивали* и тимови из најјаче кошаркашке лиге ... Даниловић је одлучио да у Болоњи остане до јуна 1995. године (Политика, 29. 4. 94, 19). Посебно је Облак истакао да Попивода *испољава* брзу и експлозивну *игру* (Политика, 1976; Радовановић 1977, 76).

Има и обрнутих случајева: прелазни глагол се декомпоује тако да девербативна именица не стоји према семикопулативном глаголу у позицији допуне ближег објекта. Тако је у следећим примјерима.

- (7) Најхитније *ће бити подвргнути контроли* сви актери јавног предузета (Политика, 31. 12. 94, 14). ... и да је немачко национално пиће тиме *изложено* недопустивом „*вређању*“ (Политика, 13. 11. 94, 5).

Било би интересантно истражити и какав је однос између декомпонованог и недекомпонованог глагола у погледу избора између

именица у акузативу ближег објекта и реченице у функцији објекатске допуне.

Неки се глаголи у разним ситуацијама различито декомпоују: једном је девербативна именица према семикопулативном глаголу у односу допуне ближег објекта, други пут није. У таквим ситуацијама је девербативна именица иста а мијења се семикопулативни глагол. Тако се у првом примјеру из групе (7) глагол *контролисати* може декомпоновати и на други начин: Најхитније *ће се извршити контрола* свих актера јавног предузећа. Семикопулативни глагол је тај, дакле, који диктира и у каквој позицији према њему ће бити девербативна именица.

Грађа показује да се декомпоновање глагола у српском језику најчешће и врши управо по овом моделу: девербативна именица према семикопулативном глаголу стоји у односу допуне ближег објекта¹³.

Поставља се логично питање шта бива са објектом недекомпонованог глагола у реченици у којој се прелазни глагол декомпоује. Грађа показује да његова судбина није увијек иста.

Једна могућност, у пракси доста присутна¹⁴, јесте да се објекат недекомпонованог глагола елиминисне. Тако је у сљедећим примјерима.

(8) У Кини *су приватизацију спроводили* постепено (Политика, 10. 1. 95, 11). Раније *је међународни превоз обављан* на принципу реципроцитета (Политика, 16. 1. 95, 13). Због тога *се врши* појединачна *контрола* на саобраћајницама (Политика, 16. 1. 95, 11). *Смењивање је обављено* на седници којој је од 50 одборника присуствовало 27. У том случају није потребно претходно *вршити формирање* командом Формат (ИБМ, 1—12).

Изостављање објекта недекомпонованог глагола не одражава се на граматичност реченице. Нови предикат у реченици, оличен у виду семикопулативног глагола, условљава и нову реченичну структуру. Знање о објекту недекомпонованог глагола најчешће се чува у ширем контексту.

Сљедећи случај, у пракси доста риједак, јесте да објекат недекомпонованог глагола остаје објекат семикопулативног глагола а девербативна именица се веже за семикопулативни глагол, али не као допуна ближег објекта. Тако је у сљедећим примјерима.

(9) Најхитније *ће бити подвргнути контроли* сви актери јавног предузећа. И да је немачко национално пиће тиме *изложено* недопустивом *вређању*. Неки посланици *су подвргли критици* владу¹⁵ (Радио).

¹³ То потврђује и обимна грађа у раду Радовановић 1977.

¹⁴ Ово је истакао и Радовановић 1977.

¹⁵ Овакви случајеви (сва четири) наводе се и у раду Танасић 1982.

У сљедећем случају објекат недекомпонованог глагола се не елиминисне из реченице са декомпонованим, али добија спореднију улогу. Видјелимо то на примјерима.

- (10) А што се њихових клупских вођа тиче ... који су сви заједно *пашели* тешку *увреду* публице (Политика, 29. 4. 94, 19). Артиљеријска ватра током вечерњих часова *пашела* је велику *штету* резиденцијалном делу главног града (Политика, 10. 1. 95, 1). ... што значи да се одредило да подржи ученицу која је учинила прекршај, а мени *пашесе* што већу моралну *штету* (Политика, 29. 4. 94, 17). Градско синдикално веће у Нишу се одлучило да ликвидира своје предузеће ... и због оцјене да је СИНТ *пашео штету* синдикалном угледу. Уколико неко жели да се бави рецимо производњом шампињона ... *пужешћемо* му све потребне *информације* (Политика, 10. 1. 95, 9). Ми смо дошли на идеју да помогнемо људима тако што *ћемо* им *пужити* *информацију* (Политика, 10. 1. 95, 9).

У овом случају ближи објекат реченице са недекомпонованим глаголом остао је у реченици са декомпонованим у функцији даљег објекта са значењем адресата.

И у сљедећем случају, врло распрострањеном у нашем језику, ближи објекат недекомпонованог глагола остаје у реченици са декомпонованим и, као и у претходном случају, добија спореднију функцију. Ево неколико примјера за такво рјешење.

- (11) Инспектори ... *врше* дубинску *контролу* тих *превозника* (Политика 16. 1. 95, 13). *Замена* таблица се *врши* у Мађарској (Политика, 16. 1. 95, 13). Начелник Главног штаба ... данас је *обавио* редовни *обилазак* зоне одговорности корпуса (Политика, 10. 1. 95, 7). Сматрам да држава мора ... тек онда *извршити* *трансформацију* предузећа (Политика, 10. 1. 95, 9). Немци [су] прво *извршили* *преструктурисање* предузећа (Политика, 10. 1. 95, 11)¹⁶.

Именица која је вршила функцију ближег објекта недекомпонованог глагола добија облик генитива и стоји уз девербативну именицу. Овдје је лако препознатљива објекатска функција коју је она имала у реченици са недекомпонованим глаголом¹⁷.

¹⁶ Овдје и у другим случајевима, из разлога економичности, говорим о допуни ближег објекта без обзира на форму реченице, у којој та допуна има функцију ближег објекта (у активној) или субјекта (у пасивној) реченици.

¹⁷ Стевановић 1991, стр. 85, говори у оваквим случајевима о објекатском генитиву — именица у генитиву је објекат радње именоване девербативном именицом.

Постоје и други случајеви кад се у реченици задржава именица која је у реченици са недекомпонованим глаголом била према њему у односу допуне ближег објекта. Ријеч је о моделима по којима се декомпоује мањи број глагола, али је он у пракси веома чест. Такве случајеве илуструју следећи примјери.

- (12) Скупштина *врши надзор* над радом министарстава (Радио). *Контролу* над радом одбора *врши* скупштина (Радио). ... јер је прии *вршио* јак *притисак* на белог пешака (Радовановић 1977, 72).

Као што се види, у оваквим случајевима допуна ближег објекта из реченице са недекомпонованим глаголом у реченици са декомпонованим глаголом оформљује се као предлошко-падежна конструкција. Понекад реченица са оваквим проширењем може да постане гломазна и, мада је прихватљива са граматичког аспекта, стилски није увијек коректна.

Један модел декомпоновања глагола, карактеристичан такође за мањи број глагола, остварује се тако што се именица која је у реченици са недекомпонованим глаголом вршила функцију допуне ближег објекта у реченици са декомпонованим глаголом јавља у функцији субјекта реченице. У питању је форма активне реченице. Тако је у следећим примјерима.

- (13) У том смислу *ми* смо имали среће, јер *смо добили* отворену *подршку* од ватерпола (Политика, 20. 1. 95, 23). ... али *су оне добиле* јавну *подршку* јединствених синдиката (Радовановић 1977, 75)¹⁸.

Понекад се на објекат реченице са недекомпонованим глаголом указује атрибутом који стоји уз девербативну именицу у реченици са декомпонованим глаголом. Тако је у следећим примјерима.

- (14) *Њихова замена се врши* у Мађарској (Разг.). *Њихово смењивање је обављено* на седници којој нису присуствовали посланици из опозиције (Радио). После укључивања рачунара *извршиће се* његово *стартовање*.

Оваква логичност јавља се онда кад је из контекста познат идентитет појма који је означен именицом ближег објекта недекомпонованог глагола.

У закључку може се изијети следеће. Глагол се у одређеним ситуацијама подвргава процесу декомпоновања у свакој позицији у реченици мада се, по својој природи, најчешће налази у функцији реченичног предиката. Зато је и ова појава најчешћа и најзначајнија управо у овој позицији.

¹⁸ И у оквиру модела декомпоновања копула + девербативна именица постоји један случај где девербативна именица врши функцију реченичног субјекта. Такав тип декомпоновања наводи се у раду Радовановић 1977, стр. 69—70.

Иако су на семантичком плану недекомпоновани глагол и аналитичка конструкција семикопулативни глагол + девербативна именица синонимични, декомпоновање глагола у реченици доноси значајне последице на синтаксичком плану. Тако семикопулативни глагол који се у реченици јавља у процесу декомпоновања самостално врши синтаксичку функцију предиката. Девербативна именица у реченици, такође самостално, врши другу функцију. Она се, код декомпоновања по моделу у коме је према семикопулативном глаголу у односу допуне ближег објекта — који је овдје и разматран, јавља у функцији реченичног субјекта, кад се реченицом исказује пасивна дијатеза, или у функцији ближег објекта, кад се у реченици исказује активна дијатеза.

Именица која у реченици са недекомпонованим глаголом има функцију допуне ближег објекта у реченици са декомпонованим глаголом може да има различиту судбину. Та судбина се огледа од њеног потпуног слимниписања до различитих спореднијих позиција у реченици. Само у ријетким случајевима остаје у функцији допуне ближег објекта семикопулативног глагола. Такође у ријетким случајевима у активној реченици она врши функцију реченичног субјекта.

Све ово упућује на закључак да у будућим описима граматичке структуре српског језика треба водити рачуна о реперкусијама које на синтаксичком плану у реченици има декомпоновање глагола.

ЛИТЕРАТУРА

- Војводић 1990, Дојиня Војводић, *Функционисање средстава за изражавање будућности у новинарском стилу*, у књ. Језик и стил средстава информисања, Сарајево, 137—147.
- Жиберг 1987, Ивана Жиберг, *Декомпоновани предикат у језику средстава јавног информисања*, Прилози проучавању језика 23, Нови Сад, 63—72.
- Ивић 1988, Милка Ивић, *Још о декомпоновању предиката*, Јужнословенски филолог XLIV, Београд, 1—5.
- Ковачевић 1991, Милош Ковачевић, *Стилгене и нестилгене перифразе*, Књижевни језик 20/1—2, Сарајево, 57—72.
- Ковачевић и др. 1991, М. Ковачевић, Ч. Ребић, Ј. Баотић и М. Окука, *Уџбеник хрватско-српскохрватског језика за 3. разред средњих школа*, Сарајево.
- Мишовић 1987, Миливоје Мишовић, *Синтакса српскохрватског — хрватско-српског књижевног језика за више школе*, Сарајево.
- Мразовић и В 1990, Павлица Мразовић, Зора Вукадиновић, *Граматика српскохрватског језика за странце*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци и Добра весел, Нови Сад.
- Радовановић 1977, Милорад Радовановић, *Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика)*, Јужнословенски филолог XXXIII, Београд, 53—80.
- Станојичић 1960, Живојин Станојичић, „Делити мшљење“ и слични изрази, Паш језик X/3—4, Београд, 156—164.
- Стевановић 1991, Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд.

- Танасић 1982, Срето Танасић, *Пасивне конструкције са триним придјевом у српскохрватском језику (синтаксичко-семантика и интерпретација)*, Радови IX, Одјелјење за језик Института за језик и књижевност, Сарајево, 65—124.
- Танасић 1990, Срето Танасић, *Декомпозивање предиката и зависност јожења реченица*, Призма II, Сарајево, 47—55.
- Тополњијека 1982, Зузана Тополњијека, *Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама*, Јужнословенски филолог XXXVIII, Београд, 35—49.

Скраћеница извора:

ПБМ — Stevan Miličković, Vladimir Janković i Dragan Tanaskovski, *IBM PC Uvod u rad DOS, BASIC*, Beograd, 1989.

Резюме

Срето Танасић

ДЕКОМПОЗИЦИЈА ГЛАГОЛА И СТРУКТУРА ПРОСТОГ ПРЕДЛОЖЕЊА

Работа посвећена вопросу, каким образом декомпозиција глагола отражается на структуре простого предложения. Рассматривается декомпозиция по модели семикопулативный глагол + отглагольное существительное (*анализира : врши анализу*). При этом рассматривается, какие изменения производит декомпозиция глагола в синтаксической позиции сказуемого, подлежащего и прямого дополнения простого предложения.

На основании анализа материала автор установил, что декомпозиция глагола в предложении приводит к важным последствиям на синтаксическом плане. Таким образом семикопулативный глагол, возникающий в процессе декомпозиции, исполняет функцию сказуемого. Отглагольное существительное, возникающее в процессе декомпозиции, приобретает другую синтаксическую функцию. При декомпозиции по рассматриваемой модели отглагольное существительное по отношению к семикопулативному глаголу представляет собой дополнение к прямому дополнению и в активном предложении имеет функцию прямого дополнения, а в пассивном — функцию подлежащего.

Существительное, имеющее в предложении с недекомпонируемым глаголом функцию дополнения к прямому дополнению, в предложении с декомпонируемым глаголом приобретает второстепенную функцию или совсем устраняется из предложения.

ДАНИЕЛА ХРИСТОВА
(Чикаго)

ИЗРАЗЯВАНЕ НА КВАЛИФИКАТИВНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В НОМИНАЛНАТА ФРАЗА В СЪРБОХЪРВАТСКИ ЕЗИК

У раду се разматра проблем квалификације унутар српскохрватске номиналне конструкције са граматичког и комуникативног становишта. Предмет истраживања су номиналне конструкције у којима се у конкуренцији као квалификатори јављају генитив без предлога и инструментал са предлогом *с* и то уз именице са значењем неопуђивог дела оног појма о коме се говори. У раду се сагледавају значењски и прагматички принципи који условљавају могућност/немогућност употребе квалификатора оба типа као и избор генитива или инструментала.

1.0. Освен направеното в заглавието ограничење, необходимо е и уточняване на граматичните средства, остварувајќи квалификацијата в номиналната фраза (НФ).

1.1. Генитивните безпредложни фрази и инструменталните фрази с предлога *с*, както и тяхната конкуренција при изразяването на квалификативните отношения, ще бъдат наш фокус. В тези рамки се прави опит да се представи работна дефиниција на НФ в србохрватски език в два аспекта — дистрибутивен и формален.

НФ в србохрватски е обединение на словни категории околу номинално ядро, оперирајќи како едно цело. В изреченската структура това обединение може да функционира како подлог, дополние или обстоятелствено пояснение. През призмата на разликата в квалификативната оценка ще различаваме при последниот тип — таква с предлог (Инструм.) и без предлог (Генит.).

От формална гледна точка НФ е разширение на едно номинално ядро. Както подсказва и самата дума «номинал», нај-често ядро на НФ е съществително име, но понякога тази позиција може да се заема и от представители на други езикови категории. Напр. Допутовао је *онај* без поваца. Ще различаваме разширителни, които предхождат ядрото — квалификатори (q) и такива, които са следодни — модификатори (m).

1.2. НФ ще се характеризира с признака «квалифицираш», ако някое от качествата на предмета, понятието или личността, представящи съдържанието на денотата е определено. Елементарната

структура (т.е. такава, която съдържа минимум елементи, необходими за реализацията на една НФ като квалификативна) може да се представи така:

А) $q \wedge N$

Б) $(q) \wedge N \wedge m$

Елементите в скобите са възможни, но не задължителни. И при двата варианта номиналното ядро N е необходимо, но не е достатъчно условно. Примерът 1. Чекајући да *озбиљан* (q) *муштерија* (N) од некуда наиђе, сећао се *данашњих* (q) *мука* (N). (Д. Радић, Три километра на сат, 10) онагледява квалификативната НФ в сърбохърватски със структура (А). Тя е с висока фреквенција в езика, но ние ще се спрем само на генитивната ѝ реализация. Пример 2. Она га је слушала *сувих очију*. Тук естествено възниква въпросът съществува ли разлика между квалификативната НФ в 1. и 2., т.е. между «сувих очију» и «озбиљан муштерија», като при еднаква на пръв поглед структура те имат различна падежна репрезентация. (Не става дума за случаи като «сећао се данашњих мука», където генитивната форма е резултат от глаголната реплика).

Вторичната структура е по-пататична диференциация на първичната. Съсредоточавайки вниманието си главно върху квалификативната НФ, можем да отграничим няколко възможности за m .

а) m , чийто единствен член е съществително име, т.е. m_n , следващо непосредствено след N . Типичен представител е генитивната посесивна конструкция, където ядро на НФ е притежаваният обект, а m е притежателят: *кућа директора...*, *писмо брата...* (многоточното отбелязва предполагаеми други разширители на конструкцията — напр. *писмо брата од тегке*). Независимо от тенденцията в съвременния език за ограничаване на притежателните прилагателни, те най-често заменят посесивните генитивни форми, ако не са придружени от адекватни или друг вид разширители: *директорова кућа*, *братово писмо*.

б) m със структура, еднаква с А, т.е. $m_q + m_n$. Присъствието на адноминално прилагателно и последователността на двата Е са задължителни. Напр.: Зорковић... *висок* (q) *сељак* (N) *кротка* (m_q) *лица* (m_n), али *одрјешита* (m_q) и *јасна* (m_q) *погледа* (m_n)... (А. Ковачић, У регистратури, 130).

в) Предложен модификатор ще наричаме всеки m , свързан посредством предлога с N . Когато предложният модификатор се реализира чрез съществително име: *храст* (N) *пред* (прер.) *кућом* (m_n), *бокал* (N) с (прер.) *вином* (m_n), *човек* (N) *од* (прер.) *укуса* (m_n) и *знања* (m_n), и ядрото и разширителите му се характеризират с признака «актуализиран» (m_n) може да посочва произхода на денотата, представен от управляваща дума, т.е. N — напр. Чујте *заповест од кмета* (М. Глишић, Це-

локупна дела, I, 21), предназначението му (*четка за рибане*), неговото съдържание (*бокал с вино*) и т.п.

г) Разширен вариант на предложния модификатор е *m*, съдържащ елементи, изпълняващи квантификативна или квалификативна функция спрямо *m_n*. Това са адективите *m_q* (използваме *q* при означаващето на адективите в модификатора, поради еднаквата им функция с квантификаторите) и адverbативи *m_a*: буре (N) с (*prep.*) гвозденим (*m_q*) *обручима* (*m_n*).

1.4. Квалификацията, осъществявана от генитивната НФ или от инструментална конструкция с предложен модификатор, може да бъде два вида:

Презентивна квалификация е всяка квалификация, която е включена в комуникативния процес с цел актуализация на денотата на ядрото на НФ. При презентивната квалификация е задължително непосредственото съседство между N и *q* или *m*.

Чистата квалификация се реализира в НФ, чистото ядро е предварително актуализирано по някакъв начин (чрез квалификатори, квантификатори, детерминатори и т.п.). Процесът на чистата квалификация отваря път към процесите на идентификация. Ако НФ има структура А, то *q*, стоящ най-близо до N осъществява презентивна квалификация, а всички останали — чиста квалификация¹. Същото се отнася и за модификаторите — *m*, разположен непосредствено след N, служи за целите на актуализацията. Нещата не се променят принципно, ако НФ със структура Б има и квалификатори като разширители на ядрото.

2.0. Генитивните безпредложни конструкции са установено по традиция средство за квалификация в сърбохърватски. Чрез квалификативен генитив, т.е. посредством двойката «съществително + прилагателно» се квалифицира съществителното име — ядро на НФ, играеща управляваща функция. Структурата, реализираща тези отношения е

(q) N *m_q* *m_n*

Присъствието на *q* е okazjiонално, но неговото присъствие или отсъствие ролята на квантификацията в процесите на актуализация. Напр.

(3) Нашли су се пред *крупним човеком нездраво црвеног лица*. (И. Андрић, На Дрини њуприја, 25).

¹ Основание за това твърдение ни дава статията на Zeno Vendler "The grammar of Goodness", *Linguistics in Philosophy*, New York, 1964. Въз основа на лингвистични съображения, изхождайки от факта, че конструкцията «прилагателно + съществително» може да се изведе от предикативна конструкция с добавено определение, той показва, че обичайният ред на разположение на прилагателните в английски език зависи от характера на смисловата връзка със съществителните: онези прилагателни, които имат повече общи черти със съществителните, се разполагат по-близо до тях.

(4) Искрсну неко лице изгубљена печална погледа (Б. Ђопић, Пролом, 97).

(5) Говорио је човјеку плава доброћудна лица (В. Калѐб, Огледало, 54).

(6) Волови издужених вратова, влажних губица тегле претоварена кола. (Б. Ђосић, Покошено поље, 68).

Квантификаторите «крупан» и «неко» в (3) и (4) въвеждат, т.е. актуализират ядрата на съответните НФ и за генитивната конструкција остава чисто квалификативната функција. В (5) и (6) квалификативниот генитив е средство за актуализација на НФ. Како посочва (6), ако ядрото съдържа повеќе от едни модификатор, то всички след првиот имат чисто квалификативна функција. Ако ядрото на НФ е било вече предварително актуализирано, то процесът на актуализација може да доведе до идентификација при употребата на генитивна квалификативна фраза.

2.1. Областа, която принадлежи изключително на квалификативниот генитив, е ограничена. В неа се вклучват малобројните случаи, в които става дума за откривање на външни особености, които слагат отпечаток върху субекта како цяло и го определат по следниот начин, по којто е определена и специфичната негова част.

(7) Стефан је врло прикладан човек (N): *раста* (m_n) *танка* (m_q) и *висока* (m_q), лица бела и весела.

(8) Изађе из гроба један човек (N) *средовјечан*, по *громорадна* (m_q) *стаса* (m_n).

(9) Вељко је био *танка* и *висока струка*...

(10) У то скочи ... *дјечарац* (N) *лијепа* (m_q), *црномањаста* (m_q) *образа* (m_n)².

Подчертаните модификатори представят особености, постојани за ядрото на НФ, независно че се отнасят за одделни специфични части. Структурата, крепяща това семантично съдържание е:

N (m_q m_n) Ген (В)

Забележителното тук е, че m_q квалифицира по едни и същи начини и N, и m_n , т.е.

раста танка и висока = } *тапак и висок (човек)*
танка и висока струка = }

лијепа црномањаста образа = *лијеп и црномањаст*

громорадна стаса = *громорадан*

² Примерите са от студията на Е. Фекете, *Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевоког вида у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог, кн. XXVIII, XXIX.

Промяната на мястото на m_q чрез превръщането му в q в позиция спрямо N не променя квалификативната натовареност на НФ и това е най-важната особеност за всички тези случаи. Изборът на структурата (В), а не на (А) например е свързан с представянето на ядрото на НФ като член на определено множество M . Всеки елемент на M притежава качеството $(m_q m_n)$ Gen. Структурата В подчертава именно принадлежността на ядрото чрез това качество към M , а не неговото разграничаване чрез същото качество от M , както ще видим по-долу. Тук не се спираме на случаите, изразяващи цвят, модел, кройка и т.н. (напр. шишел суре пустињске боје и под.), но те изцяло подкрепят направените по-горе разсъждения по очевиден начин.

2.2. Структурно еднакъв, но с различна проекция на квалификативна оценка е квалификативният генитив в примерите:

(11) Пред њим је стајао старчић зборана лица (И. Андрић, На Дрини ћуприја, 90).

(12) Сједили су ... испод ниске букве јаког квргавог стабла (Б. Ђопић, Пролом, 45).

(13) Био је висок, леп човек, крупна ока, смела погледа (И. Андрић, На Дрини ћуприја, 27).

(14) Бијаше то црнокос дјетић од шест година великих црних очију (А. Шеноа, Селачка буна, 58).

(15) Двије куће великога крова... истичу се (В. Калев, Огледало, 56).

Денотатите, представляващи ядро на номиналните фрази в 11—15 са не само живи същества, както обикновено се изтъква. В подобни случаи не е от особено значение видът на определяното понятие, а видът на връзката, която съществува между N и m . Най-общо отношението $N : m_n$ се представя във вида — цяло : част (подобно на 2.1). m_n , с което е означена интегралната част от цялото може да изпълнява своята квалификативно-модификативна функция спрямо N при единственото условие само то да бъде определено (вж. М. Ивич за задължителните детерминатори³). Процесът на квалификация е двустепенен, защото за разлика от 2.1., където m_q определя по един и същи начин и m_n и N , тук ядрото не може да се определи по същия начин, както m_q определя m_n . Квалификативната проекция е, че N се отличава с притежаването на m_n , чиято основна характеристика е m_q . Напр. за двете къщи (N) не можем да твърдим, че са големи, а единствено, че имат покриви (m_n), които се отличават със своята големина (m_q). Именно появата, макар и бегла, на семантичната информация, изразена с глагола «има» в квалификативните отношения тук създава възможността за конкуренция с инструменталните конструкции с предлога *с*. Процесът на квалификация обаче и при двата случая

³ М. Ивич, *Лингвистички огледи*, Београд, 1983.

ще бѣде двустепенен. Тази двустепенност е задължителна както на дълбинно, така и на повърхностно равнище.

Структурата $N (m_q m_n)$ Gen. представя семантично ядрото с иманентна негова характеристика. Ще разбираме иманентността като на предметите от действителността, неподлежащи на промяна от граматична гледна точка за определен период от време, който предшества времето на глаголното действие, съпътства го или го следва по-късно. Примерите от 2.1. изцяло се вписват в това определение. Тези от 2.2., както и такива като:

(16) Било је то некакво мршуљаво момче гладног печалног изгледа (Б. Топић, Пролом, 151).

(17) Ђуро прекиде тај часак неугодног мучања (Д. Шимуновић, Приповетке, 182)

показват, че m_q (*гладног, печалног, неугодног*) не могат да бъдат смятани за естествено присъщи и природно обусловени характеристики за съответните денотати. Но те са иманентни за N и тази иманентност е причината ядрото да се актуализира чрез съответното качество в процеса на комуникация.

2.3. Всички разглеждани дотук примери изразяват детерминативно-атрибутивно отношение — $(m_q m_n)$ Gen. или иначе казано — двойката съществително и генитивно определение квалифицира друго понятие, най-често изразено чрез съществително име и представляващо ядро на НФ. Генитивната квалификация обаче може да се изрази и в рамките на предикативно-детерминативното отношение:

(18) Лисица је танка стаса... Ал' је она пасја гласа.

(19) Биновић је био човек (N) голема (m_q) полугаста (m_q) носа (m_n) и страшна (m_q) јуначкога (m_q) погледа (m_n).

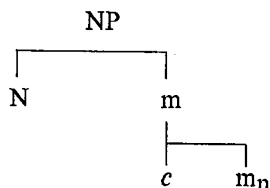
Квалификативната НФ в (19) повтаря именно структурата $B (m_q = m_q m_q)$ и има семантичните характеристики, за които говорихме по-горе, независимо от факта, че се намира в рамките на предиката. Това, което я отличава от (18), или обратното — това, което отличава (18) от всички квалификативни фрази в генитив, разглеждани до сега, е опосредстваната връзка между N и m :

Лисица (N) је (Pr) танка стаса ($m_q m_n$) Gen.

Направеното структуриране е некоректно, съгласно определението от 1.1. Но то не е напълно лишено от логика. Съществуването на НФ в генитив след квалификативна употреба на презент от глагола *бити* подсказва, че «танка стаса» може да се разглежда като модификатор към ядро N , съвпадащо със субекта на изречението. Можем да твърдим, че ядрото не предхожда модификатора единствено на повърхностната структура, но то е задължително на дълбинно ниво. Втората част на (18), където като ядро на НФ функционира експлицитно проявена местоименна форма, непосредствено по-

твърждава това. Така естествено получаваме отговор на въпроса, поставен в 1.2., а именно: Структурата на НФ «сувих очију» не може да се разглежда като състояща се от $q \wedge N$, а като номинална фраза в генитив с пулево ядро на повърхностната структура. Това пък от своя страна е възможно единствено и само тогава, когато ядрото на номиналната фраза е било предварително актуализирано. Затова този вид генитивни фрази ще се използват само за целите на чистата квалификация при запазване на иманентната семантична натовареност на качеството.

3.0. Като принципно положение при инструментала за качество се приема фактът, че с въвеждането на предлога c в НФ със структура $N \wedge (c \wedge m)$ се подчертава субстанциална посесивност. Затова и значението «има» М. Ивич⁴ разкрива като основна особена отлика на инструментала за характерна особеност. Ролята на ядрото се поема най-често от денотат, който «има» със себе си «пещо». Поради тази причина приемаме фразите «војска са заставама», «прозор с решеткама», «бокал с вином» като реализирани по основната за инструментала структурна схема:

Това е структурата на НФ с така наречения «предложен модификатор», който осъществява презентивен тип квалификация благодарение на временното обединение на два субстантива, единият от които N съдържа другия m_n . Именно актът на притежаване отделя N от множеството на еднаквите с него денотати. И докато при генитивната квалификация акцентът пада именно върху принадлежността на денотата чрез посочваното качество към едно мислено множество, то при квалитативния инструментал «отделянето», различаването от множеството е цел на процеса на квалификацията.

3.1. Примерите представят познатото ни вече от 2.2. отношение *цяло : част* между N и m_n

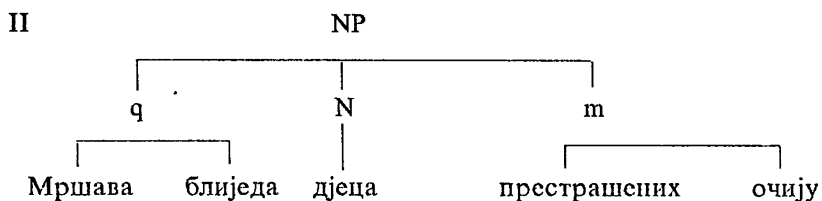
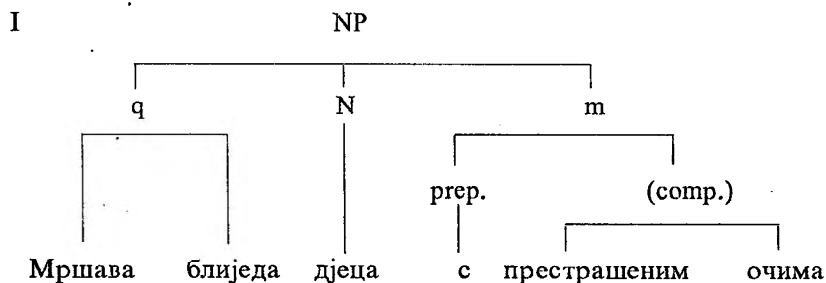
(20) Свет се расклопи у два реда, пуштајући напред инвалида: красног, једрог момка, с мушким лицем и жалостивим осмејком на уснама (Л. Лазаревић, Приповетке).

⁴ М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Београд, 1954. За конкуренцията между квалификативен генитив и инструментал на семантична основа вж. Л. Лашкова, *Синтаксичка синонимија и номинална квалификация у српскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 12, Београд 1982.

(21) Мршава блиједа дјеца с престашеним очима (В. Назор, Изабране приповетке).

Квалификативните модификатори «мушким, жалостивим, престашеним» изразяват двата основни типа атрибутивна характеристика. Постоянна особеност или такава, която се приписва на N, респективно на номиналното ядро по време на действието или като резултат от него. Това са и лексикосемантичните условия на паралелна синтактична употреба на генитивна и инструментална квалификативна НФ. Различieto, което все пак съществува между тях, не е във вида на квалификативната оценка, а в мястото на процеса на квалификация в процесите на актуализация, и изцяло в комуникативния процес.

(20) и (21) допускат като граматически възможни и нормативни и генитивни НФ:... момка мушка лица, дјеца престашених очию. Структурно (21) в двата варианта има следния вид, а (20) повтаря същата структура:

Структурният анализ показва различното отношение на m към N — в I. вертикално-линейното разположение на m и предлога (прер. с) говори, че предлогът прави релевантно съществуването на качеството, приписвано на N. По този начин се явяват изравнените q₁ — мршава, q₂ — блиједа и прер. с. Именно съществуването на притежавано качество е това, което ще характеризира N, а не самото качество, както при II. Семантиката на предлога не е от значение за процесите на квалификация, напр. в:

(22) Протичу свијетли дани с облацима и без облака (П. Кочић, Цјелокупна дјела I, 143). Тук ядрото на НФ се квалифицира и посредством предлога *с*, и посредством *без*, т.е. субектът на действието се характеризира по два различни начина чрез един и същ отличителен белег.

3.2. Без да правим изчерпателен анализ на всички случаи на квалификативна употреба на инструментал с предлога *с*, можем да твърдим, че посоченият път на анализ дава (като един от всички варианти) добри възможности за разглеждане на квалификативните процеси. Той посочва, че генитивната квалификация е по-силна, по-натоварена, тъй като представя качеството като иманентна особеност на ядрото, за разлика от инструментала, където акцентът е върху връзката между ядрото и модификатора. На края може да се направи и още един извод. Натоварването на инструментала с нова функция — квалификативна, в резултат на което той престава да бъде само социатив (конструкции с предлог *с*) е стъпка на езика към аналитично изразяване.

Резиме

Даниела Христова

ИЗРАЖАВАЊЕ КВАЛИФИКАТИВНИХ ОДНОСА УПУТАР СРПСКОХРВАТСКЕ НОМИНАЛНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

Главна тема овог рада јесте квалификација онога што је именицом означено, која се схвата као својеврстан значењски феномен и осветљава из визуре граматичких датости и комуникативних потреба. У средишту пажње су номиналне конструкције с квалификативним генитивом и квалификативним инструменталом које су тако лексички устројене да именица у зависном падежу исказује неутуђиви део онога што управна именица означава. При том је тај „неутуђиви део“ ближе одређен неким својством, па је анализа усмерена ка томе да се сагледају, с једне стране, принципи који одређују кад ће бити/кад неће бити могуће то својство приписати ономе ентитету о чијем се неутуђивом делу ради, а с друге стране какве су то околности на прагматско-дискурсном плану које непосредно утичу на избор генитива, односно инструментала као (за дати случај) најпримеренијег граматичког решења (тј. води се рачуна о томе да ли се именовани ентитет који подлеже квалификацији посредством свог интегралног дела тек уводи у разговор или је већ уведен, да ли га та квалификација, у ствари, идентификује или га, као таква, тек припрема за идентификацију). У крајњем исходу извршене анализе, испоставља се да

су генитив и инструментал сасвим равноправна граматичка средства само с тачке гледишта свог квалификативног, али не и свог комуникативног учинка. Наиме, избором генитива под удар пажње ставља се инхерентност исказаног својства, а избором инструментала устројство односа који постоји између онога што је означено управном именицом и онога што исказује детерминативни део номиналне конструкције.

BILJANA SIKIMIĆ
(Beograd)

KA REKONSTRUKCIJI BALKANSKOG TEKSTA*

Rad ukazuje na neke mogućnosti rekonstrukcije balkanskog teksta na materijalu balkanskih narodnih zagonetaka sa srpskohrvatskim jezikom kao polaznim.

Lingvistička rekonstrukcija teksta obično pretpostavlja divergentan jezički razvoj. Etimologija teksta konvergentnih — balkanskih jezika¹ osim što podrazumeva dijahrono 'relativnu' rekonstrukciju teksta, zahteva i drugačije metodološke postupke.

Male folklorne forme, zbog svoje čvrste strukture i stabilnosti u vremenu, čine se najpogodnijom građom za takvu analizu². Savremenih sintetičkih radova o balkanskim zagonetkama³, koji bi multidisciplinarno objedinili kako lingvistička tako i folkloristička saznanja — nema⁴. Zaključci novijih paremioloških istraživanja na balkanskim jezicima mogu se donekle generalizovati i na jezik i strukturu

* Rad je izložen na VII Balkanološkom kongresu u Solunu, septembra 1994. pod naslovom: *Toward Balkan Text Reconstruction*.

¹ Klepikova 1987:168—169 poima prostranstvo kao tekst; lingvističko / jezičko prostranstvo „конституируемое некоторой совокупностью единичных диалектных систем („частных диалектных систем“) и коррелирующее (но не тождественное) с реальной территориальной протяженностью, может рассматриваться как текст (сообщение), со своей парадигматикой и синтагматикой, который обладает смыслом, определяемым содержащейся в ЛП [лингвистическое проstranstvo] информацией — не только о современном состоянии, но и о предшествующих стадиях развития того или иного фрагмента (в том числе и лексико — семантического) системы, образованной определенной совокупностью лингвистических идиомов.“

² Uvažavajući činjenicu da ništa nije tako internacionalno — kao folklor. O internacionalizaciji folkloru op. npr. Klimova-Rychnova 1971.

³ Korpus srpskohrvatskih zagonetaka upoređen je sa odgovarajućim modelima zagonetaka u svim balkanskim jezicima; najveće obrađene korpuse zagonetaka imaju bugarski i rumunski jezik, ali su i albanske i novogrčke zbirke bile dovoljno reprezentativne (npr. Gorovec 1898, Stojkova 1970, Riga 1968, Setta 1965, Trnavci i Četa 1980, Đukanović i Rajković 1980, Basgoz i Tietze 1970). Kao kontrolni, konsultovan je i korpus turskih zagonetaka. Srpskohrvatski, rumunski i bugarski korpus bazirani su uglavnom na zapisima iz druge polovine 19. veka. Novije zbirke grčkih i albanskih zagonetaka korišćene su uz dijahronu selekciju realija.

⁴ Rad Linde Sadnik (1953) o balkanskim zagonetkama pokriva samo nekoliko denotata i zasnovan je na oskudnom korpusu. Ni u našem radu izložena grada ne može da posluži kao reprezentativan presek korpusa balkanskih zagonetaka, tekstovi zagonetaka su navodeni samo kao ilustracija pojedinačnih problema.

narodnih zagonetaka⁵. Tako Hubschmid 1988:251 zapaža da balkanološki radovi o poslovicama i izrekama ne istražuju da li su one ograničene na Balkan, niti ukazuju na moguće centre iradijacije⁶.

Analiza srpskohrvatske građe pokazala je prisustvo pojedinih tipova teksto-va u oblasti koja se poklapa sa zonom torlačkog dijalekta, a koja u balkanskom jezičkom savezu ima status punopravnog člana⁷. Međutim, neke istovetne jezičke i strukturne crte potvrđene su i u malim oblastima severno od torlačke zone: u Levču i Temniću i Homolju. Tako uočenu oblast balkanskih folklornih crta u srpskohrvatskom jeziku uslovno smo nazvali proširena torlačka oblast. Neke od ovih crta zajedničke su i tekstovima iz susednih makedonskih i bugarskih oblasti, ova slika se poklapa i sa rezultatima nekih etnoloških istraživanja, npr. sa Gavazzijevim (1978) zonama tradicionalne kulture na Balkanu. Sa druge strane, ova srpskohrvatska oblast pokazala se kao konzervativna, jer čuva neke opšteslovenske lingvističke i tekstualne crte⁸.

Rekonstrukcija balkanskog teksta zagonetke, kao i rekonstrukcija prvobitnog denotata odgovarajućeg teksta, moguća je na sledećim nivoima (pouzdanost rekonstrukcije na svakom od ovih nivoa nije jednaka):

1. ekstratekstualni balkanizmi — vezani za realije
2. intertekstualni balkanizmi:
 - 2.1. makro plan ili tekstualni kod
 - 2.1.1. balkanski modeli teksta zagonetaka
 - 2.1.2. balkanske inovacije u strukturi internacionalnih modela
 - 2.1.3. balkanske folklorne formule
 - 2.2. mikro plan ili jezički kod
 - 2.2.1. sintaksičke konstrukcije
 - 2.2.2. leksika

1. 'Spoljni' — ekstratekstualni⁹ balkanizmi, odnose se na balkanske rea-

⁵ Up. npr. Djamo-Diaconiță 1968, Cvetanović 1981, Schubert 1990. i posebno radove: Petkova—Schick i Petrova 1985, Schick 1992. i 1994.

⁶ Hubschmid 1988:253 razraduje ideju Josefa Matla: balkanizmi se ne vezuju samo za jezička ispoljavanja, nego i za izražajne forme narodne kulture. Balkanološka pitanja ne treba vezivati samo za materijal jednog geografski ograničenog područja (kao što je npr. rumunsko ili albansko) nego ih treba posmatrati u uporednom opšte-balkanskom okviru ne gubeći iz vida širi evropski aspekt.

⁷ Up. npr. Birnbaum 1966. Slovensko stanovništvo Kosova nije etnički i jezički kompaktno zbog novijih migracija, tako se pojedini tekstovi iz ove oblasti ne uklapaju u očekivanu sliku.

⁸ Kako neke varijante zagonetaka nemaju ubikaciju, indirektan rezultat ovakvih istraživanja je mogućnost približne ubikacije i kontrola nepouzdanih zbirki zagonetaka.

⁹ Teorijske postavke balkanskog modela sveta daje Civjan 1992:63 «Переход к велингвистическому уровню не означает расставания с языком, однако теперь язык рассматривается не только как универсальный инструмент коммуникации и описания картины мира, но и как ее семантическая основа, как особый, более того, уникальный код модели мира. Уникальность его отношения со своим «работодателем» — ММ [model sveta] — состоит в том, что они в одинаковой степени влияют друг на друга, формируют и структурируют друг друга. Язык не просто выполняет «дескриптивное задание», подчиняясь ММ, но и сам в процессе описания влияет на нее, параллельно воспринимая, уже опосредованно, свое собственное влияние. Тем самым язык начинает выступать как важнейший фактор культуры, как хранитель и создатель культурных ценностей; лингвистический уровень ориентирует на выход за свои собственные границы, и это ощущается как насущная задача современной балканистики, которая свыклась с идеей балканской модели мира еще до того, как она была «узаконена»».

lije¹⁰ (u samom tekstu zagonetke ili po denotatu), kao što su, na primer, mediteranske poljoprivredne kulture 'grožđe i vino' 'masline' ili 'smokva'¹¹.

Albanske, grčke, bugarske i srpskohrvatske zagonetke koje opisuju vinovu lozu i proces prerade grožđa u vino imaju strukturu teksta 'rodbinskog' tipa¹²: nižu se dve do tri generacije različitih rodbinskih odnosa, svaki stepen obično je praćen atributskom kvalifikacijom¹³. Srpskohrvatski tekstovi u okviru prizrensko-timočke zone, kao isti kvalifikator za oba roditelja imaju: *šuman, šuma, džumav*:

Šuman <i>tatko</i> , od šume i <i>majka</i> slatku <i>decu</i> rađa.	(Nišava)	Riznić 1894:264
Šuman <i>tatko</i> , šuman <i>majka</i> , rodili <i>dete</i> za lepotu.	(Piroto)	Đorđević 1899e:225
Šuma <i>tatko</i> , šuma <i>majka</i> , jedno <i>dete</i> rodili.	(Dobrič)	Marić 1894:310
<i>Mati</i> džumava rodila <i>sina</i> mudroga, <i>unuka</i> ludoga, a <i>praunika</i> ludoga. (sic)	(Piroto)	Đorđević 1899b:120
Kokotljiva <i>baba</i> , milosna <i>sna</i> , manito <i>unuče</i> .	(Prizren ¹⁴)	Kostić 1930:135

Varijante zagonetke van prizrensko-timočke zone obično imaju različite kvalifikatore za oba roditelja:

<i>Otac</i> kukrika, <i>mati</i> jaglika, a <i>djeca</i> manita ¹⁵ .	(Gacko)	Ćuković 1890:214
--	---------	------------------

¹⁰ Nove realije često preuzimaju stare modele zagonetaka. Moguće je da se sa realijom preuzme i odgovarajuća zagonetka.

¹¹ Rumunski i grčka zagonetka za 'smokvu' imaju strukturu teksta zagonetke opisanog u odeljku 2.1.1.:

Sus pele, *jos* pele,
în mijloc mălaiu cu miere.
(‘Gore koža, dole koža, u sredini proso sa medom.’)

Gorovei 1898:346

Ἀποὺ πᾶν’ πιτσι, ἀποὺ κάτ’ πιτσι,
μέσα μέλι κι κίτρι.
(‘Gore koža, dole koža, u sredini med sa prosom.’)

Riga 1968:191

¹² U tekstu zagonetke 'rodbinskog' tipa denotate određuje rodbinska nomenklatura i međusobna relacija termina. U analiziranom primeru prati se silazna linija, ali je prema varijantama zagonetke uočljivo da i rodbinski termini (u horizontalnoj ravni) podležu paradigmizmu (npr. 'sin' = 'snaha').

¹³ Civjan 1977:305—306 govori o strukturi teksta 'tehnološkog' tipa (‘операционный’) kao sakralnog. I ovde opisani model zagonetke, mada građen na rodbinskim relacijama, ima odlike 'tehnološkog' teksta. O grožđu i preradi grožđa u evropskoj i balkanskoj tradiciji up. Civjan 1977:309.

¹⁴ Ova prizrenska varijanta po strukturi se uklapa u zapadne srpskohrvatske potvrde.

¹⁵ Atributi se paradigmatski smenjuju u drugim potvrdama, tako:

kukrica : jaklika : manita
Novaković 1877:117

kukljica : jagljika : manita
Novaković 1877:117

ERHSJ s.v. *kukrica* nema etimološko rešenje, ali ESSJa dozvoljava rekonstrukciju psl. *kōkəri-ca* samo na osnovu srpskohrvatskih potvrda. U paradigmatski niz kvalifikatora zamene denotata 'čokot' uklapaju se i: *kukrika*, *kukurika*, *kyrgnjo*, *čokrljat*, *kokotljiv*, *kotac* i *grebuljav*. Paradigmatski niz zamena drugog denotata 'loza' ili 'grožđe' motivaciono je nestabilan, dok je zamena trećeg denotata 'vino' skoro dosledno: 'manita deca'.

*Ćaća kvrgnjo, mati vijurica,
a djeca lijepa*¹⁶.

(Slavonija) Mileusić 1901:121

U nekim zapadnim varijantama zamena denotata pokrivena je folklornom formulom i ponavlja etimološki sadržaj kvalifikatora¹⁷: *lipa krava lipava, čiver koza čiverica* (Novaković 1877:116).

albanski tekstovi:

e *ëma* shteremaluke,
e *bija* verdhacuke,
i *biji* si floriri.

Trnavci i Četa 1981:28

(‘mati bodljasta, kći bledunjasta, sin kao zlato.’)

I *ati* kërcur i zi,
i *biri* çełepi,
e *ëma* pembëzare,
e *bija* fesatmadhe.

Trnavci i Četa 1981:44

(‘Majka panj, kći povijuša, unuka ide na pazar.’)

grčki tekst:

Ἀσχημος πατέρας,
ἄμορφος ὁ γυός,
καὶ τρελλὸ τ' ἀγγόνι.
(‘Ružan otac, lep sin, ludo unuče.’)

‘vinova loza’

Setta 1965:84

Bugarski i makedonski tekstovi iste strukture čine zasebnu celinu, nemaju denotat ‘loza’, već obično ‘čekrk’, npr.:

А Дардан *татко*,
а Дардана *мајка*,
шеберести *деца*.

‘čekrk’

Vardar 1887:119

U rumunskom folkloru ova struktura zagonetke vezuje se za denotat ‘jagoda’:

*Mama verde, tata uscat,
pruncii creți la cap.*

Gorovei 1898:359

(‘Mama zelena, tata osušen, deca kovrdžava.’)

Slično, kajkavska zagonetka iste strukture ima denotat ‘kesten’:

Huda *mati*, visok *oča*, a dobra *deca*.

Kotarski 1918:46

Redosled atributa koji se javlja u grčkom tekstu: *ružan : lep : lud*, u slovenskim tekstovima nije dosledno zastupljen, češće je uproščavanje na binarni odnos *lep : lud*, ili *ružan : lep*. Ovako uproščavanje strukture ukazuje na udaljavanje od prototeksta.

Zagonetke iste strukture u srpskohrvatskom folkloru retko imaju druge denotate, up. npr. recentan denotat: ‘čovek, puška i zrno’ (Užice, Kosovo i Crna Gora) i ‘lonac, zdjela i žlica’¹⁸ (Kostajnica, Hrvatska). U bugarskom se javlja i denotat ‘motovilo’. Ruske zagonetke sa strukturom tri generacije imaju različite

¹⁶ I druge potvrde v. npr. u: Novaković 1877:116.

¹⁷ Ostale potvrde v. u: Sikimić 1995 § 5.2.5.1.1. i 5.2.4.29.

¹⁸ Otac pogorelac, | mati žljebotanja, | a djeca oblizana (Vuksan 1893:156).

denotate: 'peć, vatra i dim'¹⁹, 'lonac, poklopac i sadržaj lonca', 'sušara, gumno, mlatilice', odnosno 'stupa i tučak'. Poljske zagonetke imaju denotat 'lonac, poklopac i hrana' ili 'stupa i tučak'²⁰. Linda Sadnik 1953:36 očekivani denotat za zagonetke 'rodbinskog' tipa opisuje kao 'nebo, zemlja, voda, vetar', sa bugarskom potvrdom²¹.

Besen *zet*, slepa *ščerka*, nizka *majka*, visok *tatko*.

'dva vetra, zemlja i nebo'

Sadnik 1953:23

Paralelno sa balkanskim denotatom 'prerada grožđa', južnoslovenski jezici čuvaju četvorostepenu rodbinsku strukturu i denotat 'nebo, zemlja, voda i vetar'. U ovom slučaju postoji drugačiji rodbinski sistem (majka, otac, kći i zet). Poljske i češke zagonetke iste strukture imaju isti denotat, pa tako, zajedno sa navedenim balkanskim slovenskim potvrđama, ukazuju na prirodne elemente kao mogući prvobitni slovenski denotat. Balkanske slovenske potvrde zagonetke sa 'mediteranskim' denotatom kasnijeg su datuma i uklopljene su u pretpostavljeni balkanski prototekst.

2. Intertekstualni balkanizmi

2.1. Makroplan

2.1.1. balkanski modeli teksta zagonetaka²²

Balkanska zagonetka koja opisuje 'kornjaču' građena je na opoziciji *živo* : *neživo* i *gore* : *dole* (dva čvrsta predmeta/posude²³ smeštene jedna iznad druge: 'gore' i 'dole' i jednog živog bića/mesa u sredini):

srpskohrvatski tekstovi²⁴:

Ozdol štیکا, *ozgor* štیکا,

a u *srede* nevestuljka.

(Prizren)

Kostić 1930:136

Ozgo kamik, *ozdo* kamik,

a u *sredi* živo mrda.

(Pilot)

Riznić 1899:2—5

¹⁹ Up. npr.: Мать толста, дочь красна, сын под небеса ушел. (Poslovice 1961:192).

²⁰ Volocka 1991:196 ove zagonetke naziva nominaciono — relativne, uz napomenu da se nalaze samo u poljskom.

²¹ Potvrdu ove zagonetke iz Srbije v. u: Novaković 1877:142.

²² Paralelno sa postojanjem istočnojužnoslovenskih modela zagonetaka postoje i modeli karakteristični isključivo za zapad južnoslovenske jezičke teritorije, up. Sikimić 1995 § 5.2.4.18.

²³ Drugi tip teksta sa denotatom 'kornjača' (opisan u: Sikimić 1995 § 5.2.5.1.6., npr.: Kao *vagan*, kao *buklija*, kao grčka *tovarija*) prisutan samo u proširenoj torlačkoj zoni (Levač, Timok, Nišava i Kosovo), Makedoniji i Bugarskoj — ima vrstu posude kao zamenu denotata. Up. i dokaze koje iznosi Levinton 1977:345—348 za etimologiju rus. черепуха 'kornjača'.

²⁴ Ovo je mogući putokaz za etimologiju srpskohrvatskih paremeta iz zagonetke iste strukture o 'kornjači':

Ozgo teldos, *ozdo teldos*,

a u *sredi mitvoldos teldos*.

odnosno:

toldos: *mičivoldos toldos*.

Karadžić 1897:359

Tako bi *teldos/toldos* značili 'čvrsta materija; posuda', a *mitvoldos/mičivoldos* 'živo biće, meso'. Za eventualno etimološko rešenje može se pomišljati na fonetski najbliže alb. *mishe* 'meso', ubikacija ove Vukove zagonetke mogla bi da ukaže i na neki drugi izvor.

- Ozgor lopata, ozdol lopata,
a u srede živo meso.* (Piro) Dorđević 1899c:154
makedonski tekstovi:
- Ozgor* корупка, *ozdol* корупка,
у сред мека душичка. Nivičanac 1905:XI
- Блудо врху блудо,
фиастре цицина. Penušliski 1969:154
bugarski tekst:
- Отгоре* дъска, *отдолу* дъска,
виътре седе цъни софта. Stojkova 1970:272
turski tekst:
- Alti kemik, üstü kemik,
icinde bir kara Memik.* Basgos i Tictze 1980:90
(‘Gore kost, dole kost, u sredini crni Memik.’)
- Alta tahta, üstü tahta,
içindedir kara Fatma.* Basgos i Tietze 1980:88
(‘Gore daska, dole daska u sredini crna Fatma.’)
rumunski tekst ima denotat ‘školjka’²⁵:
- Sus corac jos corae,
la mijloc carne de oaie.* Gorovei 1898:332
(‘Gore tanjir, dole tanjir u sredini ovčije meso.’)
albanski tekst:
- rrasht përmi,
rrasht përfun,
mrena mish.* Trnavci i Četa 1981:54
(‘kost odozgo, kost odozdo, meso u sredini.’)
- Siprë pllavë,
përposht pllavë,
brenda një pulë gjallë.* Trnavci i Četa 1981:54
(‘Čanak gore, čanak dole, iznutra koka živa.’)
grčki tekst:
- Κάτω πλάκα, πάνω σκαφιδίτσα
στη μέση κοιμάται κοπελίτσα. Setta 1965:82
(‘Gore ploča, dole načvice, u sredini spava devojčica.’)
- Πάνου γ’δί, κάτω γ’δί,
μέσα κόρη κατοικεί. Riga 1968:192
(‘Gore avan, dole avan, unutra devojka stanuje.’)

²⁵ Brojne rumunske zagonetke ove strukture imaju različite denotate: ‘zubi’, ‘lampa’, ‘konjanik’, ‘jelo u posudi’, ‘kantar’.

Samo u prizrensko-timočkoj srpskohrvatskoj oblasti postoji čvrsta veza sa denotatom 'kornjača', van ove oblasti zagonetka iste strukture dobija proizvoljne denotate:

'pogača pod saksijom' (Dubrovnik: *ploča + meso*), 'pita u tepsiji' (Bosna, Hercegovina: *ploča + odža; tefter + salamet, mermer + kolo*, Sredska: *zevnja + livada*), 'sablja' (Hercegovina: *tavta + sali sovta*), 'nož i kore' (Stolac i Foča u Bosni: *tahta i softa*), 'knjige, ukoričene' (Bosna: *tahta + Salih softa*), 'jaje'²⁶ (Bosna: *perda, pelda, perce + (ljuta) zerda; (žuto) zerce; (žuti) Jerko*), 'hleb u peći, načvama' (Slavonija: *breg²⁷ + Galib beg /kaliberg /alam-breg /alaj-breg*; 'dete u kolevcu' (Srbija: *breg + Alaj beg*); 'jezik' (Pirot, Dobrič: *breg + Alaj-beg*).

Ovaj model zagonetke u centralnoj srpskohrvatskoj oblasti karakterišu brojne leksičke pozajmljenice. Iste turske reči su zajedničke i srpskohrvatskim i turskim tekstovima zagonetaka (na primer: *tahta > tavta*), a neke grčke reči zajedničke su srpskohrvatskim i grčkim zagonetkama (*plaka > ploča*).

Sa druge strane, makedonske, bugarske i torlačke varijante čuvaju leksiku slovenskog porekla na mestima gde se u strukturi teksta drugde javljaju aloglotski elementi (npr. *коругка, блудо, камик, lopata*, odnosno: *nevestuljka, živo meso, meka душичка*).

Ako se pođe od pretpostavke da periferne oblasti gube vezu sa prvobitnim denotatom, tada bi za denotat 'kornjača' periferne oblasti bile turska, rumunska i srpskohrvatska, dok bi centar iradijacije bio srednji Balkan. Sa druge strane, upadljiva leksička koincidencija između turskih tekstova (sa drugačijim denotatima) i tekstova zapisanih u Bosni i Hercegovini ukazuje na nesumnjiv turski uticaj. Rumunske potvrde sa potpuno proizvoljnim denotatima donekle se udaljavaju od čvrstog balkanskog jezgra²⁸.

2.1.2. Balkanske inovacije u strukturi internacionalnih modela

2.1.2.1. Kao balkanska inovacija može se smatrati pojava redundantnog denotata 'trepavice' u arhaičnoj zagoneci 'anatomskog' tipa, prisutnoj na celokupnoj slovenskoj i široj evropskoj teritoriji, kojom se nabrajaju delovi glave/tela. U potvrdi sa Kosova:

Česta, česta gorica,
ispod gorice polica,
ispod police *dva prutka*,
ispod prutka dva virka,
ispod virka supilo,
ispod supilo jemilo,
ispod jemilo gladilo.

Debeljković 1897:4

²⁶ Ni u turskom korpusu denotat nije stabilan, tako se javlja 'badem' za strukturu: *tahta + sari softa*, 'jaje': *mermer + kmah Ömer*. Boja kao kvalifikator javlja se kao i u srpskohrvatskim tekstovima sa odgonetkom 'jaje'.

²⁷ U ovoj grupi varijana smer *gore ↔ dole* nije obavezan, ubikacija može biti slobodnija: *otud ↔ odud*.

²⁸ Tekstovi iste strukture u srpskohrvatskom folkloru dozvoljavaju različite naknadne interpretacije, npr. anagramiranje (up. Sikimić 1995 § 5.1.5.) i opscenu konotaciju.

odnosno:

pod dva vira otkosje²⁹

Novaković 1877:99

'obrve' ili 'trepavice' u makedonskom i bugarskom:

гайтана, гайтанки, гайтанка, вит гайтан, две меги, два плета, наплате, наплатци, две плетишче, две rijevice, пиявички, трапчета, два sproji³⁰.

Kod drugih slovenskih i balkanskih neslovenskih zagonetaka iste strukture nema ovog denotata³¹.

2.1.2.2. U srpskohrvatskom arealu javljaju se i mikromodeli teksta sa specijalizovanim denotatima u okviru makromodela.

Kao transformacije broja *devet* moguće je objasniti neke pareme iz modela zagonetke za denotat 'jež'³². One su vezane za denotat 'jež' i arealno ograničene³³ (Levač, Kosovo i gornje Podrinje?).

Podoh put rasput,
nađoh *tak devetak*;
premetnuh ga *devet* puta
ne mogah mu kraja naći.

Novaković 1877:77

Lis prevrtis,

prevrnem ga *devet* put

Bušetić 1914:3

Varijante zamene denotata su još: *tak domatak*, *štap debeljak* i *prst me-denjak*. Denotat 'jež' javlja se i u drugom modelu zagonetke (ovog puta uporedo sa denotatima 'kornjača' i 'puž' up. Novaković 1877:77—78 i Sikimić 1995 § 5.2.4.21.).

2.1.3. Balkanske folklorne formule

Pod balkanskim folklornim formulama podrazumevamo folklorne formule potvrđene u dva ili više balkanska jezika koje imaju isti semantički ili (delimično ili potpuno) isti etimološki sadržaj.

2.1.3.1. Kletva u srpskohrvatskom i rumunskom folkloru: 'creva ti se zgrčila' ponavlja sadržaj uvodnog dela zagonetke, i time ova dva segmenta zajedno tvore specifičnu etimološku figuru³⁴. Zagonetka ima stabilan denotat 'verige'³⁵. Tekstovi

²⁹ I u ovoj potvrdi iz Kolubare javlja se nejasan redundantan denotat.

³⁰ Volocka 1983:195 i 1986:234, imajući u vidu samo bugarski materijal, navodi da je u pitanju izbor po 'spoljašnjoj sličnosti'.

³¹ Up. Sikimić 1995 § 2.1.

³² Up. Sikimić 1995 § 3.3.6.5.

³³ Model zagonetke sa denotatom 'zmija', raširen po celoj srpskohrvatskoj teritoriji ne sadrži formulu prevrtanja:

Podoh putem raspoticom.

nađoh štap ne rezat,

ni u ruke uzimat;

reće Bog: ostav' to,

to je moj potrebač.

Novaković 1877:62

³⁴ Kletvu u okviru malih folklornih formi kod balkanskih Slovena analizira Ajdačić 1992.

³⁵ U etnografskoj literaturi sporno je postojanje realije 'verige' u praslovensko doba, up. Gavazzi 1978:14.

iz zone folklornih balkanizama pored kletve imaju poseban tautološki komponovan uvodni deo.

— U širem južnoslovenskom arealu:

Grgur mrgur <i>zgrgukljala ti se crijeva</i> dokle ne ugonetaš.		Karadžić 1897:338
grgur mrgur	: zgrgukljala zagrgukljala	Karadžić 1897:338 V. 1867:400
grčilo, mrčilo	: grčila	Vukadinović 1886:319
grčilo mrčilo	: zgrčila	Biljan 1911:149
grčeno mrčeno	: grčila	Novaković 1877:18
zgrčeno mrčeno	: zgrčila	Bogdan—Bijelić 1924:187
sgrčeno, izmučeno		Vuković 1890:71

— U srpskohrvatskom arealu folklornih balkanizama:

<i>Crno-crnilo, vrano-vranilo,</i> ako ne pogodiš crevo ti se <i>zgrčilo.</i>		St. M. M. 1900:15
<i>Tun tučilo, grn grčilo,</i> koj će ga pogodit crevo će mu <i>zgrčit</i> ³⁶		Bovan 1980:153
grn grčilo, tun tučilo	: zgrčilo	Debeljković 1897:1
crn grčilo, paun tučilo	: zgrčilo	Bovan 1980:177
trn trnčilo, grm grmčilo	: zgrčilo	Srećković 1894:4
grn grnčila, crn crnčila	: zgrčila ³⁷	Bovan 1980:177
crno crčilo; vrano vrčilo	: zgrčilo	Mijatović 1908:3
crna, crčila	: zgrčila	Mijatović 1922:40

Makedonske i bugarske varijante sa denotatima 'verige', 'kantar', 'lanac':

<i>Цръчиле, цръчиле,</i> цревата ти се <i>сгърчиле.</i>		Stojkova 1970:491
<i>Црън Цръчил</i> црева <i>згърчил.</i>		Aleksov 1966:3
<i>Гргуле до гргуле,</i> коде најде, <i>сгргули се.</i>		Stojkova 1970:414
<i>Гургуль до гургуль,</i> три-девет <i>гургули.</i>		Stojkova 1970:491

Istu strukturu ima vlaška zagonetka za denotat 'verige':

<i>Giću-miću:</i> kare nu va gići, <i>tas' lji-n jel sa vo zgrči.</i>		Durlić 1984:98
('Čik pogodi: ko ne pogodi, creva mu se zgrčila.')		

³⁶ U pitanju je novija potvrda, pa je denotat 'jaje'.

³⁷ U ovoj varijanti objekat nisu *creva*, već, očigledno sekundarno: *crkva*.

Varijante iz Rumunije ponavljaju formulu o 'grčenju creva', ali imaju i druge denotate:

de-ai ghici,

și-ai ghici,

mașile ți s-or zgrîci. 'svrdao'

Niculescu 1991:88

('Pogodio, ne pogodio, creva ti se zgrčila.')

Cine nu gîcesce

trei mașe sgârcesce. 'čutura'

Gorovei 1898:295

('Ko ne pogodi tri creva zgrči.')

Za utvrđivanje porekla ove zagonetke treba imati u vidu da je glagol *sgîrci* u rumunskom jeziku slovenskog porekla (up.: Cioranescu s.v. *sgîrci*). Postoje rumunske zagonetke iste strukture — sa kletvom i drugim glagolom slovenskog porekla *suci* 'sukati' (up.: Cioranescu s.v. *suci*), uz denotat 'flaša':

Cine n-a gîci,

gîtul i-oi suci.

Gorovei 1898:364

('Ko ne pogodi, grlo mu se usukalo.')

Formula kletve iz zagonetaka, sa elementima *crevo/grčiti*, ne javlja se izolovano od folklornog konteksta, kao samostalna kletva. Međutim, srpskohrvatski folklor potvrđuje njihovo nezavisno funkcionisanje.

Segment *creva*³⁸: kao inicijalni segment u modelu zagonetke sa denotatom 'mlad odmetak kukuruzov': *Crijevo ti tašto* (Mirković 1887:94). U kletvama: *Creva ti se zaporisala* (Mitić 1980:18, Stig), *Za tobom ti se creva vukla!* (Niketić 1993:26, Gruža), kletva u dečijoj igri: *kojnsko crevo pregrizne* (Lang 1913:241).

Segment *grčiti* u kletvama iz Pirota: *Ako si uzela, ruće da ti se zgrče. . .* (Zlatković 1989:184), *Bog da te grči, pa da ne mrdneš.* (Zlatković 1989:185), *Da Bog da se zgrči, pa da mu se nođe i ruće skukolje i iščepe. . .* (Zlatković 1989:193), u basmi 'od uroka': *Urok skoči, ruka mu se zgrči* (Bosanska vila 1887:35).

Segment *kriviti/sukati*, koji se može povezivati sa, gore navedenim rumunskim primerom, u kletvi: *Da bog da ti se usta iskrivila, na til ti postojala* (Zlatković 1989:194).

2.1.3.2. Folklornu formulu upućivanja poruke: *gornja ↔ donja gospa* sadrže srpskohrvatske zagonetke sa denotatom 'kiša i zemlja'. Rasprostranjene su na celoj južnoslovenskoj teritoriji.

Prvi segment teksta smatramo za balkanski: on opisuje prenošenje 'poruke' (adresor i adresat su ženski antropomorfni apelativi: *neva, gospa, tetka*). U rumunskom to je *doamna*³⁹, a u bugarskom *carica*. U nekim srpskohrvatskim primerima

³⁸ Pokušaj objašnjenja uloge 'creva' u toponimiji v. u: Mihajlović 1992:30 i 309. Etimološki rečnici, ÉSSJa s.v. *červo ne rešava prvobitno značenje ove praslovenske lekseme, a SP s.v. *červo pretpostavlja 'coš wyciętego, (wycięte) wnętrzości zwierzęcia'. Rešavanja pravog smisla kletve *crevo ti se zgrčilo* moglo bi da ukaže i na prvobitnu semantiku psl. *červo. Ni porcedenje sa autohtonim rum. *maț* 'crevo' (< lat. *matia* 'Eingeweide', REW 1972:5412.) za sada ne osvetljava ovu slovensko-rumunsku kletvu.

³⁹ O ulozi rum. *doamna de jos* u rumunskoj mitologiji up. Civjan 1977:310. Nodilo 1981:71 u istom fragmentu teksta (na srpskohrvatskim potvrđama) vidi mitološki motiv: dve supruge slovenskog boga Vida.

zabeleženi su, očigledno sekundarno, zbog denotata 'nebo': 'zemlja' i geografski apelativi: *župa, ma'la*. Uobičajeni kôd *gore* ↔ *dole*⁴⁰ nije obavezan u svim srpskohrvatskim primerima. Drugi segment zagonetke na balkanskom planu se razlikuje, a i denotati su različiti. Segmenti teksta koji iznose 'sadržaj poruke' i 'razlog' su slovenski⁴¹.

Poručila donja neva gornjoj nevi:

pošlji meni svasala masala,
sva sam se jadna raspala.

Novaković 1877:60

— antropomorfni apelativ:

poručuje donja neva gornjoj nevi

Ivančević 1900:156

poručuje donja Eva gornjoj Evi

Tešić 1981:32

neva gornju nevu zvala

Mirković 1887:95

neva nevu zvala

Obradović 1895:8

gospa donja gospu gornju zvala

Mirković 1902:9

donja gospa gornju zvala

Obradović 1895:3

gospa gospi poručuje

Vuković 1890:35

Odpravila me dolnja tetka gornjoj tetki

Vuković 1890:59

opravila me tetka donja gornjoj

Novaković 1877:60

— geografski apelativ:

poručuje donja župa gornjoj župi

Novaković 1877:60

donja ma'la zvala gornju malu

Novaković 1877:60

Isti inicijalni segment u bugarskom folkloru javlja se u nekim varijantama zagonetke o 'pozajmljivanju'.

Ходих в горна леля,

ходих в долна леля

Stojkova 1970:433

Допрати ма горната царица до долната

Stojkova 1970:415

Ista formula u bugarskoj zagoneci o 'pozajmljivanju razboja'⁴², 'lubnici' i 'sveći':

Допрати ма горната царица до долната

Stojkova 1970:384

Допрати ма горната царица

Stojkova 1970:201

Da je u pitanju balkanska folklorna formula svedoče brojni rumunski i arumunski primeri (up. i u drugim modelima rumunskih zagonetaka Gorovei 1898:201; 204; 253; 315) sa različitim denotatima 'prozor; vosak; jezik; lepak; oči i trepavice':

M-a trimes *doamna de sus*

la cea de jos

'led'

Nijloveanu 1988:417

⁴⁰ Up. Burkhart 1990:91 o binarnim kategorijama *gore* — *dole, zemlja* — *nebo* u balkanskom modelu sveta.

⁴¹ Vezu sa slovenskim zagonetkama lako uspostavlja ruska zagonetka sa istim denotatom 'kiša', ali bez prvog segmenta: *Суслено, маслено, до лесу протянуто* (Mitrofanova 1968:25). Up. i: Sikimić 1995 § 7.1.3.

⁴² Za razliku od ostalih slovenskih zagonetaka denotat se u ovoj bugarskoj varijanti poklapa sa grčkim modelima zagonetaka iste strukture u kojima se pozajmljuje 'razboj'.

Mi pitriku *doamna din sus*

l-acea din gos

'pijavica'

Nastev 1980:34—35

Strigă *doamna de sus*

la doamna de jos

'rotkva'

Gorovei 1898:315

2.2. Mikroplan

Za mikro plan (ili lingvistički kod) važi ograničenje: dokazi sintaksičkog ili leksičkog tipa za atribuciju balkanskog teksta nisu dovoljno pouzdani i mogu se primeniti samo u slučaju da je balkansko poreklo teksta pretpostavljeno na nekom od makro planova.

2.2.1. Sintaksičke konstrukcije⁴³

Tautološka konstrukcija pokriva zamenu denotata i njegov kvalifikator (konstrukcija: *imenica + particip denominalnog glagola na -osati*⁴⁴): u modelu zagonetke sa denotatom 'jaje' (primeri su iz južne Srbije⁴⁵ i Makedonije). Strukturno, zagonetka sa denotatom 'jaje', potvrđena i van Balkana⁴⁶, gradi se upotrebom negatora⁴⁷:

Zid zidosan,

var varosan,

nigde dupka

ni pendžera nema.

Simić 1900:VI

Isu sliku daju bugarske varijante ove zagonetke:

Със зид зидосано, с вар варосано

Stojkova 1970:251

Prisustvo konstrukcije tautološkog tipa (i to sa identičnim etimološkim materijalom) u nekim rumunskim varijantama zagonetke sa denotatom 'jaje' i

⁴³ Cvetanović 1981:183 na materijalu albanskih poslovice zapaža istovetna tautološka obrazovanja, prema srpskohrvatskom: *rugala se ruga* u albanskom je: *I qeshmi të qeshën*, ali postoji razlika u smislu poslovice.

⁴⁴ U srpskohrvatskom folkloru ovakav tvorbeni model posebno je prisutan u kletvama, pa i van zone folklornih balkanizama, u okviru etimološke figure (imenica i glagol na *-isati/-osati*): *Grom te gromosao!*, Vasojević (Zeković 1983:42), *Ubio te jarat koji te jaratiso*; Tara (Nikolić 1988 s.v. *jarat*), *Cicka te cickosala*, Pirot (zbirka reči M. Živkovića, građa za RŠANU s.v. *cickosati*). U sledećoj šaljivoj zdravici (zdravica uobičajeno sadrži i kletvu neprijateljima) razvijena je i sekundarna paretimološka figura: *Ko ti manisao manom, | manuo praznom vrećom, Kremane (Đenić—Rujanski 1988:38—42).*

Brojne makedonske potvrde konstrukcija sa tipnim pridevom od glagola na *-osati* u kletvama donosi Sprostranov 1895:246 i passim: *аро аросано, абдал абдалосан, бунниче бунничосано, вопер воперосан, веичар веичаросан* ИТД.

Glagol na *-osati* bez etimološke figure javlja se u kletvama u oblastima znatno udaljenim od zone folklornih balkanizama: *Bog te gromos 'o!* *Bog te žigos 'o!* *Zgromos 'o* te Sveti Ilija!, Gruža (Niketić 1993:24 i 27), *Žignjevi te munjosali!*, Stig (Mitić 1980:18), *Džombosao se*, dabogda!, Hercegovina (Adžić 1984:9), *Virište ga izele i raspelosate*, Svrlijig (Vasiljević 1894:136).

⁴⁵ Ostale varijante navedene su u: Sikimić 1995 § 5.2.4.25.

⁴⁶ Jouin 1970:114 navodi marokansku zagonetku za 'jaje' koja (u prevodu) sadrži particip 'krečiti' kao kvalifikator: 'Bez vrata je naše kube *okrečeno* maleno.'

Gorovei 1898:267—268 navodi i španske, katalonske i francuske zagonetke u kojima se 'jaje' zamenjuje sa 'bela kućica'.

⁴⁷ Up. npr. Volocka 1986:235. Upotreba negatora u tekstu zagonetke sugerise odsustvo imanentnog svojstva denotata i time sugerise imanentno svojstvo samog denotata. Druge tipove teksta zagonetke sa negatorima v. u: Sikimić 1995 § 5.2.6.

odsustvo u nebalkanskim slovenskim jezicima ukazuje na folklorni sintaksički balkanizam:

Var văruiť

zid zidit

fără uși fără ferestre.

Niculescu 1991:113

(‘Var varen, zid zidan, bez vrata i prozora.’)

Am o căsuță văruiță,

nicăierea nu-i bortită.

Gorovei 1898:267

(‘Imam okrečenu kućicu, nigde nije probušena.’)

Kao u drugom navedenom rumunskom primeru, kvalifikator uz zamenu denotata ‘kuća’ i u albanskom je participiska konstrukcija, ovde sa glagolom *lyej* ‘mazati’:

Pa dyer e pa penxhere,

jashtë lyer me gëlqere.

Trnavci i Četa 1981:90

(‘Bez vrata, bez pendžera, spolja krečom okrečena.’)

Particip glagola ‘krečiti’ sadrže i grčke potvrde, i one bez tautologije⁴⁸:

T’ εἶναι ἐκκλησίτσα ἄσβεστωμέν’;

Setta 1965:58

(‘Šta je to — okrečena crkvice’)

Ἐκκλησιὰ ἄσβεστωμέν(η)

παροῦρι καὶ πόρτα πουθενὰ δὲν ἔχει.

Setta 1965:58

(‘Okrečena crkvice, nema vrata ni prozora.’)

U turskoj varijanti u pitanju je pridev ‘beo’:

Bir beyaz köşküm var;

ararım arrarım,

kapsını bulamam.

Dukanović i Rajković 1980:166

(‘Beli dvorac, vrata tražih i ne našoh.’)

Areal ove participiske konstrukcije tautološkog tipa je južnoslovensko-rumunski, areal participiskih konstrukcija bez tautologije — albansko-grčki, dok turska potvrda sadrži samo pridev.

2.2.2. Leksički ili jedinično etimološki kriterijum atribucije teksta kao balkanskog nepouzdan je i može se primeniti tek ako je tekst potvrđen i na nekom od prethodnih nivoa⁴⁹. Ovo u etimološkoj praksi znači da stabilni turcizmi⁵⁰ ili grecizmi⁵¹ u modelu teksta podrazumevaju bar još jedan (neleksički) kriterijum za atribuciju balkanskog teksta. Postoji i teorijska mogućnost da se u tekstu, kao

⁴⁸ Grčke varijante funkcionišu i bez kvalifikatora:

*Ἐχω μιά ἑκκλησίτσα χωρίς πορτίτσα.

Setta 1965:58

(‘Imam crkvicu bez vrata.’)

⁴⁹ U balkanologiji uobičajeni dokazi o poreklu poslovice i izreka na osnovu ‘etimoloških’ dokaza, mada vrlo privlačni, moraju se smatrati za nepouzdan, i traže ozbiljnija istraživanja. Up. npr. Koneski, Nastev i Jašar-Nasteva 1978:540.

⁵⁰ Cvetanović 1981:175—178 iznosi zanimljivo poređenje albanskih i srpskih poslovice sa istim turcizmima i ‘turskim realijama’ u tekstu.

⁵¹ Pored turcizama i grecizama, Schubert 1990:86 analizira i mađarizme u balkanskim poslovicama.

stabilni segment, javi i neka leksema iz balkanskog supstrata. I za takav tekst važiolo bi navedeno pravilo.

2.2.2.1. Balkansku zagonetku za denotat 'dim' karakteriše grecizam *kokala* i tekst strukturno tvoren upotrebom negatora⁵².

U srpskohrvatskim varijantama, zabeleženim u prizrensko-timočkoj zoni, alterniraju grecizam *kokala* i autohtona leksema *koska*:

Visok Đorgo bez <i>kokala</i> .	(Lužnica ⁵³)	Popović 1897:1
Visok Đorda bez <i>kokala</i> .	(Piro)	Đorđević 1899a:43
Visok Deja <i>koske</i> nema.	(Piro)	Đorđević 1899:43
Visok Dema, <i>koske</i> nema.	(Dobrič)	Marić 1894:309
Visok Todor do Boga, <i>koske</i> nema za Boga.	(Prizren)	Kostić 1930:134
Visok Stojko do Boga, <i>kosku</i> nema za boga.	(Vranje)	Veljić 1904:1

Slično je i u makedonskim potvrdama⁵⁴:

Стар дед без <i>кокаље</i> .	(Berovo)	Radivojević 1897:39
Долг Тодор бес <i>коцки</i> .	(Bitolj)	Butovski 1967:196
Длг Тодор без <i>коски</i> рипна.	(Skoplje)	Mitranović 1910:337
Дуг Кузман без <i>коске</i> .	(Tetovo)	Nar. zag. 1902:VIII

— grčki tekstovi:

Ψηλὸς ψηλὸς καλό(γ)ερος
καὶ κόκκαλα δὲν ἔχει.
(‘Visok, visok kaluđer, a kostiju nema.’)

Setta 1965:18

Ψηλὸς ψηλὸς Γιανίτσαρους
κι κόκκαλα δὲν ἔχ’.
(‘Visok, visok Janičar, a kostiju nema.’)

Riga 1968:189

— arumunski tekstovi:

Un kălugru fără *oasi*.
(‘Kaluđer bez kostiju.’)

Nastev 1980:60

Kosta lungu fără *oasi*.
(‘Dugi Kosta bez kostiju.’)

Nastev 1980:84

— albanski tekst:

Shkon hava e *eshтна* s’ka.
(‘Leti u visine a bez kostiju je.’)

Trnavci i Četa 1981:134

— turski tekst:

Kemiksiz uzun Ahmet.
(‘Visok Ahmet kostiju nema.’)

Đukanović i Rajković 1980:152—153

Samo neke južnoslovenske zagonetke sadrže grecizam *kokala*. Na srpskohrvatskoj teritoriji ova zagonetka je ograničena na torlačku zonu. U južnoslovenskim i arumunskim varijantama zagonetke javljaju se antroponimi grčkog porekla,

⁵² Up. Volocka 1986:232 i 235.

⁵³ Isti tekst zabeležen je i u Timoku: Koželjac 1989:67.

⁵⁴ I druge brojne makedonske i bugarske varijante ovog modela zagonetke navodi Sadnik 1953:159.

u arumunskim i grecizam *kǎlugru*. Onomastička⁵⁵ etimološka slaganja na balkanskom planu imaju još manju dokaznu vrednost za rekonstrukciju teksta od apelativnih, ali se moraju imati u vidu.

Mada na pitanje o poreklu ove zagonetke Linda Sadnik 1953:163 ne daje odgovor, ona napominje da upotreba maked. *кoкaл* 'kost' < novogr. *κόκκαλα* ne upućuje na zaključak o poreklu teksta, jer je ta reč raširena u makedonskom jeziku. Sadnik dalje poreklo ove zagonetke traži u drugim modelima zagonetaka struktorno tvorenim negacijom *bez*-⁵⁶. Smatramo da je traganje u tom pravcu nepotrebno, jer je areal rasprostiranja teksta sa denotatom 'dim' isključivo balkanski.

2.2.2.2. Na Balkanu je zagonetka sa denotatom 'lasta' struktorno građena na relacijama *gore* ↔ *dole*, u nekim varijantama koje opisuju fizički izgled ptice⁵⁷ i sa dodatnim segmentom 'straga': 'tiganj': 'pamuk': 'makaze'. Osim specifične tročlane strukture ograničene na Balkan (ali ovog puta bez srpskohrvatskih potvrda), tekstove karakterišu grecizmi: *tiganj* i *pamuk*, a turcizam *makaze* javlja se, osim u turskim varijantama, i u jednoj srpskohrvatskoj zagoneci za ovaj denotat — ali drugačije strukture (Obradović 1895:8). Paradigmatski se u srpskohrvatskim varijantama zagonetke javljaju, etimološki primarne za tekst: *nožvice* (Novaković 1877:112), kao u ruskim varijantama: *ножницы* (Mitrofanova 1968:44).

Balkanski tekst zagonetke sa denotatom 'lasta':

Озторе тиган, оздоле памук,
отзади мотовилка, отпреде шило. (али: 'сврака') Stojkova 1970:260

bugarski:

тиган : памук : мотовилка Stojkova 1970:260

arumunski:

tigani : bumbac : foartika Nastev 1980:32

grčki:

τηγανάκι : μπαμπάκι : ψαλίδ Setta 1968:81

turski:

makaze Đukanović i Rajković 1980:94

Izložena lingvistička analiza folklornog teksta potvrđuje poznate rezultate lingvističkog tretmana srpskohrvatskog jezika kao 'delimično balkanizovanog'. Analizom pojedinih tekstova iz korpusa srpskohrvatskih zagonetaka pokazano je prisustvo nekih balkanskih osobina u tekstovima iz areala koji smo nazvali zona folklornih balkanizama. Folklorni balkanizmi prodiru delimično i u druge delove srpskohrvatske jezičke teritorije⁵⁸.

⁵⁵ O statusu antroponima i drugih onima u tekstu zagonetke up. Sikimić 1994a.

⁵⁶ Slovenske zagonetke ove strukture, sa denotatom 'reka', analizira Volocka 1982:87—88.

⁵⁷ Zagonetka za 'lastu' u slovenskom svetu ima nekoliko struktura, najčešći je folklorna formula 'govora na stranim jezicima', takvu strukturu imaju i rumunske varijante, up. Sikimić 1995 § 5.2.3.18. Srpskohrvatske varijante, kao i navedena bugarska, građene su na dve binarne opozicije, npr. *Ozgo jarešina; ozdo janjetina; sprijed šiljak, strag nožvice*. (Novaković 1877:112).

⁵⁸ U ovom smislu up. i: Grickat 1993.

Ovom analizom ponovo je otvoren i problem rumunsko — južnoslovenskih paralela, ovog puta u jeziku folkloru: ako se određene crte ne javljaju u grčkom, albanskom ili turskom jeziku (tekstovi ograničeni samo na rumunski i južnoslovenske jezike), onda ovi modeli tekstova imaju širi areal rasprostiranja u srpskohrvatskom jeziku od tekstova posvedočenih u svim balkanskim jezicima. Međutim, ako su opisane crte karakteristične za sve jezike balkanskog jezičkog saveza, onda se one u srpskohrvatskom jeziku ograničavaju na zonu folklornih balkanizama — proširenu torlačku zonu. Arumunski tekstovi uklapaju se u balkanski jezički savez. Problemi hronologije i centara iradijacije rekonstruisanog teksta i dalje ostaju otvoreni.

LITERATURA I IZVORI⁵⁹

- Adžić, S.
1984 Kletve u gornjoj Hercegovini, *Raskovnik* XI/42, Beograd, 7—9.
- Ajdačić, D.
1992 Kletva u kontekstu žanrova usmene književnosti, *Književna istorija* 24, Beograd, 192—203.
- Aleksov, B.
1966 Narodne zagonetke, *Arhiv SANU*, Ezb 411.
- Basgoz, I., Tietze, A.
1973 *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles*, Berkeley, Los Angeles, London.
- Birnbaum, H.
1966 On Typology, Affinity and Balkan Linguistics, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* IX, Novi Sad, 17—30.
- Буркхарт, Д. И.
1990 Опозиция мужской/женский в балканской модели мира, *Балканские чтения I, Симпозиум по структуре текста*, Москва, 89—92.
- Cioranescu, A.
1966 *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife.
- Цивьян, Т. В.
1977 Повесть конопля: к мифологической интерпретации одного операционного текста, *Славянское и балканское языкознание*, Москва, 306—316.
- Цивьян, Т. В.
1992 О концепте языкового союза и современной балканистике, *Славистические исследования, доклады к XI международному съезду славистов*, Москва, 58—68.
- Cvetanović, V.
1981 Një trajtë studimi krahasues nëpërmjet proverbave serbe dhe shqiptare, *Gjurmime albanologjike, Folklor dhe etnologji* X—1980, Prishtinë, 169—186.
- Durlić, P.
1984 Vlaške zagonetke iz Rudne Glave i okoline, *Razvitak* 2, Zaječar, 97—105.
- Djamo—Diaconiță, L.
1968 Contributions a la parémiologie balkanique, *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes VI, Linguistique*, Sofia, 277—292.
- Denić—Rujanski, Lj. R.
1988 Čitanje uz đašu, *Raskovnik* XIV/51—52, Beograd, 38—42.

⁵⁹ Zbog velikog broja, razrešenje srpskohrvatskih izvora za zagonetke dato je u: Sikimić 1995.

- Dukanović, M., Rajković, Lj.
1980 *Türk bilmeceleri, turske zagonetke*, Beograd
- ERIISI
1971—74 Skok, P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I—IV*, Zagreb.
- ÉSSJa
1974—94 *Этимологический словарь славянских языков*, 1—20, а-мърskнqti, Москва.
- Gavazzi, M.
1978 *Vela i sudbine narodnih tradicija*, Zagreb.
- Gorovci, A.
1898 *Cimiliturile românilor*, București.
- Griekat, I.
1993 O nekim efektima višeslojne miksoglotije na južnoslovenskom zemljištu, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXXVI/1*, Novi Sad, 31—62.
- Hubschmid, J.
1988 Bildhafte Redensarten mit dem Verb für 'brennen' im eurasischen Sprachbereich und das Problem der Sprachbünde, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 225, Band 140, Jahrgang 2, Berlin, 241—255.
- Jouin, J.
1970 Povodom arapskih zagonetaka, *Narodno stvaralaštvo IX/35—36*, Beograd, 113—116.
- Клепникова, Г. П.
1987 Лингвистическое пространство и организация семантических структур (на материале языков карпатобалканской зоны), *Балто-славянские исследования 1985*, Москва, 168—180.
- Klímová-Rychnová, D.
1971 Die Folklore und Migrationsströmungen, *Ethnologia slavica* III, Bratislava, 233—234.
- Koneski, B., V. Nastev, O. Jašar-Nasteva
1978 Interférence au niveau de la langue de la poésie populaire des peuples balkaniques, *Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen, Tome V, Linguistique et littérature*, Athenes, 539—550.
- Левингтон, Г. А.
1977 Из лингвистических комментариев к славянскому обрядовому тексту, *Славянское и балканское языкознание*, Москва, 325—348.
- Mihajlović, V.
1992 *Ime po zapovesti*, Beograd.
- Mitić, S.
1980 Stiške psovke, kletve i blagoslovi, *Raskovnik VII/26*, Beograd, 14—22.
- Митрофанова, В. В.
1968 *Загадки*, Ленинград.
- Nastev, B.
1980 *Angăċitor armăneaște, aromunske zagonetke*, Beograd.
- Niculescu, R.
1991 *Ghicitori*, București.
- Nijlovcanu, I.
1989 *Poezii populare românești II*, București.
- Niketić, M.
1993 Zagonetke, kletve i izrazi nipodaštavanja iz Gruže, *Raskovnik XIX/71—72*, Beograd, 23—37.
- Nikolić, V.
1988 Iz rečnika rabadžija s planine Tare, *Raskovnik XIV/51—52*, Beograd, 43—58.

- Nivičanac, J.
1905 Narodne zagonetke u Nivičanima, *Carigradski glasnik* XI/31, Carigrad.
- Nodilo, N.
1981 *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split.
- Пенушлински, К.
1969 *Пословици и гатанки*, Скопје.
- Petkova-Schick, I., S. Petrova
1985 Zum osmanisch-türkischen Einfluss auf die Balkansprachen, *Studia Slavica Hungarica* 31, Budapest, 357—366.
- REW
1972 Meyer-Lübke, W.: *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- PHGA, Г. А.
1968 ΣΚΙΑΘΟΥ ΛΑΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.
- Sadnik, L.
1953 *Südosteuropäische Rätselstudien*, Gratz—Köln.
- ΣΕΤΤΑ, Δ.
1965 ΑΙΝΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΕΥΒΟΙΑ, ΑΘΗΝΑ.
- Schick, I. P.
1992 Osmanisch-türkische reflexionen in Balkanslawischen unter besonderer Berücksichtigung der Phraseologie und Lexikologie, *Linguistique balkanique* XXXV/1—2, София, 59—66.
- Schick, I.
1994 Der osmanisch-türkische Einfluss auf die Phraseologie der Balkansprachen, *Septième Congrès international d'études du sud-est européen, Rapports*, Athenes, 473—489.
- Sikimić, B.
1994 Neke specifičnosti srpskohrvatskih narodnih zagonetaka prema opšteslovenskom kontekstu, *Južnoslovenski filolog* L, Beograd, 155—168.
- Sikimić, B.
1994a Apelativizacija na materijalu srpskohrvatskih narodnih zagonetaka, *Naučni sastanak slavista u Yukove dane* XXII/2, Beograd, 319—326.
- Sikimić, B.
1995 *Etimologija i male folklorne forme*, Beograd.
- Стойкова, С.
1970 *Български народни гатанки*, София.
- SP
1974—91 *Słownik prasłowiański I—VI, a—e*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- Спространов, К.
1895 Клетви и благослови от Охрид, *Сборник за народни умотворения* XII, София, 246—253.
- Шуберт, Г.
1990 Към „балканизма“ в пословиците на балканските народи, *Български фолклор* XVII/1, София, 84—89.
- Трнави, П., А. Četa,
1981 *Kashelasha shqipe, albanske zagonetke*, Beograd.
- Vasiljević, A.
1894 Kako se u Svrlljgu misli o zmajevima, *Bosanska vila*, Sarajevo, 136—137.
- Волоцкая, З. М.
1982 Некоторые замечания о структуре славянских загадок (на материале болгарских и польских загадок), *Советское славяноведение* 1, Москва, 80—89.

- Волоцкая, З. М.
1983 Лексика болгарских загадок (опыт составления семантического словаря загадок), *Славянское и балканское языкознание, Проблемы лексикологии*, Москва, 187—204.
- Волоцкая, З. М.
1986 К вопросу о прагматическом аспекте категории посессивности (ее роль в организации текста загадки), *Славянское и балканское языкознание, Проблемы диалектологии, Категория посессивности*, Москва, 230—240.
- Zeković, B.
1983 Kletve u Vasojevićima (Crna Gora), *Raskovnik X/38*, Beograd, 41—52.
- Zlatković, D.
1989 Frazeologija straha i nade u pirotskom govoru, *Srpski dijalektološki zbornik XXXV*, Beograd, 179—283.

S u m m a r y

B i l j a n a S i k i m i ć

TOWARD BALKAN TEXT RECONSTRUCTION

Reconstruction of Balkan riddle text and primary riddle solution is possible on the following levels. Reliability of reconstruction on each level is not equal.

1. external Balkanisms — connected with realia
2. internal Balkanisms
 - 2.1. macro level, or: text code
 - 2.1.1. Balkan riddle text models
 - 2.1.2. Balkan innovations into the international riddle models structure
 - 2.1.3. Balkan folklore formulae
 - 2.2. micro level, or: language code
 - 2.2.1. syntactic constructions
 - 2.2.2. lexicon

ЈАСНА ВЛАЈИЋ—ПОПОВИЋ
(Београд)

О НЕКИМ ПСЕУДОГРЕЦИЗМИМА У НОВИЈОЈ СРПСКОХРВАТСКОЈ ЕТИМОЛОШКОЈ ЛИТЕРАТУРИ¹

У раду се предлажу словенске етимологије за сх. лексеме *андрога*, *јандрога*; *бадати* и *коравица* које су досад тумачене као грецизми.

Грчки језик је у прошлости у више махова, мање или више интензивно, директно или посредно, утицао на развој српскохрватског језика. Овај утицај коме никада није било изложено читаво подручје српскохрватског језика, огледа се првенствено у преузимању лексике. Резултат је тај да данас у књижевном језику имамо релативно мали број, али зато углавном коначно дефинисаних грецизама (*босиљак*, *кревет*, *ливада*, *мирис*, *хиљада* итд.) о којима се не може рећи нешто битно другачије или више од онога што већ стоји у *Etimologij-skom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* Петра Скока (Скок 1971—74).

Међутим, у народним говорима, у дијалекатској грађи или у покрајинским збиркама речи из источних крајева Србије или из Приморја (који су били прагови преузимања лексике из грчког језика), и данас се појављују, мада све ређе, нове речи које се не могу објаснити другачије него као позајмљенице из грчког језика.

Осим Скока, грчким позајмљеницама су се у новије време посебно бавили слависти Макс Фасмер (Vasmer 1944) и Иван Поповић (Поповић 1953, Поповић 1955а, Поповић 1955б). Нарочито су интересантна и драгоцене открића грчких сурвивала, често још из античког доба, до којих је, у својим првенствено романистичким истраживањима наше приморске лексике, дошао Војмир Виња².

¹ Ово је непромењена, само технички прилагођена верзија рада који је био прочитан на I југословенском научном скупу о етимологији одржаном у Загребу 4—5. јуна 1987. (види хронику тог скупа у ЈФ XLIV, Београд 1988, 113—115, као и приказ зборника неких радова са тог скупа који у овом броју *Јужнословенског филолога* даје Б. Сикимић).

² Етимолошку библиографију В. Виње чине бројни чланци у домаћим и страним часописима и изванредни двотомни речник *Jadranska fauna. Etimologija i struktura naziva* (Виња 1986).

Проучавајући радове ових аутора наишли смо на неке речи за које су они дали грчку етимологију, мада су оне заправо романског, турског или чак словенског порекла. Посебно су нас занимале ове последње. Овде ћемо се подробније позабавити некима од њих за које сматрамо да имају уверљиву словенску етимологију.

1. андрога, јандрога

Андрога и *јандрога* су називи за морску рибу *Pleuronectes flesus*, var. *italica* која се другачије зове и *иверак* или *плат*. Виња (1967:203—223) их је нашао код ихтиолога Maldiniја и Schreiberа који, нажалост, не наводе где су их тачно забележили. Тако Виња сматра да „ова два и з о л о в а н а назива који се никако не могу објаснити словенским нити романским лингвистичким средствима, и који су сасвим немотивисани у српскохрватском како на пољу садржаја, тако и израза, покрива грчки ихтионим ἀνωδώρας засведочен код Хесихија (ἀνωδώρας: Βριγκος ἢ ἰχθύς)³ (проред наш, Ј. В.—П.). Овакво извођење аутор подупире примером идентичне мотивације код синонимног назива οὐρανοσκόπος за *Uranoscorus scaber*, односно наше *небоглед* (небитно је то што није по среди иста врста рибе, будући да обе имају особине које мотивишу такав назив).

Ова занимљива етимологија могла би да буде тачна да су *андрога* и *јандрога* стварно изоловани називи, а не само релативно, у односу на Приморје. У залеђу тј. дубље на копну *андрога*, *јандрога*, *јендрога*, *јандрек*, *јандрчић*, *јандрчица* су називи за речну рибу *Blicca argyroleuca*, познатију под именом *крупатица*, а *јандруга*, *јандрушница*, *јандужница* и поново *јандрога* за такође речну рибу *Scardinius erythrophthalmus* која се чешће зове *црвенперка* или *црвенокица*⁴. Могуће је да се на једну од ове две врсте односи и *јендога* „врста рибе“.

Оволика бројност и разноликост облика, као и чињеница да сви они потичу дубоко са копна, навели су нас да посумњамо у грчко порекло ових ихтионима и да потражимо решење на другој страни. Најисправније је било прво проверити евентуалне паралеле у другим словенским језицима. Оне постоје већ у слн. *andróga* „Scardinius; Blicca; Sygnanthus“ са варијантама *handróga*, *mandróga*, *mandróhica*, *hadróga*, *dróga*, *dróžica* „Leuciscus“, затим у рус. дијал *андруга*, рус. подкарп. *андрушка* „исто“, пољ. *wzdrega*, *wzdręka*, *zręka* „Scardinius“, чеш. *zruka*, стчеш. *druka* „Scardinius“ које се све изводе од прасл. **rъdr-oga* < **rъdrъ* „црвен“ пошто те рибе имају црвене пеге по телу односно у очима⁵. У прилог овоме говоре и балтичке паралеле. Од исте придевске основе изведени су

³ Не мењајући овај закључак, аутор на другом месту каже да грчку етимологију треба „барем засад прихватити“ (Виња 1986:95—96).

⁴ Све ове облике бележи РСАНУ по наводима М. Хирца, М. Медића и др. Неки од њих нису убицирани, а они који јесу потичу из потока Плитвице, место Врбановец; из Добре, Стативе Доње; Купе у Банији итд. Неки су акцентовани, неки не.

⁵ Bezlaj I:4, Machek 1971:719.

неки називи рибе Scardinius у балтичким језицима: лит. *raudon-spārnis* „краснопёрка“, лет. *raud-spārnis* „id.“ (Коломиец 1983:27)⁶.

У српскохрватском који данас за означавање црвене боје користи континуанте прасл. **čьrtьnъ* ови ихтионими изгубили су везу са синонимном (и старијом) прасл. основом **rьdrъ*⁷ од које је, вероватно још у прасловенско доба, сасвим правилно, додавањем суфикса *-qgъ / -qga*⁸ изведен назив рибе, једне или више врста, која се одликује црвеним пигментом.

На питање о пореклу иницијалног *an-* немамо прецизан одговор, али можемо претпоставити да је развој текао од **rьdr-qga > *rdrq-ga*. Затим је дисимилацијом *r-r > n-r* могао настати облик **ndrqga* који би могао бити основа свих савремених словенских ихтионима. Иницијална консонантска група *ndr-* различито се развијала у разним словенским језицима: у српскохрватском прво у *андр-* које је даље локално варијало на неколико начина: *јандр-*, *јендр-* (у слн. *handr-*, *tandr-* или чак отпада цео тако формиран први слог: *droga*). Мала је вероватноћа да је прасл. **rьdr-qga* дало прасл. **radruga* које би даље, наализацијом, уметањем ирационалног *-н-*, постало *андруга*⁹.

На славистима је да реше овај последњи проблем (као и питање иницијалног *wz-* тј. *z-* у пољском односно чешком и *an-* у рус. дијалектима).

Веза наших речних ихтионима и осталих словенских ихтионима несумњива је не само због паралелне творбе, већ и зато што се ради о истим врстама рибе. Та повезаност практично искључује могућност да су наши морски ихтионими независног, грчког порекла.

Најзад, напомињемо да називи за рибу Scardinius erythrophthalmus показују очекивани развој прасл. *-q-* > сх. *-y-* (*јандруга* и сл.), док они за рибу *Blicca argyroleuca* на том месту следе правила кајкавске и словеначке фонетике: прасл. *-q-* > *-o-* (*андруга* и сл.). Дакле, ови први говоре о старини ових ихтионима на сх. терену, а они други о наслеђивању из кајкавског или преузимању из словеначког, што је због оскудности података о убикацији ових назива тешко прецизно утврдити. Занимљиво је, мада не треба придавати нарочити значај тој чињеници, да се дистрибуција различитих рефлекса прасл. *-q-* поклапа са разликом у врсти рибе, а не са границама дијалекта — тако су

⁶ Још је Махек (1.с.) имао у виду летонски пример.

⁷ Њени ретки трагови чувају се у још неким топонимима и фитонимима, cf. Скок III:165 s.v. *руд*. Више о основи **čьrtьnъ* cf. Скок I:275 s.v. *црн*.

⁸ Више о овим суфиксима који служе управо за стварање деадјектива од назива за боје у терминологији фауне, нпр. прасл. **rьstrqga / *rьstrqgъ* „риба *Salmo trutta morpha fatio*“ < прасл. **rьstrъ* „шарен“ или сх. *црнуз(a)*, *сивуз(a)* „брав тј. свиња црне тј. сиве длаке“ итд., cf. Sławski 1974:67—68.

⁹ Такав развој имао би паралелу у *андрква* < *ардаква* од *родаква*, *ротква* (РСАНУ, s.v. *ардаква*).

нпр. облици *jāndруга* и *jāндрушница* забележени у Карловцу и Крижевцима (облике који показују рефлекс *-o-* преузете нпр. од Арсенијевића, Хирца и Медића немогуће је убицирати).

2. ба́дати

Глагол *ба́дати* „брзо ходати ситним корацима“ (Корчула); „трчати, ићи брзо“ (Дуги Оток) забележио је Виња (1967:213) који га тумачи помоћу грчког глагола βαδίζω „корачати, ходати“ (cf. и прилог βαδίην „корак по корак“)¹⁰.

Дајући горњу етимологију која формално сасвим задовољава, аутор није узео у обзир могућност да се ту ради о домаћој речи. Мислимо на глагол *ба́дати* који поред основног значења „подстицати бадом, бости, боцкати; дирати“, има и пренесено „ићи опрезно као да се ногом боде“¹¹. Значења са Корчуле и Дугог Отока можемо сматрати нијансама овог потоњег (исп. и *набадати*, и експресивно *бадољиги*, *бадрљати*). У етимолошку једнакост ових значења не сумња се ни у SP I:175 који се ослања само на једну, Вукову потврду.

Последње значење из РСАНУ „ићи опрезно као да се ногом боде“ и оно „брзо ходати ситним корацима“ са Корчуле можемо практично изједначити и сматрати их директно изведеним од основног „бости, боцкати“ (у овим случајевима земљу по којој се хода). Из њих се даље лако могло развити оно „трчати, ићи брзо“ са Дугог Отока. Све потврде означавају посебан, на неки начин карактеристичан ход тј. кретање, што је разлог да верујемо да је по среди иста реч¹².

Иако се фонетика и семантика формално не противе тумачењу глагола *ба́дати* на основу гр. βαδίζω¹³, рекли бисмо да је оно тешко прихватљиво не само зато што постоји задовољавајуће домаће решење, већ и зато што није много вероватно да се једна обична реч из свакодневног живота, културно и технички неспецифична, позајмљује (и то посредно, из грчког преко романско-далматског). Најзад, код континуанте грчког глагола пре бисмо очекивали да се основа завршава на *-и-*, него на *-а-* (**бадиги* уместо *бадати*).

¹⁰ Иако аутор то не наглашава, подразумева се да је позногрчко *-β-* постало билабијално далматским посредством (cf. за сличан развој лат. *Vallum* > сх. *Бол*).

¹¹ Ово значење бележи још Вук, а посведочено је и код савремених писаца М. Лалића и И. Г. Ковачића, према РСАНУ.

¹² У међувремену, пар година пошто је овај рад био написан, апсолутно смо се уверили у синкретизам значења „ударати“ и „ходати (на неки посебан начин)“, cf. наш последњи рад на ту тему: Семантика у решавању једног етимолошког проблема, *Научни састанак у Вукове дане 22/2*, Београд 1994, 185—191.

¹³ Када је овај рад прочитан на скупу, В. Виња нам је усмено допунио свој материјал још једним обликом са Корчуле, *бадшикати*, у коме је он видео рефлекс гр. *-ζ-* у сх. суфиксу *-шк-*. Међутим, ми бисмо то радије тумачили као експресивни суфикс *-шк-* (аналогно нпр. *-ушк-* у *ваљати/ваљушкати*, *љуљати/љуљушкати* или *-шк-* у *глигити/глишкати* итд.).

3. коравица

Ихтионим *кòравица* „риба *squalius* Turški Hecke, *Phoxinus laevis*“ (Сињ) код Скока (II:152) је дат само као одредница са горњим значењем, наведена по Вуку, без тумачења. Код Фасмера (1944:83) налазимо објашњење да „es errinert an griech. *κάραβος* ... *καράβις*“ [„морски рак, ја-стог“], уз напомену да је значење побркано. Виња (1967:222) такође помиње ихтионим *кòравница* као континуанту гр. *κάραβος* уз примедбу да „у народном језику никада није постојао такав назив за ајкулу“.

Фасмерово тумачење побуђује сумњу јер не само да је тешко веровати у „бркање“ значења тј. именовање речне рибе по морском раку¹⁴, већ и зато што нас, без обзира на суфикс *-ница* који сам по себи није аргумент за словенско порекло, основа *корав-* већ поузданије наводи на помисао да се ради о домаћој изведеници од *кòра* „*crusta, squama*“.

Тако у РСАНУ налазимо да је *кòравница* 1. зоол. а) клен (Сињ, Вук Рј.; Цетина); слатководна риба *Phoxinus laevis*, укља, укљева“. Како је укљева карактеристична (и економски занимљива) управо због својих љусака¹⁵, сасвим је вероватно да су оне, тј. корава површина тела рибе биле пресудан моменат при стварању назива *риба са кором* > *корава риба* > *коравница*. Изгледа да је Фасмерово тумачење и Вињу завело на погрешан пут, што би се могло закључити из његове примедбе да „није постојао такав назив за ајкулу“. Објашњење које доноси Вук, „*squalius, Turški*“ није требало изједначавати са *squalus* „морски пас, ајкула“ (која највероватније и не залази у Цетину до Сиња).

Догодило се, изгледа, да је у очекивању сложеног решења изостало једноставно препознавање, у именици *squalius* изведеној од придева *squalus* „храпав“, управо дословног еквивалента сх. ихтионима *кòравница*. Ови називи независно су настали у сх. народном говору и у научној систематизацији, а оба су снажно мотивисана изгледом укљеве.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bezljaj, F.
1977—82 *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I—II, A—O, Ljubljana.
ЭССЯ
1974—94 *Этимологический словарь славянских языков*, 1—20, А—*мъ̀рскнѡти, Москва.
Коломнец, В. Т.
1983 *Происхождение общеславянских названий рыб*, К IX Международному съезду славистов, Киев.
- Machek, V.
1971 *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.

¹⁴ Овде имамо у виду „... одавна утврђену чињеницу да се све што је морско назива према копненом ... Дакле, *terrestria* → *marina*, а само изнимно *marina* → *terrestria*“ (Виња 1978:4).

¹⁵ „Од њених се љусака израђују лажни бисери... изванредно слични правима... Шупља стаклена зрна се пуне ситно туцаним сребрнатим прахом рибљих љусака.“ (А. Е. Брем, *Живот животиња*, s.v. *укљева*.)

- Поповић, И.
1953 Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, *Зборник радова С.А.Н.* XXXVI, Византолошки институт, књ. 2, Београд, 199—233.
- Поповић, И.
1955а Грчко-српске лингвистичке студије II — Грчке позајмице у савременом српскохрватском језику, *Зборник радова С.А.Н.*, XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, 111—115.
- Поповић, И.
1955б Грчко-српске лингвистичке студије III — Проблем хронологије византских и новогрчких позајмица у српском језику, *Зборник радова С.А.Н.* XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, 117—157.
- РСАНУ
1959—89 *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* I—XIV, А—недогруо, Београд.
- Skok, P.
1971—74 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—IV, Zagreb.
- SP
1974—91 *Słownik prasłowiański* I—VI, A—E, Wrocław.
- Slawski, F.
1974 Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego u: SP I, 43—141.
- Vasmer, M.
1944 *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1944, Philosophisch-historische Klasse, Nr. 3., Berlin.
- Vinja, V.
1967 Le Grec et le Dalmate, *Zeitschrift für Balkanologie*, Jahrgang V, Heft 2, Wiesbaden, 203—223.
- Vinja, V.
1978 Antroponimi u ihtionimiji, *Onomastica Jugoslavica* 7, Zagreb, 3—25.
- Vinja, V.
1986 *Jadranska fauna. Etimologija i struktura naziva* I—II, JAZU i „Logos“, Split.

Summary

Jasna Vlajić—Popović

ON SOME PSEUDOGRECISMS IN RECENT SERBO-CROATIAN ETYMOLOGICAL LITERATURE

The paper offers new Slavic Etymologies for a few SCr. words which were hitherto considered Grecisms:

1. Maritime ichthyonyms *androga*, *jàndroga* „Pleuronectes flesus“ are related to a number of similar freshwater ones, *jàndroga*, *jàndrčić*, etc. and then interpreted as continuations of Psl. *rǫdroga*, rather than loans from Gk. ἀνωδόρκας.

2. The provincial verb *bádati* „to walk quickly making small steps“ is related to the domestic one *bádati* „to prick“, and not to Gk. βαδίζω.

3. Freshwater ichthyonym *kòravica* is much more likely to be a derivative of SCr. *kòra* „crust, skin“ than a loan from Gk. κάραβος, καρπίς.

MARTA BJELETIĆ
(Beograd)

TURCIZMI U SRPSKOHRVATSKOJ TERMINOLOGIJI SRODSTVA*

Rad se zasniva na semantičkoj analizi turcizama u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva. Navode se i balkanske paralele analiziranih termina.

„... i prošlost i sadašnjost naše zemlje,
našega naroda i njegovih kulturnih teko-
vina biće samo onda jasne kad se Turci
i ono što je njihovo do sitnica prouče.“

(Tihomir Đorđević)

Predmet ovog rada su turcizmi u oblasti rodbinske terminologije srpskohrvatskog jezika, pri čemu se u obzir uzimaju samo reči iz osmanskog turskog. Navedene reči se posmatraju sa semantičkog aspekta, odnosno utvrđuje se da li je i do kakvih promena došlo u značenju turskih pozajmljenica u odnosu na turske modele. Ovde odmah moramo ukazati na uslovnost naših rezultata zbog nepostojanja istorijskog turskog rečnika ili bar dijalekatskog rečnika zapadno-rumelijskih govora koji su bili osnovni izvor srpskohrvatskih turcizama. Od turskih rečnika koristili smo *Redhouse* 1988 i SDD i DS koji, iako dijalekatski, ne uzimaju u obzir turske govore na Balkanu¹. Zbog toga smo bili primorani, iako svesni da se time dobija ne sasvim precizna slika razmatranog problema, da značenja srpskohrvatskih turcizama upoređujemo sa značenjima odgovarajućih reči u savremenom turskom jeziku. U potrazi za semantikom posegnuli smo i za etimološkim rečnikom turskih jezika (Севортян 1974—1989) u kojem se daje iscrpan pregled značenja leksema u svim turskim jezicima. Međutim, mi ne možemo pouzdano utvrditi koje konkretno značenje je imala turska reč kada je preuzeta u srpskohrvatski jezik. Takođe ne možemo pratiti dalji semantički razvoj pozajmljenice, odnosno kako su se (i da li su) značenja hronološki smenjivala. Bez uvida u istorijsku semantiku kako turske tako i srpskohrvatske leksike možemo dati samo uopštenu sliku semantičkih pomaka ostvarenih u ovoj sferi leksike.

* Ovo je proširena verzija referata podnetog na VII balkanološkom kongresu (Solun, 29. 08. — 04. 09. 1994.), pod naslovom: Турцизмы в сербскохорватской терминологии родства и свойства.

¹ Detaljnije o problemima proučavanja turcizama u sh. jeziku v. Стаховский 1965.

Kako u većini balkanskih jezika postoje ekvivalenti srpskohrvatskih turcizama, najčešće preuzeti iz istih govora i u isto vreme, i kako u većini slučajeva imaju sličan fonetski lik i ista ili malo izmenjena značenja², u radu navodimo i balkanske paralele analiziranih srpskohrvatskih turcizama, u meri u kojoj nam to dozvoljavaju raspoloživi izvori ostalih balkanskih jezika.

Iako je težište rada na semantici, nije se moglo izbeći uvođenje etimološkog kriterijuma s obzirom na postojanje spornih, nerazjašnjenih i pogrešno protumačenih termina³.

Uzimamo u razmatranje samo osnovne reči a ne i njihove sh. izvedenice tipa: *amidžinica*, *daiđić*, *halična* itd. Time bi se višestruko uvećao prezentirani korpus, a one i nisu neposredan predmet našeg interesovanja, jer kao takve ne postoje u turskom jeziku. Izuzetak pravimo samo kada su u pitanju termini za obraćanje, tj. analiziramo i srpskohrvatske izvedenice (najčešće oblike ženskog roda), jer kod ove grupe termina u obzir treba uzeti i vrlo izraženu sociolingvističku dimenziju.

Među turcizmima u oblasti terminologije srodstva uočavaju se tri osnovne grupe.

U sastav prve ulaze termini koji i u turskom jeziku pripadaju sferi rodbinske terminologije. Ovoj grupi pripadaju uglavnom nominacioni termini⁴. U grupi se izdvajaju dva sloja.

Prvi čine termini koji su preuzeli sva ili samo neka značenja svojih turskih modela:

— sh. *amidža* „stric; čika (pri obraćanju starijem čoveku)”⁵ prema tur. *amca* „stric (u familijarnoj upotrebi prilikom obraćanja starijem čoveku)” (Redhouse 1988:56)⁶, tur. dij. *amca*, *amuca* „isto” (DS:238, 239). Upor. mak. *adžo* „stric” (Hendriks 1976:251); bug. *амуджа* „bratučed; stric; stariji brat” (ПБЕ); alb. *axhë*, *mixhë* „stric, čiča; čika, striko” (FShS, Çabej 1988:118); rum. *miğ* „stric” (Scurtu 1966:134).

— sh. *arətluk* „posestrimstvo” prema tur. dij. *aratlık* „prijatelj, drug, ahretlik” (DS:300). Upor. bug. *аратлик*, *аретлик* „prijatelj, pobratim” (ПРОДД). Kao izvorište bugarske reči (БЕР 1:14) uzima se tur. *ahretlik* „usvojeno

² Upor. Стаховский 1965:58.

³ Ovom prilikom po strani ostavljamo reduplikacije *dada* „otac; majka; starija sestra; tetka”, *deda* „deda”, *lala* „otac; stariji brat; stric”, *nana* „majka; baba” koje jedni smatraju turcizmima (Knežević 1962, Škaljić 1979), drugi — slovenskom leksikom (SP, ЭССЯ), a treći (Skok) se ne opredeljuju između ove dve mogućnosti, smatrajući obe podjednako verovatnim.

⁴ Za ovo razmatranje je relevantna podela termina srodstva na nominacione termine i termine za obraćanje, v. Bjeletić 1994:200.

⁵ Ako nije drugačije naznačeno, primer je iz RSANU.

⁶ O etimologiji sh. termina v. Skok s.v. *amidža*; Škaljić 1979:71, 94; Knežević 1962:32; Mollova 1982:49; Stachowski 1967:14.

⁷ „Ahretl’k je posestrimstvo. Kad dve Turkinje žive u osobitom prijateljstvu, one se posestrime na onaj isti način, kao što rekoso da čine muški kad se pobratime. Od tada one zovu jedna drugu: Ahretl’k ili Ahretl’k mori!” Niš—Skoplje (Đorđević 1984:203).

siroče odgojeno kao sluga; ono što se odnosi na onaj (drugi) svet“ (Redhouse 1988:28). Međutim Molova, razmatrajući i bugarske i srpskohrvatske potvrde, a polazeći od semantike naše reči, nalazi njihovo izvorište u obliku staroturskog zapadnog dijalekta *āratluq/āratluk, āratlik, ārālik/ārellik* „večno prijateljstvo između devojaka ili žena koje su postale *arat*“ (Mollova 1982:53—54). Ako bi se ovo tumačenje i moglo prihvatiti za srpskohrvatsku reč, semantika i fonetika govore u prilog tur. dij. *aratlik* kao izvoru bugarskog termina.

— sh. *badžanak* v. pašenog „muž ženine sestre“ prema tur. *bacanak* „muž ženine sestre“ (Redhouse 1988:116)⁸, „šurak, dever“ (Севортян 1978:24—25). Upor. mak. *bačanak* „pašenog“ (PMJ); bug. *баджанак* „isto“ (РБЕ, БЕР 1:25); gr. *ματτζανάκησ* „isto“ (ΗΓΡС); alb. *baxhanak* „isto“ (FShS, Çabej 1988:185); rum. (arum.) *bîginac*, (meglum.) *băginac, bădzănac, bădzinac* „isto“ (Scurtu 1966:209).

— sh. *burazer* „brat“ prema tur. *birader* „brat; stari družе (u vokativu)“ (Redhouse 1988:182)⁹. Upor. gr. *μ(ου)ραζέρης* „pobratim“ (ΗΓΡС); alb. *birazer* (Krajni 1968:882)¹⁰.

— sh. *dăidža* „materin brat, ujak“ prema tur. *dayı* „ujak (u familijarnoј upotrebi prilikom obraćanja stariјem gospodinu)“ (Redhouse 1988:276)¹¹. Upor. bug. *даня* „ujak“, *дајчо* „isto“ (РБЕ, БЕР 1:314); alb. *dajë* „isto“ (FShS, Çabej 1989:153); rum. (meglum.) *daiă* „isto“ (Scurtu 1966:134).

— sh. *đuvègija* „momak za ženidbu, mladoženja; muž, suprug“ prema tur. dij. *güvegi* „zet, mladoženja“ (DS:2239) u kome se čuva suglasnik *g* u osnovi, za razliku od književnog oblika *güvey, güveyi* „isto“ (Redhouse 1988:426)¹², gde se to *g* izgubilo. Sevortjan navodi još i značenja: „mladi muž; oženjen muškarac“ (Севортян 1980:43—46). Upor. bug. *гюве, гювьо* „zet, sestrin muž“ (Родопи, passim).

— sh. *hanuma* v. *hanuma* „gospođa, dama; žena, supruga“ prema tur. *hanım* „gospođa, dama; žena; *iza imena* gđa., gđica.; supruga; domaćica“ (Redhouse 1988:447)¹³. Upor. mak. *анама, анамка, анка* „v. *hanuma*“ (PMJ); bug. *ханъма* „udata Turkinja, kaduna, bula“ (Геров); gr. *χανούμ* „hanuma, gospođa (obraćanje Turkinji)“ (ΗΓΡС); alb. *hanëmë* „gospođa“ (FGJSSh); rum. *hanîmă* „otmena gospođa, plemkinja kod Turaka“ (Tiktin II:280).

— sh. *inda* „zaova“ (Leskovac, Mitrović 1984:124)¹⁴ prema tur. dij. *inge* (DS:2542) = tur. *yenge* „a woman’s sister-in-law; starija žena koja pomaže mladoј i prati je“ (Redhouse 1988:1252)¹⁵, „žena stariјeg brata ili rođaka /strica, ujaka/

⁸ O etimologiji v. Skok s.v. *bădženăk*. Ostale varijante u sh. jeziku: *badžanok, badženak, badžanog*.

⁹ O etimologiji v. Skok s.v. *brăt*; Skok 1937—38:189; Škaljić 1979:154; Knežević 1962:66.

¹⁰ U izvoru nije navedeno značenje termina.

¹¹ O etimologiji v. Skok s.v. *dăidža*; Škaljić 1979:204; Knežević 1962:96.

¹² O etimologiji v. Skok s.v. *đuvègija*; Stachowski 1963:159.

¹³ O etimologiji v. Skok s.v. *hân*¹; Škaljić 1979:311; Knežević 1962:142. Ostale varijante u sh. jeziku: *anama, anoma, hanuma*.

¹⁴ Ostale varijante u sh. jeziku (sa značenјem „deveruša“): *enga, enda, jenga, jenda, jenjga*.

¹⁵ Ovde iz definicije nije jasno da li je u pitanju snaha, jetrva ili zaova, jer su sva ta značenja sadržana u pojmu *sister-in-law*. Interesantno je da SDD:1514 (s.v. *yenge*) uopšte ne navodi „rodbinsko“

prema mladim rođacima muža; žena koja prati mladu u mladoženjin dom“ (Севортян 1989:189—190). Upor. bug. *инге* „strina“, *ингя* „starija jetrva“ (БЕР 2:76).

— sh. *kàin* „ženin brat, šurak“ prema tur. *kayın* „brother-in-law“ (Redhouse 1988:624)¹⁶. Upor. bug. *каина* „zaova“, *каинчо* „šurak“ (БЕР 2:143).

— sh. *karâbet* „srodstvo, srodništvo“ prema tur. *karabet* „srodstvo, rodbina; bliskost“ (Redhouse 1988:602).

Drugi sloj čine termini koji su delimično ili potpuno izmenili značenja svojih turskih modela, tj. ili su preuzetim izvornim značenjima dodali nova ili su razvili potpuno drugačija značenja od izvornih:

— sh. *akrêba*, *ekrêba* „rodbina, porodica, svojta; onaj koji je iz dobre porodice“; *kreba* „uža porodica čoveka sa ženom i decom“ (Imljani, Pavković 1962:121) prema tur. *akraba* „rođak; rodbina“ (Redhouse 1988:38)¹⁷. Značenje „onaj koji je iz dobre porodice“ razvilo se sekundarno verovatno pod uticajem sinonimnih izvedenica: *kolenović*, *kućić*, *odžaković*, *sojević*. . . . Upor. alb. *akraba* „arh. rodbina, svojta, akreba“ (FShS, Çabej 1988:29).

— sh. *bâba* „otac; poočim; ded; svekar; tast; naziv za starijeg muškarca u porodici“ prema tur. *baba* „otac; stariji, poštovanja vredan čovek; deda“ (Redhouse 1988:114—115)¹⁸. Sem izvornih značenja „otac“ i „deda“ u sh. jeziku su se razvila i značenja „poočim“, „svekar“ i „tast“. Ovde su u pitanju najverovatnije termini za obraćanje, jer je kod njih uobičajena upotreba naziva za oca pri obraćanju svim pomenutim srođnicima. Upor. mak. *баба* „arh. otac, babo“ (PMJ); bug. *баба* „obraćanje ocu“ (ПБЕ, БЕР 1:23); gr. *μπαιπάς* „tata, otac“ (НГРС); alb. *baba*, *babë* „otac“ (FShS, Çabej 1988:119); rum. *baba* „otac“ (Scurtu 1966:20).

— sh. *bâlgaza* „svastika; snaha“ prema tur. *baldız* „svastika“ (Redhouse 1988:127)¹⁹, „svastika; mlađa svastika; zaova“ (Севортян 1978:53—54). Pored izvornog značenja, u sh. jeziku se razvilo i novo značenje „snaha“. Upor. mak. *балдаза* „svastika“ (Koneski, Vidoeski, Jašar-Nasteva 1968:523); bug. *балдъза* „isto“ (ПБЕ).

— sh. *bika* „majka; žena, devojka kod muslimana; kćer“ prema tur. *bike* „gospođa; porodica; supruga; zaova, svastika“ (SDD:205; Севортян 1978:134—135)²⁰. Kod ove reči nema poklapanja između tur. izvora i sh. ekviva-

značenje, ali beleži fonetski bliži oblik *inge* (SDD:792). O etimologiji v. Skok s.v. *jëndija*; Škaljić 1979:368; Knežević 1962:168.

¹⁶ Iz definicije značenja ne vidi se da li u turskom reč označava šuraka, devera, svaka ili pašenoga, jer su sva ova značenja sadržana u terminu *brother-in-law*. O etimologiji v. Skok s.v. *kàin*; Škaljić 1979:382; Knežević 1962:175.

¹⁷ O etimologiji v. Skok 1937—38:346; Škaljić 1979:79; Knežević 1962:27; Mollova 1982:44.

¹⁸ S.vv. *baba* 1. i *baba* 5. O etimologiji v. Skok s.v. *bâba*, Škaljić 1979:109; Knežević 1962:41.

¹⁹ O etimologiji v. Škaljić 1979:118; Knežević 1962:45. Ostale varijante ovog termina u sh. jeziku: *baldaza*, *balduza* (RSANU), *balteza* (Vasojević, Stijović 1990:132), *balg'za* (Piro, Živković 1987:5), *baldeza* (Mirković, Vujović 1969:81), *b'ldiza* (Leskovac, Mitrović 1984:17).

²⁰ Skok s.v. *bika* smatra da je reč tamnog postanja i navodi rum. *bică* istog značenja. Međutim, ni Tiktin (s.v. *bic*) nema rešenje. Reč nije registrovana ni u: Škaljić 1979 ni u: Knežević 1962. Kako areal imenice (Bosna) upućuje na moguće tursko poreklo, mi smo je doveli u vezu sa gorepomenutom turskom rečju.

lenta ni kod „nerodbinskih“ ni kod „rodbinskih“ značenja. Ona je razvila potpuno nova značenja, nesvojstvena turskom modelu. Upor. rum. *bîc* „otac“, *bică* „majka“ (Tiktin I:334).

— sh. *bûla* „muslimanska žena; strina, ujna; naziv koji iz milošte daje mlada jetrvi ili zaova snasi; učiteljica ženske dece u osnovnoj školi (mektebu)“ prema tur. *bula* prov. „starija sestra“ (Redhouse 1988:199)²¹, „tetkin sin; starija sestra“ (SDD:230); „snaha, zaova, stric, ujna“ (DS:784). Mogući izvori sh. termina su još i tur. *bullâ* „gospođa, gospođica; starija sestra; baba; zaova; majčina sestra“ (SDD:231); „žena starijeg brata, gospođa, žena“ (DS:789); *bola* prov. „strina“ (Redhouse 1988:190), „očeva sestra“ (SDD:217); *böle* prov. „cousin“ (Redhouse 1988:195)²², „dete majčine sestre; stričevo dete; dete očeve sestre; bratovo dete; majčina sestra“ (SDD:225), *billa* „starija sestra; gospođa“ (SDD:200). Kao specifično turska, Sevortjan navodi sledeća značenja: „tetka sa majčine ili očeve strane; bratova žena, snaha; strina; ujna; stric; ujak“ (Севортян 1978:217—219). Od „rodbinskih“ značenja u srpskohrvatski su preuzeta samo značenja „strina“ i „ujna“. Reč se koristi i kao termin za obraćanje među srodnicama, a razvila je i „nerodbinska“ značenja (kojih nema u turskom). Upor. mak. *була* „bula“ (PMJ); bug. *була* „Turkinja koja pokriva lice i glavu feredžom, kaduna, hanuma“ (РБЕ, БЕР 1:88); alb. *bullë* „bula, muslimanska žena“ (FShS, Çabej 1988:367); rum. *bulă* „Turkinja; aljkavuša“ (Tiktin I:395).

— sh. *čiča* „stariji čovek, starac; očev brat, stric“ (RMS); „otac“ (Lovra, Mijatović 1983:175; Mrče, Radić 1990:62) prema tur. *çiçe* prov. „aunt“ (Redhouse 1988:253)²³; tur. dij. *çice* „starija sestra; tetka“ (DS:1203) ili *çice* „tetka, majčina sestra; starija sestra; zaova; tetka, očeva sestra“ (SDD:347) ili *cice* „baba, starija sestra, tetka, deveruša, zaova, sestra“ (SDD:271) i *cici* „starija sestra, tetka, deveruša, jetrva, novodovedena mlada“ (SDD:272); „stric“ (DS:958). Termin *čiča* smatra se balkanskim turcizmom²⁴. Međutim, ima i mišljenja da je u pitanju slovenska reč²⁵. Ukoliko se zaista radi o turcizmu, vrlo je zanimljivo to što se skoro sva značenja (osim značenja „stric“) potencijalnih izvora našeg termina odnose na ženske srodnike, dok u srpskohrvatskom jeziku termin označava isključivo muškarce. S druge strane, to usamljeno dijalekatsko značenje je upravo ono koje se javlja u našem jeziku. Pitanje je da li je ono moglo biti poznato nosiocima srpskohrvatskog jezika. Ukoliko to nije bio slučaj, ovo potpuno semantičko razilaženje može biti indikativno za utvrđivanje konačne etimologije termina. Upor. mak. *чичо*, *чичко* „stric; stariji poznat čovek uz ime; obraćanje starijem čoveku“ (PMJ); bug. *чичо* „stric“, *чича* „strina“; obraćanje starijoj jetrvi“ (Родопи, passim); rum. *ciuce*

²¹ O etimologiji v. Skok s.v. *bûla*¹; Škaljić 1979:153; Knežević 1962:65, a o bug. *була* v. Бернар 1982:306—308.

²² Iz engleskog prevoda ne znamo da li je u pitanju značenje „bratić“, „bratućed“, „sestričina“, „bratućeda“, „rodak“ ili „rodaka“, jer su sva ona sadržana u pojmu *cousin*.

²³ Ne znamo da li je u pitanju značenje „tetka“, „ujna“ ili „strina“ jer se sva ona sadrže u pojmu *aunt*.

²⁴ Skok s.v. *čiča*; Knežević 1962:62.

²⁵ Šaur 1975:73—74; БЕР s.v. *додa*.

(*ciuićā*) „stariji brat“, (meglrum.) *čiči, ciciā, čiča, tsitsā* „stric“ (Scurtu 1966:121, 133, 134).

— sh. *ēba* „mati oca ili majke; pomajka²⁶; majka; babica, primalja“ prema tur. *ebe* „babica, primalja; prov. baba“ (Redhouse 1988:323), „majčina majka, očeva majka, baba; majčina sestra; obraćanje majci, babi ili starijoj sestri; prababa; starija sestra“ (SDD:501; Севортян 1974:220—222)²⁷. Na našem terenu postojećim značenjima dodato je novo: „pomajka“.

— sh. *āla* v. hala „tetka, strina, ujna“ (samo kod muslimana) prema tur. *hala, hale* „tetka, očeva sestra“ (Redhouse 1988:438)²⁸. Turcizam *hala* je u nekim govorima, npr. kod Mrkovića (Vujović 1969:82), u Janjevu²⁹ i Mostaru (Milas 1903:83), zadržao svoje izvorno, izdiferencirano značenje „tetka, očeva sestra“³⁰ (nasuprot *teza* „tetka, majčina sestra“, v. dalje), dok je u ostalima povećao broj designata na koje se odnosi (pa otuda takva definicija u RSANU). Interesantno je da u bugarskom termin *але, хала* ima i značenje upravo suprotno od onog u turskom, tj. „majčina sestra“ (Георгиева, Москова, Радева 1971, karta br. 2), a sreće se i značenje: „zaova“ (Родоли, passim). Upor. i alb. *hallë* „teta, tetka (očeva sestra)“ (FShS).

— sh. *ama, hama* „majka“ (Hercegovina, Zovko 1902:369, 372); *hāma* „mati; baka; svekrva“ (Škaljić 1979:307), „maćeha“ (Smailović 1966—67:50). Škaljić ovaj oblik izvodi iz *hanuma*. Međutim, kad je u pitanju oblik bez inicijalnog *h*, treba uzeti u obzir i tur. dijalekt. *amma* „baba“ (DS:235) ili *ame* „tetka“ (DS:238) kao moguće izvorište.

— sh. *kārdāš* „drug, prijatelj“; *kardāš* „drug, pobratim“ (Leskovac, Mitrović 1984:143) prema tur. *kardaş* „brat ili sestra, braća i sestre“ (Redhouse 1988:606)³¹. Ova reč u turskom pripada oblasti rodbinske terminologije, a u sh. jeziku je razvila značenje koje je van te sfere. Upor. mak. *кардаш* „razg. kardaš, drug, brat“ (PMJ); bug. *кардаш* „brat, pobratim“ (ПРОДД, БЕР 2:245); gr. *καρντάσης* „brat; prijatelj, drug“ (ΗΓΡС); rum. *cardaş* „drugar“ (Tiktin I:442).

— sh. *mōna* „naziv koji daje dete majci, snaha zaovi, mlađa jetrva starijoj; žena koja se pravi preterano pametna, mudrijašica“ prema tur. *mona* „baba“ (SDD:1068)³². Izvorno značenje je u sh. jeziku zamenjeno drugim, novim „rodbinskim“ značenjima, verovatno zato što se ovaj termin koristi pretežno u obraćanju. Sekundarno se razvilo i pejorativno značenje koje potpuno izlazi izvan sfere rodbinske terminologije.

²⁶ Ovdje se misli na ženu koja doji tuđe dete. Pored naziva *pomajka, baba, nana, majka*, u Bosni se koristi i naziv *eba, ebejka*, iako je originalni turski naziv *sud-anasi* (Hercegovina) ili *sut-ana* (Đevdelija) (Filipović 1991:443).

²⁷ O etimologiji v. Škaljić 1979:261; Knežević 1962:148.

²⁸ O etimologiji v. Skok s.v. *āla*³; Škaljić 1979:303; Knežević 1962:28.

²⁹ Podatak je iz Upitnika za srpskohrvatski/hrvatskosrpski dijalektološki atlas.

³⁰ Postoje mišljenja da je termin u staroturskom označavao i očevu i majčinu sestru, v. Mollova 1982:45.

³¹ O etimologiji v. Skok s.v. *kārdāš*; Škaljić 1979:397; Knežević 1962:184.

³² Etimologija ovog termina dosad nije razmatrana.

— sh. *téza* „isto što tetka“ (RJAZU) prema tur. *teyze* „tetka, majčina sestra“ (Redhouse 1988:1169)³³. Ovdje je situacija ista kao i kod termina *hala*, tj. u nekim govorima (Mrkovići, Janjevo) termin je zadržao svoje izvorno značenje „tetka, majčina sestra“ dok je u drugim govorima, verovatno pod uticajem domaćeg, neizdiferenciranog termina *tetka*, proširio značenje obuhvativši i očevu sestru i tako neutralisao izvornu semantičku diferencijaciju³⁴. Upor. bug. *teŷza, teze, teska, tiza* „tetka, zaova“ (Родопа, passim); alb. *teze* „tetka, teta, majčina sestra“ (FShS).

Drugu grupu sačinjavaju turcizmi koji u turskom ne pripadaju rodbinskoj terminologiji, a u srpskohrvatskom se koriste uglavnom pri obraćanju različitim srođnicima, pa tako ni ovdje nisu termini u pravom smislu te reči:

— sh. *bëgovica* „ime odmila koje novodovedena mlada daje mladoj ženskoj osobi u kući“ prema tur. *bey* „plemić; *iza imena* gospodin; princ, vladar, poglavica; vođa, glava, gospodar; ugledan seoski plemić“ (Redhouse 1988:164; Севортян 1978:97—101)³⁵. Upor. mak. *beg* „beg“, *bëgovica* „begovica, beginica, beginja“ (PMJ); bug. *beŷ, beg* „krupan velikoposjednik ili upravitelj varošice u Otomanskoj imperiji“ (БЕР 1:40); gr. *μπέης* „beg (titula); tiranin, despot; gospodin, onaj koji živi gospodski“ (НГРС); alb. *beg, bej* „ist. beg, bej“ (FShS, Çabej 1988:191); rum. *bei* „isto“ (Tiktin I:312).

— sh. *čata* „ime odmila koje mlada daje susedima svoga novog doma“ (RSANU s.v. *karavèzija*) prema tur. *kâtib, kâtîp* „činovnik, pisar, blagajnik; pisac“ (Redhouse 1988:618—619)³⁶. Upor. mak. *katip, arh.* „pisar“ (PMJ); bug. *кѧтѧб* „isto“ (БЕР 3:260); alb. *qatip* „zast. çatip, administrativni činovnik, pisar“ (FShS); rum. *chiatip* „isto“ (Tiktin I:513).

— sh. *dèlija* „naziv kojim nevesta oslovljava nekog od mladih muškaraca iz mladoženjinog roda“; *dèlîmka* „naziv kojim nevesta oslovljava devojku ili žensko dete iz mladoženjinog roda“ prema tur. *deli* „hrabar, herojski; štetan, jak, snažan“ (Redhouse 1988:280)³⁷. Upor. mak. *delija* „delija; mlad, bujan čovek; junak“ (PMJ); bug. *delija* „neobuzdan čovek, luda glava“ (ПРОДД, БЕР 1:336); gr. *ντελής* „lud, sumanut; snažan vetar“ (НГРС); alb. *deli* „hrabar, junačan, smeo,

³³ O etimologiji v. Skok s.v. *téza*!; Škaljić 1979:616; Knežević 1962:328.

³⁴ Još o tome v. Bjeletić 199:202, 204.

³⁵ Osnovno značenje reči u sh. jeziku je: „begova žena“, a oblika muškog roda *beg*: „titula muslimanskog vlastelina, plemića, velikog posednika“. O etimologiji v. Skok s.v. *bëg*; Škaljić 1979:129; Knežević 1962:52; Stachowski 1963:157; Стаховский 1965:63—64.

³⁶ Osnovno značenje u sh. jeziku je: *çatib, çatîp* „administrativni činovnik, pisar“ (RMS). O etimologiji v. Skok s.v. *çatîp*; Škaljić 1979:185; Knežević 1962:84.

³⁷ U rečniku se navode dve odrednice: *deli* 1. — pored gorenavedenih značenja za koja smatramo da su ih govornici sh. jezika imali u vidu koristeći reč pri obraćanju srođnicima, u turskom postoje i sledeća značenja: „lud, ludak, budala, idiot; besan, manijak; mahnit, divalj; ekscentričan, hirovit; blesav, nepromišljen; nagao, smeo“ i *deli* 2. „ist. neredovni pripadnik konjičke evidencije“. Ostala značenja oblika *delija* u sh. jeziku su: „pripadnik nekog roda vojske u turskoj carevini; smeo, hrabar čovek, junak, junačina; krupan čovek, ljudina, gorostas; telesno lepo razvijen i naočit muškarac; kicoš, gizdavac“. O etimologiji v. Skok s.v. *dèli*; Škaljić 1979:210; Knežević 1962:99.

silovit, neustrašiv, deli; vrstan, čestit, valjan“ (FShS, Čabej 1989:188); rum. *deliu* „lud, divalj; naziv turske konjičke čete“ (Tiktin II:27).

— sh. *dilber* „nadimak iz milošte muškom srodniku“; *dilberka* „nadimak iz milošte ženskoj osobi“ prema tur. *dilber* „lepa žena, draga“ (Redhouse 1988:298)³⁸. Upor. mak. *дилбер* „(nar. poez. ubav, drag, gizdav) dilber“ (PMJ); bug. *дилбер* „lep, divan“ (ПРОДД, БЕР 1:389).

— sh. *aznādārka* hip. „ime odmila“ (Ovako novodovedene mlade predevaju imena čeljadna . . . omladini ženskoj *aznadarka*, *ađutanka*) prema tur. *hazinedar* „ist. blagajnik“ (Redhouse 1988:470)³⁹. Upor. mak. *азнар*, *азнатар* „arh. haznadar, blagajnik“ (PMJ); bug. *хазнатар*, *хазнадар* „isto“ (Геров); rum. *haznatar* „isto“ (Tiktin II:287).

— sh. *kadivica*, *kādtvka* „nadimak koji novodovedena mlada daje mlađoj ženi u kući“ prema tur. *kadife* „baršun“ (Redhouse 1988:577)⁴⁰. Upor. bug. *кадиџе* „biljka, crveni štir, *Amaranthus paniculatus*“ (БЕР 2:131); gr. *κατιφές* „baršun“ (ΗΓРС); alb. *kadife* „kadifa, svilena baršunasta tkanina“ (FShS); rum. *catifea* „somot, kadifa“ (Tiktin I:454).

— *karāvīljka* „ime odmila koje snaha daje zaovi“⁴¹ prema tur. *karanfil* „baštenski karanfil, klinčić, bot. *Dianthus plumarius*“ (Redhouse 1988:604)⁴². Upor. bug. *каравиль* „cvet karanfil“ (БЕР 2:230).

— sh. *spāho* „nadimak djevera u Risnu u Boci“ (RJAZU) prema tur. *sipahi* „ist. konjanik (vlasnik lena u viteškoj službi), spahija; učeno onaj koji pripada vojsci“ (Redhouse 1988:1021)⁴³. Upor. mak. *спања* „ist. turski feudalni konjanik; turski feudalac, veliki zemljoposjednik“ (PMJ); bug. *спахня* „nekadašnji konjanik; vladalac nad selima i zemljom u tursko vreme“ (ПРОДД); gr. *σπαχής* „konjanik, jahač, kavalerista“ (ΗΓРС); alb. *spahi* „spahija“ (FShS); rum. *spahiu* „spahija (turski konjanik)“ (Tiktin III:471).

— sh. *vèztr* „ime odmila koje mlada daje deveru“; *vèztrka* „ime odmila koje mlada daje zaovi“ prema tur. *vezir* „ist. vezir; ministar“ (Redhouse 1988:1228)⁴⁴. Upor. mak. *везир* „ist. vezir“, *везирка* „vezirovica“ (PMJ); bug. *везир* „minister u Otomanskoj imperiji“ (БЕР 1:129); gr. *βεζιρής* „vezir“ (ΗΓРС); alb. *vezir* „isto“ (FShS); rum. *vizir* „isto“ (Tiktin III:860).

³⁸ Ostala značajna reči *dilber* u sh. jeziku su: „dragi, dragan, onaj koji se voli; momak uopšte, obično mladi naočit muškarac; onaj koji voli da se udvara, koji osvaja ženske osobe“, a reči *dilberka*: „draga, dragana, ona koja se voli; mlada privlačna ženska osoba; zavodnica“. O etimologiji v. Skok s.v. *dilber*; Škaljić 1979:217—218; Knežević 1962:102.

³⁹ Osnovno značenje reči u sh. jeziku je: „aznadareva žena“. Za oblik muškog roda *aznadar* zabeleženo je samo značenje: „blagajnik“. O etimologiji v. Skok s.v. *hāznu*; Škaljić 1979:323—324; Knežević 1962:147; Stachowski 1963:167.

⁴⁰ O etimologiji v. Skok s.v. *kadif*; Škaljić 1979:378; Knežević 1962:173.

⁴¹ Upor. *karavilj* „v. karanfil“.

⁴² O etimologiji v. Skok s.v. *kalöper*; Škaljić 1979:396.

⁴³ Osnovno značenje u sh. jeziku je: *spahija* „vlasnik velikog poseda, veleposjednik, vlastelin“ (RMS). O etimologiji v. Skok s.v. *spāhija*; Škaljić 1979:570; Knežević 1962:302; Stachowski 1963:167.

⁴⁴ Osnovno značenje oblika muškog roda u sh. jeziku je: „titula visokog državnog činovnika na Istoku“, a oblika ženskog roda: „vezirova žena“. O etimologiji v. Skok s.v. *vèztr*; Škaljić 1979:641; Knežević 1962:346; Stachowski 1967:69—70.

— *vildanka* „često ime iz skupa sekundarnih imena koje mlada daje ukućanima i bližoj rodbini po dolasku u novi dom“ (Aleksinačko Pomoravlje, Bogdanović 1987:290)⁴⁵ prema tur. *fidan* „mladica, mlado drvo; biljka, sadnica, mladica“ (Redhouse 1988:372)⁴⁶.

— sh. *zimbülka* „naziv odmila koji novodovedena mlada daje mlađim ženskim osobama“ prema tur. *siimbül* „zumbul, bot. Hyacinthus orientalis“ (Redhouse 1988:1039)⁴⁷. Upor. mak. *зумбул* „isto“ (PMJ); bug. *зюлбиол* „isto“ (БЕР 1:670); gr. *ζουμπούλι* „isto“ (ΗΓΡС); alb. *sumbull* „puce, dugme; pupoljak, pup; Helichrysum arenarium, smilje“ (FShS); rum. *zambilă* „zumbul“ (Tiktin III:901).

U obraćanju se, kao što primeri pokazuju, upotrebljavaju lekseme iz tri semantička kruga: nazivi za označavanje društvenog statusa, prestižnih zanimanja, titule: *begovica*, *ćata*, *aznadarka*, *spaho*, *vezir*, *vezirka*; atributi kojima se označavaju pozitivne ljudske osobine: *delija*, *delinka*, *dilber*, *dilberka*; nazivi bilja i cveća i njihove izvedenice: *kadivica*, *kadivka*, *karaviljka*, *vildanka*, *zumbulka*.

Treću grupu čine prelazni termini, tj. oni koji se u našem jeziku upotrebljavaju najčešće pri obraćanju (potpuno se uklapajući u prethodnu grupu turcizama), ali u turskom pored „nerodbinskih“ imaju i „rodbinska“ značenja, pa ne možemo pouzdano utvrditi koja od njih su bila relevantna za nosioce srpskohrvatskog jezika prilikom preuzimanja:

— sh. *ága* „odmila za oca ili starijeg srodnika“ (Tako devere ona /mlada/ nazove: Braca, Aga, Milošta . . . Aga, ime ocu, stricu ili drugom nekom odraslijem rođaku kojim ga u tepanju zovu deca.) prema tur. *ağa* „(na selu) gospodar, gazda; lokalni veliki zemljoposjednik, aga; gospodin; zast. glavni sluga u domaćinstvu velikodostojnika; ist. aga (titula koja se nekada davala određenim činovnicima); pokr. stariji brat; stric“ (Redhouse 1988:18); tur. dijal. *aga* „stariji brat; otac“ (DS:74); *ağa* „otac“ (DS:78—79)⁴⁸. U RSANU ovaj oblik je definisan kao hipokoristik od *ága* „feudalni vlasnik zemlje nekada u Turskoj, čitluk-sahibija; starešina i vojnički čin u Turskoj; titula: gospodar, gazda (upotrebljava se samo za muslimanina)“. Verovatno su nosioci srpskohrvatskog jezika pri upotrebi ove reči imali u vidu upravo nerodbinska značenja turskog izvora, ali se ne može odbaciti ni uticaj rodbinskih značenja: za srpskohrvatski jezik bila bi relevantna značenja: „otac“ i „stric“ a za bugarski značenje „stariji brat“, upor. bug. *azo* „stariji brat“ (PBE)⁴⁹. Upor. još i mak. *aza* „aga“ (PMJ); bug. *aza* „počasno zvanje Turčina“ (БЕР 1:3);

⁴⁵ Upor. *vidān*, *vidān* „v. fidan, mladica, sadnica, izdanak“ i *vidān-bojlja* „v. fidan-bojlja, mladić ili devojka visoka rasta a tanka struka“.

⁴⁶ O etimologiji v. Skok 1937—38:347; Škaljić 1979:282; Knežević 1962:125. Za razliku od pomenutih autora, Smailović 1977:526 izvodi ime *vildan* iz arap. *wildān* „djeca, dječaci“, smatrajući da je oblik arapske množine ovde upotrebljen u jednini.

⁴⁷ O etimologiji v. Skok s.v. *zimbul*; Škaljić 1979:574; Knežević 1962:356.

⁴⁸ U rečniku su navedena još dva značenja: „kayınbirader; kayınbaba“. Za prvo značenje Redhouse 1988 s.v. *kayın* daje tumačenje: „brother-in-law“, pa ne znamo da li se radi o deveru, šuraku, svaku ili pašenogu, a za drugo: „father-in-law“, pa ne znamo da li se radi o svekru ili tastu.

⁴⁹ Vidi Mollova 1982:40.

gr. *ἀγάς* „*ist. aga; prenosno gospodin*“ (HGPC); alb. *aga* „*ist. aga*“ (FShS, Čabej 1988:14); rum. *aga* „*aga; policijski prefekt*“ (Tiktin I:130).

— sh. *čelèbija* „*naziv kojim nevesta oslovljava nekog od mlađih muškaraca iz mladoženjinog roda*“ (RSANU s.v. *dèlija*) prema tur. *çelebi* „*otmenog roda, obrazovan; gospodin, rafiniran, ugladen čovek; ist. princ; iza imena titula poštovanja za muškarca (u poslednje vreme često za nemuslimane); titula vođe Mevlevi reda; pokr: dever*“ (Redhouse 1988:246); tur. dij. *çelebi* „*dever*“⁵⁰ (DS:1118). Verovatno su nosioci srpskohrvatskog jezika imali u vidu nerodbinska značenja pri upotrebi ove reči u obraćanju srođnicima. Iz definicije date u RSANU se ne vidi na koje se mladoženjine srođnike misli, ali pošto su u pitanju mlađi muškarci, moguće je da se radi i o mladoženjinom bratu, tj. nevestinom deveru. U tom slučaju u obzir bi došlo i rodbinsko značenje termina koje semantički potpuno odgovara. U prilog tome govori i bug. *čelebak* „*dever*“ (Mollova 1988:32). Upor. još i mak. *челѣбѣѣ* „*arh. gospodičić, plemić*“ (PMJ); bug. *челѣби, челѣбѣѣ* „*gospodin, gospodar*“ (PPOДД); rum. *cilibiu* „*gospodin, titula koju Turci daju obrazovanim Evropljanima, titula učtivosti; fin. učtiv, uljudan, elegantan*“ (Tiktin I:531).

— sh. *káda* „*počasno zvanje koje nevesta daje svojim mlađim zaovama*“ (Kosovo i Metohija, Elezović 1932:269). U RSANU ovaj oblik je definisan kao hipokoristik od *káduna* „*ugledna, otmjena ženska osoba, dama; dobra domaćica (samo o Turkinji)*“ prema tur. *kadın* „*žena, matrona; gospođa*“ (Redhouse 1988:577). I najverovatnije to i jeste pravo izvoriste srpskohrvatskog oblika. Međutim, u turskom jeziku postoje i oblici koji fonetski (pa čak i semantički) više odgovaraju sh. *kada*: *kada* „*brat, sestra; stariji brat; mlađi brat; majčina sestra; starija sestra; drug, drugarica; srce, mila, draga*“, *kade* „*zaova, deveruša; mlađi brat; majčina sestra; očeva sestra; brat*“, *kadi* „*zaova, deveruša; majčina sestra; baba; onaj koji je najstariji u porodici; gospođa*“ (SDD:808, 809). Upor. mak. *када, кадана, каданка, каданче* „*kaduna, kada*“ (PMJ); bug. *када, кадьна* „*Turkinja, hanuma, muslimanka*“ (БЕР 2:129, 133); rum. *cađină* „*supruga Turčina, žena iz harema*“ (Tiktin I:413).

— sh. *sajbija* „*domaćin, muž*“ (Pirot, Zlatković 1988:666) prema tur. *sahib* „*posednik, vlasnik; zaštitnik, gospodar, patron; učeno drug, suprug, učenik*“ (Redhouse 1988:973)⁵¹. Imenicu *sajbija* sa ovim značenjem nalazimo u specifičnom kontekstu, u poslovcima: *Žena bez sajbiju, konj bez oglavnik* (Zlatković 1988:368), ali semantički pomak „*gospodar*“ > „*muž*“ je uobičajen, i u mnogim krajevima se upravo termin *gospodar* koristi za nominovanje supruge. Čak i u turskom jedno od značenja ove reči je: „*suprug*“. Upor. mak. *cajbija* „*sajbija, sahibija; gospodar, domaćin*“ (PMJ); bug. *caйбѣѣ* „*domaćin, gospodar, vlasnik*“ (PPOДД).

Analizom izloženog materijala došlo se do sledećih rezultata:

U prvoj grupi termina uočava se:

⁵⁰ U rečniku je dato tumačenje: „*kayınbirader*“ (v. napomenu 48), ali pretpostavljamo da je u pitanju isto značenje koje se daje i u Redhouse 1988:246.

⁵¹ Osnovno značenje u sh. jeziku je: „*vlasnik, gospodar*“ (RJAZU). O etimologiji v. Skok s.v. *saibija*; Škaljić 1979:542; Knežević 1962:281.

a) primarna semantička adaptacija⁵², tj. kod njih se javlja ili nulta semantička ekstenzija (dakle, nema razlike između modela i replike): *amidža, aratluk, badžanak, burazer, daidža, kain* ili suženje značenja: *đuvegija, anuma, inda, karabet*;

b) sekundarna semantička adaptacija koja se ogleda u proširenju značenja. Semantički pomaci se uglavnom kreću u krugu rodbinskih značenja: *baba, balgaza, bika, čiča, eba, ala, ama, hama, mona, teza*. Sporadično se razvijaju i značenja koja izlaze izvan sfere rodbinskih: *akreba* „onaj koji je iz dobre porodice“, *bika* „žena, devojka kod muslimana“, *bula* „muslimanska žena; učiteljica ženske dece u mektebu“, *mona* „žena koja se pravi preterano pametna, mudrijašica“. Ovaj poslednji primer ilustruje drugu sekundarnu semantičku adaptaciju u toku koje pozajmljenica prolazi kroz proces pejorizacije (upor. Filipović 1986:66)⁵³. Nominacioni termini (koji su pretežno zastupljeni u prvoj grupi) doslednije i strože čuvaju izvorna značenja svojih turskih modela, jer se uglavnom koriste za nominovanje tačno određenog srodnika. Kad su u pitanju termini koji se javljaju i kao nominacioni i kao termini za obraćanje, npr. *baba, bula, mona*, veza između modela i replike je slabija i kod njih češće dolazi do proširenja značenja.

Druga grupa termina predstavlja zasebnu celinu koja zahteva drugačiji pristup i tretman. Već i način kvalifikovanja ovih reči u rečnicima, npr.: „ime odmila“, „počasno zvanje“, „naziv kojim nevesta oslovljava...“, „nadimak iz milošte“, „sekundarno ime“ ili u etnografskoj literaturi, npr.: „počasno ime“⁵⁴ ukazuje na specijalan status ovih imenica koje stoje na granici između apelativa i onima⁵⁵. Ova grupa termina je vrlo interesantna i sa stanovišta etnologije, etnolingvistike i sociolingvistike, što ovoga puta nije predmet našeg proučavanja⁵⁶. Mnogi

⁵² O primarnoj i sekundarnoj semantičkoj adaptaciji v. Filipović 1986:65—67, 155—181. U radu koristimo njegovu terminologiju.

⁵³ Iz definicije date u RSANU ne vidi se da npr. i reč *anuma* ima ponegde pejorativno značenje, kao što pokazuje citat: „Reći će se anuma i ženi koja se mnogo gospodi, a slabo joj pristaje“. Za ovu vrstu istraživanja vrlo je bitno da značenja termina budu precizno definisana a navedeni primer pokazuje da nije uvek tako. Kod turcizama je takode veoma važno utvrditi koje reči su upotrebljavali isključivo Turci, koje muslimani (među analiziranim terminima takvo određenje se u RSANU daje samo s.v. *ála*) a koje su prodrle i među hrišćansko stanovništvo. Nažalost, podaci iz opisnih i dijalekatskih rečnika nisu uvek dovoljno informativni u tom pogledu.

⁵⁴ „Zatim moja majka dozva žene u „vajat“, gde je došla i „mlada“ da pita kako će zvati „kućane“. Saopštiše joj za svakoga jedno novo počasno ime ili zadržase ono koje je već bilo nadenuto od žena dovedenih pre nje. Moj otac je ostao i za novu „mladu“ „gospoda“, prvi stric „braca“, a drugi „aga“, treći „deša“, moja majka „gospoda“, prva strina „nana“, moj stariji brat „Krasoje“, ja „soko“, moje sestre i rodake: „seja“, „lepojka“, „kadivica“ i „gospođica“. Uprkos dobroj želji „mlade“ da svakome da ime od milja, moja majka nije želela da se toliko trudi i svakome traži po jedno ime, pa reče „mladi“: „Zovi ih po imenu, jer znam, kad prođe jedna godina, umorićeš se i možda zvati krštenim imenom čak i one momke i devojke za koje sam ti saopštila ime“, što nas ostalu decu oneraspoloži.“ (Pavković 1992:152).

⁵⁵ O apelativima u onomastici postoji bogata literatura. O apelativnim antroponimima vidi npr. Сунеранская 1978, a o apelativnim imenima u toponimiji vidi npr. Pešikan 1969. Međutim, ova zanimljiva grupa naziva, koliko je nama poznato, dosad nije podvrgnuta naučnoj analizi. Zbog svoje specifičnosti ona zaslužuje da bude predmet posebne studije.

⁵⁶ Indikativan je, npr., odnos između turcizama i domaće leksike u oblasti naziva za označavanje društvenog statusa, prestižnih zanimanja, titula. Pored turcizama: *spaho, čata, vezir, aznadarka, begovica, vezirka* (ovde verovatno spadaju i termini iz treće grupe: *aga, kada, sajbija*), pri obraćanju

termini za obraćanje javljaju se i u funkciji ličnih imena, npr.: *Ago, Čelebija, Delija, Dilber, Kada, Spaho, Vezir, Vezirka, Vildana*⁵⁷ ili zoonima, npr.: *bula* „ime raznim domaćim životinjama (kobili, kravi, ovcu, keruši i dr.)“, *vezir* „naziv i ime domaćim životinjama (konj, pas, nerast)“, *vezirka* „naziv i ime domaćim životinjama (koza, ovca)“, *dilber* „ime konju, petlu“, *dilberka* „ime kozi“. Pošto se ovde radi o onimima kod kojih, po pravilu, dolazi do desemantizacije, ne možemo na uobičajen način posmatrati odnos između modela i replike. Bitno je, međutim, da se konstatuje uočljivo prisustvo turcizama i u ovoj leksičko-semantičko-funkcionalnoj sferi.

U trećoj, prelaznoj grupi termini *čelebija, kada* i *aga* (u slučaju kada se mlada obraća deveru) imaju funkciju onima, a *sajbija* i *aga* (u tepanju ocu, stricu...) imaju karakteristike termina prve grupe.

Prisustvo većine analiziranih turcizama i u ostalim balkanskim jezicima⁵⁸ daje razmatranom problemu još jednu dimenziju — balkanski kontekst. Balkanski jezici u oblasti autohtonih rodbinskih naziva ne pokazuju nikakve specifično balkanske inovacije⁵⁹, ali im je zajednička crta prodor većeg ili manjeg broja turcizama u ovu sferu leksike. U radu smo, polazeći od srpskohrvatskog korpusa turcizama u ostali rodbinskih naziva, navodili i njihove balkanske paralele. Tako se došlo i do delimičnog korpusa balkanskih turcizama u oblasti terminologije srodstva (vidi registar)⁶⁰. Njegova analiza rezultirala je određenim zapažanjima (uz sve ograde zbog nepotpunosti podataka koje smo imali na raspolaganju).

Od turcizama iz prve grupe u svim balkanskim jezicima se sreću paralele sh. *baba, bula, badžanak, hanuma*.

Termin *badžanak* u svim balkanskim jezicima zadržava izvorno značenje „pašenog“.

Termin *baba* se u svim balkanskim jezicima (sem srpskohrvatskog, gde je proširio značenje) odnosi isključivo na „oca“.

srodnici koriste se i domaće reči: *gospodar, pisar, gospodarka, kraljica* ili pozajmljenice iz drugih jezika: mađarizam *katan*, grecizam *despot*, talijanizam *adutanka*. Uočljiva prevaga turcizama svedoči ne samo o prestižu turskog jezika, već i o statusu Turaka u odnosu na domaće stanovništvo. Za razliku od toga, u oblasti naziva bilja i cveća krug domaće leksike je znatno širi. Pored turcizama: *vildanka, karaviljka, kadivka, zumbulka*, koriste se i domaće reči: *lepo cveće, konopljica, dinjka, dobrinka, drenjica* (RSANU), *dragovilje, dragocmilje, milovilje, milocvijeće, milocmilje, neven, nevena, radovilje, cvijeće, cmilje* (zbirka reči za RSANU iz Vardišta kod Višegrada, sakupio Nikolić V.)

⁵⁷ Primeri su iz: Smailović 1977. Upor. grčka prezimena: 'Αγῶς, Βεζίρης, Βέης, Σπαῖς, Τσελεπίς (Vayacacos 1968:563—564).

⁵⁸ Bez obzira da li su u njih ušli neposredno ili posredno (kao što su, npr., mnogi turcizmi u rumunski ušli preko srpskohrvatskog, vidi Gămulescu 1974 s.vv. *bulă, cică, delie, spăhie*).

⁵⁹ Pudić 1978:117.

⁶⁰ Kompletan korpus bi se dobio presekom odgovarajućih korpusa svih balkanskih jezika. U bugarskom npr. pored navedenih turcizama postoje još i *абла, ана, гелин, джидже* (Родопи, passim), pa bi bilo zanimljivo ustanoviti da li se oni javljaju u još nekom balkanskom jeziku. Izloženi sh. materijal je homogen i zaokružen, mada verovatno nije u potpunosti iscrpen. Ipak, on dopušta izvođenje određenih zaključaka. Komparativni materijal koji je navođen kao ilustracija — nije potpun. Zbog nedostatka dijalekatskih izvora možda nisu uzete u obzir ni sve odgovarajuće paralele, a svakako ni sva relevantna značenja.

Termin *hanuma* u bugarskom, grčkom i rumunskom označava „Turkinju“, dok za srpskohrvatski, makedonski i albanski rečnici ne daju takva određenja⁶¹. Samo u srpskohrvatskom se javlja značenje „supruga“.

Termin *bula* u svim balkanskim jezicima (sem srpskohrvatskog, gde ima i rodbinska značenja) označava isključivo „Turkinju“ odnosno „muslimansku ženu“, s tim što u rumunskom razvija i pejorativno značenje „aljkavuša“.

Termin *amidža* posvedočen je u svim balkanskim jezicima sem grčkog i svuda označava „strica“ (u bugarskom je proširio značenje i na „bratučed“ i „stariji brat“).

Termin *kardaš* nije posvedočen jedino u albanskom. U svim ostalim balkanskim jezicima pokazuje sličan semantički razvoj. Od originalnog značenja „brat“ (koje nije sačuvano samo u srpskohrvatskom) razvila su se značenja „drug“ (srpskohrvatski, makedonski, grčki, rumunski) i „pobratim“ (srpskohrvatski, bugarski).

Termin *daidža* ima svoje paralele u bugarskom, albanskom i rumunskom i svuda označava „ujaka“.

Termin *čiča* se u značenju „stric“ javlja još u makedonskom, bugarskom i rumunskom. U bugarskom pored oblika muškog roda *чичо* postoji i oblik ženskog roda *чича* koji je i formalno i semantički bliži turskom izvoru. U rumunskom se pored osnovnog značenja „stric“ razvilo i značenje „stariji brat“. Samo u srpskohrvatskom je zabeleženo značenje „otac“.

Za srpskohrvatski, bugarski i albanski karakteristični su termini *hala* i *teza*. Srpskohrvatski (u nekim govorima) i albanski čuvaju izvornu semantičku diferencijaciju koju oni nose, dok su u bugarskom oba termina razvila i značenja „zaova“.

U srpskohrvatskom, makedonskom i bugarskom javlja se termin *baldaza* „svastika“, koji je samo u srpskohrvatskom razvio značenje „snaha“.

U srpskohrvatskom, grčkom i albanskom zabeležen je termin *burazer* koji je u srpskohrvatskom sačuvao izvorno značenje, u grčkom ga zamenio značenjem „pobratim“, a za albanski nemamo definiciju značenja.

Još se samo u bugarskom javljaju paralele sh. *aratluk*, *đuvegija*, *inđa* i *kain*.

Termin *kain* u oba jezika čuva izvorno značenje „šurak“.

Kod termina *inđa* u bugarskom je došlo do pomaka u pravcu značenja „strina“, dok se u srpskohrvatskom čuva jedno od izvornih značenja — „zaova“.

Kod termina *đuvegija* u srpskohrvatskom se čuvaju izvorna značenja „mladoženja; suprug“, a u bugarskom se sačuvalo izvorno značenje „zet“.

Termin *aratluk* je spornog porekla pa se ne može komentarisati.

U srpskohrvatskom i rumunskom javlja se termin *bika* „majka“, koji je u srpskohrvatskom razvio i značenja „kćer; žena, devojka kod muslimana“. Ako je tačno da su obe reči nastale iz tur. *bike*, onda su obe razvile sasvim nova značenja u odnosu na model.

⁶¹ Možemo pretpostaviti da se neutralno upotrebljena reč *hanuma* i u srpskohrvatskom odnosi na Turkinju, a da je stilski obojena kada se odnosi na hrišćanku (v. napomenu 53).

Za srpskohrvatski i albanski je zajednički termin *akreba*, koji je u albanskom sačuvao izvorno značenje, a u srpskohrvatskom — s jedne strane suzio značenje u „uža porodica čovjeka sa ženom i decom“, a s druge — razvio prenosno značenje: „onaj koji je iz dobre porodice“.

Termini *ama*, *hama*, *karabet* i *mona* posvedočeni su samo u srpskohrvatskom pa se ne mogu smatrati balkanskim turcizmima.

Kad su u pitanju turcizmi druge grupe, najšire su rasprostranjene, tj. javljaju se u svim balkanskim jezicima paralele sh. *beg(ovica)*, *delija*, *spaho* i *vezir*. U svim jezicima osim grčkog zabeležena je reč *čatib*, a paralele sh. *aznadar(ka)* posvedočene su još u makedonskom, bugarskom i rumunskom. Za srpskohrvatski, makedonski i bugarski zajedničke su reči *dilber* i *sajbija*. Izvedenice od naziva cveća, prema našim izvorima, javljaju se samo u srpskohrvatskom, dok su sami nazivi cveća rasprostranjeni u svim balkanskim jezicima — *zumbul*, u bugarskom — *karavilj*, *kadifa* (u albanskom, grčkom i rumunskom ova reč je zadržala svoje izvorno značenje „baršun“). Nazivu *vildanka* nismo našli balkanske paralele. U svim balkanskim jezicima ove reči su uglavnom zadržale svoja izvorna značenja, manje ili više modifikovana, ali nigde osim u srpskohrvatskom nemaju funkciju onima.

I turcizmi treće grupe su široko rasprostranjeni.

Termin *aga* se javlja u svim balkanskim jezicima čuvajući svoje izvorno značenje, a samo u srpskohrvatskom i bugarskom ima i rodbinska značenja.

Termini *čelebija* i *kada(na)* imaju isti areal i sličnu sudbinu. Posvedočeni su u svim jezicima osim grčkog i albanskog i svuda čuvaju svoja izvorna značenja, a samo u srpskohrvatskom se javljaju i u funkciji onima. Jedino je u bugarskom preuzeto i rodbinsko značenje prvog termina: „dever“.

Termin *sajbija* je zajednički za srpskohrvatski, makedonski i bugarski. U sva tri jezika zadržava izvorno značenje, a samo u srpskohrvatskom razvija i značenje „muž“.

Leksičke pozajmljenice u okviru balkanskih jezika imaju veliki značaj u formiranju balkanskog jezičkog saveza⁶². U istraživanju leksičkih „kulturno — istorijskih“⁶³ uzajamnih veza na Balkanu važno mesto zauzimaju turcizmi u oblasti terminologije srodstva. Ovaj problem zahteva daleko opsežnija istraživanja, kako na materijalu srpskohrvatskog, tako i na materijalu svih ostalih balkanskih jezika. Kada se na raspolaganju budu imali kompletni korpusi turcizama u oblasti terminologije srodstva moći će se utvrditi njihov semantički razvoj u svakom jeziku ponaosob kao i eventualni opšebalkanski semantički pomaci.

⁶² Десницкая 1988:147.

⁶³ Op. cit.:134.

REGISTAR termina po jezicima⁶⁴**albanski**

<i>aga</i>	<i>birazer</i>	<i>mixhë</i>
<i>akraba</i>	<i>bullë</i>	<i>qatip</i>
<i>axhë</i>	<i>dajë</i>	<i>spahi</i>
<i>baba</i>	<i>dëli</i>	<i>sumbull</i>
<i>babë</i>	<i>hallë</i>	<i>teze</i>
<i>бахханак</i>	<i>hanëmë</i>	<i>vezir</i>
<i>beg</i>	<i>kadene</i>	
<i>bej</i>	<i>kadife</i>	

bugarski

<i>aga</i>	<i>даия</i>	<i>сајбня</i>
<i>аго</i>	<i>дајчо</i>	<i>спахня</i>
<i>але</i>	<i>делня</i>	<i>тезе</i>
<i>амуджа</i>	<i>дилбер</i>	<i>тејза</i>
<i>аратлик</i>	<i>зюмбюл</i>	<i>теска</i>
<i>аретлик</i>	<i>инге</i>	<i>тиза</i>
<i>баба</i>	<i>ингя</i>	<i>хазнадар</i>
<i>баджанак</i>	<i>када</i>	<i>хазнатар</i>
<i>балдџа</i>	<i>кадифе</i>	<i>хала</i>
<i>бег</i>	<i>кадъна</i>	<i>ханъма</i>
<i>бей</i>	<i>канна</i>	<i>челебак</i>
<i>була</i>	<i>каинчо</i>	<i>челеби</i>
<i>везир</i>	<i>каравилъ</i>	<i>челебня</i>
<i>гюве</i>	<i>кардаш</i>	<i>чича</i>
<i>гювьо</i>	<i>кятиб</i>	<i>чичо</i>

grčki

<i>ἄγας</i>	<i>κατιφές</i>	<i>μ(ου)ραζέρης</i>
<i>βεζίρης</i>	<i>μπамπας</i>	<i>ντελής</i>
<i>ζουμπούλι</i>	<i>πλατζανάκης</i>	<i>σπαχής</i>
<i>карντάσης</i>	<i>μπέης</i>	<i>χανούμ</i>

makedonski

<i>ага</i>	<i>бег</i>	<i>каданка</i>
<i>азнар</i>	<i>беговица</i>	<i>каданче</i>
<i>азнатар</i>	<i>була</i>	<i>кардаш</i>
<i>анама</i>	<i>везир</i>	<i>катип</i>
<i>анамка</i>	<i>везирка</i>	<i>сајбнја</i>
<i>анка</i>	<i>делија</i>	<i>спања</i>
<i>аџо</i>	<i>дилбер</i>	<i>челебнја</i>
<i>баба</i>	<i>зумбул</i>	<i>чичко</i>
<i>балдаза</i>	<i>када</i>	<i>чичо</i>
<i>баџанак</i>	<i>кадана</i>	

rumunski

<i>ага</i>	<i>bei</i>	<i>cadină</i>
<i>baba</i>	<i>bic</i>	<i>cardaș</i>
<i>bădzănac</i>	<i>bică</i>	<i>catifea</i>
<i>bădzinac</i>	<i>bîginac</i>	<i>chiatip</i>
<i>băginac</i>	<i>bulă</i>	<i>çiçi</i>

⁶⁴ Oblici koji su dati kurzivom nemaju rodbinsko značenje.

ciciã	daiã	<i>spahi</i>
<i>cilibiu</i>	<i>deliu</i>	tsitsã
ciuce	<i>hanimã</i>	vizir
ciuicã	<i>haznatar</i>	<i>zambilã</i>
çiça	miğ	
srpskohrvatski		
aga	bula	kada
ahretl'k	burazer	kadivica
akreba	čelebija	kadivka
ala	çiça	kaduna
ama	čata	kain
amidža	čatib	karabet
anama	čatip	karaviljka
anoma	dada	kardaš
anuma	daidža	kreba
aratluk	deda	lala
aznadar	delija	nana
aznadarka	delinka	mona
baba	dilber	sajbija
badžanak	dilberka	spahija
badžanog	đuvegija	spaho
badžanok	eba	sud-anasi
badženak	ebejka	sut-ana
baldaza	ekreba	teza
baldeza	enda	vezir
balduza	enga	vezirka
balgaza	hala	vidan
balg'za	hama	vidan-bojlja
balteza	hanuma	vildan
b'ldiza	inda	vildanka
beg	jenda	zumbulka
begovica	jenga	
bika	jenjga	
turski		
aga	bola	inge
ağa	böle	kada
ahretlik	bula	kade
akraba	bullla	<i>kadm</i>
amca	cice	kadi
ame	cici	<i>kadije</i>
amıca	čelebi	karabet
amma	çice	<i>karanfil</i>
amuca	çiçe	kardaš
aratjik	dayı	<i>kâtib</i>
aratlik	<i>deli</i>	<i>kâtip</i>
aretlik	<i>dilber</i>	kayın
aratluk	ebe	mona
aratluq	<i>fidan</i>	sahib
baba	güvegi	<i>sipahi</i>
bacanak	güvey	<i>sümbül</i>
baldız	guveyi	teyze
<i>bey</i>	hala	vezir
billa	hale	yenge
bike	hanım	
birader	<i>hazinedar</i>	

BIBLIOGRAFIJA

- Actes* *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes VI, Linguistique, Sofia, 1968.*
- БЕР *Български етимологичен речник 1—3, София, 1971—1986.*
- Бернар 1982 *Бернар, Р., Българистични изследвания (Članak: Българско було „воал“, булка „млада жена“), София.*
- Bjeletić 1994 *Бјелетић, М., Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику, ЈФ L, 201—209.*
- Bogdanović 1987 *Богдановић, Н., Говор Алексиначког Поморавља, СДЗБ ХХХИИ, 7—302.*
- Čabej 1988 *Čabej, E., Studime gjuhësore VIII, Prishtinë.*
- Čabej 1989 *Čabej, E., Studime gjuhësore IX, Prishtinë.*
- Десницкая 1988 *Десницкая, А. В., Типы лексических взаимосвязей и вопросы образования балканского языкового союза, Славянского языкознание (X. Международный съезд славистов), Москва.*
- DS *Türkiyede Halk Ağzından Derleme sözlüğü I—IX, Ankara 1963—1977.*
- Đorđević 1984 *Ђорђевић, Т., Наш народни живот 2 (poglavlje: Белешке из живота, обичаја и веровања у Турака), Београд.*
- Elezović 1932 i 1935 *Елезовић, Г., Речник косовско-метохиског дијалекта, СДЗБ IV и VI.*
- ЭССЯ *Этимологический словарь славянских языков 1—21, Москва 1974—1994.*
- FGjSSh *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe I—II, Prishtinë 1981.*
- Filipović 1991 *Филиповић, М., Човек међу људима (rad: Сродство по млеку код јужних Словена), Београд.*
- Filipović 1986 *Filipović, R., Teorija jezika u kontaktu, Zagreb.*
- FShS *Fjalor shqip — serbokroatisht, Prishtinë 1981.*
- Gămulescu 1974 *Gămulescu, D., Elemente de origine şirbocroata ale vocabularului dacoromân, Bucureşti — Pančevo.*
- Георгиева, Москва, Радева 1971 *Георгиева, И., Москва, Д., Радева, Л., Роднинските названия у нас, Известия на Етнографски институт и музеј 13, София, 271—285.*
- Геров *Геров, Н., Речник на българския език 1—5, София 1975—1978.*
- Hendriks 1976 *Hendriks, P., The Radožda — Vevčani Dialect of Macedonian, Lisse.*
- ЈФ *Јужнословенски филолог, Београд.*
- Knežević 1962 *Knežević, A., Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben, Meisenheim am Glan.*
- Koneski, Vidoeski, Jašar-Nasteva 1968 *Koneski, B., Vidoeski, B., Jašar-Nasteva, O., Distribution des balkanismes en macédonien, Actes, 517-546.*
- Krajni 1968 *Krajni, An., Bref aperçu des emprunts turcs à l'albanais, Actes, 873—885.*
- Mijatović 1983 *Мијатовић, Ј., Прилог познавању лексике српских говора у Мађарској, Прилози проучавању језика 19, Нови Сад, 149—177.*
- Milas 1903 *Milas, M., Današnji mostarski dijalekat, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 153, Zagreb, 47—97.*
- Mitrović 1984 *Митровић, Б., Речник лесковачког говора, Лесковац.*
- Mollova 1982 *Mollova, M., Quelques turcismes en a- dans les langues serbocroate et bulgare, Linguistique Balkanique XV/2, Sofia, 37—66.*
- Mollova 1988 *Mollova, M., Sur quelques turcismes en bulgare, ЈФ XLIV, 29—44.*
- НГРС *Хорников, И. П., Малев, М. Г., Новогреческо — рускии словарь, Москва 1980.*

- Pavković 1962 Pavković, N. F., Društvene i običajno-pravne ustanove, Zbornik: Etnološko-folkloristička ispitivanja u Imljanima, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (E) n.s. XVII, Sarajevo, 117—139.
- Pavković 1992 Павковић, Н. Ф., *Етнографски записи Јеврема Грујића*, Српски етнографски зборник ХСVI, Београд.
- Pešikan 1969 Пешикан, М., Разликовање властитих и апелативних имена у топонимији, *Наш језик* н.с. XVII/5, Београд, 257—263.
- Pudić 1978 Pudić, I., Verwandtschaftswörter in den Balkansprachen, *Actes du IIe congrès international des études du sud-est Européen*, tome IV, Linguistique et littérature, Athenes, 111—117.
- Radić 1990 Радић, П., Пртице о говору села Мрче у куршумлијском крају, СДЗБ XXXVI, 1—74.
- РБЕ *Речник на българския език* 1—5, А-зјупнуване, Софија 1977—1987.
- Redhouse 1988 *Redhouse Türkçe — İngilizce Sözlüğü*, Istanbul.
- RJAZU *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—XXIII, Zagreb 1880—1976.
- PMJ *Речник на македонскиот јазик*, Скопје 1986.
- RMS *Речник српскохрватског књижевног језика* I—VI, Нови Сад 1967—1976.
- Родопи Георгиева, И., Москова, Д., Системата на родство в средните Родопи, *Родопски сборник* IV, Софија 1976, 79—113.
- ПРОДД *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от ХЛX и ХХ век*, под редакцијата на Стефан Илчев, Софија 1974.
- RSANU *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, А — недогруо, 1—14, Београд 1959—1989.
- Scurtu 1966 Scurtu, V., *Termenii de înrudire în limba româna*, București.
- SDD *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, Istanbul 1939.
- СДЗБ *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
- Севортыан 1974—1989 Севортыан, Э. В., *Этимологический словарь тюркских языков*, Москва 1974—1989.
- Skok 1937—38 Skok, P., Prilozi proučavanju turcizama u srpskohrvatskom jeziku, *Slavia* XV, Praha, 166—190, 336—366, 481—505.
- Skok Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—IV, Zagreb 1971—1974.
- Smailović 1966—67 Smailović, I., Značajan prilog našoj leksikografiji: Abdulah Škaljić — Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo, 1965, *Jezik* XIV/2, Zagreb, 38—55.
- Smailović 1977 Smailović, I., *Muslimanska imena orijentalnog porekla u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- SP *Słownik prasłowiański* I—VI, Wrocław 1974—1991.
- Stachowski 1963 Stachowski, S., Die osmanisch-türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen und ihre Bedeutung für die historische Phonetik des Osmanisch-türkischen, *Folia Orientalia*, IV/1962, Kraków, 141—170.
- Стаховский 1965 Стаховский, С., Заметки о методологии этимологических исследований турецких заимствований в сербохорватском языке, *Этимология* 1964, Москва, 56—69.
- Stachowski 1967 Stachowski, S., Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* CXLV, *Prace językoznawcze* 18, Kraków.
- Stijović 1990 Стјјовић, Р., Из лексике Васојевића, СДЗБ XXXVI, 119—380.
- Суперанская 1978 Суперанская, А. В., Апеллятив — онома, *Имя нарицательное и собственное*, Москва.
- Šaur 1975 Šaur, V., *Etymologie slovanských příbuzenských termínů*, Praha.
- Škaljić 1979 Škaljić, A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo.
- Tiktin Tiktin, H., *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, I—III, Wiesbaden 1986—1989.

Vayacacos 1968	Vayacacos, D. V., Noms de famille néogrecs dérivant de mots à signification de grades, titres et offices militaires et administratifs, <i>Actes</i> , 559—564.
Vujović 1969	Вујовић, Л., Мрковићи дијалекат, СДЗБ XVIII, 73—398.
Zlatković 1988	Златковић, Д., Пословице и поређења у пиротском говору, СДЗБ XXXIV, 341—683.
Zovko 1902	Zovko, I., Rodbinski nazivi u Herceg-Bosni, <i>Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena VII</i> , Zagreb, 369—381.
Živković 1987	Живковић, Н., <i>Речник пиротског говора</i> , Пирот.

Резюме

Марта Бјелетић

ТУРЦИЗМИ В СЕРБСКОХОРВАТСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ РОДСТВА И СВОЙСТВА

Сербскохорватскую терминологию родства и свойства характеризует наличие большого числа заимствований турецкого происхождения, среди которых выделяются три группы:

1. Термины, источники которых в турецком языке также принадлежат к сфере родственной терминологии. Эта группа лексем подразделяется на две подгруппы:

а) термины, сохранившие все или только некоторые из подлинных значений своих турецких источников, нпр.: *amidža, aratluk, badžanak, burazer, đuvegija, anima, inča, kain, karabet*;

б) термины, у которых произошел семантический сдвиг, т. е. подлинные „родственные“ значения или заменены другими „родственными“ значениями или к ним добавлены новые „родственные“ или „неродственные“ значения, нпр.: *akreba, baba, balgaza, bika, bula, čiča, eba, ala, ama, kardaš, mona, teza*.

2. Термины, происшедшие от слов, которые в турецком языке находятся за пределами родственной терминологии. Эта группа лексем состоит в основном из слов, не считающихся собственно терминами родства и использующихся исключительно в качестве терминов обращения, нпр.: *begovica, čata, delija, dilber, aznadarka, kadivica, karaviljka, spaho, vezir, vildanka, zumbulka*.

3. Переходные термины: *aga, čelebija, kada, sajbija*.

Так как большинство приведенных сербскохорватских терминов имеет свои параллели в остальных балканских языках, их надо считать балканскими турцизмами.

СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ
(Београд)

НЕКИ ТУРЦИЗМИ У СРПСКОХРВАТСКОЈ КУЛИНАРСКОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ*

У раду је дата систематизација и анализа семантичких проширења код српскохрватских турцизама из области кулинарске терминологије. Материјал је сакупљен из дијалекатских речника и збирки речи превасходно из јужне и југоисточне Србије.

Лексичке позајмљенице, иако један од најважнијих чинилаца балканског језичког савеза, нису биле у жижи интересовања научника који су се бавили балканском лингвистиком. За разлику од фонетских, морфолошких и синтаксичких особина, које су сматране битним за балкански језички савез¹ и вредне теоријских разматрања, лексичке, оличене најчешће у заједничким грчким и турским позајмљеницама, као мање важне нису биле предмет теоријских студија, а број појединачних радова који су их разматрали такође је мали². Да су лексичке позајмљенице неправедно запостављене и да њихово проучавање може бити и те како корисно за балканску лингвистику, показала је Десницка (Десницкая 1988), апелујући да их научници заинтересовани за ову област узму у домен својих разматрања. Имајући у виду ово становиште Цивјан (Цивъян 1990: 59) предлаже, као један од могућих путева проучавања ове материје, стварање речника балканске духовне културе, по угледу на речник словенске духовне културе, чија је израда у току. Рубрике речника биле би оформљене на

* Овај рад представља проширени реферат прочитан на VII балканолошком конгресу у Солуну (28. 08. — 04. 09. 1994.) под насловом *Some Turkish Loans in Serbo-croatian Cooking Terminology*.

¹ Шалер ове особине карактерише као релевантне за језички савез (*sprachbund-bildende*), док су лексичке позајмљенице код њега окарактерисане као ирелевантне (*nicht sprachbundbildende*) (Десницкая 1988:133).

² Могло би се рећи да од свих балканских језика српскохрватски језик има најкомплетније сакупљен корпус турцизама, али је број теоријских радова незнатан (библиографију речника и радова о турцизмима у сх. језику в. у раду С. Петровић, *Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику, Зборник Магистре српске за филологију и лингвистику XXXVI/2*, Нови Сад 1993, 71—127). О грцизмима у сх. језику в. Ј. Влајић-Поповић, *Данашње стање етимолошке обрађености грчких позајмљеница у српскохрватском језику*, (необјављени магистарски рад).

основу кодова балканског модела света: антропоморфног и зооморфног, вегетативног, кулинарског, социјалног и др., најпре у сваком језику посебно, а затим би резултати таквих појединачних анализа били разматрани на балканском нивоу. Анализа оваквог корпуса била би вршена на фонетском, морфолошком, семантичком, етнолингвистичком и социоллингвистичком нивоу.

У овом раду је дата систематизација семантичких промена српскохрватских турцизама из области кулинарске терминологије, као један од могућих начина анализе овог специфичног корпуса турцизама који представља један од основних кодова балканског модела света (Цивьян 1990: 56), замишљена пре свега као наш допринос целивитујем проучавању балканске кулинарске терминологије³. Сви турцизми, па и они овде анализирани, довољно дуго су живели у српскохрватском језику, у већини случајева су се уклопили у његов лексички систем и употребљавали се равноправно са осталим лексемама, па су имали све услове да развију нова значења на сх. терену⁴. Овде ће бити разматрани они семантички помаци који припадају периоду секундарне семантичке адаптације речи, односно они који спадају у оквир проширења значења турцизама на српскохрватском терену⁵. То су они турцизми, који су осим регуларних, развили и нова, у турском језику незабележена значења.

Анализу семантичких промена базирали смо на српскохрватском материјалу, који је сакупљен из више дијалекатских речника, првасходно из источне и јужне Србије (Пирот, Лесковац, Тимок, Црна река, Лужница, Бучум и Бели Поток, Васојевићи), неколико необјављених збирки речи (из Лебана, Власотинца, Врања, Кладња) и Шкаљићевог речника турцизама, што је поређено са РСАНУ и РЈАЗУ.

Да би прегледније сагледали уочене семантичке промене груписали смо их на следећи начин:

³ Новембра 1989. године одржан је у Хамбургу мултидисциплинарни скуп под насловом: *Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker*. У Берлину је 1991. године изашао зборник са тог скупа, али нисмо били у могућности да га набавимо. Љубазношћу колеге др Љубинка Раденковића, чији је рад у овом зборнику објављен, дошли смо до резимеа радова већине учесника тог скупа. Једини рад који се бави балканском кухињом је рад немачког професора Клауса Штајнкеа, али је он базиран само на бугарском и румунском материјалу: Klaus Steinke, *Die Türken und die Balkanküche*.

⁴ Очигледно је да су се овде разматрани турцизми више користили у прошлости и да полако излазе из употребе, посебно у савременом и стандардном језику. Ипак, на основу експериментираних савремених дијалекатских извора видимо да се они још увек живо употребљавају, иако је та употреба регионално ограничена и често стилски обојена.

⁵ О секундарној адаптацији на семантичком нивоу и проширењу значења код позајмљеница на новом терену опширније, као и библиографију в. Филиповић 1986: 65—67, 158—160.

I ново значење остаје у оквиру кулинарске терминологије,

II ново значење не припада кулинарској терминологији, а можемо га окарактерисати као:

1. опште

2. ново значење постаје назив за посебну реалију, а означава:

— воће и поврће,

— везове,

— посуђе за држање, или (оруђе) за справљање неког јела,

— оног који воли или припрема неко јело,

— биљке и животиње.

У оквиру прве групе, која је и најбројнија могу се уочити следећи семантички помаци:

I а) термин остаје као назив за јело али је садржај реалије, односно технологија справљања измењена: Ту спадају:

базламача / „хлеб на сачу“⁶ / „врста дебеле пите од јаја, сира и брашна“ (Шкаљић, Хрватска⁷), *бунгурница* / „јело од пшенице“ / „јело од млека, јаја и шећера“ (Босна), *вишњаб* / „компот од вишње“ / „врста посног слатког јела од воде, шећера, сирћета и пшенице“ (Херцеговина, Сарајево), „киселкасто, ретко палузе“ (Шкаљић), *долма* / „пуњено поврће“ / „врста јела од цигерице, црева и чварака“ (Чачак, Дучаловићи), *долмаџик* „врста јела: обложени колачићи од исецкане кравље цигерице“ (Шкаљић), *зерзеват* / „поврће“ / „а) одабрано јело, најчешће од разноврсних намирница, ђаконија, б) јело од јагњећих изнутрица (цигерице, бубрега, срца), белог лука и бибера испржено на масти“ (Тружа), *зарзеват* „запршка, зачин“ (Расина), *зерзевати* „разне грицкалице (семенке, кикирики, бадеми, лешници)“ (Београд, усмена потврда), *кавурма* / „пржено или конзервисано месо“ / „а) врста јела од изнутрице и других додатака, б) врста чорбе од изнутрице“ (М. Пожаревац, Левач), *каплама* / „јело са јагњећим месом и спанаћем“ / „врста јела од цигерице, црева и бурага“ (Космај), *пача* / „јело од свињских ногица“ / „јело од шкембића“ (Лесковац, Митровић 1984), *пшлав* / „јело од пиринча“ / „јело од резанаца, (а не од риже)“ (Кладањ, грађа РСАНУ), *самса* / „врста слатке пите“ / „гибаница са киселим млеком и белим луком“ (Врање, грађа РСАНУ, Лесковац, Митровић 1984), *соганлија* / „јело са луком“ / „врста јела: погача или хлеб изреже се на комадиће, они се полију масном чорбом, а по врху се поспе попрженим месом и луком“ (Шкаљић), *соганлија* „јело од граха с прженим луком, бибером и с резаним хлебом“ (Б. Лука, РЈАЗУ).

⁶ У косим заградама је дато регуларно значење у турском језику, преведено и преузето из речника Redhouse или SDD, да би семантички помаци били очигледнији.

⁷ Ако у загради стоји само убикација без скраћенице извора то значи да је пример преузет из РСАНУ.

Најзанимљивији су они примери код којих у опису јела недостаје састојак по коме је само јело именовано. Тако: *бунгурница* „јело од млека, јаја и шећера“ нема пшенице, *вишњаб*⁸ „врста посног слатког јела од воде, шећера, сирћета и пшенице“, нема вишања; *зерзеват* „јело од јагњећих изнутрица (цигерице, бубрега, срца), белог лука и бибера испржено на масти“, нема поврћа, *пача* „јело од шкембића“, нема свињских, говећих или овчијих ногица; а *пилав* „јело од резанаца, (а не од риже)“, нема пиринча.

б) термин постаје назив за питу, справљену од тог састојка: *јука* /„кора за тесто“/, „гибаница“ (Свеница, Томић 1984), *пачарица* „нека пита у коју се међу паче“ (БиХ, РЈАЗУ), *пачњача* „пита која се прави од меса и масти што се скине са воловских нога од вола закланог за пастрму“ (Шкаљић), *пекмезњача* „пита од пекмеца“ (Михајловић 1980:16),

в) називом за јело именује се оно од чега се то јело справља:

ђузлеме /„врста слатке пите“/, „припремљена кора за питу“ (Врање, грађа РСАНУ), *каурма* „изнутрица, дроб“ (Вук, РСАНУ), *ошав* /„компот од воћа“/, „воће уопште“ (Власотинце, грађа РСАНУ, Лужница, Лесковац Митровић 1984, Врање, грађа РСАНУ, Тимок, Динић 1988, Лебане, грађа РСАНУ, Пирот, Живковић 1987), *ошавл'к* „воће уопште“ (Тимок, Динић 1988), *ошавчек* „исто“ (Пирот, Живковић 1987), *ашав*, *ашавл'к* „воће, плодовиље разног воћа“ (Бучум и Бели Поток, Богдановић 1989), *ошавичав* „који рађа много воћа“ (Врање, грађа РСАНУ), *ошав-пазар* „пијаца, пазар воћа; субота пред Божић када се за Бадњи дан купује разно воће“ (Пирот, Живковић 1987), *пастрма* /„сушено месо“/, „свеже свињско месо“ (Црна Река, Марковић 1986), „животиња која се тови за зиму“ (Лебане, В. Бања, грађа РСАНУ), *пастрмимити* „клати пастрме у јесен“ (В. Бања, грађа РСАНУ).

Најзанимљивији семантички помак, у односу на модел, уочен је код следећих примера: *ошав* „воће уопште“, *ошавичав* „који рађа много воћа“, *ошавпазар* „пијаца, пазар воћа; субота пред Божић када се за Бадњи дан купује разно воће“ и *пастрма* „свеже свињско месо“, „животиња која се тови за зиму“, *пастрмимити* „клати пастрме у јесен“. У оба случаја семантички помак јавља се само на истоку сх. територије, док код лексеме *ошав* на том ареалу оригиналног значења уопште нема.

г) *пејоризација*: значење термина *булумаћ* /„густа супа од брашна, путера и шећера“/ је еволуирало у „неукусно јело или пиће, направљено од којечега, бућкуриш, мутљаг“ (Србија, Расина), *булумач* „неукусно јело зготовљено од свега и свачега, збрка, мешавина“ (Пирот, Живковић 1987)⁹.

⁸ У овом облику и значењу реч је у српскохрватском језику турцизам. Турска реч је свакако изведена од тур. *vişne* 'вишња' за које се сматра да потиче из словенског преко новогрчког.

⁹ И у бугарском: *булумач* „безвкусно јадене“ (БЕР 1:88).

д) **називи за хлеб:** *каглама*, *паклама* „врста финог белог хлеба, сомуна (Шкаљић), *симит* / „врста хлеба у облику прстена“ / „врста малог округлог хлеба од белог брашна“ (Шкаљић), *симитлија* „врста погаче за коју се као квасац употребљава маја“ (Врање, грађа РСАНУ). У случају термина *каглама* семантички помак ишао је од назива за јело ка пазиву за хлеб, док је у случају *симита* помак мањи, од назива за пециво до назива за хлеб.

II. Ново значење не припада кулинарској терминологији

1. Општа група:

алвалук, *халвалук* / *лалва* „слаткиш“ / „част у пићу или новцу поводом повољне куповине или продаје“ (Шкаљић), *булумаћ*, *булумбаћ* „особа округлог, пуначког лица, уопште пуначка, дебља особа“ (Васојевићи, Стијовић 1990), *бунгурати* „бумбарати, мумлати, гунђати, говори кричним гласом (Сарајево, Ужице), *ћеврек* „смогуљак, котур од тканине који се ставља на главу када се носи терет на глави“¹⁰, *зерзеват* „ситне ствари, ситнице, драгулије; скуп разноврсних ствари“, *з'рз'ват*, *з'рз'ватка* „мешавина разних ствари“ (Лесковац, Митровић 1984), *јаглија* „ласкавац који се извлачи лепим речима“¹¹ (Комет), *калмак* / „скоруп, од млека“ / „оно што је најбоље, што је пробрано, горњи друштвени слој, сталеж“, *качамак* / „каша од кукурузног брашна“ / „збрка, хаос“ (Београд), „блато, кал“ (горња Далмација), *пекмез* „размажено дете“ (РМС), *пилав* „свадба, пир (код младожењине куће; код девојачке је плачипилав)“ (Кладањ, грађа РСАНУ), *пилавити* „свадбовати“ (Кладањ, грађа РСАНУ), *пилав*, *пилар* „свадба“ (Шкаљић), *пексимет* / „тврдо пециво“ / „пексијан, немирно, несташно дете“¹² (Васојевићи, Стијовић 1990).

Од горњих примера најзанимљивији семантички помак забележен је код речи *пилав* и *пекмез*¹³. Помак „јело од пиринча“ > „свадба“ очигледно је последица тога што је пилав на свадбама био веома цењено, а можда чак и главно јело. Ово секундарно значење ограничено је само на територију Босне и Херцеговине. Од исте речи настао је и глагол са апстрактним фигуративним значењем: *распилавити* „раз-

¹⁰ У турском језику *ћеврек* означава само врсту пецива или нешто хрскаво и реш печено. Док *симит*, који код нас у већини случајева означава пекарски хлеб од белог брашна или округлу погачу, у турском је заправо назив за исту реалију као и *ћеврек*, а значи и „било која ствар у облику прстена“ (Redhouse: 1019). Можда је ово значење речи *симит* мотивисало развој горњег значења код исте реалије.

¹¹ Можда карику до овог значења представља значење „имућан човек, богаташ“ (Сарајево), које је потврђено и у турском језику: *yagli* „богат, широке руке“ (Redhouse: 1235).

¹² Овде је развој значења вероватно дошао као последица фонетске сличности између речи *пексимет* и *пексијан* „немирно дете“, обе турског порекла, али од различитих етимона.

¹³ О овим речима и њиховом семантичком развоју в. Михајловић 1980: 16—19.

вући надуго и нашироко, сав се предати причању, распричати се¹⁴ (РМС), *распилавити се* „1. удобно се наместити, разбашкарити се, предати се уживању, 2. заблистати од задовољства, од среће, озарити се“ (РМС). Слично је и са глаголом насталим од речи *пекмес* „размажено дете“: *распекмезити се* „1. испољити велику љубазност, осећајност, разнежити се; добити блажен, срећан израз, 2. испољити неотпорност, мекушност, слабост; добити болеснички изглед, направити се болестан“¹⁵ (РМС). Занимљиво је да се ови глаголи већином користе у стандардном и књижевном језику, за разлику од других наведених речи које су углавном дијалекатске.

И у овој групи има примера пејоризације: *булумаћ* „ограничен, неук и неспособан човек“ (Морача), *булумац* „глупост, незнање“ (Тимок, Динић 1988), *буч-булумац* „ништарија“ (Црна Река, Марковић 1986),

2. а) Називи за воће или поврће најчешће су мотивисани бојом, укусом, употребом или обликом новоименоване реалије:

арделија „врста шљиве“, *арпаџик* „врста ситних миришљавих крушака“ (Босна), *гурабија* „врста ситних зимских диња“ (БиХ, Срем, Хрватска), *долма* „назив за разне врсте поврћа (тиквице, паприке и др.) чији се плодови спремају за јело са надевом“ (БиХ), *долмача* „врста паприке, бабура“, *долмашица* „врста тикве која се пуни надевом“ (БиХ), *зејгунлија* „врста крушке“ (Ужице), *зејгињача* „врста крушке“, *зејгџика* „врста јабуке, врста крушке“, *зерделија* „шљива белица, врста трешње, дивља шљива“, *кајмакара* „врста јестиве печурке“ (Левач), *рецелћа* „тиква печенка, тиква од које се прави рецел“ (Пирот, Живковић 1987), *таранчица* „низак, ситан и бели грах“ (Славонија, РЈАЗУ), *гуршијара* „дуга паприка која је стајала у туршији“ (Левач и Темнић, грађа РСАНУ), *шербетлија* „врста јабуке и крушке“, *шербетка* „јабука“, *шећерлија* „врста јабуке“ (Ужице, грађа РСАНУ),

б) Називи за везове мотивисани су углавном обликом ручног рада:

кадаиф „врста народног веза“ (Осијек), *кајмакли* „боја у везу“ (Осијек), *шећерламе* „узорак при везењу, који је налик на колачиће шећерламу“ (Босна, РЈАЗУ), *шећерламице* „врста чипака на иглу, којим ките хануме у Скопљу кошуље“ (РЈАЗУ),

в) Називи за посуде или оруђе добијени су по ономе што се у нечему држи, односно чиме се нешто прави:

зејгунлија „посуда у којој се држи зејтин, лампа на зејтин“, *зејтинница* „суд за чување уља“ (Лесковац, Митровић 1984), *јуфка* „четвр-

¹⁴ Уп. буг. *локумџија* «којто прави локум; којто говори многословно и бездържателно» (БЕР 2: 463) где је семантички развој сличан као код глагола *распилавити*.

¹⁵ Уп. тур. *pilavi kartak* (букв. „мешати, гњечити пилав“) „разболети се, запасти у невољу“ (DS: 3452).

таста плоча направљена од глине“, *јувкач* „изглађен комад дрвета ваљкастог облика којим се развија тесто (јуфке)“ (Пипери), *кач'амак* „дрвена мешалка за качамак“ (Свиница, Томић 1984), *качамакар* „подуже ваљкасто или при врху пљоснато дрво којим се меша качамак при кувању, туцањ“, *мафшињак* „точкић за резање и украшавање мафиша“ (Сарајево), *таранара* „кеса у којој се држи тарана“ (Банат, РЈА-ЗУ), *шербетњак* „повећи суд од бакра за грејање воде за кафу“ (БиХ, РЈАЗУ),

г) Онај који воли или припрема неко јело:

ђувечар „човек који воли јело у ђувечу, прождрљивац“ (Врање), *катмерлија* „љубитељ катмер теста“ (Лесковац, Митровић 1984), *локмаџија*¹⁶ „онај који из јела узима најбоље комаде меса; који радо иде у госте и једе на туђ рачун, изелица“ (Пирот, Живковић 1987), *локмаш* „онај који радо једе и пије на туђ рачун, онај који воли да буде чашћен, мукташ, прождрљивац, изелица (Србија), *локмашити*, *самсар* „који воли самсу“, *самсарка* „која прави самсу“ (Врање, грађа РСАНУ). Код речи *ђувечар* долази и до пејоризације значења, па тако онај који воли ђувеч постаје прождрљивац, а *локмаџија*, *локмаш* су искључиво пејоративно обојени и називи су за оног који радо једе много и на туђ рачун.

д) Називи за биљке и животиње:

*кајмакуља*¹⁷ „врста траве која служи као сточна храна“ (Врање), *зејгинчак* „врста ливадске траве“ (Лесковац), *зејгинак* „врста ливадског цвећа жуте боје са листом срцастог облика“ (Лесковац), *зејгињача* „врста бубе која од себе пушта жут, зејтинаст сок“ (Ср. Карловци).

Сва ова значења, која не припадају кулинарској терминологији међусобно су веома разнородна и само се овако грубом поделом могу сврстати у једну групу. Тако је веза неких од њих са полазним значењем и мотивација за настајање нових значења веома очигледна, као што је то случај са називима за воће и поврће, посуде и прибор или оне који воле, односно припремају неко јело, док је код примера као што су *распекмезити* и *распилавити* асоцијативна веза са првобитним значењем много блеђа.

У оквиру српскохрватске језичке територије могу се уочити и извесне регионалне диференцијације значења појединих термина. Њихове семантичке изоглосе прецизно се могу утврдити тек потпуним комплетирањем корпуса, а примери које ћемо овде навести показују разлике у односу, с једне стране територије Србије, према територији Босне и Херцеговине с друге стране.

¹⁶ Уп. буг. *локмазанин*, *локмаженин* „лаксм човек, пијаница“ (БЕР 3:462) и тур. *lokmalantak* „јести, пунити стомак“ (DS: 3084).

¹⁷ Уп. тур. *каутасик* „врста траве“ (DS: 2703).

Семантичко сужење на једном делу српскохрватске језичке територије:

Један од таквих примера је *бурек*. На територији Србије, као и у турском језику, има значење „пита са месом, сиром, јабукама, зељем и др.“, дакле, термин није везан за састојак од кога је направљен. У поједицим деловима Босне и Херцеговине, *бурек* је искључиво са месом, док пите са сиром, зељем, јабукама и сл. имају друга имена.

Семантичко проширење на једном делу српскохрватске језичке територије:

Само на територији БиХ *пилав* значи и „свадба, пир“, док на територији Србије, као и у турском значи само „јело од пиринча“.

Реч *булумач* је само на територији Србије осим уобичајеног значења „густа супа од брашна и других састојака“, развила и значење „неукусно јело или пиће, направљено од којечега, бућкуриш, мутљаг, редак пекмез, глупост, незнање“. На територији БиХ, као и у турском има само уобичајено значење.

Лексема *ошав* на територији Босне и Херцеговине, као и у турском језику значи „компот од воћа“, а на територији Србије има само значење „воће уопште, пресно“. Слична је ситуација и са већ помешаном лексемом *пастрма*.

Термин се појављује само на једном делу српскохрватске језичке територије:

самса „гибаница са киселим млеком и белим луком“ забележена је само на територији Србије а у турском је другачијег значења „врста слатког пецива заслађена сирупом“.

пирјан „месо које се пирјани“, *пирјанити* „кувати месо да буде пирјан“, као и у турском, забележене су само на територији БиХ. У новије време глагол *пирјати* у значењу „динстати“ познат је и на истоку свх територије, али је то сасвим рецентна појава.

Овде анализирани материјал показује да српскохрватски турцизми из области кулинарске терминологије обилују семантичким проширењима, али се неки коначни семантички закључци не могу извести, због тога што смо с једне стране били ограничени српскохрватским корпусом који није комплетан, а са друге недостатком турских историјских и западнорумелијских дијалекатских речника и недоступношћу већ објављених турских речника. Стога увек постоји могућност проналажења у турском језику значења које ми сматрамо локалном, српскохрватском креацијом. У том светлу посебно је занимљива семантика наших и других балканских турцизама, чије проучавање може допринети и бољем расветљавању самих балканских турских говора и њихове историјске семантике¹⁸, а овај рад представља први корак ка томе на пољу српскохрватских турцизама.

¹⁸ О значају проучавања семантике турцизама у тој перспективи писао је Бернштејн (Бернштейн 1982: 261).

ЛИТЕРАТУРА

- Бернштейн 1982 Бернштейн С. Б., Тюркский языковой мир и балканистика, *Балканские исследования* 7, Москва, 254—264.
- БЕР *Български етимологичен речник* 1—3, София 1971—1986.
- Богдановић 1979 Богдановић Н., Говори Бучума и Белог Потока, СДЗБ ХХV, 149—164.
- Десницкая 1988 Десницкая А. В., Типы лексических взаимосвязей и вопросы образования балканского языкового союза, *Славянское языкознание, X международный съезд славистов, Доклады советской делегации*, Москва, 131—150.
- Динић 1988 Динић Ј., Речник тимочког говора, СДЗБ ХХХIV, 7—335.
- DS *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* I—IX, Ankara, 1963—1977.
- Живковић 1987 Живковић Н., *Речник пиротског говора, Пирот*.
- Марковић 1986 Марковић М., Речник народног говора у Црној Реци, СДЗБ ХХХII, 245—500.
- Митровић 1984 Митровић Б., *Речник лесковачког говора, Лесковац*.
- Михајловић 1980 Михајловић В., Из наше кулинарије, *Књижевни језик* IX, 4, Сарајево, 7—24.
- Redhouse *Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük*, Istanbul 1988.
- RJAZU *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—XXIII, Zagreb, 1880—1976.
- РМС *Речник српскохрватског књижевног језика* I—VI, Нови Сад, Загреб, 1967—1976.
- РСАНУ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1—14, А-недотруо, Београд, 1959—1989.
- SDD *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* I—IV, Istanbul 1939—1949.
- СДЗБ Српски дијалектолошки зборник, Београд.
- Стијовић 1990 Стијовић Р., Из лексике Васојевића, СДЗБ ХХХVI, 119—262.
- Томић 1984 Томић М., Говор Свиничапа, СДЗБ ХХХ, 7—265.
- Filipović 1986 Filipović R., *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb.
- Цивьян 1990 Цивьян Т. В., *Лингвистические основы балканской модели мира*, Москва
- Škaljić Škaljić A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979.

Summary

Snežana Petrović

SOME TURKISH LOANS IN SERBO-CROATIAN COOKING TERMINOLOGY

This work aims at presenting a systematization of semantic changes of Turkish cooking terminology loanwords in Serbo-Croatian. It focuses on semantic shifts that belong to secondary semantic adaptation, in other words, on those Turkish loans that have, along with the regular ones, also developed new meanings unknown to the Turkish language.

In order to get a better perspective of noticed semantic changes we have grouped them in the following manner:

I. The new meaning remains within the realm of cooking terminology;
II. The new meaning does not belong to cooking terminology, so it can be characterized either as:

1. general, or
2. it becomes a term for an other specific realia designating:
 - a) fruits and vegetables,
 - b) embroidery patterns,
 - c) vessels and cooking appliances,
 - d) the person who likes or prepares a dish,
 - e) plants and animals.

ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ
(Београд)

ЛЕКСИЧКЕ И ОНОМАСТИЧКЕ ПАРАЛЕЛЕ ИЗВЕДЕНЕ ИЗ КОРЕНА *МАQ-

У раду се жели показати да ономастички апелатив *мочвара* није сложеница од основе *моч-* и неке хидронимске основе **вар-* и да ономастичка лексика нашег говора не садржи топониме типа *мочвар*, *мочвара*.

Од старе индоевропске основе **maq-*, која значи *влажно*, *мокро*, развиле су се варијанте *мак-*, *мок-*, *моч-*. Ове основе су познате словенским језицима. Оне образују апелативску лексику из које се формирају деривати који чине свој лексички круг са истим семантичким вредностима. С друге стране, ови апелативи остварују у потпуности своју функцију преузимањем улоге ономастичких апелатива. У њима основно апелативско значење *влажно*, *мокро* постаје конкретно и трајно обележје назива терена, јер и сам терен таквог квалитета условљава то именовање.

Из основе *моч-* развијени су облици који скрећу на себе пажњу језичких посленика. То су лексеме *мочар*, *мочвар* и *мочвара*. Друга и трећа су присутне само у српском, хрватском и словеначком језику од свих словенских језика. За лингвисте су оне интересантне са два становишта — грађења речи и лингвистичке географије.

У својој Географској терминологији Шиц¹ облике *мочвар* и *мочвара* сматра сложеним и, на основу коришћеног материјала, мисли да се у топонимији не налазе: „*Močvir* m.G. *močvira*, dial. 'Sumpf, Morast' (Nemanić). Das Wort kommt aus dem Slovenischen (*močvir*). Wohl aus **močь* + *vir* ... Mit Beibehaltung des *v* dann auch dial. *mǫčvār* G. *mǫčvāri* f., ferner *mǫčvara* f. 'Sumpf', sloven. *močvāra* 'dass' ... während die Komposita *močvir*, *mǫčvār* usw. toponymisch nicht nachzuweisen sind.“ (стр. 63).

Речно име *Пљовара* аутор терминологије такође сматра сложеним, па се при њеном објашњењу ослања на лексему *мочвара*. По њему је хидроним *Пљовара* контаминација члана *вар* из *мочвара* и *пљо-* из *пљоштара*: „Hierher auch *pljòvara* 'grosser Pfuhl' (in Serbien), auch FIN

¹ J. Schütz, Die geographische Terminologie des Serbokroatischen, Berlin 1957.

Pljòvara (in Slavonien). Diese können als eine Kontamination aus *moč—vara* + *pljòštara* erklärt werden (vgl. s. v. *močvir*).“ (под *plòšta*, стр. 64/65).

Запажамо да Шиц издваја *-вар* као део речи који уноси своје значење те тиме апелатив добија статус сложене речи.

У Географској терминологији Толстоја² налазимо мишљење да сложене речи *мочвир*, *мочвар*, *мочвара* имају у функцији другог члана извесну хидрографску основу **virь*, **varь*³. У наставку пише: «Бедность материала не позволяет нам четче определить изоглоссы двухосновных словообразовательных моделей, которые, видимо, на словенской и сербскохорватской штокавской территории наслаиваются друг на друга. На важность разграничения этих двух типов указал мне О. Н. Трубаков.» (стр. 151). Аутори верују да би потпунији материјал омогућио успостављање изоглоса ових двају типова и њихово семантичко разграничење.

Потребно је упознати се са богатим лексичким и топономастичким материјалом како бисмо могли да понека од питања везаних за апелативе *мочар*, *мочвар*, *мочвара* мало разјаснимо. Овом послу се приступило на тај начин што је проучен језички материјал, и то говорна лексика, топонимија и микротопонимија, из источне зоне штокавске језичке територије, зоне која покрива дијалекте Призренско-тимочки, Косовско-ресавски, Шумадијско-војвођански.

Анализа материјала започета је од основних лексикона нашега језика: Вуковог Рјечника, Рјечника Југославенске академије, Речника Српске академије наука и уметности. У њима се уз поменуте апелативе налазе следећа значења:

МОЧАР — влажно време (Вук, Рј.); мочвара (РСАНУ); блато, каљуга (РСАНУ).

МОЧВАР — мокрина, влага (РЈАЗУ); мочвара (РСАНУ); мочар, благо, каљуга (РСАНУ).

МОЧВАРА — бара, локва (РЈАЗУ); земљиште натопљено водом, баруштина (РСАНУ); влажно, подбарно земљиште (РСАНУ).

Грађа за речник САНУ, и штампана и она која није још искоришћена (материјал оних слова која тек треба да буду обрађивана), показала је да су ове три лексеме потврђене примерима из књижевности, мање из стручне литературе. Потврда из збирки речи, из народних говора — нема. Покушај да се пронађу ове речи у дијалектолошким радовима СДЗБ-а није уродио плодом. Забележен је апелатив *мдчвар* у говорима Шумадије у селу Врбица⁴. То значи да се *мочвара*

² Н. И. Толстой, Славянская географическая терминология, Москва 1969.

³ „Как видно из примеров, в с.-хорв. и словен. представлены, помимо суффиксальных образований типа **моч-арь*, **моч-урь*, **моч-ава*, и сложения типа **моч-вирь*, **моч-варь*, где вторым компонентом служит известная славянская гидрографическая основа **вирь*, **варь*...“ (Н. И. Толстой, и. д. стр. 151).

⁴ С. Реметић, Говори централне Шумадије, СДЗБ XXXI, Београд 1985, стр. 68. и 244.

осећа, а тако је и документовано, као литерарна реч, али је присутна и у контакту, у говорној речи.

Међу питањима у Упитнику за дијалектолошки атлас⁵ нема питања: Како се зове земљиште под водом, подводно или поплављено земљиште? — на које би се могао добити одговор — *мочвара*. У Упитнику се налазе, међу многобројним, и ова питања: Како се зове место у реци где се вода окреће; како се зове дубоко место у потоку, реци; како се зове удубљење на путу испуњено водом? Упоредјени одговори на ова три питања у 70 пунктова у Србији готово су једнообразни: *вир*, *вртлог*, ређе *вртеж*, *коловрт*; *вир*; *локва*, *бара*.

Проучен је велики број ономастичких радова који се баве проблемима и анализом материјала са ове територије, као и обиман ономастички материјал. То су радови из часописа: Опоматолошки прилози, *Onomastica Jugoslavica*, Зборници радова са ономастичких конференција, Прилози проучавању језика (више од 50 радова), и топономастички материјал сакупљен на терену из 135 села. Ова теренска испитивања су обухватила готово целу територију Косова, велике оазе око Јужне Мораве, Нишаве, Тимока, Ужица, Шумадије, Баната, Бачке, Срема. У материјалу са тако великог простора нема топонима ни микротопонима *мочар*, *мочвар*, *мочвара*.

Прегледана је и микротопонимија из Српских етнографских зборника из крајева: Тимок, Белица, Лепеница, Неготинска Крајина и Кључ, Ресава, Смедеревско подунавље и Јасеница, Ужичка Црна Гора, Ибарски Колашин, Пољаница, Власина. И у овој многобројној грађи нема топонима од ових трију лексема⁶.

У хидронимији Србије нема апелатива *мочар*, *мочвар*, *мочвара* у функцији имена реке, потока. Консутовани су радови: Мишковић, Хидрографија ... Географски атлас Југославије, листови секција сливова Мораве, Дрине, Колубаре, Тимока, Дунава⁷. Исто тако нема хидронима са основом *Var-* који би нас навели на размишљање о евентуалној хидрографској основи. Такву основу *Var-* налазимо у руској хидронимији. О томе у раду Ф. Безлаја читамо: „...celo prevojna stopnja *war- k *euar(i)- je morda v ruskih hidronimih tipa *Var*, *Vara*, *Varja*, *Varna*, *Varno*, *Varma*, *Varka* in podobno. Preveč enostavno bi bilo pri vseh teh imenih izhajati iz slovenskega kauzativa *variti* k *vrěti*. Nimam pa možnosti, da bi sam natančneje preiskal ves ta ogromni imenski kompleks, ki mu slavistika dosedaj ni posvetila dovolj pozornosti.“⁸ (стр. 69).

⁵ Љубазношћу колеге С. Реметића користила сам материјал из Упитника за дијалектолошки атлас. Прегледала сам одговоре добијене из 70 села.

⁶ Радови су штампани у часопису Српски етнографски зборник у бројевима 55, 56, 47, 46, 34, 67, 6, 18.

⁷ Ј. Мишковић, Хидрографија независне кнежевине Србије, Београд 1880; Географски атлас Југославије, Загреб 1960.

⁸ F. Bezljaj, *Slovensko *irъjъ, *vurъjъ in sorodno*, *Onomastica Jugoslavica* 6, Загреб 1976.

Код нас су позната три ојконима са морфемом *вар*: *Изварица*, *Варна*, *Варнице* (Именик места), које су у вези са речи *вѣр* — врста камена, вапно, креч.

Сазнали смо да у обимном материјалу из топонимије и микро-топонимије нема примера који би потврдили постојање старих апелатива *мочар*, *мочвар*, *мочвара*, што подразумева да нису сачувани у том слоју до наших дана. Пратећи у овом истом материјалу да ли ће се наћи на основу *вар*- у микроназивима, а да се у њима прозире значење *влаге*, *воде*, утврдили смо да нема таквих примера. И даље остаје не само неизвесна, већ и доста неуверљива претпоставка о евентуалном постојању овакве основе и њеној улози у формирању поменутих апелатива. Ово *вар* се не појављује ни као други члан сложених лексема ни у говорној лексици ни у топонимији.

Имајући у виду стабилност и постојаност старих апелатива који обележавају терен, а који се добро чувају у појединим зонама словенских говора, очекивала би се континуираност њиховог постојања и у оквиру микротопонимије Србије. А управо такво стање имамо у македонским говорима: „Старите апелативи: *валъ*, *вѣротъкъ*, *вредло*, *вѣртъль* ... *лужа*, *могѣла*, *мочарѣ-лъ* ... денеска можеме да ги сретнеме на македонската јазична територија, само како топоними...“⁹ (стр. 64). Да деривати основе *мак*- данас живе и у топонимији Македоније, и то у приличном броју, потврђено је у раду „Основата *мок*-, *мак*- во македонската топонимија“ (К. Илиевска, IV ЈОК, Љубљана 1981).

Изгласе топономастичких апелатива *мочар*, *мочвар*, *мочвара*¹⁰, посматрано од југа, од македонских говора, прекинуте су у топонимији на територији Србије. Објашњење за то се не може пронаћи. Хоће ли се ове изгласе моћи пратити у другим говорима српске и хрватске језичке територије показаше испитивања која се буду вршила у тим говорима.

Обављена испитивања на овако великом простору наших говора нису дала чињенице које би говориле у прилог помињаних претпоставки. Као што се види — недостатак података у овој ситуацији негира теоријске опаске о могућности постојања неке хидрографске основе **вар*- која би формирала лексему *мочвара*, карактеришући је као сложеницу. Нема изгласа на основу којих би се могло говорити о разграничењу апелатива *мочар* од *мочвар*, *мочвара*. Веома изненађује апсолутна одсутност ономастичких апелатива *мочар*, *мочвар*, *мочвара* у микротопонимији велике територије Србије.

⁹ Б. Видоески, Македонската топонимија као извор за историската дијалектологија на македонскиот јазик, Четврто заседание на меѓународната комисија за словенска ономастика, Скопје 1971.

¹⁰ За овај рад је прегледан и материјал из студије коју је написао Jürgen Udolph, Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen, Heidelberg 1979.

Уместо закључка цитираћемо текст Ф. Безлаја уз одредницу *тобџије*: „... vendar tvorba ni vedno jasna; za oblike z -v- domneva Skok, II 449, da so naslonjene na *lokva*...“ (Etimološki slovar Slovenskega jezika K—O, Ljubljana 1982), сматрајући да лексему *мочвара* треба посматрати као изведсну реч, а не као сложеницу.

Ако би смо хтели да бранимо тезу о двочланости апелатива рекли би: вероватно су ови апелативи из неких разлога затрти у микро-топонимији, а стара хидрографска основа *вар-, коју садрже хидроними руског терена и других, ишчезла много пре. Тада бисмо се сасвим лаички запитали зашто до такве контаминације у апелативу није дошло у словенским језицима који и данас имају вар- у хидронимији¹¹.

ПРИЛОГ

а) Списак села из радова штампаних у Ономатолошким прилозима из којих сам користила материјал:

околина Трговишта: Бабина Пољана, Барбаце, Владовце, Голочевце, Горновац, Г. и Д. Трница, Г. и Д. Стајевац, Дејанце, Думбија, Ђерекарце, Зладовце, Калово, Козји Дол, Лесница, Мала Река, Марганце, Мездраја, Нови Глог, Ново Село, Петровац, Пролесје, Радовинца, Рајчевце, Сурлица, Трговиште, Трница, Црвени Град, Црна Река, Црноце, Шанице, Шапранце, Широка Планина, Шумата.

источни део Метохијског Подгора: Суви Лукавац, Верих, Нови Верих, Ковраге, Драгољевац, Дубрава, Бело Поље, Сушица, Ракош, Синаје, Мојстир, Жаково, Учка, Црколез, Суво Грло x 2, Бања, Рудник.

средњи део Метохијског Подгора: Љубожда, Црнце, Исток, Доњи Исток, Пригора, Мужевине, Бегов Лукавац, Добруша, Прекале, Ђураковац, Томанце, Србобран.

западни део Метохијског Подгора: Љевоша, Црни Врх, Брестовик, Сига, Ново Село, Радавац, Дубово, Количане, Мало Дубово, Бањица, Бања, Орно Брдо, Љубово, Црни Луг.

Прекооруље, I део: Млечане, Кијево, Чабић, Велики Ђурђевић, Гребник, Долац, Дрсник.

II део: Берково, Бича, Грабац, Злокућане, Клиповац, Лесковац, М. Ђурђевић, Реновац, Штупељ, Дреловчић, Душевић, Јеловац, Јошаница, Клина, Пограђе.

поречје Кујавче: Белица, Крњина, Тучеп, Осојане, Пољане, Шаљиновица, Жач, Кош.

Јужна Метохија: Чифлак, Братотин, Ратковац, Геца, Зрзе, Бела Црква, Брњача, В. Хоча, Зочиште, Опгеруша, Ретимље, Ораковац, В. и М. Круша, Зојић, Г. и Д. Србица, Смаћ, Новакс, Петрово Село, Љутоглав, Шиницадија, Кориша, Љубижда.

село Банов До (*Звечан*)

село Гајтан (*сорњи ток реке Јабланице*)

село Милошево (*Велико Поморавље*).

б) Списак села из радова штампаних у Прилозима проучавању језика, Нови Сад: *села из Баната*: Тараш, Перлез, Меленце, Кумани, Дупљаја, Остојићево, Јасеново, Мокрин, Загајица.

села из Срема: Беркасово, Врдник, Сремски Карловци, Јарак, Шашинци, Краљевци, Добринци.

села из Бачке: Турија, Србобран, Бачко Градиште.

¹¹ Овај рад је прочитан на I Југославенском знанственом скупу о етимологији, одржаном 4—5. VI 1987. год. у Загребу.

област Топлице: Блажево, Бело Поље, Бозољин, Боранице, Витоше, Равниште, Рађинце, Г. и Д. Левиће, Градац, Ђерекаре, Жарево, Иричићи, Кнежево, Ковизле, Судимља, Чокотар, Шошићи, Домишљевина.

околина Ниша: Белотинце, Врело, Г. Врежина, Г. Међурово, Д. Топоница, Кнежица, Малча, Пишка Бања, Палиграце, Просек, Чамурлија, Јасеновик.

Блаце и околина: Међухана, Претрешња, Гргуре, Јошаница, Врбовац, Више Село, Ђуревац, Алабана, Пребреза, Криваја, Суваја, Стубал, Попова, Трбуње.

слив Црне реке (Тимок): Николичево, Грљан, Лубница, Рготина, Вратарница, В. Извор, Метовница, Прлига, Халово, Заграђе, Подгорац, Слатина, Бучје, Гамзиград, Грлиште, Шљивар, Кривељ, Оштрељ, Вражогрици, Брестовац, Звездан, Бачевина, Трнавац, Ласово, Г. и Д. Бела Река, Боговина, Бољевац, Бор, Лесковац, Градсково, Трнавац.

област Доња Јасеница: Азања, Баничина, Стојачак, Бачинац, Башин, Влашки До, Волице, Глибовац, Голобок, Грчац, Кусадак, Мала Плана, Мраморац, Придворница, Ратар, Селевац, Смедеревска Паланка, Церовац.

слив Кленичке реке (Врањска котлина): Лукарце, Претина, Доњи Старац, Спанчевац, Куштица, Баралевац, Сејаце, Мало Русце, М. Буштрање, Брњаре, Кленике, Св. Петка, Дрежнице, Трејак, Клиновац, Кршевица, Жбевац.

Пољаница: Дреновац, Добрејанце, Секирје, Смиловић, Урманица, Ушевце, Станце, Рождаце, Драгобужде, Влазе, Големо Село, Градња, Крушева Глава, Стрешак, Мијаковце, Тумба, Студена, Лалнице, Мијовце, Остра Глава, Дупељево, Трстена.

слив Бањске реке (Врањска котлина): Бабина Пољана, Црни Врх, Стари Глог, Сливница, Корбул, Првонск, Стара Брезовица, Длга Лука, Изамно, Врањска Бања.

Иногосте: Костомлатница, Српски Дол, Солачка Сена, Јагњило, Брестово, Равна Река, Кацапун, Лепенница.

Прешевска Црна Гора: Трнавска Река, Трнава, Норча, Прешево, Ораовица, Рајнице, Грамада, Несалце, Осларе, Левосоје (из рада М. Златановића, Врањски гласник 19, Врање 1986).

село Босуа (Шумадија).

село Брлог (слив Дојкиначке реке).

села Струганица и Обличка Сена (Врањска котлина).

в) Љубазношћу колеге С. Стијовића користила сам топономастичку грађу Ономастичког одбора САНУ. Прегледала сам теренски материјал из 135 села.

околина Беле Паланке: Мокра, Црнче, Топоница, Пајез, Ново Село, Оревац, Сливовик, Космовац, Дивљана, Бабин Кал, Дољна Коритница, Бежиште, Крменица, Ланиште, Козја, Градиште, Клисура, Витановац, Горња Коритница.

општина Плужине: Плужине, Пољана, Зукља, Криводо, Брљево, Будањ, Милошевићи, Горња Брезна, Суводо, Доња Брезна, Погтрисоје, Дуба, Доње Рудинице, Горње Рудинице, Бојово Поље, Стабна, Ковачи, Јасен, Суво Поље, Осојни Орах, Мратинье, Седлари, Пољана, Смиријечно, Забрђе, Столац, Буковац, Горанско, Стубица.

општина Ваљево: Пауне, Петница, Клинци, Жабари.

општина Млиница: Крчмар, Осјеченица, Голубац, Мратинић, Бријежђе, Г. Лајковац.

општина Пирот: Извор, Бериловац, Нишор, Топли До, Рудинье, Темска, Ореовица, Засковци, Росомач, В. и М. Лукања, Копривштица, Чиниглавци, Планиница, Срећковац, Обреновац, Градиште, Крупац, Јовановац, Басара, Велико Село.

општина Ниш: Церје, Каменица.

општина Власотинце: Борин Дол.

општина Лесковац: Манојловце, Богојевце, Навалин, Брејановце, Чифлук Разгојнски.

општина Косовска Митровица: Сендо, Валач, Мали Звечан, Матица, Банов До, Суви До, Витковац, Мало Рударе, Зупче, Жеровница, Велико Рударе, Србовац, Дољани, Грабовац, Корње.

- општина Пожега*: Прилипац, Мађер, Дражиновићи.
општина Пријелоље: Јабuka.
општина Ивањица: Брезова.
општина Пећ: Пашино Село, Плављене, Сврке, Набрђе, Накло.
општина Сува Река: Муштуште, Поповљане, Мовљане, Топличане, Широко, Дворане, Сопино, Деловце.
општина Клина: Дреновац, Зајмово, Д. Петрич, Јабланица, Будисавци.
општина Урошевац: Д. Битиња, Драјковац, Вича, Г. Битиња, Јажнице.

Резюме

Звездана Павловић

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЕЛИ, ПРОИЗВЕДЕННЫЕ ИЗ КОРНЯ *maq-*

На основании объемного лексического и ономастического материала, автор попытался показать несостоятельность мнения о существовании некой гидронимической основы **var-*, участвующей в формировании апеллятива *мочвара*. Автор установил, что в Сербии не существуют топономастические апеллятивы *мочар*, *мочвар* и *мочвара* и что нет топонимов, произведенных от них, чем прерывается изоглосса, существующая в македонских говорах.

ЈЕЛЕНА РАЈИЋ
(Београд)

ХИСПАНИЗМИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВ ТРЕТМАН У РЕЧНИКУ СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ И РЕЧНИКУ СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ И НАРОДНОГ ЈЕЗИКА САНУ

Као један од најраспрострањенијих светских језика, шпански је показао свој значај током историје, ширећи сопствену лексику или преносећи речи арапског, португалског, индијанског и другог порекла у различите језичке средине.

У српском утицај шпанског је релативно скроман и у великој мери остварен преко посредника. То у неким случајевима показује гласовни облик речи, а на исти закључак упућује *Етимолошки рјечник* Петра Скока, као и Речници Матице Српске и САНУ.

Из шпанског у нашу средину су продрли политички термини, везани за одређене друштвено-историјске околности шпанског XIX века и речи које означавају флору и фауну, обичаје и регионални колорит. Осим ових јављају се позајмљенице изведене из различитих корена, али пренесене преко шпанског у остале европске језике, чији су непосредни извори у односу на српски италијански, француски и немачки језик.

Знак културне и политичке надмоћи једног народа представља, поред осталих чинилаца, и могућност ширења сопственог лексичког богатства у друге средине. Језички утицај не мора имати обележје освајања и насилног наметања, већ се може испољити у прихватању специфичних речи и израза који се преносе у различите језике, живе у њима и бивају прихваћени као материјал који их знатно обогаћује. С обзиром на велику распрострањеност, значај шпанског језика огледао се кроз историју како у ширењу сопствене лексике, тако и у посредовању, тј. преношењу различитих американизма, као и речи арапског и другог порекла.

Истражујући утицај шпанског на остале европске језике Рафаел Лапеса (1980, стр. 291—296; 460—461) је установио три периода кроз које је тај утицај прошао.

Први обухвата раздобље XVI и XVII века, када паралелно са јачањем политичке моћи јача и утицај шпанског духовног и културног наслеђа, који се може запазити у различитим областима живота: у прихватању обичаја и политичких идеја, у књижевности и ликовној и музичкој уметности. Ширење утицаја шпанске културе и традиције потврђују преводи дела шпанске књижевности на друге европске језике, појава шпанских речника и граматика изван Шпаније, као и

учење шпанског у Италији, Француској и Фландрији, где знање овог језика постаје знак аристократске углађености и неопходност у обављању јавних послова и трговини. Овај вишеструки утицај огледа се и у области језика, пошто у италијански и француски, а нешто касније и у друге европске језике продиру многе речи шпанског порекла. О различитим видовима шпанског живота говоре *picaro, desesperado, siesta*; речи које се односе на музичку уметност: *guitarra, castañulas, chacona* и *zarabanda*; речи које се односе на поморски саобраћај и ратовање: *armada, flota, embargo, carabela*; на одевне предмете: *mantilla, sombrero*; на игре *quinola, matador* и др.

Пошто су XVI и XVII век раздобље значајних цивилизацијских сусрета, шпански у додиру са аутохтоним језицима Средње и Јужне Америке обогаћује властиту лексику, али истовремено постаје лингвистички посредник, преко кога Европа упознаје и прихвата називе природних, антрополошких, културних и уопште цивилизацијских особности новооткривеног свега. У том периоду преносе се речи из различитих индијанских језика које углавном означавају флору, фауну и природне појаве. То су американизми карипског порекла: *caimán, canoa, huracano, piragua, canibal*; арауканског порекла *batata*; из индијанског науатл језика: *chocolate* и *cacao*.

У XVIII веку утицај шпанског је много слабији него у претходном периоду, јер Шпанија тог раздобља уопште гледано далеко више трпи страни утицај него што другима успева да наметне сопствено духовно наслеђе. Међутим, упркос тој чињеници шпански још увек зрачи енергијом и обогаћује разноврсним лексичким садржајима друге европске језике. У том периоду италијански, француски и енглески позајмљују из шпанског речи које се односе на трговину и пловидбу, као на пример, *silo, demarcación*. Широку распрострањеност показују *merino, cigarro, carambola*; називи који означавају антрополошке и природне особности јужноамеричког континента: *albino, platina*, као и американизми *tomate* из науатл и *llama* и *alpaca* из кечуа језика.

У трећој фази, односно, током XIX и почетком XX века хиспанизми се могу поделити, с обзиром на сфере из којих потичу на две категорије: једни су део регионалног колорита и јављају се у књижевним описима обичаја, одевања, плесова, односно, описима шпанског начина живота у најширем смислу речи. Рафаел Лапеса наводи да се јављају код француских и енглеских писаца, Бомаршеа, Игоа, Меримса, Ирвинга и др., који културне особности шпанског поднебља дочаравају употребом аутентичних речи као што су *toreador, picador, banderilla, gitano, bolero*.

Друга, веома распрострањена група хиспанизама потиче са шпанске политичке позорнице и одражава стварност растрзану сукобима, грађанским ратовима и пучевима. Налазимо их обично у штам-

пи, књигама и историјским удбеницима. То су: *camarilla*, *guerrilla*, *intransigente*, *liberal*, *pronunciamiento*, *junta* и синтагма *quinta columna*¹.

Судећи према наведеном репертоару Рафаел Лапеса под појмом хиспанизма сматра како речи шпанског порекла у другим језицима, као што су *corrida*, *camarilla*, *junta* и др. тако и речи изведене из различитих корена, на пример, *carambola*, *demarcación*, *alcoba* итд., пренесене преко шпанског у остале европске језике. Овај доста флексибилан приступ намеће, када о нашој језичкој средини говоримо, једно начелно питање: које се речи могу сматрати хиспанизмима код нас, поготово када се зна да директни контакт између шпанског и српског никада није постојао и да су многе позајмљенице шпанског порекла или оне „уезене“ преко шпанског у друге језике стизале у нашу средину најчешће преко француског, италијанског или немачког језика². Узимајући у обзир поменути чињеницу покушаћемо у овом раду да одговоримо на питање да ли је хиспанизам аутохтона шпанска реч или реч скована на неком другом корену (грчком, латинском, арапском, германском итд.), а пренесена преко шпанског, чијем је графичком, фонетском и морфолошком систему претходно била прилагођена.

На ово питање не може се дати један уопштени одговор, који би био применљив на све наведене случајеве. Из тог разлога ми ћемо у наставку рада узети у разматрање неколико речи из Лапесиног репертоара, које се јављају у истом или незнатно измењеном облику у корпусу *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице Српске и *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ. То су *албанизам*, *алков*, *карамбола*, *демаркација*, *интрансијентан*, *креол*, *либерал*, *гитара* и *чоколада*.

Иако различитог порекла (*албанизам*, *интрансијентан* и *либерал* вуку корене из латинског, *алков* потиче из арапског, *карамбола* из санскрита, *демаркација* је германског порекла, *креол* португалског, *гитара* грчког, док *чоколада* потиче из индијанског науатл језика) све поменуте речи прешле су преко шпанског у остале европске језике³. Међутим, у многим случајевима шпански није био само пуки посредник, већ је утицао на стварање новог значења и на фонетски, морфолошки и графички облик речи. Тако, на пример, именицу *демаркација* или тачније синтагму *линија разграничења* (*línea de demarcación*) увели

¹ Познати шпански филозоф, писац и песник, Мигел де Унамуно у есеју „Шпански либерализам“ (*Liberalismo español, Obras completas*, т. VIII, стр. 704) помиње имене *pronunciamiento*, *guerrilla*, *junta*, *desperado* и *liberal* као изразито шпанске речи, настале као резултат драматичних политичких збивања у Шпанији XIX века.

² Разлоге за такву претпоставку пружа Петар Скок (1971—1974), који тврди да су имене *armada* и *camarilla* дошле преко немачког, док су имене *patat*, арапског порекла, и *cigarro* доспеле у Далмацију преко Млетака.

³ Видети *The Oxford Dictionary of English Etymology*, Edited by C. T. Onions with the Assistance of G. W. S. Friedrichsen and R. W. Burchfield, Oxford University Press 1966. и Albert Dauzat, *Dictionnaire étymologique*. Larousse, Paris, 1947.

су у употребу Шпанци, означавајући њом границу између својих и португалских поседа у Јужној Америци.

За речи *либерал* и *интрансигентан*, сваки образовани човек ће рећи да потичу из латинског, али само стручњак зна да се са политичком конотацијом јављају први пут у Шпанији у XIX веку.

Наиме, именица *либерал* у значењу 'напредан', 'напредњак', 'носилац савремених политичких идеја' употребљен је први пут почетком прошлог века, када су у скупштини у Кадису противници апсолутне монархије, названи *либералима* (*liberales*), насупрот њеним присталицама који добијају име *реакционари* (*serviles*).

Са шпанске политичке позорнице такође потиче и поменути придев *интрансигентан*. У другој половини XIX века, када се први пут јавља односи се на крајњу левицу, а касније и на републиканце. Из ове употребе развија се значење *непопустљив*, *бескомпромисан*, које се преноси и у друге европске језике.

Гитара је такође једна од речи која је превалила дуг пут до наше средине. Изведена из грчког облика *citara*, преко арапског ушла је у шпански. У већини европских језика сматра се хиспанизмом, не само зато што је пренесена у оном графичком, фонетском и морфолошком облику у којем се употребљава у шпанском, већ и зато што се њена појава обично везује за шпански фолклор.

Сличан пут, тј. преко шпанског као посредника прешла је и именица *чоколада*, која вуче корене из индијанског науатл језика. У француским, италијанским и енглеским етимолошким речницима представљена је као хиспанизам, пошто је основни облик *chocolait* прилагођен шпанском фонетском, графичком и морфолошком систему.

Шпански је често посредовао и у преношењу речи из арапског и португалског језика. Такав је случај са именицом *алков* (арап. *alquobba* преко шп. *alcoba*) и именицама *креол* (порт. *criollo*), преко шп. *criollo*) и *каравела* (порт. *caravela* преко шп. *carabela*).

Све наведене позајмљенице јављају се, као што је истакнуто, у корпусу два поменута речника, али не као речи шпанског порекла, нити као речи „уведене“ преко шпанског. Осим одреднице *каравела*, за коју се наводи шпански као непосредни извор, *албанизам*, *демаркација*, *креол*, *карамбола*, *интрансигентан* и *алков* доводе се у директну зависност од француских речи *albinisme*, *démarcation*, *créol*, *carambole*, *alcôve*, *intransigent*; именица *чоколада* везује се за италијански облик (*cioccolàte*) док се *либерал* сматра именицом латинског порекла. За разлику од поменутих примера за које обрађивач наводи углавном непосредни извор позајмљенице, тј. језик преко којег је реч пренесена у српски, одреднице које се односе на друштвено-историјски и политички амбијент, регионални колорит, флору, фауну, природне појаве и географске особености представљене су као хиспанизми. Њихов национални идентитет је лако препознатљив јер су неке од тих

речи већ по своме значењу везане за одређену средину, културу, обичаје и начин живота. Такви су већ поменути политички термини *хунта*, *камарила*, *герила* и *десперадо* (шп. *desperado*); речи везане за трговину *сило* и *мерино*; музички инструменти *кастањете* и *гитара* типичне за шпански фолклор; називи специфичних делова одеће, као на пример *мантиља* (*mantilla*) или американизам *пончо* (шп. *poncho*); називи везани за тауромахију: *корида*, *торeadор*, *матадор*, *пикадор*, *бандериља*; американизми који означавају разноликост флоре и фауне: *банана*, *ванила*, *кока*, *алпака*, *гванако*, *лама*, *игуана*, *јагуар*, *кајман*, *кондор*, *којот* и *пирана* (шп. *banana*, *vainilla*, *cacao*, *coca*, *alpaca*, *guanaco*, *llama*, *iguana*, *jaguar*, *caimán*, *condor*, *coyote* i *piraña*); американизми који се односе на географске особности и становнике одређених делова јужноамеричког континента *палма* и *гауч* (шп. *palma* и *gaucho*).

За разлику од ове категорије речи, чија је припадност одређеном језичком подручју већ на први поглед очигледна, позајмљенице *карамбола*, *либерал*, *интрансигентан*, *деларкација*, *чоколада*, *албинизам* и *алков*, поред тога што су до нас доспеле преко посредника, јављају се у широкој међународној употреби у истом или нешто измењеном облику, због чега је њихов национални идентитет у великој мери неутрализован. У представљању и обради оваквих речи аутори поменутих речника наводе испосредни извор позајмљенице, што је у односу на наш језик, француски или италијански; међутим, именице *хунта*, *камарила*, *корида*, *торeadор* и друге, чије је национално обележје јасно уочљиво на основу самог значења представљене су као речи шпанског порекла; најзад, код одредница, које се сматрају американизмима, указује се на директну зависност од одговарајућих шпанских облика, али се наводи, мада не увек, да реч вуче корене из једног од индијанских језика.

Пошто смо сагледали начин обраде једног броја речи и истакли два основна принципа којих су се аутори речника држали, можемо се вратити главном питању постављеном на почетку овог рада: које речи представљају хиспанизме у српском језику? Ослањајући се на наведене етимолошке речнике и приступ наших лексикографа, под тим појмом можемо сматрати речи и изразе шпанског порекла или речи, чије је посебно значење настало у оквиру шпанског језичког простора (*demarcación*, *liberal*, *intransigentan*). Међутим, речи које су преко шпанског пренесене, па стога прилагођене његовом фонетском, графичком и морфолошком систему, осећамо као шпанске у оној мери у којој су својим значењем интегрисане у специфично шпански културни амбијент. У том смислу именица *гитара* је, рекли бисмо, изразитија шпанска реч од именице *чоколада* или придева *интрансигентан*, јер представља инструмент својствен шпанском фолклору. Ово показује да за одређивање порекла речи није довољно само познавање фонетских, морфолошких и етимолошких чинилаца, већ је у великој мери неопходан увид у историјски, политички и културни

контекст у којем је реч настала. Такав је случај са именицом и придевом *либерал* и *интрасигентан*, чије је посебно значење конституисано у оквирима одређених историјских и политичких околности, или са речима *корнда*, *кастањете*, *гауч*, које говорника већ својим значењем асоцирају на културне особености једног народа (његове обичаје, фолклор, начин живота итд.).

ЛИТЕРАТУРА

- Carrilla, Emilio: „Sobre hispanismos“, *Español actual*, № 4, 1965, стр. 1—2.
- Corominas, J. y Pascual, J. A.: *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Gredos, Madrid, 1980, (4 vols.).
- Cortelazzo, Manlio e Zolli, Paolo: *Dizionario etimologico della lingua italiana*, t. 1—5; Nicola Zucchi S. p. A., Editore, Bologna, 1979.
- Dauzat, Albert: *Dictionnaire etymologique*, Larousse, Paris (7 e edition), 1974.
- Lapesa, Rafael: *Historia de la lengua española*, Gredos, Madrid, 1980, 628 p.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1—13, Београд, 1959—1988.
- Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица Српска—Матица Хрватска, Нови Сад, Загреб, 1967.
- Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I—IV, Zagreb, 1971—1974.
- The Oxford Dictionary of English Etymology*, Edited by C. T. Onions with the Assistance of G. W. S. Friedrichsen and R. W. Burchfield, Oxford University Press, 1966.

Resumen

Jelena Rajić

LOS HISPANISMOS EN LA LENGUA SERBIA Y SU TRATAMIENTO EN LOS DICCIONARIOS

La importancia de la lengua española se manifiesta en la introducción de numerosos hispanismos en otros idiomas europeos. En este artículo hemos tratado de investigar la presencia del léxico español en lengua serbia y enseñar la trayectoria que las palabras españolas han pasado desde su origen hasta nuestro idioma.

El resultado de nuestra investigación ha demostrado que la influencia del español es bastantamente reducida con respecto a otros idiomas (italiano, alemán, francés e inglés) y que muchas palabras del origen español han llegado hasta nuestra lengua a través de estos idiomas.

АСИМ ПЕЦО
(Београд)

СТЕВАН СРЕМАЦ КАО ДИЈАЛЕКТОЛОГ

У раду се указује на дијалекатске особине које нам нуде нека литерарна остварења Стевана Сремца, а које су потврдили каснији дијалектолошки радови.

I

У нашој културној историји о Стевану Сремцу се говори као о књижевнику, литерарном ствараоцу. И не без основа. Богата је библиографија овога професора историје. Међу његовим дјелима има приповиједака, романа, цртица, биљежака. Нико до сада, колико ми је познато, није указао на још једну област из које нам је Сремац оставио корисне грађе, није указао на Сремца као дијалектолога. У овоме раду ће се указати и на ту страну Сремчеве писане ријечи.

Познато је, да се и тога подсјетимо, да је Стеван Сремац рођен у Сенти, Бачка, да се школовао у родном мјесту и Београду, да је у Београду завршио студије на Историјско-филолошком одсеку Велике школе и да је службовао, као професор историје, у Нишу и Пироту. У вријеме Сремчевих студија на Великој школи, што није неважно за наш проблем, били су професори Ђура Даничић, Стојан Новаковић, Панта Срећковић, Стојан Бошковић¹, добро знана и позната научна имена и тада и данас у нашој науци. На Великој школи, у првом реду заслугом Ђуре Даничића, тада се предавала и југославистика и славистика. У то вријеме био је на Великој школи присутан и Вук Карацић, Даничић је ударао темеље вуковском типу књижевног језика на овој високообразовној установи и крчио путеве вуковском језичком типу у писаној ријечи нашега језика. Све је ово, без сумње, могао, а и морао да зна тадашњи студент Велике школе Стеван Сремац. У његовим дјелима налазимо богату дијалекатску грађу, у његовим дје-

¹ В. Сто година Филозофског факултета у Београду, Београд 1963, исп. Катедра историјских наука и Катедра за јужнословенске језике и општу лингвистику, као и: Јован Скерлић: *Стеван Сремац* — књижевна студија, у књизи: *Писци и књиге*, IV, Београд 1909, стр. 23—96, као и Меша Селимовић, Стеван Сремац, у књизи: *Писци, мишљења и разговори*, БИГЗ 1983, стр. 7—34.

лима има подоста и акцената, датих по Даничићевом начину обиљежавања ових прозодијских одлика наше говорне ријечи. У његовој приповиједи *Поп Ћира и поп Спира*² налазимо: *на даћу, на дѣру, плаћа, кѣруз*, са даничићевским акценатским одликама. Могуће је да Сремац није био одушевљен Вуковим реформама (уп.: — Аркадије је, као и поп Ћира, мрзео на Вука и његове реформе по којима се човек не може разликовати од паора³ — (стр. 6), али уп. и ову мисао: — И поред свег занимања професора филолога, који га је бранио, јер је из краја *где се најчистије говори, што је још бесмртни Вук похвалио*, — (Вукадин, стр. 215). Сремац нам је у својим дјелима оставио подоста дијалекатске грађе, говорних особина крајева о којима он пише у својим дјелима, а тиме је себе уврстио међу прве наше дијалектологе.

II

Историја писане ријечи свакога народа, свакога језика, познаје два изразито одијељена периода: до стандардизације и послеје стандардизације. Код нас је међаш овим периодима Вук Стефановић Караџић и ми, перијетко, говоримо о предвуковском и поствуковском развитку нашега књижевног језика.

Овај први период, предвуковски, наше писане ријечи нуди нам подоста дијалекатске грађе, што је и разумљиво, јер се писана ријеч заснивала на граматичкој структури дијалеката из којих су потицали писци, уколико, наравно, не почива на архаичнијем језичком обрасцу, што, опет, има посебно мјесто у историји нашега језика.

Други период наше писане ријечи, од Вука до наших дана, карактерише прихватање вуковског обрасца, вуковске граматике. Истина, то је одвећ познато, није одмах послеје 1868, када је у Србији и званично прихваћена Вукова реформа, све кренуло Вуковим стазама. Требало је да прође подоста времена док се то десило. А, како видјесмо код Сремца, било је подоста и оних који пишу били одушевљени Вуковим подухватима, али су морали да прихватају вољу већине. То је вриједјело и за литерарне ствараоце. Има у писаној ријечи друге половине прошлога вијека доста оних који свесрдно прихватају Вука, али има и таквих који се тешко одвајају од локалних говорних особина. Свјесно или несвјесно. Сремац је то чинио свјесно⁴. Тим својим поступком он нам радње чини увјерљивијим, догађаје аутентичнијим. Сремац је био свјестан да опис догађаја из нишке средине тражи и пишкни говор, пишкни антропозимију⁵, исто онако као што догађаји из Баната траже те особине из банатских предјела. Без тих особина губи се вриједност дјела. И управо због тога ми данас можемо да говоримо и о Сремцу као дијалектологу.

² В. ниже, као и код Скерлића, исто, стр. 71.

³ Исто, стр. 53, као и код Селимовића.

⁴ В. код Скерлића, исто, 45.

⁵ В. код Селимовића, исто 31.

III

Овдје ће бити ријечи о дијалекатској грађи коју нам нуде следећа Сремчева дјела: *Поп Ђира и поп Стира* (Војводина — Бачка/Банат), *Ивкова слава*, *Зона Замфирова* (Ниш), *Вукадин* (Западна Србија — Ужице). Сва ова Сремчева дјела појавила су се последњих година прошлога вијека: *Поп Ђира и поп Стира* 1894, *Ивкова слава* 1895, *Каријера практиканта Вукадина* 1896, а као *Вукадин* 1903, када је објављена и *Зона Замфирова*, у Српском књижевном гласнику.

Историчари књижевности, и књижевни критичари, констатују да Сремац није посједовао бујну машту, да је, почесто, пресликавао животне догађаје⁶, али, што је за нас значајно, имао је уза се неку свеску у коју је уносио све што је могло за њега бити интересантно⁷. У тим биљешкама има разноврсног материјала: анегдота, прича, пјесама, лексичке грађе. Све то он је знао да искористи у свом књижевном стваралаштву. Скерлић нас обавјештава како је Сремац савјетовао С. Њоровића да биљежи „згодне теме, опажања, кратку карактеристику појединих људи...“, јер све то олакшава посао при писању⁸. У тим Сремчевим биљешкама има и дијалекатске грађе, чак и акцената (уп. *волд, стоџина*, Скерлић, стр. 71).

Дијалекатске особине, које нам нуди Сремац у својим дјелима, имају и данас вриједност за проучаваоце народних говора. То доказује да није Сремац на Великој школи слушао само историјске науке. Чини се да је његову пажњу привлачила и близина Ђуре Даничића.

Тих година, када је Сремац био студент, Даничићев кабинет се налазио у приземљу Капетан-Мишиног здања у Београду. Близина кодификатора вуковских акцената могла је привлачити пажњу младога Сремца. Отуда у његовим дјелима, ако су то све његови знаци, тачно обиљежени акцената по Даничићевом обрасцу. Даничићева близина могла је упутити и на друге особине наших народних говора, што ће он примјењивати у свом литерарном стваралаштву.

IV

У приповијесци *Поп Ђира и поп Стира* Сремац описује „истинит случај“ о сукобу двојице попова из Бачке, код Новог Сада, а који писац смјешта у Банат, код Темишвара⁹. На страници 136¹⁰, писац нам нуди краћи текст са одредницом краја из кога је његов говорник. Ту читамо: „један Банаћанин, баш ће бити да је био из Иђоша, који се ту стрефио, па скине шешир и мане руком и каже: Молим лепо...

⁶ Скерлић, 52 и даље.

⁷ Скерлић, 69—78.

⁸ Скерлић, 70, Селимовић, 28—33.

⁹ Селимовић, 31.

¹⁰ Дела Стевана Сремца, Целокупна дела у седам књига. Поп Ђира и поп Спира, приповетке, Типографија, Загреб.

господари! Сад ви 'оћете, наприлику каз'ти, онако, к'о људи, да опалите на онај месец горе. То је све лепо и красно и фајл — вели Иђошанин, — али је л' вам пало на ум шта ће бити ондакана од наши' ушију, кад овај топ рикне к'о сто магараца; та неће ту остати читава увета одавде све до Иђоша!..." А, као што ће се из примјера који слиједе видјети, све говорне особине смјештају радњу ове приповијетке у Војводину — Банат или Бачку. Ту имамо:

Из фонетске проблематике:

— екавизам, са познатим одступањима од досљедне замјене старога вокала јат (ѣ) екавским рефлексом -е. То су: одрчни облици глагола *јесам* : *нисам, ниси, нисмо...*; датив и локатив синг. именица на -а: *жени, сестри*; замјенички облици: *мени, себи; овим, нашим, његовим*; придјевски облици: *добрим, врућим; здравји, слабији* и сл. Уз примјере овога типа, које прихвата и наш језички стандард, Сремац нам овдје нуди и ове изузетке од екавског стандарда: *ди* (5, 9); *дигођ* (182), *постидити* (29), *бијаше* (51), *приксутра* (144), *задоцино* (15), *гријота* (238), *нике* (= неке, 144), *нико* (*чудо ми нико*, 145), *ника* (*ника комадара*, 247), *ника ордитарна* (248), *поникад* (207), *сикира* (229);

— редукција вокала у неакцентованом слогу: *каз'ти* (9), *извол'тете* (20), *ман'те га* (21), *диж'те се* (24), *ман'те ме* (25), *извин'те* (37), *ви'те* (38);

— облици мушкога рода радног глаголског придјева типа: *реко, казо, држо*. Истина, у тексту имамо у оваквим случајевима знак за редукцију: *рек'о, каз'о*, као и *к'о*. Али ће то бити прије сажимање (*рекао—реко*), него редукција (*рек'о*), како је у многим говорима штокавског нарјечја;

— фонема *х* је доста нестабилна, али је, ипак, писац ставља у уста својих „паора“, па и других личности, нарочито се овај констриктив често јавља у говору попова: *одмах, хтели сте, у њих* (17), *трбух, трбуху* (12), *без њих* (20), *охо* (21), *тхе* (21), *их* (25), *охо-хо* (26), *парох, парохију, парохову, архимандрит* (35—36), *христијанска* (37), *храните* (38), *хтео* (19), *сух* (51, 55), *хушугарија* (57), *њихове* (91), *их* (91), *не поведох* (95), *хеклерај* (102), *хоће* (106), *ухватила* (111), *хвала богу* (119), *хоћете л'* (120), *хвала ти* (137), *у глухо доба* (142), *хвала хвалите, нахт-музику* (150), *од њи'ових* (151), *сухи ребара свињски* (207), *суха* (207), *хтели* (152);

честа су и испуштања овога задњонепчанога констриктива. Писац увијек у таквим случајевима ставља знак за редукцију ('): *од стра'* (14), *'ајдмо* (24), *њи'ових* (151), *одма'* (119, 126, 131), *дођо'* (128)...;

нису ријетке ни потврде за замјену фонеме *х* неким другим сугласником: *глува* (20), *ува* (67), *смеј* (26), *у кујну* (15), *парокија* (145), *крја* (= крха, кашље, 28), *парок* (231), *дуван* (143), *муде* (95);

у говору попова, и чланова њихових породица, фонема *х* се чешће јавља него у говору „ча-Ниће, боктера“. И ипаче, њихов говор

је ближи језичком стандарду него говору „павора“, а све се ово догађа у једноме селу (в. на стр. 141).

— фонема *ф* је доста стабилна, рјеђе су замјене сонантом *в*: *крофне* (5), *фрау* (7), *фулти* (6), *фронце* (13), *потрефило* (20), *формално* (24), *фине* (24, 47), *форината* (29), *фрајлица* (47), *Чифутка*, *чифутска* (48), *из Фрушке* (49), *калфа* (57), *стрефи* (58), *фамлију* (58), *са федермесером* (70), *керефеке* (72), *фруштука* (90), *вишафту* (92), *ајскафе* (75), *излуфтирамо* (102), *фали* (104), *фрај*, *трафику* (137), *фењера* (145)...;

како примјери показују, а ту су наведени само неки од оних које нам нуди Сремац, у питању су, у највећем броју случајева, наше туђице, али, паћи ће се и покоји примјер са *в* мј. *ф*: *вамилија* (29), *ворму* (137), у *вамилији* (143), *на ворму* (144), *зулуве* (145).

Из деклинационе проблематике:

Сремац нам овдје нуди понеку потврду за облике који су и данас карактеристични за војвођанске говоре:

— *сто пути* (196), у *Карловци* (196), *на леђи* (143), *по леђи* (143), *био у коли* (226), *седите у коли* (225), у овим кавоним селу (145), *с арњеви* (232);

— уп. и: *поћом* (143), *через тога* (145), *нуз трбу* (143), *без жене* (145), *сас оним мојим пајташом* (145), *сас кромпирима* (168).

Из конјугационе проблематике

— у 3. л. мн. презента глагола типа *носити*, *држати* јавља се облички наставак *-у*: *вољу* (222); од глагола *бријати* промјена је по обрасцу глагола *клијати* : *обријају* (176), *обријај* (218); од глагола на *-ћи* футур I зна и за облике типа: *доће нам* (138), *паћеш* (141), *доћете* (214), иако и: *стић ћете* (247);

— чест је морфолошки завршетак *-ду* у 3. л. мн. презента: *правиду* (19), *не видиду*, *секираду* (167), *изиђеду*, *бацаду се*, *да не останеду* (168), *уредиду*, *стишаду*, *они се погучеду* (169), *месиду леб*, *переду*, *купаду децу* (167), *можеду* (168), *једеду* (231), *па се погучеду* (182), *мораду да стрефиду*, *видиду*, *спеваду* (182), *трукуједу* (206), *да не киспеду* (237), *зоведу* (210), *плаћаду* (208), *оћеду*, *нећеду*, *пиједу* (245), *живиду* (245).

Партикуле

Уз замјеничке и прилошке ријечи често се јављају партикуле: *меникана*, *тебикана* (9), *менека* (135), *тебекана* (144), *њелукана* (135), *ш њилекар* (245);

као и: *садакана* (143), *ондак* (142), *поћаске* (142), *тунакара* (145), *тунарка* (206), *тамукана* (206), *дигођ*, *чимгођ* (143), *кудгођ* (145).

Акценти

Овдје је већ речено да је Сремац студирао када је на Великој школи предавао кодификатор наших стандардних акцената, Ђура Да-

ничих. Од њега је наш писац могао да сазна нешто и о овој одлици наше говорне ријечи и да понешто од тога унесе у своја дјела. Овдје налазимо потврда и за акценте: *дѣте*, *баба* (29), *мама* (100, 142), *вѣк* (100), *мамина*, *тајина* (121), *сладоcт* (245), *пѣтак* (143), *блâго једно* (245); а дуг вокал често обиљежава Даничићевим знаком (˘): *кѡ*, *нашѡ*, *задржѡ*, *дошѡ*, *морѡ* и сл. иако у оваквим случајевима може да се јави и знак за редукцију: *дош'о*.

Туђице

С обзиром на то гдје писац смјешта радњу приповијетке, сасвим је разумљиво што ту има подоста германизама: *крофне* (5), *фрау-Цвечкенмајерка* (7), *малер* (14), *федери*, *милх-прог*, *штрудла*, *куглоф*, *шваргла* (16), *мелипајз* (18), *Кохбух*, *виргшафтерку* (19), *цушпајзе* (19), *фирциг*, *штрикају*, *фрајла*, *опциговати* (21), *кегле* (26), *у биргији* (29), *штражмештер* (29), *виргшафт* (43), *унтерхалтунг* (47), *шацујете*, *цегер* (47), *конштрукцију*, *фајн*, *из штифта* (50), *штимовао*, *цифра*, *цифрају* (51), *штрудле*, *шпајзу*, *штикле* (53), *шпечија*, *агцерунг* (74), уп. и: *Кис ти ханд*, *фаше*, *алге фрајндшафт растет ни*, *мајн грус* (238), *Таз ис унмеглих* (161), *Ајн варер гетлихес гетренк*, *ајн варер нектар дизе слинговниц* (49)...

Локалне говорне особине огледају се и у лексици као: *кере* (134), *куруз* (3), *дороц* (134), *дивањење* (134), *каз'ти* (135), *шогор* (135), *шијачке зајде* (136), *шалукатре* (141), *оточ* (141), *топло ми је здраво* (142), *перја* (142), *ноћом* (143), *дањом*, *ноћом* (151), *чарда* (226), *таки потера поред њи'* (227), *мети тај шешир* (228), *дивани* (226), *боктер* (140)...

Говор „паора“ нуди знатно више дијалекатских говорних особина него говор свештеника и чланова њихових породица, што је разумљиво и дијалектолозима познато.

А ако сада наведене особине упоредимо са особинама које су нам познате као говорне особине банатских говора, доћи ћемо до оваквих закључака:

у говору Баната, како нас обавјештава проф. П. Ивић¹¹, поред вокалских и акценатских посебности, које не треба ни очекивати у Сремчевом дјелу, имамо и ове особине:

— вокал *-и* мј. старога вокала јат: *старији*, *није*, *нисам*, *бијаше*, *ди*, *гријота*, *гријати*, *мени*, *по теби*, *по себи*, *видиги*, *лрзила*, *привари*, *придприко*, *ники*, *гњиздо*, *сикира* — скоро све их налазимо и код Сремца;

— одсуство фонеме *-х*, изузеци су рјеђи и, често, секундарни — тако је и код Сремца код мање образованих (говор Ниће);

¹¹ Павле Ивић, О говорима Баната, *Јужнословенски филолог* XVIII, Београд 1949—1950, стр. 141—156.

— остаци старије деклинације: старији облици инструментала и локатива множине именица м. и ср. рода, на *-и*. То потврђује и Сремац;

— у дативу и локативу једине придјевске промјене м. и ср. р. облици на *-им*: *по тим се познаје*. И Сремац има: *у овим кавоним селу* (145);

— проширен облички завршетак *-у* у 3. л. мн. презента глагола типа носити, држати: *легу, вољу, лежу*. И Сремац има *вољу* (222), али и: *волијем* (18, 187), према банатском *волем*;

— чест је облички завршетак на *-ду*. То потврђује и Сремац.

Како се на основу наведених података може закључити, Сремац је, последњих деценија прошлога вијека, забиљежио скоро све битне особине војвођанских говора. Он нам у овој приповијести нуди као говорне особине Баната, гдје смјешта своју радњу (мада је повод био догађај из Бачке, в. код Селимовића, на стр. 31), особине које су могле имати и шири говорни ареал. Па и у његовом родном крају, Сенти. Не треба заборавити да и данас говори Баната и Бачке имају доста заједничких особина¹², мада има и разлика између њих, што не треба ни очекивати у једном књижевном тексту¹³.

V

Сремац је на подручју јужноморавских говора (Ниш, Пирот) провео пуних 13 година (од 25. септембра 1879. до 16. септембра 1892). Ниш је био извор тема за многа његова дјела. Ту је, како констатује Ј. Скерлић, провео једанаест „најбољих година свога живота“ (исто, 53). Он је волио Ниш и Нишлије. Волио је њихов хумор и њихов говор. Из те средине он нам је оставио подоста дијалекатске грађе. Ја ћу овдје указати на те особине, какве нам даје Сремац у *Ивковој слави*¹⁴, а у тој приповијести „продужен је опис једнога весеља веселе браће који су се запили на једној слави“ (Скерлић, 77). Код Селимовића читамо да су све личности из ове приповијетке заиста „живјеле у Нишу“ и да је Калча „сам себе гледао на позорници кад је приповијетка драматизирана“ (исто, 31). Од дијалекатске грађе у тој приповијести указујем на ове особине:

Фонетске особине

— јавља се полугласник (наравно, Сремац га обиљежава знаком за редукују гласова ’): *т’мина* (46), *т’кнуја* (53), *л’жемо* (94);

¹² Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Матица српска 1956, као и код мене: *Преглед српскохрватских дијалеката*, Научна књига, Београд 1991.

¹³ П. Ивић, исто, 76—78.

¹⁴ Стеван Сремац, *Ивкова слава*, Вукадин, Матица српска—Српска књижевна задруга, Нови Сад — Београд 1960.

исту гласовну вриједност налазимо и у труцизмима: *кованл'к* (58, 86), *мезел'к* (58, 65), *резил'к* (59, 61), *јаз'к* (60, 62), *комшил'к* (73, 113), *јаст'к* (94), гдје се јавља полугласник према турском суфиксу — *lik*; тако и у: *ашкол'н* (68), *к'смет* (47, тур. *kismet*);

— честе су редукције вокала. Сремац то обиљежава знаком ('): *ел' ће* (или *ће*, 21), *кој' неје* (који није, 22), *јесмо л'* (23), *остав'те* (41), *држ' се* (41), *тол'ко*, *теб'те*, *себ'*, *дек'*, *мен'* (47);

— честе су замјене вокала, било да су у питању аналогije или међугласовне асимилације: *не узосте* (20), *берем* (= барем, 22), *бидне* (25), *биднем* (47), *гилећо*, *јажећо* (92), *ђурђовско јажње* (92), *нашога* (97), *ништо*, *лошо* (117), *нашо* (121), сас тупу чекију (121), *нима* га ни зајак (109);

— досљедна скавштина, управо екавски рефлекси су досљеднији него у војвођанским говорима. Ту имамо и: *неје* (22), *несам* (68, 73, 76), *неси* (74, 75), *несмо* (13, 65); али *ће* се јавити и стандардни облици: *нисам* (46), *нису* (39), *није* (50, 51);

— у компаративу придјева имамо наставак *-еји*: *стареји* (92), *стареја* (53), наши *стареји* (103); оvdје се узима грађа из говора Ивка, његове супруге и Калче, рјеђе из говора других личности ове приповијетке које имају локална говорна обиљежја;

— у облику м. р. радног гл. придјева имамо завршетак *-ја*: *нашаја*, *довеја* (15), *изишеја*, кад се *врнуја* (25), *обесија* (45), *бија* ли си, *уловија* (46), *потепаја*, *рекија*, *намакнуја* (47), *умреја је* (85);

иначе се сонант л чува у финалној позицији слога: *жал* (25), *бил*, мен ми па *бил жал* (25), *пегал* (54), *селска* (52), *посал* (61), *селска невеста* (123), уп. и *Калча*, *Микал*;

— фонема *x* најчешће је изгубљена: *устадо* (10), *стра* (25), *оће* (25, и оvdје је у тексту, по правилу, умјесто фонеме *x* стављен знак за редукцију гласова: *'оће*, *одма'*), *сол* и *леб* (39), *не беја* (46), *узедо* (47), *ја си реко*, *познадо* (48), *ајде* (110), *алал* ти две очи (116), *ајдуци* (81), да ги *раниш* (81), *оћемо* (123);

али, јавиће се и облици са том фонемом: *хеј-хеј* (54), *хиландарски метох* (55), *бехар* (58), *хаџи-Михаил* (73), *рахат* (75), *архиву* (92), *воздух* (96), *кара-севадх* (108), *хаџијски* (121); како видимо, и оvdје се *x* јавља, претежно, у туђицама;

а има потврда за супституанте ове фонеме: *силав* (121), *глува* (121), *максуз* (87); *сајбија*, *сајбије* (79);

— фонема *ф* је стабилна: *кафу* (23), *кенеф* (26), *Теофан* (28), *еснаф-човечи* (39), *аферим*, *ћефли*, *теферич* (46), *Сарафин*, *Чифуг*, *фесче*, *фрлим*, *теферич*, *сарафска*, *чифугска* (58), *уфатило*, *фрљају* (81), *фала богу фантазија*, *кефли* (85), *уфати* (91),

уз: *шевтелију* (турски *şeftali*, 58);

— изостаје ново јотовање: *са здравје* (9), *здравје* (48), *патке дивје* (45);

уз: *царско здравље* (53), *на здравље ви* (62);

— ту имамо и: *ранен срндак* (52), *роден* (125); *живење* (52), *ловење* (57), поред: *карање* (53), *смејање*, *плакање*, *пуцање*...

— ту налазимо: *раћију* (13), *ћиша* (25), *под ћирију* (49), *наћигило* (52), *ћириције* (56), *ћириција* (58), ни се па *ћиги* сас њега (115), *бајаћим* (118), *наћиздио* (52), *ћесеција* (82), *узенђију* (122),

поред: *ракију* (51), *Келе-кулу* (46), *кеф* (49), *санким* (54), *белким* (83), *кемане* (123); као и: *керка* (21), *керку* (53), *сирочики* (91), *срндаки* (93);

— скупина *пс* даје *пц*: *пцетиште* (46), *пцето* (48);

— ту налазимо и: *турики*, *турико* (47), *чкољу* (55), *цврсто* (40), *друство* (38), *лојзе* (49), *узнем си* (58), *самне* (= сване, 56), *млого* (66), *бајрам* (87), *црешње* (109);

— честа је појава секундарних сугласника: *некуј послу* (9), *кој*, *тој* (10), *такој* (21), *некој* време (25), *овуј*, *онуј* (27), *оној* куче (65), *туј* (62), сас *овој* моје пусто грло (52), *тагај*, *такој* (48), *овакој* (89)...

тако и: *Арнавуглука* (87), *сијасвет* (45), уп. и: *вија сте мужије*, *мија смо* (98), *сас тија речи* (74), *онија* (79), *таквија човеци* (31); као и: *саг* (= сад, 22, 46), *сагашњо време* (125), *таг* (= тад, 45), *дор* (= док, 47)...

Морфолошке особине

— упрошћена падежна система. Акузатив са приједлозима врши службу осталих падежа. Тако имамо:

а) Именице

генитив једнине: *без кафу* (25), *од комишију*, *од авлију* (26), *заради адег*, *од Суву планину* (45), *од чаршију*, *од Гробљиште*, *од овуј страну*, *из Шумадију*, *оди Стамбол-капију* (45—46), *од Ниш*, *од Стамбол*, *од време*, *од реч до реч*, *из двор*, *до мој дућан*, *из лов* (48);

датив једнине: *држи чес*, *ете на истога тога мојега Чапу* (49), *дућан на Калчу* (47), *мајка на овуја исту Сјку*, *на мајку гу* (53), *на нашога Ивка*, *на домаћина* (55);

инструментал једнине: *с пушку*, *с празан јанџик* (47), *сас мојега Чапу* (49), *с дискос* (50), *сас срма-зрно*, *сас овој моје пусто грло* (52), *идем по мој пуг*, *по твој пуг*, *сас мајку гу* (53), *сас керку* (53), *сас пућет* (54), *сас Таска онога* (55);

локатив једнине: *онај у ноше* што је (30), *пазар у дућан*, *по сокак* (45), *бија си*... *у лов* (46), *седим си ја*... *по ручак у мој дућан* (47), *нема га у овуј малу*, *кој то беше саг у дућан* (48), *у наш век*, *за ниште ме*...

на овај свет неје толко жал, како ранен срндак у Пасјачу те се нађемо на пут, па у шалију од очи, стане у образ, у онуја њојну безантерију (54);

генитив множине: толко ги утепа зајци (49), у овија фрајлици, кад се врне из лојзе (54), без паре ич нема (57), одгорке из лојзе (58), код Воскарн онија (70), пет стотин године, од онија несрећници, од тија незаконници (79), од онија катили, од душмани, од побратими (82);

датив множине: и вика... по сокак на човеци (45), па ги раздадо на чивчије (47), помеђу они ајдуци (82), зар на Цигани ли ћу сам бата (122);

акузатив множине: има време за зајци, има за срндаки, има за шочки (45), обесија жално мустаћн, разбираш се у параграфи и закони (82), за пријатељи (83);

инструментал множине: сас руке (28), с очи (40), сас голе руке (46), сас потепани зајци (49), сас тија речи (74), сас твоје очи (80), сас гости (82), сас онија рипчки (84), сас тија фицови и марифетлуци (83), сас моји молци (47), помеђу ајдуци (82);

локатив множине: по онија његови големи уши (50), по пријатељи и по сиротињске куће (50), бија кефли у њиове куће (83), у овеј године (92), у њојне године (115), у образи (115), у овеј године моје (118).

Именице ж. р. на сугласник често се јављају као именице мушког рода: велики чес (28), сваки болес (41), последњи речови, из мој памет (53), тија речови (58), за тај реч (68), на два реча (77), онај звер (91), мој старос (87), мој жалос (125), твој жалос, овај реч, тај реч, тај један реч (123), тај мој прос памет, твој прос памет (124), од глад (65);

б) Замјенице

Замјенице нуде исти падежни систем: облици акузатива са приједлозима врше службу осталих зависних падежа: ни куде мен (47), сас онога мојега Чапу (46), заради онога мојега Чапу (47), сас моји момци (47), при нас (105), с нас, с тебе (96), на нас свија (95), при нас (110), у овуј малу, сас мен, до мој дућан, к мен, при њег (48), ода онај голем товар (50), до овој дете (51), на овај свет неје толко жал сас твоје очи, сас ово моје пусто грло (52), мајка на овуја исту Сику (105), на њума, из мој памет, по мој пут, по твој пут, од онај пазар, сас мајку гу (53);

енклитички облици:

гу: што гу видиш (26), татко ми гу још имаше, како гу вија викате (26), па да гу видиш (46), да гу беше други табијат, што ме мајка гу мрзеше (52);

ги: беше ги доста, беше ги пуно што ће ги детенце напраји, да ги не видим, да ги викам (40), што ги вија... викате, а ми ги па викамо, да ги види (45), што ги видиш (46);

— јављају се и облици мија, вија: мија смо, вија сте (98), тако и: онија: онија незаконници (79), тија... човеци (10);

— чести су и удвојени замјенички облици: *мен ми* (25), *теб те* (47), *теб ти* (53), *мен... ме* (10);

као и енкл. облици: *ви, ни: бога ви нећу назovem* (9), да си *ни жив* (65), кад *ни бидне слава* (12), прати *ни* (84), не л' *ви реко* (65);

— и *не, ве: што не клевети* (92), *молим ве, браћо* (72); *кумим ве* (66), *да ве видим* (71), *ћу ве потепам* (73), *откако не оно куче остави* (97).

в) Придјиви

Ријетке су потврде за синтетичку компарацију, као: *стареја се-стра* (53), *стареји ашчија* (93), *наши стареји* (103);

преовлађује аналитичка компарација: *полепа беше, полепо и по-слатко* (54), *постар сам од тебе* (57), све си *попаметан* станујем, он ста-нује јоште *позулумћар* и *полуд* оди свија онија (83), *послатка манца* (92), *постидљив* и од невесту (113);

као и: *прилега побоље са мен, побољи од теб* (55); *најголем светак* (28), *најмалецно дегенце* (38), *најпаметна работа* (113), *најубаво јагњенце* (121),

па и: *беја помомак* од онога Тана (52), *позулумћар* (83), *побудалу* од овога нашога побратима (109),

уп. и: не беше јоште једна *потаква* (86).

г) Глаголи

И у овој области наше граматике Сремац нам нуди подоста ди-јалекатске грађе из призренско-тимочке говорне зоне. Нема инфини-тива. Његову службу врши *презент са или без да: може да се намери* (45), *ће да улегне* (46), *ће ме казне* (46);

— облици презента знају и за другачије конјугационе обрасце од оних које нам нуди наш језички стандард: *знајеш* (45), *не можем* (47), *писују* (10), *пићујем* (21), *пићујеш* (45), *искате* (38), *живујемо* (38), *улеземо, излеземо* (37), *неће да ми вер'вате* (47), *појем* (51), *запојем* (52), *па си загјејем* (53), *легувам* (54), *живејем* (115), *збору* (89), *улазу* (124), *ће ми плату* (116);

— футур I, већ смо видјели, настаје од презента, са да или без да, и енкл. об. глагола хтјети: *ће вrne киша* (25), *ће да зна* (38), *ће га изгубимо, ће останемо* (40), *ће ме казне* (46);

— аорист је често у употреби: *једосте, узосте* (20), *видоше* (28), *сетисте се, наканисте се* (37), *наредише се, поћуга си ја* (49), *доћоло* (59), *доћосте, седосте, писте, ручасте, вечерасте, спавасте* (73);

— имперфекат се, такође, често јавља: *имаше* (26), *беше, не тејаше* (28), *правеше* (45), *волеше, беја, беше, ћаше* (49), *курталисава* (50), *беја помомак, мрзеше* (52), *чујеше, појеше, збореше* (54), *газешем,*

учеше, збореше, не требашем (57), имашем петла, имашем толки пилички (81);

— перфекат има наставак *-ја* као морфолошко обиљежје м. р. једн.: *изишеја, врнуја* (25), *поручаја* (40), *обесија, бија, уловија* (46), *погепаја, рекаја* (47), *поздравија, научија* (48), *т'кнуја* (53);

— плусквамперфекат се, такође, јавља: *Ивко се изишеја беше* (25), *беја бегенисаја* (52), *беше дошеја* (69);

— трпни придјев је без извршеног јотовања: *ранен* срдак (52), *истросена* (121), *женет* (124), *роден* (125), *замандалена* (124).

Акцент

Нишка акцентуација је за Сремца, рођеног у Сенти, школованог у Београду, у непосредној близини му је био кодификатор наше акцентуације, Бура Даничић, представљала велику непознаницу. Он је у приповиједи *Поп Тира и поп Стира* давао неке акценте по Даничићевом учењу. Али, нишка средина му је нудила нешто сасвим друго, и другачије. Ново, и за Сремца, историчара, тешко ухватљиво, а истини за вољу, у нашој науци до тада мало познато и још необјашњено. Не треба заборавити да ће Брохов рад о говорима тих крајева Србије¹⁵, као и Белићев опис говора Источне Србије¹⁶, угледати свјетло дана скоро читаву деценију послје објављивања ове Сремчеве приповијетке. Дакле, он није имао могућности да се, као историчар, о свему томе нешто више упозна у постојећој стручној литератури. Ипак, он и у овој приповиједи даје неке акценте. Истина, са Даничићевим акценатским знацима:

зѐм (13), да ти бог *дâ* (14), *поглѐда* (13), *рекô*, *узô* (говори Мирко, пензионер, који има стандардизовани говор, 32); *дѐ* (71), како шарено *лâлѐ* кад процавте (86), да *дâ* Господ (89). И то ће бити све, или скоро све, ако се изузму неки примјери као *кô* и *дâ*, на које се може још наићи у овој приповиједи. То би говорило да је Сремац био у недоумици када је требало нешто означити као прозодијску особину ове говорне зоне. Он је био свјестан да то није акценат који је он понио из свога родног краја, није то ни акценат који је он слушао на Универзитету, али није био начисто како да то графички обиљежи. А, то данас можемо рећи, и много послје Сремчеве смрти, па и послје врских студија о говорима ове зоне, могу ту да се нађу у недоумици и дијалектолози. Чињеница је да се ту може јавити неки квантитет.

¹⁵ Broch Olaf, Die Dialekte des südlichsten Serbiens, Schriften der Balkancommission, Lingv. Abteilung III, Беч 1903.

¹⁶ Белић Александар, Дијалекти источне и јужне Србије, СДЗБ I, Београд 1905, као и: Недељко Богдановић, Говор Алексиначког поморавља, СДЗБ XXXIII, Београд 1987.

Да ли је то увијек „експираторни“ акценат, како нас обавјештавају дијалектолози¹⁷, то би требало експериментално утврдити.

Лексика

Сремац, као човјек од пера, човјек који жели да нам пружи што вјернију слику средине о којој пише, настојао је да нам то све „обуче“ у локални рјечнички фонд. Зато у овој приповијести има подоста рјечничког блага пишке средине. Наравно, укључујући и турцизме којих је крајем прошлога вијека ту било у изобилју. Ту налазимо

турцизме:

јорганџија, кашџа, ракија, хамам, јастуџи, миндерлук, куџија, долап, лимун, ћилим, баџга, баџтиџа, боја, авлија, чарапа, докџат, серенада, дућан, кафана, махала, саџдук, машлија, сакџија, марама (т. махрама), басамак, турџија, салте, јоргован, палуклија, зејтин, коџуре, хоџа, сокак, боџча, коџиџе, курјука, коџиџке, гоџобија, мауџлафирџка (мусафирџка) чаџџиџи-баџиџа, под ћириџу, ћезап, баџиџи, чеџебија, ефеџдија, паџа, већил, каџиџски памет, аман, черге, каџил, курбан, коџиџлук, сеџири, ћемане (8—15). Како видимо, на првих неколико страница има подоста ријечи оријенталног поријекла познатих код нас под заједничким именом турцизми;

локализме:

несам џилџир, гурбет несам, татко, да проџине, зајџа, саџ, присеџиџе, до тамке, онуџ, бидџе, меџ' ме курџалисаџу, мџого, залудџњак, ће ме тури у доџис, моџ срам (Ивко, 88), реџни гу, тоџ'ко мџого, знаџеш, деџек, зајџаџ, како ловџиџа, доџ га виџиџи, ниџа џи, ласно, еџе, на џума, раџке џреџиџе, меџ' ме пиџуџ, за оноџ наше старо, наџраџи, реџни гу, за онаџ старџ реч, саџ прасе, саџ вреџу, преџавџи девоџџе и јоџте побудаџу од овога наџога побратџма, еџе тоџ ти се позџравиџа, реџни гу (Жалча, 109), саџ сам си, виџаџи, џенеџ, друџтво тиџа биџателе, ја ће си туриџи џивџиџу на порџу, саџ коџиџњак, ониџа еџеџи, деџ је порџа заџандаџена, она ће ми поџе, сеџдал'к, пиџнаџам те убаџо, поџле га саџ', јаџуридо, друџеџеџубџивоџ' (Жалча, 124).

Ово су само неки примјери из богате збирке коју нам нуди Сремац у овој приповијести. Али, а то је за нас овдје битно, то показује како је овај Војвођанин ушао у дух говора средине, како је овладао њеном лексиком, њеном граматиком, па и њеном реченицом. То је, уосталом, и дало овој приповијести аутентичност и литерарну вриједност.

У *Зони Замџировој* налазимо скоро исту дијалекатску грађу.

— *полуџласџиџ: г'џка (194), б'џву (210), оп'џиџи (205), а'џеш (240);* као и: *к'смет (196), еџекл'к (209), беџарл'к (195), аџкоџс'џи (202);*

¹⁷ Исп. о томе код мене у раду о говору Пољанице.

— скавизам, чак и: *несам* (196), *неје* (197), *несу* (194), иако и: *није* (240), као и: *нику* (неку, 211), *мисечто* (207);

уз *стареји* (202) има и *старији* (203);

— јавља се лу мј. вокалног л: *слунце* (у пјесми, 184), *сли* и *кте* (240);

— фонема х је изгубљена: *леб* (210), *не теде* (195), *видо* (195), *сирома* (220), мада ће се јавити у турцизмима: *по махале* (186), *хизмет* (210), *махсуз* (344), *карасевдах* (345);

— и ту се јавља: *бајађим* (240), *лирију* (259); уз: *калугер* (195), *белким* (347), *гакнице женске* (208), *три керке* (209), *домакица* (205), *домакицу* (208), *кенф ми* (196);

— сонант л се чува на крају слога: *жал* (197), *селски реч* (204), *селски звер* (338); а у облику м. р. радног гл. придјева наставак је *-ја*: *звјаја* (197), *научија* (166), *чуја* (166);

— и ту је: *шцегните* (204), *цврсте* (204), *чкољу* (205), *лојзе* (182), *турцко* (196).

То вриједи и за морфолошке особине:

— акузатив са приједлозима врши службу осталих зависних падежа: *на славу беомо* (209), *сас њега*, *сал козника* (186), *сас оне роспије* (189), *по махале*, *по чаршије* (189), *заради њума*, *за њума*, *сас зор*, *сас њи* (196), *за тија девојкини* (195), *из воску*, *чаршију* (195), *сас овеја* (196), *га полете с метлу* (206), *сас теб*, *сас мен* (200), *у мој памет* (196), *по мегне* (189), *по махале* (189), *оди наш варош* (219);

— присутни су удвојени замјенички облици: *теб ти ласно*, *да ми је мен* (195), *што сам ти ја теб-ти* (252), *што је по тебити* (257), *тој ме и мен стра* (202), *њега га* дом нема (207);

као и епклитике *-гу*, *-ги*: *куде си гу чуја* (196), *што си гу ти* (166), *дадо ми ги*, *он ги* узе (204);

тако и *ни*, *ви*: *батиса ни се* (202), *мајка ни* (202), *што ви ја зборим*, *да ни чиниш* (234), *неје ни дете за давање* (258);

и *не*, *ве*: *да ве питујем* (258), *да не послуже* (210), *дор ве видим* (250);

— облици компаратива као: *поубав*, *побрго* (200), *поубави*, *пократки* (200);

— суперлатива као: *најубаве*, *најлене* (198);

уз: *стареји*, *старији* (203), *млађи* (203),

као и: *поћакав* (220); *потрговац* (205), *помомак* (259).

Честе су партикуле: *овеја* (196), *њума* (194), *овој* (202), *некуј нослу* (203), *овија* (200), *опуја* (234), *туја песну* (240);

као и: *девојкини* (207), *упучики* (203); *отоничке* (202).

Ако сада ову грађу, коју нам је понудио Стеван Сремац у приповијеткама *Ивкова слава* и *Зона Замфирова*, упоредимо са оним што

нам о говорима ове зоне нуде дијалектолошки радови¹⁸, доћи ћемо до оваквих закључака:

1. У дијалектолошким радовима указује се на посебност акцен-туације ове говорне зоне, што, природно, не треба ни очекивати од једнога историчара који се бави и литературом.

2. Дијалектолози указују на помјереност артикулације вокала овних говора, што, сасвим разумљиво, не може да се досљедно препесе у књижевно дјело.

3. И дијалектолози, као и Сремац, указују на постојање полу-гласника, како у домаћим ријечима, тако и у ријечима оријенталног поријекла.

4. И дијалектолози, као и Сремац, потврђују секв. *-лу* мј. во-калног *-л*: *слуце*.

5. Досљеднија скавска замјена јата него што је то у нашем је-зичком стандарду, укључујући и примјере као: *несам, стареји, овам*. Све то потврђује и Сремац¹⁹.

6. Одсуство фонеме *x*. То потврђује и Сремац. Истина, он по-негдје пише овај задњонепчани констриктив, нарочито у турцизмима, што може бити и разумљиво.

7. Сопант *л* у финалној позицији слога може и да се чува. То потврђује и Сремац. У радном гл. придјеву *м*. род има наставак *-ја*. То нам нуди и Сремац.

8. Фонема *џ* се и јавља. Налазимо је и код Сремца.

9. Различите асимилационо-дисимилационе промјене у сугла-сничким скупинама. То потврђује и Сремац.

10. Упрошћена падежна система. Осим помпнатива и вокатива још имамо облик акузатива који, са приједлозима, врши службу оста-лих зависних падежа. То, бројним примјерима, потврђује и Сремац.

11. Именице *ж*. *р*. на сугласник прикључују се именицама *м*. *р*. Бројне су потврде за то и код Сремца.

12. У промјени замјеница јављају се епкл. облици: *ги, гу; ни, ви, не, ве*. Све то налазимо и код Сремца.

13. Јављају се удвојени облици личних замјеница. То налазимо и код Сремца.

14. Честе су партикуле у замјеничким облицима. Налазимо их и код Сремца.

15. Аналитичка компарација. Потврђује је и Сремац.

16. Доста посебности у конјугацији. Појава наставка *-у* у 3. л. мн. глагола типа *послети, држати*. Све то има и Сремац.

¹⁸ В. код Белића, као и код Богдановића.

¹⁹ В. Стеван Сремац, Целокупна дела у 7 књига, као и прва књига.

17. Честа употреба аориста и имперфекта. Има их и Сремац, чешће аорист него имперфекат.
18. Облик радног придјева м. р. на *-ја*. Има га и Сремац.
19. Посебно грађење облика трпног глагол. придјева. Тако је и код Сремца.
20. Посебно образовање фигура I. Тако је и код Сремца.
21. Нема инфинитива. Тако је и код Сремца.
22. Доста посебности у лексници. Нуди нам је и Сремац.

Као што наведени подаци говоре, Сремац је и овдје предухитрно дијалектологе. Не смије се заборавити да су и Олаф Брох и Александар Белић објавили своје радове о говорима те зоне скоро читаву једну деценију послје појаве Сремчевих приповиједака. Мало је чудно да ниједан од ових дијалектолога није скренуо пажњу на ове Сремчеве приповијетке, а та је грађа била вишеструко корисна и у њу се могло поуздати. То нам потврђује и ово поређење. Истина, овдје није обухваћена синтакса и ред ријечи. За те послове треба чекати дијалектолога са тога подручја. Вјерујем да би му и ту Сремац пружило доста корисног материјала.

VI

Трећа говорна област из које нам је Сремац оставио нешто дијалекатске грађе јесте Западна Србија, Златибор—Ужнице. У његовом роману *Вукадин* налазимо нешто особина те зоне наше ијекавишћине. Писац нас обавјештава да је његов јушак, Вукадин, из „краја где се најчистије говори“, што је „још бесмртни Вук похвално“²⁰. Дакле, у питању је потпуно другачији говор од онога који је он пошио из родног краја, Септа—Бапат, а и онога гдје је он дуго службовао, Нини. Уз све ово, и на то треба указати, овај говор припада новоштокавским говорима и најмање нуди дијалекатских посебности, у односу на наш језички стандард.

Ево шта нам Сремац од тих посебности нуди у *Вукадину*:

— ијекавски рефлекс старог вокала јат: *нијесам, дијете* (141), *нијеси* (142), *гријешити* (144), *бијети зечеви, лијешо* (145), *дије кхери, бијесан, дијете* (145), *вијека* (148), *ријеч* (149), *свијет* (150), *довијека* (151), *лијети ага* (154), *залијева, погријешило* (155), *допијела заиру* (155), *свијет* (156), *бијесан* (157);

— као и: *вјере ми, вјеру* (142), *човјек, вјеруј, бесједни* (144), *мјеста, сједне* (145), *сједн* (154), *вјере нејма* (155), *немјетивала* (157);

и: *огријати* (145), *огрија* и нас сунце (155), *гријота је* (158);

²⁰ Стеван Сремац, *Ивкова слава* — Вукадин, стр. 215.

уз овакве, ијекавске облике наведених ријечи, јавиће се и екавски облици: *грешим* душу (148), погријешило... *дете* (155), *грешан ли сам* (141), *намењујеш* (156);

али и: *ниђе* — *где* (180); *цвеће* — *ђевојка* (170); односно: *објели* образ (144), *гвездо* (145); *ђе, пеђе, ниђе* (140), *љеб* (155), *виђе ли* (142), *виђети* (144), *пеће* (145), *ођевати* (144), *ћерајући, доћерали* (148), *мићерати* (208), *нађе* (217), *куђељу* (275); *пошјекли* (217), уп. п: *нашјеса* (155).

Како нам наведени примјери показују, Сремац је „ухватно“ неке карактеристике ужничке ијекавинтине. Истина, она није досљедна. То је и схватљиво. Тешко је рођеном екавцу, који читав радни вијек проводи у екавској средини, да буде досљедан ијекавац. Уз то, и рођени ијекавци могу да ту праве огрешења. Па ни Вук није увијек ту безгријешан, а данас је говорно шаренило стварност читаве те говорне зоне.

Сремац има уз *нијесам* и: *жутијех* и *небушенијех* (144), али и: *спромашних, сјајних, мојим ријечима* (144), *тих* пара (218), уз: *отклијен* (303), *прегјече* (149). Све је ово разумљиво ако се има на уму пишчева биографија. Није искључено да се и овдје огледа утицај Ђуре Даничића на нашега писца;

— поред несажетних вокалских скупина *-ао* у радном придјеву јавиће се и: *иско* (206), *уво* (200);

— фонема *х* је нестабилна: *доби брата* (139), *подби ноге* (142), ја... *изређа* (142), *оће* (143), *ајде, де се рани, ођу, раниги* и *одевати* (144), *у апс, одили* (149), *за ајдука* (149), *алву* (171);

али и: *колко их је* (143), *спромашних* (144), *из сјајних* дворова (144), *празних* (181), *хоће* (149), *хајдук, хвали* богу (158);

— фонема *ф* се јавља: *аферим* (140), *пофално* (142), *ефендија, чифлук, теферичу* (154), *фала ти* (181), *фрајли* (194);

уз: *вамилију* (142), *вамилија* (144), *јевгипје* (149), *вес* (149), *по ћеву* (162), *ворму* (170), *ветера* (181);

— јављају се и еinkl. облици замјеница *ни, ви; не, ве*: то *ви* је, ја сам *ви*... мунтерија (168), убио *ве* бог, да *ве* убије (191);

— од глагола видјети императив је *виђи* (142).

У тексту романа, свакако, још би се могло наћи дијалекатских особина које се дају као типичне за говор Ера²¹, али их ја овдје нећу наводити. Навео сам оне најбитније.

Ако сада и ове особине, које се дају као ерске, упоредимо са особинама које нам за то подручје нуде дијалектолози²², доћи ћемо до следећих закључака:

²¹ В. на стр. 274, изјаву Вукалина.

²² В. текст Мирослава Б. Николића, СДЗБ XIX. Београд 1972, као и Милосав Тешћ, Говор Љепанског, СДЗБ XXII, 1977, стр. 9.

— нестабилан ијекавизам. То је, данас, основна одлика говора ове зоне. Истина, питање је да ли је било тако и прије читавих стотину година. Без сумње, ова је зона у Сремчево вријеме била досљедније ијекавска него данас. Могуће је да овдје Сремац није био на сигурном тлу;

— јекавска јоговања која нам нуди Сремац, заступљена су још и данас²³, укључујући и јоговање констриктива *c* у скупуни *cje < se*;

— и савремени говори ове зоне знају за двојаке рефлексе јата, односно, за двојаке обличке наставке у примјерима типа: *овми, до-брим*, што се тумачи односом старих тврдих и меких основа;

— вокалска скупуна -ао и данас зна за сажете облике у примјерима као *чиво, дошо*;

— фонема *x* је и данас ту нестабилна;

— фонема *ф* се, често, замјењује сонантом -в. И Сремац зна за ту особину;

и данас су ту у употреби еinkl. облици замјеница: *ни, ви, не, ве*²⁴. То потврђује и Сремац. Истина, у *Вукадињу* је то особина Цаје која има и нишких говорних особина (в. на стр. 187: што учини *c дете! Има ли у ову паланку полиција; познајем се добро с њега*), али, та особина могла би да иде и уз говор Ера.

VII

И на крају: када данас, скоро читаво једно столеће послје објављивања наведених Сремчевих дјела, и скоро пуних девет деценија послје његове смрти, погледамо дијалекатску грађу, коју нам он нуди у својим дјелима, морамо закључити да је он ту преухитрио дијалектологе. Читаву једну деценију прије појављивања првих радова о говорима ових зона, посебно говора призренско-тимочког типа које су објавили О. Брох и А. Белић, Сремац нам је понудио у својим приповијеткама најбитније особине јужноморавских говора. Све особине које нам је он дао као типичне за нишки говор, потврдили су и доцнији радови о јужноморавским говорима. То вриједи и за особине банатско-бачких говора, па и за ерску говорну област. Нема код Сремца ни једне говорне особине, коју он даје својим личностима, као типичне за говор краја из које су те личности, а да се она не би потврдила савременим дијалектолошким радовима. Истина, у нашој говорној ријечи посебно мјесто заузима прозодијска компонента. И ту нам Сремац нуди нешто материјала. Али, од њега, као свршеног историчара, не можемо ни тражити више. Ако није био сигуран на јужноморавском подручју, када је у питању акценат, не можемо му

²³ Потврђују их и Горобиле и Љештанско.

²⁴ Горобиле, стр. 57.

ту правити замјерке. Он је, по свој прилици, овдје ишао за Вук—Даничићевим акцентима, о њима је нешто могао слушати и на факултету, нешто је могао и да прочита у постојећој литератури, али о говорима Ниша, није могао да у тим изворима нађе сигурних обавјештења. И зато се ту осјећао на несигурном тлу. Па ни ерска област, са својом граматиком, није му била одвећ близу. Банатско-бачке говоре он је посно у своме језичком осјећању. Те особине је покупио у своме дјетињству. Нишке говорне особине је покупио дугогодишњим боравком на томе тлу. Ерска област му је ту чинила немали проблем. Чини се да је и ту више ишао за Вуком него за стварним ерским говором. Али, истини за вољу, није ту правно већих огрешења. И ту нам пуди неке од битнијих ерских говорних особина²⁵.

Све ово нам говори да је Стеван Сремац био добар сликар живота крајева о којима је писао. Међу осталим особинама тих крајева он нам пуди и слику њиховог говора. За све то ми смо му и данас захвални.

Резюме

Асим Пецо

СТЕВАН СРЕМАЦ КАК ДИАЛЕКТОЛОГ

В начале века в нашей диалектологии появились важные диалектологические работы, указывающие на специфику некоторых типов экавских говоров штокавского диалекта. Среди этих работ имеются в виду, прежде всего, работы Олафа Броха и Александра Белича. Однако и до этих зачинателей нашей современной диалектологии было показано своеобразие некоторых диалектных областей экавских говоров в Сербии. Это осуществил наш знаменитый писатель Стеван Сремац. В его произведениях, в которых описана жизнь наших людей в Бачке (*Поп Вира и поп Сира*), в Нише (*Ивкова слава*) и в области города Ужице (*Вукади*), находится много диалектного материала, впоследствии подтвержденного диалектологическими работами. Таким образом, Сремац, описывая людей и события, свое время и разные края, опередил диалектологов. Поэтому его произведения важны и для нашей диалектологии. Кроме фонетических и морфологических характеристик упомянутых территорий, в произведениях Стевана Сремца находим даже и некоторые акцентологические характеристики говоров этих областей.

В работе дается широкий обзор всех этих характеристик, обоснованный подробным анализом этой стороны указанных произведений Стевана Сремца.

²⁵ Често је писац правно екскурзије на нишко подручје, исп. на стр. 163—166, 187—191.

РАДОСЛАВ Ј. БУРОВИЋ
(Ужице)

ЈОШ О ГЕМИНАЦИЈАМА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СТАЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У српскохрватском језику постоје три типа геминација: постредукцијске, лексичке и сонантске. У овој раду одређени су ареали геминација на простору бивше Босне и Херцеговине. У српскохрватским језичким приликама геминације су настале прекључивањем кодова два језика у контакту.

1. Од 1983. г., када је Ц. А. Јахић проучавао својства српскохрватскога микроареала сонантних геминација у односу на словенски макроарал (Јахић 1984, 75—92), добро је увећана количина грађе (и информација) о српскохрватском дијалектету, тако да се данас изгледа геминација може прецизније одредити. Јахић се и пре, у два наврата, бавио геминацијама у источнобосанским говорима (Јахић 1981, 319—335; Јахић — Тошовић 1981, 77—94), које је добро и тачно описао према аутентичним акустичким вредностима из детињства. За домаћајае назначене геминације није био сигуран¹. У источнобосанским муслиманским говорима геминације, као њихова структурна особина, имају ранг главне диференцијалне изгласе. Јахићево консеквентно тумачење геминација може се свести на две водеће мисли: 1. ареа сонантних геминација је компактна и „заузима мали простор у централном нгокавском дјелу“, „између горњих токова Дрине и Босне“ (Јахић 1984, 79; 1981, 76—77; Јахић — Тошовић, 1981, 82); 2. сонантна геминација не настаје „као резултат вањских језичких утицаја већ као унутарсистемска могућност која се на једном терену остварује, а на другом једноставно — не остварује“ (Јахић 1981, 334; 1984, 86; Јахић — Тошовић 1981, 87). Према садашњој количини грађе, која је неколико пута увећана приносима пројекта Босанскохерцеговачки дијалекатски комплексе² и моно-

¹ „О њеној раширености ми заправо и немемо неких поузданијих података у литератури, а тек ће резултати дијалектолошких истраживачких пројеката засигурно бацили више свјетла на ову појаву“ (Јахић — Тошовић 1981, 82).

² Кошију грађе пројекта (у пет томова) чува академик Лепи Пену. Његовом љубазношћу и помоћи дошли смо до података из овога извора који су у великој мери помоћни у изради овог рада и на гостопримству у његовом тошном дому.

графијом Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине (Ђуровић 1992, 1—378), тумачење својстава ареала, па и природе геминација према другим националним / конфесионалним дискриминацијама — могло би се допуити а можда и кориговати, што је и циљ овога прилога. Ип ргахи, видеће се, ареал је шири, није компактан, а и фонетска природа геминација је спорна, тј. пре би могла бити у босанскохерцеговачким приликама адстрат него унутарсистемска реализација. Новија испитивања говора србијанског Полимља показују да ова појава у групи *дн* (у оба говорна типа) ни тамо није нимало необична (Николић 1991, 303—306).

2. Термин геминација (лат. *geminatio*) односи се на удвојене графеме у писму, односно на удвајање или продужавање гласова у говору. Геминације могу бити природне (органске) и значењске (експресивне) [Симеон 1969, 388—389]. „Le serbocroate n'est pas une langue à consonnes géminées“ (Пецо 1960, 402). Ако до њих и дође обличким или творбеним променама, језик их аутоматски уклања асимилацијама и редукцијама (*беззаконје* → *безаконђе*, *оддужити* → *одужити*, *руски* → *рүскй*). Изузетак су удвостручени консонанти око фуга у сложеницама: 1. *ванџаставић*, *наддрүштвенић*, *нузџарада*, *наддија.лекатскџ* компонента (ЈФ XLIX, 118), *поддијалекаг*, једна *двџдесетрећина* или 2. *најјачић* / *најјачић*, *најједноставнији* / *најједноставнији* и сл. Термин геминације у овоме прилогу се односи на продужен изговор сонанта *н*, *љ*, *м* и *л* као *њ*, *љ*, *м*, и *л* у босанскохерцеговачким дијалектима.

3. Сонантне геминације нису експериментално мерене. Једино је А. Пецо испитао констриктивне и оклузивне геминације у контакту две речи (*из села, кроз шуму, муж жели; од дједа, срп паде*) (Пецо 1960, 399—428).

Где год се у босанскохерцеговачким говорима чује *јџна*, биће и *јџна*. Обратио је могуће, али није обавезно. Зато, кад више стручњака у различитим околностима бележе секвенце склоне геминацији, записи не морају бити апсолутно поуздани.

4. Први је одредио геминантни изговор *њ* место *дн* и *љ* место *дљ* као структуру особину говора босанских муслимана — Ј. Вуковић (Вуковић 1964, 160). Тачан опис појаве дао је још раније С. Павенић (Павенић 1960, 362—393), а спомиње је чак и Ђ. Шурмин (Шурмин 1895, 194). У тим секвенцама на месту редукваног оклузива, тј. *џ*, остаје имплозија, која у одливу фонације око преграде захвата сонанте при чему назализује и претходни вокал. Брозовић и Јахић, међутим, мисле да се геминације остварују преко асимилације, тј. да *дн*, *дљ*, *дм* → *ин*, *љњ*, *мљ* (Брозовић, Дисертација, 104—105; Јахић 1981, 321). Одатле се поједностављивањем изговора може доћи до *н*, *љ*, *м*. Из тога следи да се под геминацијом подразумева удвојен изговор консонанта. Пре ће ипак бити да се ради о продуженом изговору, који се остварује једним захва-

том говорног апарата као напрегнута артикулација и на месту редукованог оклузива, тј. *дн, дњ, дм* → *џн, џњ, џм* или *њ, њ, ѓ*. Продужено *л* од *дл* (*длука* < *ддлука*), које је потврдио Јахић са осам лексичких јединица у источној Босни (Јахић 1981, 328), не прелива назална артикулација. Теоријски, геминације као *продужен* (не: удвојен) изговор могу имати само сонанти, који су мешавина шумних и периодичних гласова. Што су то практично *н* и *л* у босанскохерцеговачким говорима, јасно је јер *н* у стандардном језику они могу бити вокали (*Њн, Њдн; кџл, биџкл*). Друго је питање боје, тј. назализације, коју Муслимани емфатично примају са уобичајеним дуљењем као имитацију арапског адстрата. Кад се опетруени (после вокалских редукција) геминирају, они се удвајају, дакле не продужавају се. Како се за изговор *ђ, њ м, ч* већ користи термин „љакање“ (Пецо 1986, 113—117), за назализован изговор, маркиран сонантним геминацијама *њ* (< *дн*) и *њ* (< *дњ*), могло би се рећи да је, по боји, „уљакање“.

5. У нашој дијалектолошкој пракси записи геминација махом не одговарају природи овога фонетског феномена. И то може да збуни у тумачењу појаве. Тако сарадници пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* (Грађа I—V) користе *ни / њи* и *њљ / њљ*. Код Ј. Вуковића налазимо *ни, њљ* (Вуковић 1964, 52), *ни, њљ* (Вуковић 1963(а), 160) и *ни, њљ* (Вуковић 1963(б), 306—307), а код М. Николића само *ни* (Николић 1991, 305—306). С. Павешкић (Павешкић 1960, 374), Д. Брозовић (Брозовић 1959, 434; 1961, 339; 1966, 140), А. Пецо (Пецо 1967, 141—142), С. Реметић (Реметић 1970, 122—123), Ц. Јахић (Јахић 1981, 323—327; 1984, 76; Јахић — Тошовић 1981, 83—84), П. Ваљевац (Ваљевац 1983, 344) и Р. Ђуровић (Ђуровић 1992, 219—220) — имају доследно *ни* и *њљ*. Ако су геминације продужен изговор, биће тачније да се обележе знаком за дужину изнад графема него његовим удвајањем. Такву праксу су уобичајили руски дијалектолози (РД 1960, 360). За разлику од продужених сонаната, удвојене консонанте треба обележити редуплицираном графемом.

6. Кад геминантне фонетске вредности диференцирају значења, постају и фонолошки релевантне: *дљљљ* (< *дадљљ*) : *дљљљ* (2. л. презентата од *да(х)нути*), *сјљљљ* (< *сјљљљ*) : *сјљљљ* / *сјљљљ* (птица), *раљљљ* (< *раљљљ*) : *раљљљ* (рана воћка или ракија), *сљљљ* (< *сљљљ*) : *сљљљ* (das Dorf). Више потврда фонолошких геминација записано је у говорима Муслимана у источној (Јахић 1984, 77) и јужној Босни (Ђуровић 1992, 217—22).

Пошто удвајање консонаната а ни геминације (у значењу: продужен изговор) нису структурна особина српскога језика, даље ћемо се бавити ареалом геминација, њиховом природом и узроцима у босанскохерцеговачким говорима. Уз пут ћемо се осврнути и на постредукцијско удвајање фонема.

7. Из све грађе види се да у Босни и Херцеговини постоје четири типа геминација различите фреквенције:

1) оклузивне геминације: *п* < *дп* (*јѣпѣм*), *љ* < *дљ* (*зѣљѣ*), *л* < *дл* (*ѣлука*);

2) лексичке геминације:

а) бројне (*јѣдајѣс*) и

б) култне (*мепаза*, *аљах*);

3) редуковане геминације: *п* (*пља* < *панина*), *л* (*вѣла* < *вѣлила*), *т* (*сврѣти* < *сврѣити*).

Термини фиксирају порекло геминација. Све су геминације сонантне. Јахић је уобичајно квалификатив *сонантне* само за први тип (Јахић 1981, 323; Јахић — Тошовић 1981, 83—84), а ми смо раније за тај тип користили одредбу — *скупне* (Ђуровић 1992, 217). Прва три типа су конфесионално условљени: имају их само Муслимани, мада су у Срба у два или четири села у источној Босни забележене потврде имитације говора Муслимана (Јахић 1981, 323; 326; Јахић — Тошовић 1981, 83—84). Геминантни изговор у Срба у Пљешевци и Мислову (Рогатица), као и у Пребиловићима (Романија) и Мокром (Сарајево), пре ће бити погрешан акустички утисак или само редукован изговор *п* (< *дп*), јер се ни наведени извори не слажу. Последња два насеља, која су у првој студији придодата (Јахић — Тошовић 1981, 83—84), не спомињу се у дисертацији.

8. Оклузивна група *дп* се реализује:

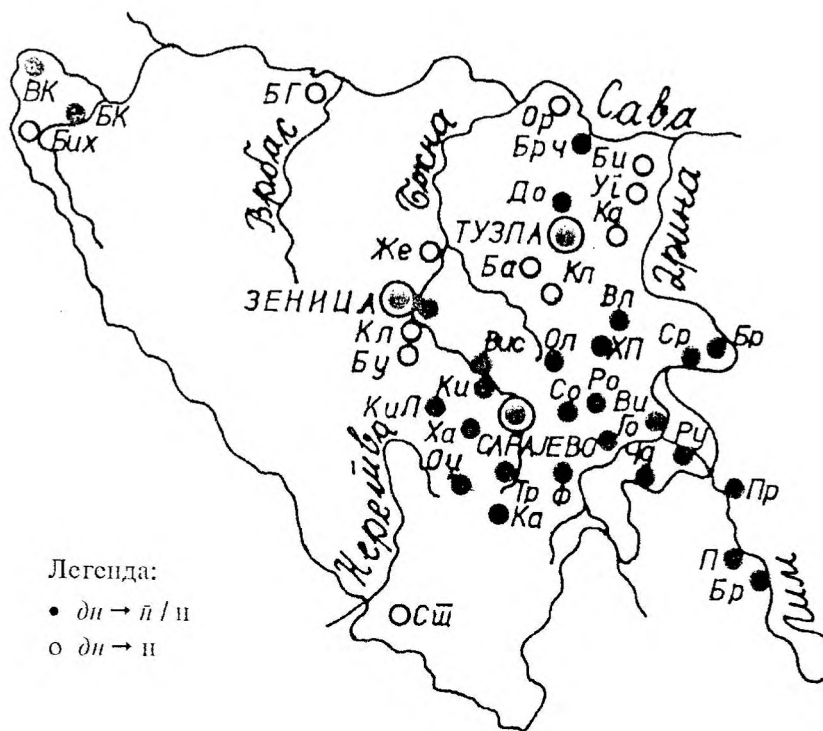
(1) као стандардна секвенца (*дп*),

(2) као редукован изговор (*п*) и

(3) као геминантни изговор (*п*).

У литератури се спомиње и тзв. полугеминантни изговор (*п^н / ^нп*), који то није него је или (2) или (3). Чињеница је, међутим, да геминантни изговор може бити дужи и краћи (као уосталом и изговор вокала), тј. дуг или полудуг, али такве нијансе је тешко ухватити ухом. И експериментална фонетика одустаје ипак од полудугог *е* у рефлексима дугог јата (Пецо 1963, 27—42)³. Кључна је разлика у тумачењу геминантног изговора што Јахић у њему подразумева „још један сонантни елемент“ (Јахић 1981, 322), тј. глас (в. т. 4), а ми — само продужен, напрегнут изговор сонаната. Све три реализације имају различиту територијалну и конфесионалну диференцијацију. Сва три изговора имају Муслимани, а Срби и Хрвати — само прва два. Ареали изговора су градирани од најширега до најужег, наведеним редом.

³ „... ако *е* у *милијко* по свом квангитету није равно истом вокалу у *ниједан*, то више није кратко *е*, а пошто није кратко *е*, онда је дуго“ (о. с., 42).

Карта бр. 1: Изоглоса $дн \rightarrow \bar{n} / н$ у српскохрватском дијасистему

Скраћенице: Ба(повићи), Би(јељина), Бих(аћ), Бр(атунац), Бр(одарево), Брч(ко), Бу(совача), БК (Босанска Круна), БГ (Босанска Градница), ВК (Велика Кладуша), Вис(око), Ви(шеград), Вл(асеница), Го(ражде), До(кањ), Же(пче), Ка(кањ), Ка(лесија), Ка(линовик), Ки(селяк), Кл(адањ), Ол(ово), Ор(ашје), Оц(ак), Пр(ибој), П(ријенољс), Ро(гатица), Ру(до), Со(колац), Ср(ебреница), Ст(олац), Тр(ново), Уг(љевик), Ф(оча), ХП (Хан Пјесак), Ха(џини), Ча(јинче).

9. $дн \rightarrow \bar{n}$ (карта бр. 1):

1) у источној Босни;

а) у 62 пункта, тј. у сваком испитиваном насељу где има Муслимана, око градова и варошица: Фоча, Горажде, Рудо, Вишеград, Чајинче, Рогатица, Столац, Хан Пјесак, Олово, Сарајево (Јахић 1981, 323—327). Геминација се (грешком) приписује и Србима, чак и у компактним

православним насељима. Према нашим запажањима нпр. у Мреову (Рудо) и на Металци (Чајнице) не би се могле чути оклузивне геминације;

б) још у 16 насеља око неких варошица и градова, али и око Власенице, Сребренице, Братушца, па и Тузле и Брчког. Ареал се шири на ијекавскоиџакавски источнобосански дијалекат и тузлански говор, који су типолошки исти. Д. Брозовић запазно је геминације типа *г.áиша* и *џ.миá(х)* у источнобосанском ијекавскоиџакавском дијалекту само јужно од Криваје (Брозовић 1966, 140). Записе за око грађа из чаршија (Рогатица, Власеница, Сребреница), која обеснажује један од три Јахићева аргумената о геминацији као унутарсистемској реализацији. Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплексе* садржи погврде:

г.áиша (26, 38, 46, 52, 73, 75, 114) / *г.áиш^а* (40, 70), *г.áишиџ* (26, 38, 45, 46, 48, 73) / *г.áишиџи* (52) / *г.áишиџ* (75) / *г.áиш^и* (40, 47), *ж.éиша* (26, 46, 48, 52, 75, 114) / *ж.éиш^а* (28, 40, 70), *п.óишџ* (26, 38, 52, 75) / *п.óиш^џ* (28, 39, 40) / *п.óиш^џ* (47, 70, 73, 77, 114) / *п.óиш^џ* (114), *п.áишџ* (45, 48, 52, 75), *п.áиш^џ* (47, 48), *п.áишџи* (73), *д.áишџи* (70), *д.áишџи* (40), *с.ј.éишџ* (104), *ј.èишџ* (26, 28, 38, 39, 40, 70) / *ј.èишџа* (52) / *ј.èишџ* (75), *ј.èишџ(а)* (77, 47) / *ј.èишџа* (48) / *ј.èишџ^а* (73) / *ј.èишџа* (47), *ј.èишџи* (26, 48), *ј.èишџи* (28, 38, 48) / *ј.èишџи* (52) / *ј.èишџи* (40, 77) / *ј.èишџи* (70), *ј.èишџ* (48) / *ј.èишџа* (47, 48), *т.р.úишџа* (48), *х.áиша* (26, 48, 52) / *х.áиша* (48) / *х.áиш^а* (40), *х.áиш^а* (70).

Бројеви у заградама означавају пунктове, а они се могу дешифровати у попису пунктова⁴;

2) у јужној Босни и високој Херцеговини и ијекавскоиџакавским и ијекавскоиџакавским бјелимшићко-загорским говорним типовима. Свуда где има Муслимана старинаца, може се чути: *вр.èишџи*, *г.áиша*, *ј.áиша*, *ј.èиша*, *д.áишџ*, *о.г.áишиџа*, *у-ишу* (= у дну) [Ђуровић 1992, 218—219];

3) у средњој Босни: у Сарајеву и око Сарајева (Јахић — Топковић 1981, 82; Грађа, пунктови: 53, 55), у Кршеву и Лепеници (Вуковић 1963(6), 306—307; Павеша 1960, 374), у долини Фојнице (Брозовић, Дисертација, 70, 105, 167), у Високом (Ваљевац 1983, 42), Зеници (Арнаућ 1980, 79) и Кисељаку (Грађа, пункт 67). Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплексе* садржи:

г.áиш^а (68), *г.áиш^и* (55, 68), *ј.èишџ* (53) / *ј.èишџа* (68) / *ј.èишџа* (67), *ј.èишџи* (53), *п.áишџ* (53, 68) / *п.áишџ* (53) / *п.áишџ* (68) / *п.áишџ* (67), *с.ј.éишџ* (67);

4) у западној Босни, око В. Кладуше и Б. Крупе (Грађа, пунктови: 223, 224, 226);

⁴ В. БХ ДЗБ II, 365—370.

5) у србијанском Полимљу, у околини Прибоја и Пријепоља (Николић 1991, 303—306), где има Муслимана или куда су водили мухачерски путеви ка Истоку.

10. *дн* → *н* (карта бр. 1).

Није геминантни изговор, али је у вези с његовим подстицајем. Може бити и то ако није прецизно означено. Ово је у ствари пример упрошћавања сугласничке групе да би се избегла сувишна преградност. На месту *џ* од *д* из *дн* не формира се други фонем већ постојећи продужава. Подстицај томе процесу је екстралингвистички, а у Срба је адаптација говору Муслимана. Овај је ареал шири, боље рећи прецизнији јер се лакше (и убедљивије) чује *н* него *п̃* (< *дн*).

Упрошћену секвенцу Муслиманн говоре у целој источној Босни, чак и православни, у оскудном лексичком фонду (Јахић 1981, 322). И у Вишеградском С. Влаху је *п̃евница* (= *дневница*), *џ Видовунџ*, *п̃анџ* (моје белешке). Јахић је само на Увцу забележио *јџну* (Јахић 1981, 322). Ареал се шири у Србију, у средње Полимље (Николић 1991, 303—306), а вероватно и даље у Санџак, што је нова чињеница. Академик П. Ивић додаје да се секвенца *дн* упрошћава у Банату и у другим крајевима, а и у словеначком је *еп*, *еп̃а*.

Тако је и у јужној Босни и високој Херцеговини (Ђуровић 1992, 219—220). Својство у говору муслимана према православним репрезентује однос потврда 8:1. Други скуп потврда је последица или имитација првог.

Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* потврђује да изговор *н* (*јџна*) обично прати *п̃* (*јџпа*), тј. редукција секвенце се недоследно остварује само у источној, јужној и средњој Босни, а делимично и у западној Босни (у Цазинској крајини). Кад нема редукције, не може бити ни геминације у северној и западној Босни. У Херцеговини су изузетци висока Херцеговина и Столац у источној Херцеговини. Ново је што грађа потврђује појаву у средњој Босни (Какањ, Бусовача, Жепче) и открива у западној (Бихаћ) и северној (Б. Градишка). Ако се око варошица северно и источно од Криваје: Калесија, Кладањ, Олово, Угљевик, Бијелина, Орашје, Бановићи, — у источној Босни, може чути *јџна*, није искључено ни да је *јџпа* фреквентније него у потврдама у т. 9. Редукован изговор *дн* → *н* забележен је у лексичким јединицама:

д̃д̃нџм (82, 92), *д̃д̃нџмо* (41, 47, 82), *д̃д̃нџу* (77, 92, 47), *с̃јџнџ* (82), *п̃анџ* (13, 16, 34, 47), *г̃л̃ана* (53, 74, 80, 81, 82, 83, 92, 226), *г̃л̃анп̃* (47, 53, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 92, 108, 226) / *г̃л̃анп̃нп̃* (109), *п̃онџ* (47, 79, 81, 87, 122, 108, 112, 172) / *п̃онџ* (53) / *п̃онџ* (68) / *п̃онџ* (109, 81, 92) / *п̃она* (226), *џ* *Ђурђеву-п̃џ* (74), *жџна* (67, 79, 81, 82, 83, 108, 109, 217, 226), *хл̃ана* (79, 80, 82, 83, 84, 109, 226) / *хл̃анп̃на* (92), *јџнџци* (41, 84, 93), *јџнџки*

(47, 73, 74, 79, 80, 82) / *јепáки* (67, 87, 92), *јèнòга* (41, 42, 47, 74) / *јèнòг* (44) / *јèнòг* (45, 46, 68, 80, 87, 109, 112, 122, 226) / *јèнòг(а)* (48, 49) / *јепòг* (81, 82, 83, 87, 92, 226) / *јепòга* (84), *јèна* (47, 48, 108), *бѣне* (42, 49, 200).

11. *дѣ* → *ѣ* / *ѣ*.

Овај је арсеал ужи. И број потврда у свим изворима је оскудан. Гемнираши или редуковаи изговор, поред стандардног, забележен је само око Фоче, Горажда, Рудог, Вишеграда, Рогатице и Сокоца — у источној Босни (Јахић 1981, 327). Тако је и у околини Тузле (Брабец, Дисертација, 19а) и у средњој Босни (Брозовић, Дисертација, 70, 105).

У јужној Босни и високој Херцеговини уобичајено је *дѣ* или *ѣ*, а само изузетно *ѣ*. Чује се и *ѣѣ* са непотпуним плозивом испред сонанта (Ђуровић 1992, 220—221).

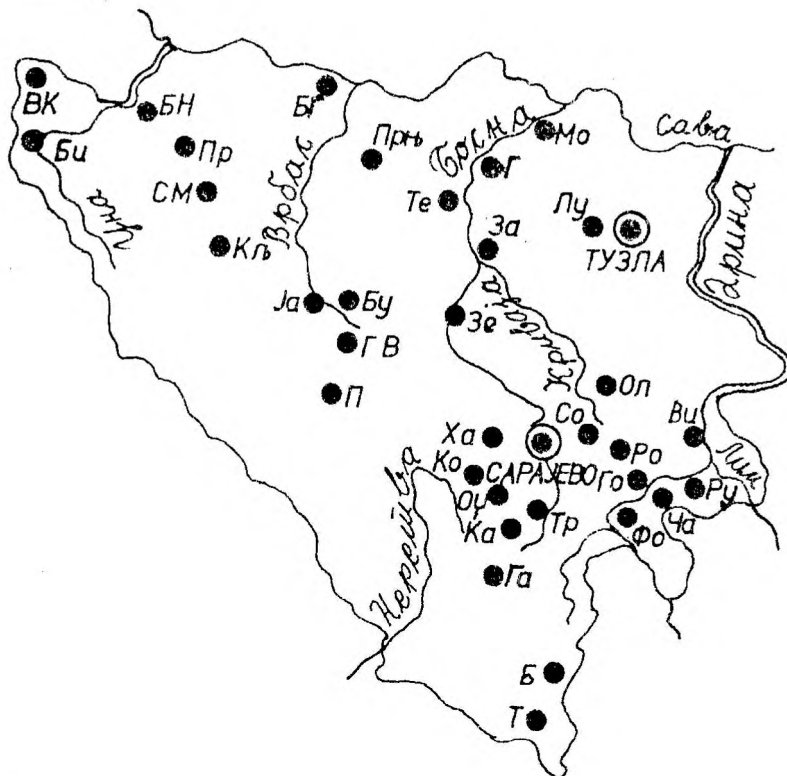
Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* садржи само: *срѣњѣѣ* (26, 48), *срѣњѣѣ* прст (40) и *срѣњѣ* (83, 226).

12. *дм* → *м* / *м* само у прилогу *одмах*. У средњој Босни Муслимани и не говоре *дм* него *мм* / *ѣм* / *м* (Брозовић, Дисертација, 70, 105; Брозовић 1966, 140), а у јужној Босни и високој Херцеговини само *дм* / *м* (Ђуровић 1992, 221). За источну Босну имају неколике потврде из околине Романије (Трново, Соколац, Рогатица) [Јахић 1981, 328]. Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* томе придодaje трокут Г. Вакуф — Бацовићи — Жспа: *дмѣ* (53, 89) и *нѣммѣ* (48, 143) / *нѣмѣ* (84) аналогичном на *дѣѣ*.

13. Измене *дл* → *л* и *рл* → *л* спомиње само Јахић у југоисточној Босни у облицима пет односно три лексичке речи (Јахић 1981, 328). Пошто је *рл* → *л* експресивна а лексичка гемнација (*хѣлѣѣѣ*; само у ловачкој терминологији), више је не спомиње (Јахић 1984, 75—77), а *дл* → *л* објашњава асимилацијом. Две потврде за *л* < *дл* бележи и С. Реметић у селу Плаховићи код Кладња (Реметић 1982, 185). Све потврде су ипак само добар пример преношења страног изговора од верског *ѣлѣх* (*алѣхали*, *алѣхсѣлѣмет* и сл.) до обичног *сѣдѣ* (*одлѣтејети*, *дѣлука*). Промена *дл* → *л*, ако се остварује (исма потврда за упрошћено *дл* → *л*: *сѣло* = *сѣдѣ*), своди се на средњонепчани, продужен латерал, не на удвојен. У Умољанима (испод Бјелашнице) обично је *ѣлѣ* (= *свакако*: ма па *ѣлѣ*, згѣнит ме и гѣтово; моје белешке), што би, опет, могло бити у вези са *нѣлѣкати*, *нѣлѣхија*.

14. Култне гемнације су неспорне и зато су за тумачење појаве поучне. Јављају се само у оријентализмима и само на сонантима *л*, *н*, *м*. То опет није удвојен изговор него продужен и паучен, одакле може бити, у истој конфесији, пренесен и накалемљен на остале оријентализме из сфере материјалног и духовног живота, па и на домаће речи. Удвојени графсми у литератури су само традиционални и очигледни

Карта бр. 2: Изоглоса културних геминација у говорима Босне и Херцеговине

Скраћенице: Б(илећа), Би(хаћ), БГ (Босанска Градњика), БН (Босански Нови), Бу(гојно), ВК (Велика Кладуша), Ви(шеград), Га(шко), Го(ражде), ГВ (Горњи Вакуф), Г(рачаница), За(видовићи), Зе(ница), Жа(јне), Ка(линовић), Кљ(уч), Ко(њици), Лу(кавац), Мо(дрича), Ол(ово), Ол(ак), Пр(иједор), Пр(озор), Пр(њавор), Ро(гатица), Ру(до), СМ (Сапски Мост), Со(колац), Те(шањ), Т(ребиње), Тр(ново), Фо(ча), Ха(инћи).

записи продуженог изговора. Културне геминације могу се чути у свој Босни и Херцеговини, где год има Муслимана (карта бр. 2). То потврђују сви извори.

У источној Босни засведочене су по неколике варијације у три репрезентативне речи: *āllāx*, *hālla* (= *превара*) и *metāza*, — са муслиманским именима (као *Хаммед*) и другим оријентализмима (као *халм-мајм*, *машала*) [Јахић 1981, 319—320], а у јужној Босни и високој Херцеговини у четири: *āllāx*, *metāza*, *hullāxi* и *illā* (Ђуровић 1992, 217).

У грађи *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* није била задата реч *алах*, али се домашаји појаве добро виде из ликова *мехенем* (тур. *cehennem*) и *меназа* (тур. *cepaza*):

мѐннѐт (70), *мехѐтѐм* (97, 102, 118, 204, 209, 213, 216, 220, 224) / *мехѐ^нѐм* (98) / *мехѐн^нѐм* (162, 193, 22) / *мехѐт^нѐм* (23), *м'ехѐннѐм* (167, 205), *ћехѐтѐм* (102, 142, 143, 171, 191, 200а) / *ћехѐн^нѐм* (144) / *ћехѐн^нѐм* (152) / *ћехѐннѐм* (166), *мѐннѐза* (4, 7, 24, 162, 176, 213), *ћѐннѐза* (53, 142, 143, 166).

15. За бројну геминацију у *једанаест* постоји фонетско оправдање у заједничкословенском и балканском *једънъ на десѐте* → *један на десѐте* → *једанѐдѐст*, што у српском даје неколике фонетске варијације. Растављено *један на десѐте* може се наћи у споменицима до XVI в. (Белић 1962, 177—178) када су се Турци већ били наместили у Босни. Они који су учили исламски обред, имитацијом туђег изговора превели су српски удвојен изговор *једанадесѐте* на продужен и напрегнут *једанѐдесѐте*, тј. *једѐнѐс* као *мехѐѐм*. У источној Босни таква изговорна реализација аналогном се пренеси на *двѐнѐс* и *трѐнѐс* (Јахић 1981, 320; Грађа, пунктови: 70, 77, 84). Дијалектолози ову појаву превиђају па је и не региструју или је различито обележавају. У јужној Босни и високој Херцеговини тешко је наћи старијег Муслимана да не говори *једѐнѐс* или сл. (Ђуровић 1992, 217). Највероватније је да је тако по свој Босни и Херцеговини иако у грађи *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* налазимо само:

једѐн^нѐс (28) / *једѐнѐс* (38, 52, 75, 200, 209, 223) / *једѐн^нѐс* (40), *једѐн^нѐс* (77, 142, 193, 222) / *једѐнѐс* (200, 216), *једѐнѐсѐт* (53, 104, 221) / *једѐнѐсѐт* (55) / *једѐн^нѐсѐт* (70) / *једѐннѐсѐт* (143), *једѐн^нѐсѐт* (176, 193); *двѐн^нѐс* (28), *двѐн^нѐсѐт* (40), *двѐн^нѐс* (77) / *двѐн^нѐс* (84), *двѐн^нѐсѐт* (70) / *двѐнѐсѐт* (53).

16. Где год су у штокавском наречју изразите потпуне вокалске редукције, има и аутентичних српских постредукцијских геминација. Постредукцијске геминације су дијалекатска дискриминанта штокавскога запада. Јављају се у босанским (и)јекавским и икавским говорима (код све три конфесије), на Банији и Кордуну те у Лици, тј. на штокавском северозападу, као последица постапектатских синкопа. „Вокалске редукције могу бити дјелимичне, прелазне и потпуне (уп. *кѐз^н*, *кѐзѐн*, *кѐзѐн*)“ [Ђуровић 1992, 115]; у штокавском супетрату и босанском колоквијалном изразу могу се објаснити и екстралингвистичким подетипајима (Пецо 1975, 94—95). Редукција високог (периферног) и „подејећа... на процесе који су у нашем старом језику покретности губљењем слабога полугласа иза сонаната“ (Петровић 1978, 40).

По фонетским реализацијама могло би се рећи да постоје две врсте постредукцијских геминација: (1) опструентске, које се чују као

редуплицирани изговор (*дјѣтта, јаќко, њте < идите*) и (2) сонантске, које се остварују као продужен изговор (*вѣла, пљѣна/пљѣна*). Прве су ређе и исподношљиве, а друге чешће и фонолошки солидарне. Пошто је ова појава добро позната у дијалектологији (али није категоријално класификована), ареал који су скицирали Петровић (Петровић 1978, 38—41), Пецо (Пецо 1975, 99—105), Дешић (Дешић 1976, 56—72) и Јахић (Јахић 1984, 79) треба данас само проширити на јужну Босну и високу Херцеговину, што се у скицама подразумевало као неispитан комплекс.

Вокалске редукције су, дакле, типична босанска особина. Интензитет редукција (и геминација) ипак није једнак по Босни. Могло би се рећи да су оне најјаче у средњој и јужној Босни, па у западној Босни. Југоисточна Босна чини прелаз између средње Босне и источне Херцеговине. Показало се да је висока Херцеговина комплекс умерених редукција наспрам јужне Босне, где су редукције изразите. Овакве карактеристике ареала потврђује и грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс*, из које узимамо потврде:

а) за тип (1):

њте (100, 122, 87); *присѣѣт* (96), *присѣѣт* (167), а: *пресѣѣт* (219) / *пресѣѣт* (198) / *пресѣѣт* (52), *присѣѣти* (55), *пресѣѣти* (160), *пресѣѣти* (?), (156), *пресѣѣти* (223) / *пресѣѣти* (179) / *пресѣѣти* (179, 219), *пресѣѣт* (167); *сјѣте* (114, 175) / *сјѣте* (124, 125, 197), *сѣте* (187), *сѣте* (144);

б) за тип (2):

вѣла (105, 107, 109, 114, 118, 126, 127, 179, 183, 186, 197), *дијѣла* (7, 34, 48, 58, 59, 68, 69, 79, 80, 109, 127, 149, 150, 157, 169, 174) / *дијѣла* (53, 106, 108, 112, 115, 128, 173, 117) / *дѣла* (96), *диѣла* (71), *диѣла* (67), *дѣла* (74), *дѣла* (95, 96), *одиѣла се* (73); *плану* (84, 222) / *плану* (220), *планте* (1, 36, 84, 223).

Само, питање је да ли је у свим пунктовима (и случајевима) тачно забележен изговор. Изгледа да се количина и структура потврда више тиче склоности аутора да их забележе него стварног стања на терену.

За северноисточну Босну в. и БХ ДЗБ II, 41—42.

Чак се и у србијанском Полимљу може чути *њваѣте* (< *извадите*) [Николић 1991, 105].

17. Остаје да се сажму тумачења геминација или да се настави дискусија о њиховом пореклу. Учинићемо обоје.

Запазли смо како је Ц. Јахић протумачио сонантне геминације (т. 1) наспрот Ј. Вуковићу, с чијим је учењем полемисао.

За Јахића су геминације „унутарјезичка, системска вјероватноћа“ (Јахић — Тошовић 1981, 85), која се развија или се може развити у словенским (и другим) језицима. Ј. Вуковић доказује да су геминације карактеристичне „само за понека подручја муслиманских говора“ (Ву-

ковић 1963(a), 103) и да су настале „под утицајем опште појаве геминантних гласовних облика у религиозним изразима и религиозном обреду уопште“ (Вуковић 1964, 53). За доказ Ј. Вуковић наводи два аргумента: (1) геминантне сонанте имају само Муслимани; (2) различито се изговара антропоним *Мухамед* кад је светац или човек, — а поставља и неколика питања: зашто геминације немају херцеговачки Муслимани; зашто су геминације изразитије по селима него у варошима; да ли је источна Босна имала гушћу мрежу мектеба? Вуковићеви аргументи су ипак неспорни. Што се тиче питања, чињенице показују: прво, да геминације нису изразитије на селу него у граду (говор босанских чаршија само није изучен); за домаћа је оријенталне традиције по Босни и Херцеговини треба позвати у помоћ историју. Босна је језгро оријенталне културе; она је прва потпала под отоманску власт; у њој се одомаћило турско чиновништво; у Босни вера није била амблем који се могао без статусних последица мењати. На другој страни, Херцеговина је касније и теже примала ислам. Такав је случај нпр. са селима Умољани и Врдоље у северној Херцеговини (Ђуровић 1992, 29) и Дрежницом у западној Херцеговини (Окука 1983, 102—105). Има Муслимана по Херцеговини који су изгубили фрикатив *x* (Окука 1983, 101—104; Пецо 1984, 107—112; Ђуровић 1992, 48), а сви су сачували фонолошку опозицију у африкатском блоку. К томе још грађа „Босанскохерцеговачког дијалекатскога комплекса“ показује као да се и у западној Босни може чути геминантни сонантни изговор (т. 9).

Споменућемо само још један аргумент. Судбина фрикатива *x* и неутрализација опозиција међу африкатама — тумачи се такође утицајем турског језика на фонолошки систем српског. Ширина ареала тих адстратних појава условљена је снагом лексичке потпоре из језика посредника и фреквенцијом посуђеница или туђица. Најшире ареал имају стабилан фрикатив — лексичке геминације, а најуже: свођење два пара африката на један — сонантне геминације, које су у просторној структури у основи паралелне.

Остаје аргумент језичке могућности која се „остварује или не остварује“ још у западнословенским и источнословенским језицима (Јахић 1984, 79—85). Такву могућност имају и несловенски језици, само се она у различитим околностима користи. У српском језику и у босанско-херцеговачким говорима те околности су екстралингвистичке тако да их готово није потребно ни доказивати.

Не помаже ни позив на академика А. Пеца, који је једном приликом написао да је турски језик утицао на фонетику српског само ако је имао ослонац у српској гласовној супстанци⁵. У томе и може бити решење природе и узрока сонантних геминација! Срби (то значи и Муслимани), који су по крви и језику један етникум, немају сонантне

⁵ В. Анали Филолошког факултета VI, Београд, 1966, 145.

геминације (осим спорадичних имиграција), али имају посредујућу функцију као структурну дијалекатску особину, путем којих се турски геминантни изговор могао накалимити на домаћи изговор оријентализама и погодне домаће речи.

18. У кругу српскохрватских лингвистичких чланова тумачење сонантних геминација само коришћењем универзалних језичких могућности — не може се одржати. Напротив, у просторно-временским контактима језика веома су чести случајеви прилагођавања страном фонемском коду прекључивањем кодова „bez obzira na tječnička blaga i strukturu dotičnih jezika“ (Сапир 1949, 25). „Тако ... izotone mogu biti projicirane u okvir nekog pojedinog dijalekta, individualnog ili socijalnog“ (Јакобсон — Хале 1988, 48—49).

Ареал српскохрватских сонантних геминација није компактан, јер захвата и западну Босну а, можда, и Саштак, који треба испитивати. Нејасно је да ли постоји каква веза између порекла становништва и геминација. Изгледа да су геминације изразитије где је становништво стариначко.

Постоје три врсте геминација различитих природа и узрока. Постредујућу геминацију чују се свуда по Босни, а лексичке и сонантне — само у Муслимана, у неједнаким ареалима. Јахић је с досад најбољом компетентношћу бележио геминације.

Терми геминације односи се на продужен изговор сонаната и удвојен изговор консонаната. Ова два изговора треба различито обележавати: консонантским дијграмом или падсловним графемом за квантитет.

ЛИТЕРАТУРА

- Арнаут 1980: Arnaut Muhamed, Stari zenički govor (magistarski rad u rukopisu), Filološki fakultet Beograd, 1980.
- Белић 1962: Др Александар Белић, *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: *Речи са деκлинацијом*, Београд, 1962.
- Брабец, Дисертација: Ivan Brabec, Govor Tuzle i okolice (doktorska disertacija u rukopisu, bez godine), Sveučilišna biblioteka Zagreb, R 6635a.
- Брозовић, Дисертација: Dalibor Brozović, Govor u dolini rijeke Fojnice (doktorska disertacija u rukopisu, bez godine), kod nas.
- Брозовић 1959: Dalibor Brozović, Izvještaj o dijalektološkim ispitivanjima u dolini rijeke Fojnice (nastavak), *Ljetopis JAZU* 63, Zagreb, 1959.
- Брозовић 1961: Dalibor Brozović, Izvještaj o dijalektološkom istraživanju u srednjoj Bosni (okolica Kraljeve Sutjeske i Vareša i lijeva obala Krivaje), *Ljetopis JAZU* 65, Zagreb, 1961.
- Брозовић 1966: Dalibor Brozović, O problemu ijekavskoćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, HDZb 2, Zagreb, 1966.
- Ваљевац 1983: Naila Valjevac, Govor visokih Muslimana (akcenti i fonetika), BИDZb IV, Sarajevo, 1983.
- Вујичић 1974: Драган Вујичић, Проучавање босанскохерцеговачких говора, БХДЗБ I, Сарајево, 1974.
- Вуковић 1960: Jovan Vuković, Glasovne osobine stanovništva Žepe, GZM XIX, Sarajevo, 1964.

- Вуковић 1963(а): Jovan Vuković, Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosansko-hercegovačkih govora, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, *Radovi* XV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo, 1963.
- Вуковић 1963(б): Jovan Vuković, Kreševsko-Iepenički govor, *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine* III, Sarajevo 1963.
- Дешић 1975: Милорад Дешић, Западнобосански ијекавски говори; СДЗБ XXI, Београд, 1975.
- Ђуровић 1992: Радосав Ј. Ђуровић, Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине, СДЗБ XXXVIII, Београд, 1992.
- Јакобсон — Хале 1988: Roman Jakobson, Morris Halle: *Temelji jezika*, Zagreb, 1988.
- Јахић 1981: Dževad A. Jahić, Ijekavskoštakavski govori istočne i jugoistočne Bosne (doktorska disertacija u rukopisu), Beograd, 1981.
- Јахић 1984: Dževad A. Jahić, Izglosa i faktor međujezičkih kontakata (na primjeru sonantne geminacije *dn > mn*, *dñ > ññ*, *dl > ll* u dijalektima slovenskih jezika, ЈФ XL, Београд, 1984.
- Јахић — Тошовић 1981: Dževad A. Jahić i Branko Dj. Tošović, Redukcija i asimilaciona geminacija grupe *dn* u ijekavskoštakavskim govorima istočne Bosne i u pskovskim srednjoruskim govorima (kontrastivna analiza). *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti* 13, Banja Luka, 1981.
- Николић 1991: Мирослав Николић, Говори србијанског Полимља, СДЗБ XXXVII, Београд, 1991.
- Окука 1983: М. Окука, Глас х у говору Муслимана Дрежнице, КиЈ 2, Београд, 1983.
- Павешаић 1960: Slavko Pavešić, O narodnom govoru u Lepenici u Bosni, *Ljetopis JAZU* 64, Zagreb, 1960.
- Петровић 1978. Др Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Нови Сад — Загреб, 1978.
- Пецо 1960: Asim Peco, *Les consonnes longues en serbo-croate*, *Bulletin de la faculté des lettres de Strasbourg* 8—9, Strasbourg, 1960.
- Пецо 1963: Асим Пецо, Ортоепски нормативни стандардног ијекавизма, КиЈ 3, Београд, 1963.
- Пецо 1967: Асим Пецо, Утицај турског језика на фонетику штокавских говора, *Наш језик*, н. с., књ. XVI, св. 3, Београд, 1967.
- Пецо 1975: Асим Пецо, Икавскошћакавски говори западне Босне (I дно: Увод и Фонетика), БХ ДЗБ I, Сарајево, 1975.
- Пецо 1984: Asim Peco, Prilog poznavanju i proučavanju hercegovačkog konsonantizma, *Studia linguistica Polono-Jugoslavica IV* (separat).
- Пецо 1986: Asim Peco, Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine, ANU BilH, Djela LXI, Sarajevo, 1986.
- Реметић 1970: Слободан П. Реметић, Фонетске и морфолошке особине говора Срба у Кладњу и околини, *Прилози проучавању језика* 6, II. Сад, 1970.
- Реметић 1982: Мр Слободан Реметић, О још једном незапаженом скавско-јекавском босанском говору, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 11/2, Београд, 1982, стр. 181—186.
- РД 1960: *Русская диалектология*, под редакцией Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой, Москва, 1964.
- Санир 1949: E. Sapir, *Language*, Selected Writings, Berkley and Los Angeles, 1949.
- Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, knj. I, Zagreb, 1969.
- Шурмин 1895: Djuro Šurmin, Osobine današnjeg sarajevskog govora, Rad JAZU 12, Zagreb, 1895.

Резюме

Радосав Ј. Ђуровић

ЕШЦЕ О ГЕМИНАЦИЈАХ В СЕРБСКОХОРВАТСКИХ ГОВОРАХ С ОСОБЫМ
ОБЗОРОМ НА СИТУАЦИЈУ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИШЕ

Зтот труд представляет собою приложение к изучению геминации в сербскохорватском языке с особым обзором на ситуацию в Боснии и Герцеговине. Термин геминации относится к более продолженном произношению сонантов или к редуцированном произношению консонантов. Поэтому эти два произношения надо по-разному отмечать: надбуквенной графемой для количества или консонантским диграфом.

В сербскохорватских говорах существуют три типа геминаций: (1) постредуцированные (*плаћа < планина, воћа < волна, свратти*), (2) лексические (*једџџс, џлаћ*) и (3) сонантские (*јџа < јџдна, зџџџ < зџџџџ, џла < џџлаћ*). У них ареалы различные. Постредуцированные геминации у всех трех вер в Боснии и Герцеговине, а лексические и сонантские только у мусульман. Природа и причины геминаций различны.

Толкование геминаций Яхича только внутрисистемной языковой вероятностью — не может выдержать. В сербскохорватских языковых обстоятельствах геминации возникли переключением кодов двух языков в контакте.

Явления проиллюстрированы и материалом из проекта Боснийскогерцеговинский диалектный комплекс. Труд содержит по одной карте о сонантских и лексических геминациях.

РАДМИЛА ЖУГИЋ
(Београд)

МИКРОТОПОНИМИ ДОЊЕГ ТОКА СЛИВА ЈАБЛАНИЦЕ МОТИВИСАНИ САСТАВОМ И ОСОБИНАМА ТЛА

У раду ћу анализирати микротопониме доњег тока слива Јабланице који су мотивисани саставом и особинама тла. Микротопониме ћу разматрати и са структуралног аспекта.

Доњи ток слива Јабланице представља плитко, левкасто и благо заталасано поље које са северозапада омеђују брежуљци Радана, с југа ниска брда планине Кукавице а са истока границе сливова Ветернице и Јужне Мораве, које се поклапају са трасом аутопута Београд—Скопље¹.

Поље је најуже на свом најзападнијем делу где се Јабланица провлачи кроз теснац који чине брдо Чукљеник (с југа) и брег Мајдан (са севера). Овај теснац представља границу средњег и доњег тока слива Јабланице. Од западне границе Јабланица тече на исток до села Великог Војловца. Одатле скреће на североисток и тај смер следи све до села Горњег Стопања. Од Горњег Стопања тече ка северу до ушћа у Јужну Мораву код села Чекмина, просецајући кривудава корито дуго 46 км.

Јужну границу подручја одређују хатари села Шумана, Коњина, Дрводеље, Великог Војловца, Малог Војловца, Цекавице, Тогочевца, Власа, Шишинца, Доњег Сишковца и Горњег Сишковца.

Источну границу чине источне стране хатара села северно од Лесковца уз аутопут Београд—Скопље, и то: Горњег и Доњег Стопања, Миланова, Винарца, Залужња, Живкова и Печењевца, које се граниче са Чекмином, у чијем је хатару ушће Јабланице у Јужну Мораву.

Подручје се код села Горњег Стопања наставља северозападним границама хатара села Белановца, Цернице, Нове Тополе и Голог Рида. Хатари последња два села наслањају се на западну границу подручја.

¹ У утврђивању природних граница подручја и села која му припадају помогла ми је др Верка Јовановић, научни сарадник Географског института САНУ.

Доњи ток слива Јабланице није јединствен у погледу говорних карактеристика. Од укупно 34 испитивана села, 32 села припадају јужноморавској говорној зони. Села Нова Топола и Голи Рид настањена су досељеничким становништвом из Црне Горе које чува свој говор источнохерцеговачког дијалекатског типа.

Микротопоними су забележени у дијалекатском изговору мештана².

Микротопоними ове групе дају целовиту представу о различитим видовима тла који су условљени саставом тла, општим или конкретним својствима, посебним, карактеристичним својствима (боја тла или неког маркантног објекта на њему) и својствима везаним за квалитет тла.

І Семантичка анализа

1. Микротопоними мотивисани саставом тла:

Каменом као састојком тла мотивисани су следећи називи: *Камен* (Коњ., Ђен.; шуме и њиве)³, *Камени пут* (Дрвод.; шуме и пашњаци), *Камениџо биљу* (Белан.; њиве и виногради), *Каменица* (Вл., Д. Стоп.; њиве у првом селу и плантажа у другом селу), *Каменче* (Ђен.; њиве малих површина настале крчењем шуме чије је тло каменито), *Каменићак* (Коњ.; њиве и повртњаци уз реку), *Каменица* (Зал.; каменито брдо у коме је и каменолом); *Крџмен* (Г. Рид., Н. Топ.; било под шумом у коме има камена кременштака), *Криш* (Приб.; каменито брдо под шумом), *Мајдан* (Душ.; локалитет на коме је богато налазиште грађевинског камена), *Плочар* (Ждег.; шума и понека њива; тло је каменито, а назив је мотивисан обликом камена којег ту има), *Плоче* (Ждег., Ђен., Шум.; локалитет под шумом и њивама; мотивисаност је иста као и код претходног назива).

Песком као основним састојком тла мотивисани су микротопоними: *Песните* (Печ.; песковите њиве уз обалу реке која плављењем

² Микротопонимску грађу белжила сам на терену у оквиру ономастичких истраживања која су обављена у оквиру рада Одбора за ономастику САНУ, у периоду од 1984. до 1991. год., у трајању од по 30 дана годишње. Информатори су били не само поуздани репрезенти народног говора с овог подручја, већ и добри познаваоци именовањих локалитета (земљорадници, настири, чувари сеоских поља).

³ У раду су употребљене следеће скраћенице за села: Белан. — Белановце; Бошв. — Бошваце; В. Воја. — Велико Војновце; Вл. — Власе; Г. Рид. — Голи Рид; Г. Трињ. — Горњо Трињане; Г. Стоп. — Горњо Стопање; Г. Сник. — Горњо Сниковце; Д. Врап. — Доњо Врановце; Дрвод. — Дрводеља; Д. Стоп. — Доњо Стопање; Д. Трињ. — Доњо Трињане; Душ. — Душаново; Ждег. — Ждеглово; Живк. — Живково; Зал. — Залужје; Коњ. — Коњино; Луг. — Лугаре; М. Воја. — Мале Војновце; Н. Топ. — Нова Топола; Перт. — Пертате; Печ. — Печењево; Приб. — Прибој; Тог. — Тогочево; Цери. — Церица; Цек. — Цекавица; Турк. — Турковце; Ђен. — Ђеновац; Чек. — Чекмин; Шин. — Шинице; Шум. — Шумане.

напоси песак), *Пруд* (В. Војл., Д. Вран., Д. Трњ., Живк., М. Војл., Пер., Бен.; њиве, ливаде и пашњаци крај реке која их плави и папоси песак), *Пруднице* (Д. Вран., Д. Стоп.; песковите њиве уз обалу реке).

Глином као врстом земље по саставу, а која се у овим крајевима назива *тиња*, мотивисано је неколико назива. Именовање је вршено или директно према апелативу *тиња* као у називу *Тињавица* (Печ.; њиве чија је земља по саставу тиња) или посредно, употребом овакве земље у изради неких предмета: *Веремидица* (Коњ.; њиве), *Веремичница* (В. Војл.; ливаде) су називи мотивисани специјалном врстом глинуше од које се израђује „веремида“, преп; *Црпуљанке* (Вин.) и *Црпуљарке* (Живк.) називи су њива у којима се копала земља за израду препуља. Посебном врстом глине која у овим крајевима носи назив ума, а која се раније користила за прање рубља, мотивисан је назив њива, шума и пашњака *Умште* (В. Војл., Д. Стоп., Дрвод. и Зал.).

2. Бојом земљишта, карактеристичном, маркантном особинном, приметном и са већих раздаљина, мотивисано је више назива: *Бели брег* (Тог. — брдо под шумом и Шиш. — брежуљкасто тло под шумом и пашњацима). Именовање је мотивисано белом бојом земљишта која овде долази од сумпора. *Бели камен* (Белан., Печ.; њиве у чијем земљишту има камена беле боје „белутрака“). *Брокави камен* (Коњ., њиве и шуме назване тако по камену који маркира овај потес; брокав „шарен, пегав“). *Жутица* (Д. Трњ.; њиве чија жута боја земљишта долази од глинуше). *Црвени брег* (Вл., Д. Вран.; брег под шумом и виноградима, црвенкасте боје тла). Можда локалитет и није именован по црвеној боји тла, какву боју тло има, по информацијама са терена. Будући да је локалитет обрастао шумом и виноградима, боја земљишта можда не би могла бити маркантно својство. Стога помишљам на метафору, именовање црвеном бојом која долази од боје растиња на брду која с јесени дође до изражаја. *Црвени пут* (Шиш.; њиве крај пута, назване тако по црвеној боји земље). *Црвеница* (Вин.; назив настао поименичавањем придева именује њиве према својству земљишта исказаном придевском основном назива). *Црна долина* (Дрвод.; шуме и њиве овако именоване лоциране су на спуштеном, удубљеном терену до кога светлост допире у мањој мери него што је то пожељно). *Црна земља* (Белан.; њиве чији је назив мотивисан црном бојом земље).

3. Квалитативним својствима негативне конотације (температура земљишта која није одговарајућа за пожељну родност и плодност земље, недостатак влажности земљишта што условљава његову тврдоћу, немогућност земљишта да задржи влагу и сл.) мотивисан је микротопоним *Љутица* (Ждег.). Земља ових њива је, како кажу мештани села, „љута“, није довољно плодна, црвенкасте је боје. Погодно је по

квалитету оно земљиште које није љуто, које је „благо“, које погодује биљкама. Микротопонимом *Мртвџица* (В. Војл., Д. Вран., Зал., Шиш.) именовани су локалитети под шумом, виноградима и њивама који се налазе на осојној страни брда, заклоњеној од сушца. Мештани кажу да је то „ладна, мртвичава“ земља, лошег квалитета. *Пџскавац* (Шум.) и *Пџскавица* (Г. Синк., Луг.). Овај метафоричан назив именује њиве лошег квалитета земљишта. Земљиште тешко задржава воду, брзо се суши, растресито је и пропустљиво. *Приг'ор* (Луг.) и *Прж'ар* (Белан., Коњ.). Ово су називи за њиве које су својим положајем (налазе се на присојној страни узвишења) изложене сунцу, земљиште не може да задржи влагу већ се брзо суши што условљава њихов слаб квалитет и принос. З. Павловић, тумачећи назив *Пржак*, каже да је „можда исто што и пржевина, врста рђаве земље“. Помишља и на могућност употпуњавања овим микротопонимом семантичког круга (угар, угарница, гарница, палци) под претпоставком да је изведен од пржити, спржити — уништити растиње ради припреме терена за обрађивање⁴. Бугарски ономастичар Г. Христов потврђује микротопониме са овом основом, па за неке, као што су: *Пържанак*, *Пържанака*, *Пържево*, каже да су настали по томе што су локалитети њима именовани били изложени сунцу које их јако греје, док су микротопоними *Пържева љка*, *Пържева љка*, *Пърженакът* и *Пържоло* настали према пржити у значењу спалити, спаљивати растиње, коров, припремити на тај начин њиве за обрађивање⁵. У микротопонимији Врања и околине Ј. Маринковић потврђује назив *Пржар* којим је именовано брдо под виноградима и воћњацима. Брдо има присојни положај и стално је огрејано, пржено суштем⁶. Да би овај назив семантички био исправно сврстан, пресудан је тачан опис положаја именованог локалитета на терену. *Росуља* (Вин., Д. Вран., Дрвод., Ждег., Приб., Турк., Тен.). Овако су именоване њиве које, по обавештењу са терена, имају ретку, водопрпустљиву земљу која тражи доста влаге. За овакво земљиште мештани кажу да је „росулаво“. М. Златановић наводи да је *Росуља/Росуљче* чест микротопоним у околним Врања, настао према врсти земље која слабо рађа, сувој и реткој земљи⁷. Г. Елезовић за појам росуља каже: „Ратари веле росуља је земља ретка, лака и не држи љубре“⁸. М. Павловић за назив *Росуља* из околине Врања наводи

⁴ Звездана Павловић, *Микротопонимија у области Белице*, Јужнословенски филолог XXXII, Београд, 1976, 216.

⁵ Георги Христов, *Местните имена в Маданско*, Българска академия на науките. Институт за български език, София, 1964, 283.

⁶ Јаворка Маринковић, *Микротопонимија Врања и околине*, Ономатолошки прилози, Београд, 1989, 84.

⁷ Момчило Златановић, *Низини географских термина у Врањској котлини*, Ономатолошки прилози, Београд, 1979, 137.

⁸ Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1935, 183.

сасвим другачији опис земље: „Росуље су њиве где има влаге“⁹. За сва наведена тумачења микротопонима *Росуља* заједничко је то да се извођење доводи у везу са одређеном врстом земље. Н. Богдановић доноси потврде микротопонима *Росуља/Росуље* из сврљинског краја, а изводи их према фитониму росуљи (*Agrostis*)¹⁰. Њиве у Чекмишу са називом *Слањнице* именоване су овако по сланом земљишту. Мештани кажу да се овде налази слаб извор воде сланог укуса. *Студенке* (Д. Спнк.). Назив њива настао је по особици земље да је „студена“, хладна. Сунчева топлота слабо допире до ових њива које се налазе на осојној страни узвишења. Тај моменат условљава недовољну температуру земље, због чега ове њиве нису нарочито плодне. *Тврдак* (Турк.) и *Тврдача* (Бошњ., В. Војл., Коњ.). Називима су именоване њиве које имају особину земље исказану придевом који је у основи назива.

У ову врсту назива условно бих уврстила и микротопоним *Меке њиве* (Свир.). Назване су тако по меканој, растреситој земљи због чега се лако обрађују.

Примећује се да сви називи, осим овог последњег, настали према квалитету земљишта, имају мотивацију у недостатку, одсуству неке особине која је пожељна за добар квалитет земље. Ово би се могло објаснити тиме што у процесу именовања пажњу не привлачи оно што је уобичајено, што је у границама нормалног, него је објекат маркиран појавом нове особине или одсуством нечега што се очекује, што је пожељно или потребно.

II Структурална анализа

При структуралној анализи и класификацији микротопонима полазимо од критеријума њихове сложености.

1. Ову структуралну групу чине топономастичке именице: *Крџи, Крш, Мајдан, Плоче, Пригџор, Пруд*.

Називи овог творбеног типа настали су топонимизацијом апелатива као најелементарнијим начином творбе. Они су по структури једнаки са *nomina appellativa*.

Структура топономастичких апелатива може се представити овако: основа + афикс -*а*. О микротопонимима с формантом који истовремено служи у флексији и творби, а који је из дотопономастичког периода, може се говорити као о називима с нултим афиксом, о називима без посебних опомастичких форманата који су настали они-мизацијом, топонимизацијом апелатива¹¹.

⁹ Миливој Павловић, *Топонимија околине Врања*, Врањски гласник, књ. IV, Врање, 313.

¹⁰ Недељко Богдановић, *Називи биља и животиња у топонимији сврљинског краја*, Ономатолошки прилози, Београд, 1981, 163.

¹¹ Суперанская А. В., *Структура имени собственного*, Москва 1969, 92.

2. Најбројнији су једночлани микротопоними изведени именичким суфиксима:

2. а. Суфиксом *-ица* од придевске основе грађени су микротопоними *Жуги́ца, Мртви́ца, Ти́гавица, Црвени́ца*. Суфикс *-ица* у њима врши поименичавање и означава оно својство именованог објекта које је изражено придевом. Истим суфиксом од именске основе на *-и* изведен је микротопоним *Камени́ца*;

2. б. Суфиксом *-иште* од именских основа изведени су микротопоними *Песниште, Прудниште, Умиште*, док је у микротопониму *Сланиште* овај суфикс додат на придевску основу;

2. в. Суфиксом *-ка* грађени су називи *Црпуља́нке* и *Црпуља́рке* (од именских основа) као и назив *Студе́нке* (од придевске основе);

2. г. Суфиксом *-ар* од именске основе изведен је микротопоним *Плоча́р*, док је назив *Пржа́р* с глаголском основном;

2. д. Суфиксом *-ак* од збирног облика именице на *-ја* грађен је микротопоним *Камења́к*, док је назив *Тврда́к* настао поименичавањем придева тврд суфиксом *-ак*;

2. ђ. Суфикс *-ица* у микротопониму *Љуги́ца* у служби је поименичавања придева;

2. ж. Суфикс *-ача* у називу *Тврда́ча* има морфолошку функцију поименичавања придева.

3. Двочлани микротопоними: *Бе́ли ка́мен, Бро́кови ка́мен, Камени́г пут, Камени́го би́ло, Ме́ке њи́ве* и *Црвѐни пут* попуштају се као бинарне синтагме са тачно утврђеним редоследом творбених морфема. У линеарном континуитету творбених елемената у овим називима на првом месту је диференцијални члан у облику придева, док је на другом месту идентификациони члан (именица). Придевима су именовани објекти диференцирани по боји или доминантном квалитативном својству.

Резюме

Радмила Жугић

МИКРОТОПОНИМИ НИЖНЕГО ТЕЧЕНИЯ БАСЕЙНА РЕКИ ЯБЛАНИЦА, МОТИВИРОВАНИЕ СОСТАВОМ И ХАРАКТЕРИСТИКАМИ ПОЧВЫ

В работе проанализированы микротопонимы нижнего течения бассейна реки Ябланица, называющие местность на основании состава и характеристик почвы.

На основании семантического анализа этой категории микротопонимов мы установили три подкатегории: 1. микротопонимы, мо-

тивированные составом почвы (*Каменио било, Каменица, Песинге, Тивавица, Улинге*); 2. микропонимы, условленные окраской почвы (*Бели камен, Црвеница, Жутица, Црна долина*); 3. микропонимы, мотивированные качествами отрицательной коннотации (*Љутина, Мртвица, Пригор, Тврдак, Студенке*).

Структурный анализ показал, что самыми многочисленными являются одночленные микропонимы, образованные при помощи субстантивных суффиксов. Линейная структура двучленных микропонимов отличается тем, что первое место занимает адъективный, дифференциальный член, а второе субстантивный, идентификационный член.

децембар 1994.

О. Н. ТРУБАЧЕВ
(Москва)

СЛАВЯНЕ: ЯЗЫК И ИСТОРИЯ — КАК ОСНОВА ЭТНОГЕНЕЗА

К 20-ЛЕТИЮ ИЗДАНИЯ «ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ. ПРАСЛАВЯНСКИЙ ЛЕКСИЧЕСКИЙ ФОНД» (1974—1994, I—XX, А — М).

ОПЫТ АВТОРЕФЕРАТА

Огромная тема «Славяне: язык и история» могла, конечно, стать темой специальной книги, хотя надо признать, что такую тему будет трудно вместить в одну книгу. Может быть, поэтому она стала программой жизни; сейчас уже есть основания сказать так, поскольку труды, обнимаемые этой темой (или программой), ведутся и публикуются в течение уже тридцати лет.

Сюда относится уже и моя первая крупная монография «История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя» (М., 1959), хотя публикация этимологических исследований (статей) с культурноисторической проблематикой была начата мною еще раньше — в 1955 году; в последующие годы — это уже оформившаяся серия «Славянские этимологии», далее — работа с характерным названием «Следы язычества в славянской лексике» (1958 год) и другие.

Научная сверхзадача «Славяне: язык и история» требовала монографических проработок отдельных — культурно важнейших тематических групп лексики славянских языков — жанр, который в силу различных причин десятилетиями практически не разрабатывался в советском языкознании вообще и отнюдь не только в славистике. В связи с этим сразу вслед за книгой по истории терминов родства (подробнее о ней — ниже) публикуется в 1960 году моя монография «Происхождение названий домашних животных в славянских языках» (в том же 1960-м году выходит большая статья, представляющая опыт культурноисторической реконструкции важного фрагмента истории культуры, народного питания (каша — «жидкий хлеб») на базе этимологии, — «Из истории названий каш в славянских языках» в чехо-

словацком журнале *Slavia*). В 1966 году издається книга «Ремесленна терминологија в славјанских јазыках».

Нарицательна лексика јазыка, то еџь еџь словарь, основной материал этимологических исследований, бывает неизбежно подвержен утратам, поэтому так важно обращение к ономастике (особенно топонимии, гидронимии, этнонимии), которую составляют первоначальные нарицательные слова јазыка (или јазыков), вторично употребленные в роли имен собственных. То обстоятельство, что топонимы, гидронимы, этнонимы обладают такой выгодной чертой, как фиксация на географической карте, и нередко отражают древние нарицательные слова, в ряде случаев уже исчезнувшие из словаря, лишь усиливает интерес к ним исследователя этимологии и этнической, а также культурной истории.

В 1962 году О. Н. Трубачев издаџет (в соавторстве с В. Н. Топоровым) монографию «Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья». Не предвосхищающая изложения основных моментов этой книги, здесь достаточно вспомнить, что, в оценке зарубежной критики, это ономастическое исследование ознаменовало возрождение в советской науке работ такого рода после сорокалетнего перерыва. В 1968 году выходит очередная моя книга по ономастике — «Гидронимия Правобережной Украины». Начиная с 1974 года, практически ежегодно, выходит выпусками новый Этимологический словарь славянских јазыков (О. Н. Трубачев — не только отв. редактор всего издания, но и автор текста первых опубликованных тринадцати выпусков: от А до К, далее — коллективное авторство). Словарь в значительной степени вобрал в себя предшествующий этимологический опыт О. Н. Трубачева и коллектива, работающего под его руководством с 1964 г.: В. А. Меркуловой, Л. А. Гиндина (до 1970), Ж. Ж. Варбот, Л. В. Куркиной, И. П. Петлевой, Г. Ф. Однцова (с 1970), Т. В. Горячевой. Изданию Словаря предшествовал и до настоящего времени сопутствует выпуск ежегодника «Этимология» (с 1963 г. издано 24 тома). В ежегоднике публиковались серии статей О. Н. Трубачева («Славянские этимологии» 41—47; «Заметки по этимологии и сравнительной грамматике» 24—27; «Славянские и балтийские этимологии» 9—12; заметки по индоарике в Северном Причерноморье» и др.), В. А. Меркуловой («Народные названия болезней I—II, «Русские этимологии» I—VI, «Украинские этимологии» I—II, Восточнославянские этимологии I—II), Л. В. Куркиной («Славянские этимологии» I—IV), Ж. Ж. Варбот («К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен» I—XI), Г. Ф. Однцова (по гиппологической лексике, лексике оружия), Т. В. Горячевой (по лексике метеорологии).

Так на протяжении многих лет составилсџ цикл работ по славянской этимологии, исторической ономастике и этногенезу

славян, обозначенный здесь как «Славяне: язык и история», который в дальнейшем характеризуется более подробно.

Этот цикл, родившийся, так сказать, за письменным столом, отнюдь не уводил ученого от живой жизни, от жгучих проблем современности. Не случайно поэтому именно в последние годы этой работы стали появляться в широкой печати такие замеченные нашей общественностью мои публицистические статьи, как «Славяне. Язык и история» («Правда», 1987 г.), еще раньше — «Свидетельствует лингвистика» («Правда», 1984 г.), «Меняющийся мир и вечные слова» («Литературная газета», 1987 г.). В 1992 г. из докладов на Праздниках славянской письменности родилась книжечка «В поисках единства». Ее завершением стала публикация Фонда славянской письменности и культуры «К истокам Руси» (1993). В общей перспективе они тоже заслуживают упоминания, поскольку, с одной стороны, целиком стоят на платформе описываемых здесь капитальных научных исследований, а с другой стороны, выражают языком публицистики чувства человека и гражданина, а кроме того — гордость за свою науку, стремление доказать и объяснить, как важно для всех нас то, о чем «свидетельствует лингвистика», сколь уникальны и незаменимы ее свидетельства в обширной системе научного знания о человеке, его культуре и истории и в какой большой степени это знание призвано именно сегодня формировать сознание и самосознание людей.

Этимология и ее возможности по-настоящему еще не оценены наукой XX века, но здесь уместно вспомнить слова французского филолога Антуана Мейе о том, что, хотя обычно думают, что науку двигают вперед новые теории, в действительности же ее успех обеспечивает точное описание фактов — а это в первую очередь словарная работа.

Работа над словарями во все времена считалась тяжелой. Работа над этимологическим словарем трудна вдвойне: если лексикограф — это тот, кто квалифицированно определяет значение слов на основании их живых или письменных употреблений, то лексикограф-этимолог — это вдвойне лексикограф, в его задачи также входит *реконструкция древних, утраченных* путей развития значений слов.

Работа по составлению этимологических словарей славянских языков имеет свою длинную, уже столетнюю историю. Опуская здесь целиком такую ее богатую главу, как создание этимологических словарей отдельных славянских языков, в их числе — русского, ограничимся этимологическими словарями, охватывающими материал *всех* славянских языков в рамках одного словаря. Можно сказать, что до 70-ых годов нашего столетия такие словари в нашей стране еще не издавались. Первый «этимологический словарь славянских языков» вышел сто лет назад в Вене, а более современный, но тоже уже старый и, к тому же, неоконченный «Славянский этимологический словарь» Э. Бернекера издан в самом начале нашего века в Германии. После войны возобновились инициативы продолжения этого послед-

него словаря, они приняли различные формы в разных странах, например «Сравнительный словарь славянских языков» в Германии, «Этимологический словарь славянских языков» в Чехословакии, но и тот, и другой были впоследствии прекращены в связи с тем, что не удалось гарантировать их завершение в обозримом будущем. К настоящему времени остались только два более или менее родственных словарных академических предприятия — «Праславянский словарь» Польской академии наук в Кракове и уже названный Этимологический словарь славянских языков (Праславянский лексический фонд) в Российской Академии наук (Москва). Различие между ними прежде всего (если опустить здесь некоторую неустойчивость и изменчивость концепции польского «Праславянского словаря») заключается в том, что для «Праславянского словаря» главная задача — отбор и реконструкция лексического состава незафиксированного праславянского языка на основе известных лексических материалов славянских языков с привлечением данных этимологии *как вспомогательных*, в то время как русский Этимологический словарь славянских языков предусматривал с самого начала в принципе равномерное решение *двух* задач — реконструкцию древнего праславянского словарного состава, лежащего в основе словаря (лексики) всех живых и мертвых славянских языков и их диалектов, а также создание нового, критического свода по *этимологии* этого реконструированного словарного состава. К решению этой второй задачи уполномочивал определенный опыт, накопленный у нас этим направлением.

Работа над сбором материалов для Этимологического словаря славянских языков началась в 1961 году; именно тогда автор этих строк основал и возглавил специальное структурное подразделение в московском академическом институте — сначала группу, а затем — сектор этимологии и ономастики. Работу над новым Словарем следует разделить на два компонента: сбор материала и авторская работа. Сбор материала для Словаря осуществлялся коллективом сотрудников Сектора, в том числе и самим О. Н. Трубачевым, который, будучи идейным зачинателем и руководителем, произвел лично также сбор (расписывание) большого фактического — словарного и этимологического — материала нескольких из обследуемых славянских языков. Авторская работа — и это важно отметить — осуществлялась одним Трубачевым и причем — из года в год в объеме всех тринадцати ныне уже вышедших выпусков Словаря, охвативших словарный материал от А до К. Они могут быть представлены как индивидуальная авторская работа. Объем ее говорит сам за себя: написан и опубликован текст общим количеством 2902 печатных страницы (205,5 авторских листов) и 6696 словарных статей. О четкости организации работы над Словарем свидетельствует редкая ритмичность его публикации: выпуск в год. Эта строгая ритмичность неукоснительно повторялась из года в год и была нарушена только дважды,

причем оба раза — по вине издателей, а не автора или составителей: один раз — из-за навязанной свыше политики конъюнктурного умолчания имен ряда зарубежных авторов (случай, не такой уж редкий в эпоху до гласности), а другой раз уже чисто по причине типографских черепашьих темпов. Ритмичный выход ежегодного выпуска словаря — обстоятельство, казалось бы, внешнее и даже техническое, но немаловажное; это обстоятельство говорило о возможной у нашего коллектива *культуре* именно лексикографического труда, оно способствовало укреплению репутации нашей науки и культуры среди зарубежных ученых и шло вразрез с той маркой неорганизованности и расхлябанности, которая, к сожалению, продолжает характеризовать и наши академические труды, в том числе труды словарные, лексикографические из-за неумения исполнителей рассчитать силы и время, порой — из-за недостаточного профессионализма.

Коротко говоря, благодаря организаторским преимуществам, в какой-то степени зрелости и оригинальности концепции (не претерпевавшей зигзагообразной и поспешной эволюции, как в случае с польским «Праславянским словарем») Этимологический словарь славянских языков не только отстоял свое лицо и выдержал международную научную конкуренцию в необъявленном соревновании с упомянутым словарем польских коллег, но опередил его и, будучи начат изданием в том же году и даже месяце (декабрь 1974 года), что и краковский «Праславянский словарь», оставил далеко позади это польское издание, выходящее несравненно медленнее (1 том — примерно в три года) и доведенное в печатном виде еще только до буквы Е (напомним: наше издание — уже до М, включительно). При этом у поляков имелись все данные и даже преимущества для совсем иных, приоритетных темпов и прежде всего — признанно высокий уровень филологических наук в Польше вообще и в частности — в Кракове, одном из мировых гуманитарных центров; кроме того, польский «Праславянский словарь» с самого начала *писался* (а не только собирался) *коллективом авторов*, к тому же, достаточно квалифицированных. Ни одно из этих преимуществ польскими учеными в полной мере использовано не было. Отметим здесь — не в последнюю очередь — преувеличенную приверженность польского издания существующим традициям буквально во всем — в этимологиях слов, во взглядах на судьбы древних славян, носителей праславянского языка. В подобной ситуации повому и внешне фундаментальному труду — «Праславянскому словарю» (Краков) — логически отводится роль иллюстратора уже известных в науке положений. На этом фоне резко выделяется высокая эвристичность научных, этимологических позиций, решений, толкований нашего Этимологического словаря славянских языков, сразу отмеченная в целом достаточно ревнивой зарубежной научной критикой, ср. специальную статью-обзор первых выпусков нашего и польского словарей (Ф. Копечный, ЧССР, на

страницах «Вопросов языкознания», четкое положительное мнение американского слависта Х. Бирнбаума в новой книге «Праславянский язык», далее — оценка индоевропеиста О. Семереньи, ФРГ, в книге по истории мирового языкознания: О. Szemerényi. Richtungen der modernen Sprachwissenschaft. II. Die fünfziger Jahre (1950—1960). Heidelberg, 1982, с. 150.

Для того, чтобы стать действительно новым словом в науке, а не только максимально полной реляцией о том, что уже было сделано и уже было известно ранее, новый Этимологический словарь славянских языков должен был опираться на новую продуманную теорию, и эта теория была выдвинута Трубачевым («Перспект» 1963 года и ряд статей). Было выдвинуто и в дальнейшей практике последовательно осуществлено положение о *словаре-реконструкции* (таким неизбежно представляется новый словарь праславянского лексического фонда, где реконструировано не только фонетическое обличье, но и само местонахождение слов в словарном фонде, не включающем более поздних местных заимствований отдельных языков, наличествующих в достаточном числе, например, в старых словарях Миклошича и Бернекера, которые подходят поэтому под понятие *словаря-коллекции*). Реконструируемый праславянский лексический фонд трактуется в тесной связи с реконструкцией праславянского языка в целом (и, далее, подводит закономерно к реконструкции этнической истории носителей этого языка — праславян, о чем также ниже). Совершенно логично при этом рассматривать мертвый праславянский язык как язык некогда *живой*. Этимология не может удовлетвориться идентификацией корней, она трактует потенциально живое слово как единое целое и интересуется целыми (не корневыми) его иноязычными соответствиями, выявление которых далеко еще не исчерпано. Живой язык состоял из массы производных и сложных слов; все такие потенциальные слова вводятся в алфавитный словник нового Словаря. Для них требуется не этимологическая, а словообразовательная характеристика, но одно от другого вообще трудно отделить. В целом задачи нового Словаря понимаются, таким образом, *расширительно*. И в отношении этимологических решений и в отношении определения праславянской принадлежности слов автор Словаря постоянно размышляет над критериями, направленными на ограничение выбора возможности, то есть на повышение строгости избранных решений, однако ясно, что, взяв курс на словообразовательно расчлененный словник, мы усложняем свою задачу и сознательно повышаем момент *экспериментальности, гипотетичности* отбора лексем и зачисления их в праславянские и при этом ставим себя в положение, когда далеко не всегда легко ответить на вопрос, почему слово сочтено праславянским (в случае с производными ответ нередко гласит, что слово оставлено как потенциально праславянское ввиду отсутствия *прямых* доказательств противного).

Продолжая работу по преодолению всеильного схематизма в представлениях о древнем языке, авторы опираются на постулат, что *живой язык не бывает единым и бездиалектным*. Так мотивируется новое в науке положение о *праславянском лексическом диалектизме* (до сих пор в классическом славяноведении все начиналось с диалектизма фонетического, отчасти — морфологического и на нем в сущности замыкалось). Нивелирующему схематизму господствовавших до недавнего времени воззрений как раз на лексические диалектные различия как на нечто заведомо позднее и вторичное уже в 60-е годы О. Н. Трубачев противопоставил тезис об автономности праславянских состояний лексики славянских диалектов. Так постепенно создавалась новая отрасль словарного дела — праславянская лексикография, замечательная тем, что сю открывалась совершенно новая в принципе глава лексикографии и ее теории: праязыковая лексикография. Интересно отметить, что благодаря описываемым здесь исследованиям праславянская лексикография оказалась наиболее продвинутой отраслью, сравнительно, например, с зачаточным состоянием прагерманской лексикографии.

Позволю себе, несколько отвлекаясь, дать слово И. Немцу: «В мировом языкознании еще не был по достоинству оценен тот факт, что славянскому языкознанию принадлежит особое первенство — в создании праязыковой лексикографии путем подготовки словарей праславянского языка в этимологических центрах разных славянских стран. На этот факт обратила внимание устами О. Н. Трубачева конференция по славянской этимологии к столетию со дня смерти Ф. Миклошича 30. IX — 1. X. 1991 г. в Вене...» (I. Němec. Slovanská etymologie v síťm výročí smrti F. Miklošiče. — Slavia, ročn. 61, 1992, seš. 2, s. 232).

Таким образом, скорее праславянской лексикологии принадлежит вопрос о составе праславянского словаря (лексики). Встают, наконец, или обретают несравненно бóльшую реальность вопросы, ранее вообще никогда не поднимавшиеся (или не поднимавшиеся выше уровня крайне априористичных оценок вроде того, что в польском языке около двух тысяч праславянских слов). Конечно, ответ на вопрос о численности лексикона древнего, не имевшего письменной формы праязыка, особенно на начальной стадии разысканий, не мог не быть априористичным, и цифры, называвшиеся вначале, быстро устаревали. Сейчас ответ представляется более определенным: уже составлен (и опубликован, см. выше) праславянский лексический фонд от А до М, что по существующим вероятностям меньше половины и скорее ближе к *одной трети* всего праславянского лексикона; если, как известно выше, количество словарных статей в готовом словарном отрезке уже приближается к десяти тысячам, тогда, значит, правы те, кто осмеливается допустить численность праславянского лексикона свыше двадцати тысяч слов. Ничто не мешает, конечно, тому, чтобы усомниться в подобном предположении сейчас, сочтя его пре-

увеличенным (ср. С. Б. Бернштейн в статье, посвященной 50-летию О. Н. Трубачева, Известия АН ОЛЯ, 1981, № 1), но сомнения эти естественны для тех, кто продолжает оставаться в плену старых привычных убеждений и веры в то, что примитивный уровень древней культуры, современной древнему (пра-)языку, обходился скудным запасом слов. Современная гуманитарная наука постепенно преодолевает это предубеждение и допускает большую древность существования богатой идеологии и адекватного лексикона. По поводу возражения, что таким многочисленным запасом слов не мог владеть *один* посетитель, следует решительно заявить, что подобного одного идеального посетителя не существует и сейчас, его не было и тогда, *в эпоху существования древних диалектов*. Нужно исходить из постулата *собирающего*, коллективного посетителя каждого языка.

Если на ожидания получить стройную картину внутриславянских изоглосс новый Словарь дает подчас в ответ *сложную*, мозаичную картину, нередко подкрепляемую прилагаемыми схематическими картами, то, как оказалось, славянско-индоевропейские изоглоссы в оценке Словаря достаточно рельефны. Особенно показателен балто-славянский аспект этих изоглосс, который по данным нового Этимологического словаря славянских языков отнюдь не противоречит той картине глубоких древних расхождений (при наличии собственных оригинальных синонимов с каждой стороны), которую обнаружили предыдущие исследования Трубачева, особенно «Ремесленная терминология в славянских языках» (см. выше). Традиционная концепция тесных балто-славянских родственных связей постепенно уступает в Словаре место центральноевропейской ориентации славянского.

«Широкий читатель», которому вышеизложенные аргументы, возможно, покажутся слишком специальными и который все еще не до конца понимает, зачем нужен этот Словарь праславянского лексического фонда, может быть, лучше поймет нужду в нем на сравнении с положением в этом отношении в другой стране, во Франции. Там сознательно насаждается культура и знание мертвого латинского языка также на том основании, что латынь — предок родного французского языка; там журналисты с жаром пишут в широкой прессе о «любви к мертвому языку»... И в этом последнем нужно видеть не эстетство, не праздное любопытство, а интерес к корням собственного национального самосознания.

К большой теме этногенеза и прародины славян словарь позволил обратиться значительно позже, только в 80-е годы, хотя интерес к этноисторическим судьбам славян возник еще до публикации словаря, напр. в статье 1974 г. «Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян» (ВЯ, № 6).

Уже в этой статье (начало 70-ых годов) признается: «Отголоски древнего пребывания славян на Дунае существуют и требуют изучения, а не одного лишь скептического отношения. Интерес к ним в

науке будет, возможно, еще усиливаться»; там, далее, кстати, формулируется и типологическая универсалия сравнительной этнонимии и ономастики: обозначения стран и народов с компонентом Великий, Великая, напр. Великая Греция, Великобритания, Великобритания, *всегда* относятся к области *вторичной* колонизации, а не к метрополии и никакого оценочного величия не подразумевают; там же, наконец, обосновываются новые этимологии славянских племенных названий вроде дулебов и ставится, кажется, впервые *проблема типа праславянского этнонима*, в итоге чего автору представилось — еще до постановки им самим позднее вопроса о среднедунайской прародине славян, — что «несомненно древняя определенность или по крайней мере близость иллирийской, фракийской и славянской языковых территорий»; важен также нижеследующий тезис этой статьи 1974 года: «Общезвестный факт древнего наличия единого самоназвания **slověne* говорит о древнем наличии адекватного единого этнического самосознания, сознания принадлежности к единому славянству, и представляется нам как замечательный исторический и культурный феномен».

Но по-настоящему новая постановка проблем и их, по сути, монографическая трактовка развернулась в серии журнальных публикаций О. Н. Трубочева под общим названием «Языкознание и этногенез славян» [I]. — Вопросы языкознания 1982, № 4, с. 10—26; [II] — Вопросы языкознания 1982, № 5, с. 3—17; [III] — Вопросы языкознания 1984, № 2, с. 15—30; [IV] — Вопросы языкознания 1984, № 3, с. 18—29; [V] — Вопросы языкознания 1985, № 4, с. 3—17; [VI] — Вопросы языкознания 1985, № 5, с. 3—14.

Здесь впервые предпринимается попытка охарактеризовать дунайско-балканскую миграцию славян как некое подобие реконквисты, «обратного завоевания», побуждаемого *памятью* о реальном былом житие славян на (Среднем) Дунае, ср. фольклорную популярность Дуная даже у *восточных* славян, никогда на памяти письменной истории не живших на *Среднем Дунае*.

Удивителен — и по-своему ценен — факт *отсутствия памяти о приходе славян издалека* (сохранение воспоминаний об этнических миграциях даже при отсутствии письменности — вещь возможная на протяжении тысячелетий).

Рассматривая также целый ряд типологически важных аспектов проблемы, приходим к выводу, что (1) постулат территориально ограниченной прародины неудовлетворителен так же, как (2) унитаристский постулат якобы изначально бездиалектного праязыка, что (3) праславянский — живой язык со всеми атрибутами сложности живого языка, (4) чисто славянская гидро- и топонимическая область нереальна, наряду со славянскими всегда присутствовали и неславянские этнические элементы. Изначальность балто-славянской языковой близости подвергается сомнению, общим является название железа, но железо — самый поздний металл древности (балто-славян-

ские контакты не древнее эпохи железа?). Особенно уязвима наиболее современная теория происхождения славянского из балтийского, наталкивающаяся на сопротивление языкового материала (нельзя, например, вывести весьма архаичные славянские ряды чередования гласных из инновационных балтийских рядов).

Балты — не извечные жители Верхнего Поднепровья, ср. их ономастические связи с дако-фракийским субстратом восточной части Балканского полуострова и Анатолии, отражающие контакты, по-видимому, III-го тысячелетия до н. э. Ранний ареал балтов был ближе к Балканам, видимо, их восточной части.

Ввиду углубления датировок и расширения перспектив поисков индоевропейских древностей в славянском вопросе о «датировке появления» праславянского языка теряет свою конкретность. Этимологические разыскания выдвигают на первый план центральноевропейские связи славян (преимущественно с древними италийцами), причем балты оставались длительное время в стороне. Лишь после миграций балтов и славян намечается их сближение, приводящее к позднему соседству.

Уязвимы выдвинутые в последнее время теории балтоцентристской ориентации всего индоевропейского комплекса Европы; более вероятно относительная периферийность балтийского. Постепенно становится ясным, что славянская проблематика в гораздо большей степени является продолжением индоевропейской, чем принято было думать; для проблемы славянской прародины весьма существенны указания о связи древнеиндоевропейского ареала также с дунайским регионом.

Так созрела концепция возрождения старой (еще донаучной) теории или традиции древнего обитания славян на Дунае и это легло в основу книги «Этногенез и культура древнейших славян». М., 1991. Среднеднепровский славянский ареал (откуда затем вышли все восточные славяне) рассматривается в книге как периферия, а не как центр всего славянского этноязыкового пространства. Вторично освоены были славянами и польские территории, по свидетельствам ономастики, вопреки польской автохтонистской теории вислоодерской прародины славян. *И польские, и серболужицкие земли заселялись славянами с юга.*

В жизни праславян существовал период, когда макроэтноним *славяне* еще не требовался (этнонимия вообще относительно молодая категория). Этот период отсутствия у славян на Дунае макроэтнонима ученые неправильно истолковывали как отсутствие славян на Дунае. О древнем наличии славян по Среднему Дунаю, то есть в Венгрии, говорит разнообразная древняя славянская топонимия страны и ряд других данных (ареал склавен по Иордану, VI век, распространение пражской керамики).

Предания о волохах и их нашествии на дунайских славян (NB!) Повести временных лет отдаленно отражает кельтскую экспансию, а также (что не менее важно) частичный уход этих славян на север, на Вислу. Ясно, что волохи ПВЛ — это не «пастухи римлян» в более позднем понимании бродячего восточнороманского населения. Невры, известные Геродоту, были, видимо, кельтами, более того — тождественными волькам/волохам (= 'волкам'), о чем повествует и упомянутый Геродотом их ритуал годовичного обращения в волков.

Далее, автор критически излагает и комментирует современный диалог между археологией и сравнительным языкознанием (хронология абсолютная и относительная, то есть типологическая, древняя «диалектология» культуры, постепенно все больше занимающая археологов — не без влияния со стороны языкознания). Попытки точно датировать «появление» праславянского языка теряют свою актуальность в языкознании. Правда, умами многих ученых еще владеет традиция поздно датировать все славянское, считать славянский «молодым языком».

Однако можно думать, что, например, балто-славянские языковые отношения постэтногенетичны для праславянского как уже сложившегося языкового типа с процессами, отличными от балтийских (палатализация, эволюция долгих гласных, ассимиляция палатальных и в том, и в другом выглядят и протекают по-разному).

Именно славяно-кельтские контакты, разработка их следов и их локализация, кажется, могли бы помочь выработать компромиссный вариант между такими принципиально разными концепциями, как польская автохтонистская теория славянской прародины на Висле и Одере и новый, современный вариант дунайской прародины славян, выдвигаемый Трубачевым.

По-прежнему много внимания уделяется критике постулатов, с которыми работают ученые, говоря откровеннее — с мифами сравнительного языкознания и истории культуры, начиная с урока негативного влияния прямолинейной идеи изоморфизма разных уровней языка. Это следующие постулаты или «мифы», нуждающиеся в демифологизации: 1) уже упоминавшееся «додialeктное» единство каждого праязыка, 2) «небольшая прародина», 3) одновременность появления этноса и этнонима. Надо сказать, что сейчас как никогда ощущается необходимость проверки и преодоления прямолинейных заключений по всему циклу наук о человеке. Экспансия этноса, как оказывается, отнюдь не синонимична ускоренному развитию в языковом плане, а малая подвижность этноса вовсе не означает архаичности его языка, а ведь на отождествлении первого и второго было построено множество концепций. Точно так же в археологии распространение изделий еще не есть распространение, миграция самих людей, как это нередко до сих пор упрощенно понимают, преуменьшая меновую торговлю, культурное влияние, моду в давние вре-

мена. Накопила большой критический материал против статичности социальной и этнической истории индоевропейцев, в их числе славян, в трудах Дюмезиля и его школы (тезис мнимо изначальной трехчастности древнего общества, его трехклассовости — жрецы, воины, скотоводы-земледельцы; этому статизму должна быть противопоставлена *неравномерность* развития разных индоевропейских ветвей и то, что в этом смысле Грубачев называет «диалектологией» культуры: прибегая к лингвистическому понятию). Страшное впечатление производит и концепция американского археолога М. Гимбутас, по которой в «Древнюю Европу» V тысячелетия до н. э. с культурно развитым, но социально нерасчлененным населением (?) будто бы пришли извне более примитивные культурно, но почему-то социально дифференцированные скотоводы-индоевропейцы. Все это уже априори крайне маловероятно, поэтому не так уж важно, далее, откуда в таком случае теоретики ведут индоевропейцев — из Восточной Евразии или — из Малой Азии. Не без формального влияния дюмезилевской школы наместилась тенденция фетишизировать число *три*, будь то три класса, три племени, три части этноса. Мы видим, что в концепции Гимбутас сказывается крайняя недооценка собственных (внутренних) стадийных возможностей и в целом — *непрерывности эволюции* индоевропейской Европы.

Этой концепции противопоставляются теории раннего индоевропейского племенного образования в центральноевропейских, придунайских районах. Кстати, именно здесь наблюдается концентричность культурных и лингвистических ареалов разных эпох. Здесь наличествуют и выявляются все атрибуты и механизм развития ареала с его центром и перифериями. Естественно, что концепция непрерывного развития в Европе предполагает самобытное происхождение многих языковых процессов, например, развития индоевропейского. Циклическая эволюция и.-е. $e \rightarrow a$ в части диалектов с последующей возвратной заменой $a \rightarrow e$ в другой части делают возможным внутреннее (без внешних импульсов и влияний) осмысление причин русского аканья, которое не следует вырывать из общего контекста. Есть вероятия в пользу предположения, что сатэмная группа языков, то есть языков, прошедших инновацию, занимала относительно срединное положение среди прочих индоевропейских, и это немаловажно в вопросе о локализации праславянского как языка-сатэм. Сам характер рефлексации индоевропейского палатального k , отдаляя славянский от балтийского, среди других языков-сатэм сближает его с балканско-индоевропейским и иранским.

Из среднедунайских районов интерес представляют — на предмет локализации древнейшего славянского языкового ареала — как Паннония к западу от течения Дуная, так и Потисье — на восток от Дуная. Знаменательно, что и раньше взоры ученых обращались на Паннонию как на *центр* ряда славянских фонетических инноваций.

Весьма показательно, что в число периферий при этом попадают не только восточнославянские, но и собственно польские земли. Следует иметь в виду, что центр лингвистического ареала — величина весьма стабильная, поэтому трудно допускать, чтобы центр инноваций; да, к тому же, фундаментальных и многочисленных, сам как бы плавал и неустойчиво перемещался (скажем, в Паннонию — с севера, из-за Карпат). Это также служит, пусть косвенно, идее поиска славянской прародины южнее Карпат.

Центр древнего индоевропейского этноса в Среднем Подунавье определяется также как бы векторным способом — примерно посередине между тремя крупными скоплениями (видимо, миграционными) индоевропейских гидронимов в низовьях Рейна, в Италии и Прибалтике, выступающих здесь как периферии ареала. Это наблюдение также небезразлично для локализации праславянского ареала. Концентричность обоих ареалов представляется весьма правдоподобной. Кроме того, Трубачев использует здесь этимологические изоглоссы, позволившие ему в исследовании о славянской ремесленной терминологии выдвинуть положение о центральноевропейском культурном районе с участием в нем древних славян, древних италийцев и германцев.

В опровержение упомянутого выше этнографического положения о том, что этнос будто бы начинается с самопознания, в книге приводится ряд методологических и типологических соображений, наоборот, в пользу того, что самопознание отражает уже развитое этническое самосознание, которому, разумеется, предшествует длительный период существования этноса в условиях более древних форм самосознания и простейших самоидентификаций типа 'мы', 'люди'. Возобладавшая в последнее время (хотя на самом деле очень старая) этимология этнонима *славяне* как 'ясно говорящие' (то есть 'свои', 'наши', в конечном счете) очень правдоподобно характеризует этот этноним в духе развиваемых здесь идей — и как относительно новый, и как выросший на базе доэтнонимической психологии ('свои, наши люди', 'говорящие на ясном языке'). Нельзя признать удачной мысль, что до того как называться славянами, славяне звались венедами; этот последний — ипоязычный — этноним всегда оставался локальным, периферийным (западным).

И этимологический словарь, и работа по этногенезу Трубачева строятся на убеждении, что экскурсии в глубокую — не только свою, но и чужую — древность, эволюцию языка и вскрываемых способов обозначения, а также самообозначения, при всей специальности проводимых для этого исследований и их аппарата, служат углублению нынешнего национального самосознания. Сложность и тонкость задач требует тонкой методики, хорошего владения реконструкцией, которая, к сожалению, нередко подменяется транспозицией, то есть исторической тавтологией. Историзм выражается в правильном понимании неизначальности самоочевидных нынешних явлений, как на-

пример привычное деление славян на восточных, западных и южных. Ясно, что последнее — продукт длительной и непрямолинейной эволюции. Нет оснований отождествлять эти три позднейшие группы славян с тремя именами славян у Иордана — веныды, склавены, анты. Ни веныды, ни анты не были *самоназваниями* славян, эту функцию могло выполнять (да и то, не известно, как мы это теперь понимаем) название *славяне* (склавены, склавины в византийско-римской литературе). Все это говорит о необходимости дальнейшей теоретической работы в плане совершенствования этнолингвистических и социолингвистических критериев праязыковой и праэтнической проблематики. Только на этом пути можно осознать, наконец, искусственность имеющих хождение этимологий вроде *славяне* = 'жители влажных долин' (?!).

Теория этногенеза действительно требует обращения к типологическому аспекту, причем более показательны отношения менее соседские, то есть более чистые и не затемненные «помехами» длительного общения. Смысл типологии этногенеза — выявить *неуникальность* славянской эволюции, поскольку всякая уникальность вправе вызывать сомнения. Типологически наиболее эффективны германо-славянские аналогии. Так, поучителен отказ археологов датировать появление германского этноса, ср. аналогичное вероятие и для славянского: непрерывность эволюции; замечательно, далее, что ни германские языки, ни славянские не хранят никаких следов индоевропейско-дондоевропейского билингвизма, что помогает отрицательно оценить теорию М. Гимбутас об индоевропеизации неиндоевропейской «Древней Европы». Динамику славянского ареала, его подвижку Юг—Север также помогают понять германские аналогии, ср. миграции германцев с Юга соврем. Западной Германии на Север, после чего, как известно, последовали возвратные миграции (память о древних местах обитания).

Отдельные новые части наблюдений формулируются как двааспектные: «Этногенез славян и индоевропейская проблема», что, впрочем, подошло бы и как подзаголовок ко всему труду в целом, включая продолжающееся московское издание Этимологического словаря славянских языков.

децембар 1994.

Г. А. БОГАТОВА*
(Москва)

ОТ ИСТОРИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ К ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОЛОГИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

К 20-ЛЕТИЮ ИЗДАНИЯ «СЛОВАРЯ РУССКОГО ЯЗЫКА XI—XVII ВВ.» (вв. 1—6: Гл. ред. Бархударов С. Г., Ред. Богатова Г. А.; вв. 7—10: Гл. ред. Филин Ф. П., Ред. Богатова Г. А.; вв. 11—14: Гл. ред. Шмелев Д. Н., Ред. Богатова Г. А.; вв. 15—20: Гл. Ред. Богатова Г. А., А—П).

ОПЫТ АВТОРЕФЕРАТА

Двадцатилетний путь издания Словаря русского языка XI—XVII вв. (СлРЯ) нельзя описать, не остановившись на некоторых исторических работах, которые предшествовали ему и подготовили его появление, не остановившись на той атмосфере, которая сложилась в восточнославянской лексикографии второй половины XX века.

Начало XX века в русской исторической лексикографии связано с завершением издания «Материалов для словаря древнерусского языка» И. И. Срезневского (в выпусках — 1890—1912). Издание осуществлялось Отделением русского языка и словесности под наблюдением акад. А. Ф. Бычкова, а затем акад. А. А. Шахматова на базе картотеки И. И. Срезневского. С нач. 50-х гг. XIX вв. выписки для нее делались в основном из памятников письменности XI—XIV вв. Непосредственные исполнители О. И. и Вс. И. Срезневские в полутоме Дополнений (ок. 4000 словарных статей и 90 отсылочных) существенно не отошли от типа словарной статьи, хотя и расширили хронологические рамки за счет источников XV—XVI вв. (ок. 270) и единично XVII в. (9).

А. И. Соболевский стремился продолжить дело И. И. Срезневского, хотя обстоятельства для осуществления этих намерений складывались неблагоприятно (1914 г., 1917 г., гражданская война). В 1925 г. в условиях угрозы ликвидации Отделения русского языка и словесности (ОРЯС), подчинения гуманитарных наук, особенно историче-

* Г. А. Богатова је главни уредник *Речника руског језика XI—XVII века*, члан Комисије за лексикологију и лексикографију Међународног комитета слависта и академик Међународне словенске академије.

ских, государственным структурам (см. «Академическое дело», ч. I, 1993; фонд ОРЯС в Архиве АН) А. И. Соболевский добивается создания Комиссии по собиранию словарных материалов по древнерусскому языку. Он предлагает накопить картотеки для блока словарей, соотносящихся с теми или иными жанрами письменности, со стилями русского литературного языка, его функциональными или местными разновидностями. Предполагалось собрать 1) материалы для словаря древнего церковнославянского языка; 2) материалы для словаря как церковнославянского, так и древнерусского языка, пополняющие «Материалы» Срезневского, т.е. словарные извлечения из памятников русского письма, составленных или переведенных не позднее XIV в. по спискам XI—XVII столетий; 3) материалы для словаря старого языка Московской Руси по памятникам литературы, законодательства и делопроизводства, оригинальным и переводным XV—XVII вв.; 4) материалы для словаря старого языка Польско-Литовской Руси по памятникам XIV—XVII вв. (Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1960, № 2).

В 20—40 годы разработка источниковой базы картотеки для словаря исторического жанра была связана с именами акад. М. Н. Сперанского, С. П. Обнорского (ученого секр. Словарной комиссии, где в составе подкомиссии работали в Москве и Ленинграде ученые-энтузиасты под собиранием картотеки древнерусского словаря — КДРС). Комиссия в 1934 г. стала сектором словарного отделения Института языка и мышления им. Марра.

В «Записке о составлении древнерусского словаря» акад. М. Н. Сперанского (М. Н. Сперанский, Архив АН, ф. 172, оп. I, дело 13) говорилось о том, что со времени И. И. Срезневского «требования к Словарю древнерусского языка очень повысились» — это и «практическое пособие для всех, кому так или иначе приходится заниматься русским прошлым», и стимул «для сравнительного изучения славянских языков», «систематизации и осмысления собранного» для создания исторической лексикологии русского языка. «Сколько мне известно, подобной работы не проводилось ни одним из существующих вне Академии научным учреждением». Вместе с М. Н. Сперанским, директором Государственного Исторического музея, руководителем Рукописного Отдела ГИМа в Москве к работе подключились выдающиеся историки, филологи Н. П. Попов, И. М. Тарабрин, А. М. Селищев, Ф. В. Буслав, М. В. Щепкина, А. Д. Седельников, В. Ф. Ржига, Н. Л. Туницкий. В Петрограде — Вс. И. Срезневский, Д. И. Абрамович, В. В. Майков, Б. В. Лавров и др. Сбор выписок из памятников письменности для Картотеки ДРС шел очень активно, но вот «осмысление собранного, особенно по периоду XV—XVII вв., времени формирования русского национального самосознания, а также протесты ученых, в том числе М. Н. Сперанского, против расформирования Отделения русского языка и словесности» оказались достаточным основанием для обвинения в создании русского националистического центра. Последовал ряд арестов, высылка ученых, бу-

дущих академиков, В. В. Виноградова — в Вятку, А. М. Селищева — на строительство Беломорканала, последовало лишение звания академика и домашний арест М. Н. Сперанского, расстрел Н. Н. Дурново, Г. Н. Ильинского. Репрессии 20—30-х годов сильно затормозили создание Словаря.

И все же основы картотеки были собраны. Исподволь началась разработка идеи самого словаря исторического жанра. Оставшись почти в единственном числе, Б. А. Ларин (практически временами Б. А. Ларину помогали его ученики и сподвижники Б. И. Конусов, Б. И. Коплан, Г. В. Иссерлин, С. Ф. Геккер, Т. Г. Чернявская) и акад. Л. В. Щерба. Как теоретики представляли в чем-то крайние точки зрения на словарь исторического жанра. Точка зрения Б. А. Ларина на основные параметры такого словаря отражена в коллективном труде, выполненном под его руководством: «Проект древнерусского словаря (принципы, инструкции, источники)». М.-Л., 1936 г. Предполагалось «обогащение ДРС реально-историческими комментариями, иллюстрациями реалий, диалектным материалом», т.к. это даст, — как писал Б. А. Ларин, — более «полное представление об истории слов в разных классах общества», «изображение развития значений полисемантических слов». В таком «синтезе узко-филологического словаря с историко-терминологическим и со словарем культурных реалий» видел Б. А. Ларин «новый этап в области исторической лексикографии». Однако не все из указанных возможностей в то время могли быть реально воплощены даже в последующих пробных наборах 1941, 1947, 1951 гг.

Л. В. Щерба в специальной работе 1940 г. «Опыт общей теории лексикографии» давал следующую модель словаря и, кажется, впервые ввел в научный обиход термин «исторический словарь»: «Историческим в полном смысле этого термина был бы такой словарь, который давал бы историю всех слов на протяжении определенного отрезка времени, начиная с той или иной определенной даты или эпохи, причем указывалось бы не только возникновение слов и новых значений, но и их отмирание, а также их видоизменение». Эта модель словаря пока не нашла своего полного воплощения. Но к ней в настоящее время можно считать максимально приближенным словарь с большой глубиной диахронии, с возможностью хотя бы пунктирно наметить историю слова — это Словарь русского языка XI—XVII вв. (СлРЯ XI—XVII вв). Эти его возможности дать историю слова от первой письменной фиксации в перспективе до XVII века усиливаются тем, что рядом с нами работает коллектив, реконструирующий праславянский лексический фонд (отчасти на материалах той же картотеки ДРС, но и на своей собственной картотеке, составленной по пятнадцати славянским языкам в их старом и современном — чаще всего диалектном — состоянии). Рядом с нами и синхронно с нами выходит Этимологический словарь славянских языков (ЭССЯ) под ред. акад.

О. Н. Трубачева. Словарь помогает (эксплицитно) укрепить наши исходные — историко-этимологические значения слова, укрепить перспективу семантического развития слов. Член редколлегии СлРЯ XI—XVII вв. О. Н. Трубачев в статье «Историческая и этимологическая лексикография» углубляется именно в этот аспект воссоздания дописьменной истории слова, обновляя объем понятия «исторический словарь» (сб. «Теория и практика русской исторической лексикографии», М., 1984), оставляя для исторического словаря по отношению к большинству первозданных слов лишь документирующие функции.

Возможен и иной подход к освещению истории слова — ретроспективный, идущий от современного состава словника. В этом направлении началась работа над тремя проектами, условно называемыми ретроспективно-ориентировочными: историко-этимологическим под руководством В. Ф. Журавлева (по плану акад. Д. Н. Шмелева, бывшего чл. ред. СлРЯ XI—XVII вв. в томах 11—14), культурологическим — под руководством чл.-корр. Н. Ю. Шведовой и Е. С. Копорской, собственно историческим XIX века (по разработке гл. ред. СлРЯ XVIII в. Ю. С. Сорокина), рук. З. М. Петрова. Ретроспективное направление описания истории слова допускается и определением исторического словаря, данным Л. В. Щербой, и теоретической статьей Ю. С. Сорокина «Что такое исторический словарь?» (Сб. «Проблемы исторической лексикографии», Л., 1977 г.).

Тем не менее к 70-м годам XX века жанр русской исторической лексикографии предстал достаточно развитым и номенклатурно богатым, стимулирующим то или иное исследовательское направление истории русского языка. Д и а х р о н и ч е с к и й СлРЯ XI—XVII вв. базируется на Картотеке с выборочным принципом создания, а значит и с самым высоким процентом лексем на каждую тысячу карточек. Специалистами отбирались наиболее яркие контексты, характеризующие значение слова. Предпочитались контексты, содержащие синонимы или антонимы.

Картотека пополняется и сейчас, когда издаются новые памятники письменности, вводятся в научный оборот новые рукописные источники (см. дополнения к Указателю источников СлРЯ XI—XVII вв., публикуемые в 5, 10, 15, 20 выпусках Словаря). И Картотека, и Словарь практически «работают» на историческую лексикологию русского языка. Научную группу по исторической лексикологии возглавляет чл. редколлегии СлРЯ XI—XVII вв. К. П. Смолина. В Совет по лексикологии входят Г. В. Судаков, О. С. Мжельская, О. А. Черепанова, Л. П. Клименко, В. В. Колесов, А. И. Герд. Среди составителей и редакторов словаря немало известных лексикологов — Л. Ю. Астахина, Г. П. Смолицкая, Г. Я. Романова, О. И. Смирнова, А. М. Шаламова.

В отличие от диахронического типа словаря, словари отдельных периодов, как правило, базируются на картотеках со сплошным расписыванием памятников письменности, чтобы при показе

динамики тех или иных явлений данного периода в истории слова иметь возможность аргументации статистикой. Таковы Древнерусский словарь XI—XIV вв. (СДР XI—XIV вв. ред. Р. И. Аванесов, И. С. Улаханов), конкретизирующий грамматические семантико-морфологические изменения, т.е. работающий по большей части на историческую грамматику русского языка, историческое словообразование. Таков и Словарь русского языка XVIII века (ред. Ю. С. Сорокин, Л. Л. Кутина), открывающий эпоху нового периода в истории русского языка, когда «окно в Европу» дало новый импульс развитию русского литературного языка, его научной терминологии, его художественным возможностями допетровского времени.

В номенклатуру словарей исторического жанра входят и Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» В. Л. Виноградовой (в шести томах 1965—1984), и «Лексика и фразеология «Моления» Даниила Заточника» Е. М. Иссерлин, С. С. Волкова, В. П. Фелицыной (1981), и Словарь языка магазейских памятников XVII—XVIII вв. (Н. А. Цомакион, 1953) и мн. другие, посвященные пермской лексике (Е. Н. Полякова), воронежской лексике (В. И. Хитрова), енисейской лексике XVII—XVIII вв. (Е. И. Городилова). Нельзя не сказать о словарях, рождающихся на стыке жанров, типа Псковского областного словаря с историческими данными (Л.-Псков, вып. 1—8, 1967—1991). Фундаментальный Словарь русских народных говоров (СРНГ) (гл. ред. и редактор которого Ф. П. Филин) и Ф. П. Сороколетов входили и входят в редколлегию СлРЯ XI—XVII вв.) представляет собой одну из главных опор и СлРЯ XI—XVII вв., и ЭССЯ, т.к. является сводным и включает в свой состав гораздо больше, чем Словарь Даля, диалектной лексики разных регионов России в старой и новой записи. Ф. П. Филин был гл. ред. СлРЯ XI—XVII вв. с 8 по 10 вып. Кроме СРНГ, ЭССЯ, фундаментальный Историко-этимологический словарь русского языка, составленный П. Я. Черных* в 60-е годы, но увидевший свет только в 1993. г. Этот круг словарей исторического цикла позволяет сегодня «прочитать историю слова с необходимой мерой глубины и подробности» (Г. А. Богатова, История слова как объект русской исторической лексикографии, М., 1985). Многокорпусность идеального исторического словаря в русской лексикографии есть непреложный факт. И в дальнейшем многокорпусность будет увеличиваться. Так, развиваемое ныне Н. И. Толстым и С. М. Толстой этнолингвистическое направление (словари древностей,

* Нельзя при этом оставить без внимания тот факт, что «Историческая лексикология русского языка» П. Я. Черных (М., 1969) была написана им при окончании работ над Историко-этимологическим словарем, и практически остается единственным пособием по лексикологии. См. также пособие по исторической лексикологии в основном учебно-назначения: В. В. Колесова, Г. В. Судакова, Е. Н. Поляковой, В. П. Хитровой, Т. С. Коготковой, А. Д. Васильева (Динамика слова в истории русского языка. Красноярск, 1993). Библиографию за 70—80 гг. см. в кн.: Г. А. Богатова. «История слова как объект русской исторической лексикографии». М., 1984.

обрядов, мифов) даст возможность полнее изучать историко-культурный аспект лексического состава.

Таким образом, в русистике только словари исторического цикла в совокупности своей помогут, преодолев хронизм, приблизиться к историзму как главной составляющей словаря исторического жанра.

Великая Отечественная война прервала работу на важном поисковом этапе типа словаря. Сотрудники были эвакуированы. Картотека зимовала в блокадном Ленинграде на попечении 2—3-х сотрудников, оставшихся при институтском имуществе (среди них Стелла Федоровна Геккер, участвовавшая в 1944 г. в расконсервации КДРС — солдаты переносили картотеку из подвальных помещений наверх — и вложившая в КДРС 800 карточек новых пополнений — ж. «Русская речь», № 3, 1985. К 40-летию победы. Л. И. Скворцов, Р. П. Рогожникова, С. Ф. Геккер).

В послевоенные годы в связи с крайней неустроенностью и переводом словарников на составление словарей современного русского языка, нехваткой в вузах преподавательских кадров (Б. А. Ларин преподавал в Вильнюсе, в Киеве) руководство сектором исторического словаря было передано С. Г. Бархударову. В 1952 г. Картотека по решению бюро ОЛЯ была перевезена в Москву в Институт языкознания и некоторое время была в составе сектора истории и диалектологии русского языка (зав. сект. Р. И. Аванесов). В 1956 г. в ИЯ АН СССР велась работа по подготовке словаря древнерусского (общевосточнославянского) языка. 17 января 1957 года Р. И. Аванесов выступил на общем собрании Отделения литературы и языка с докладом «О типах словарей древних восточнославянских языков и схеме построения словаря древнерусского языка». Этот проект обсуждался в институтах языкознания Украины, Белоруссии. Р. И. Аванесов предлагал принять следующий план словарей: а) Словарь древнерусского языка XI—XIV вв.; б) Словарь старорусского языка XV—XVII вв.; в) Словарь староукраинского языка XV—XVIII вв.; г) Словарь старобелорусского языка XV—XVII вв.» (Изд. ОЛЯ АН СССР, 1957, т. XVI, вып. 3, с. 284). В результате собственного взгляда на периодизацию русского языка, излагавшегося им и позднее на съезде славистов в 1973 г., коллектив Р. И. Аванесова создал собственную картотеку (КСДР XI—XIV вв.) по принципу сплошного расписывания отобранного круга памятников (фиксировалась каждая встречаемость слова). Картотека ДРС стала базой для создания Малого древнерусского словаря XI—XIV вв. в трех томах, объемом в 450 а. л. (см. разработку концепции Г. А. Богатовой в Архиве МДРС и ее публикацию «О работе над Малым словарем древнерусского языка XI—XVII вв.» // Изв. ОЛЯ АН СССР, т. XXV, вып. 6, 1966, с. 524—527). Группа МДРС при дирекции состояла тогда из Н. Б. Бахилиной, ученого секр. группы, Г. А. Богатовой, А. Н. Добромысловой, О. В. Малковой, Г. Я. Романовой, Е. М. Сморгуновой, О. И. Смирновой, Г. П. Смолицкой, Э. Г. Шимчук (кроме Е. М. Сморгуновой и Э. Г. Шимчук — это и сейчас

основные авторы). Инструкция для составителей МДРС и образцы словарных статей неоднократно обсуждались на заседаниях Группы МДРС под руководством С. Г. Бархударова, на совместном заседании Группы с членами Русской редакции Издательства национальных и иностранных словарей в 1964 г., со специалистами сектора древнерусской литературы Ин-та мировой литературы АН СССР в 1965 г. Ценные замечания и помощь в работе над Инструкцией и словарными статьями коллектив составителей получил от сотрудников Ин-та русского языка (он был образован в 1958 г.) и других институтов Академии, членом созданной в 1963 г. редколлегии — акад. В. В. Виноградова, чл.-корр. АН СССР Р. И. Аванесова, чл.-корр. В. И. Адриановой-Перетц, чл.-корр. В. И. Борковского, докторов наук А. П. Евгеньевой, С. И. Коткова, О. Н. Трубачева, В. Д. Кузьминой, Л. В. Черепнина, ст. научн. сотр. Р. М. Цейтлин, зав. отделом рукописей ГБЛ И. М. Кудрявцева. Источниковой базе Картоотеки и Словаря в этот период было уделено особое внимание. В коллектив пришли источниковед-филолог Л. Ю. Астахина, ставшая завед. КДРС и источниковед-историк С. П. Мордовина. 23 декабря 1965 г. инструкция и образцы словарных статей обсуждались на заседании Ученого совета ИРЯ АН (офиц. рец. докт. фил. н. Л. Л. Гумецкая, автор проекта Словника староукраїнської мови XIV—XV вв. и докт. ист. н. А. А. Зимин), одобрены и рекомендованы к печати. Коллектив, изучив ленинградский опыт и руководствуясь инструкцией, в 1968 г. подготовил к обсуждению на заседании редколлегии и на Ученом совете I том МДРС А—З, ок. 180 а. л.

Мы старались в этом проекте максимально использовать все сильные стороны КДРС: богатство словника, яркость контекстов, обилие фразеологизмов и устойчивых сочетаний, оставаясь в рамках такого типа словарной статьи. Но, видимо, сильные стороны КДРС взяли верх над расчетами авторов инструкции.

На заседании редколлегии при обсуждении подготовленного тома было высказано предложение а) считать МДРС не Малым, а нормальным академическим словарем, б) дать иное название — «Словарь русского языка XI—XVII вв.» (по предложению С. И. Коткова и Ф. П. Филина), в) утверждение к печати проводить по мере готовности больших массивов и с представлением рецензий по результатам обсуждения в словарных коллективах, г) при приближении по составлению к половине алфавита обратиться в издательство и начать издание ежегодными выпусками по 35—40 а. л. Гл. ред. СлРЯ XI—XVII вв. был утвержден С. Г. Бархударов, редактором и руководителем группы ст. н. сотр. Г. А. Богатова, продолжавшая выполнять в этот ответственный период обязанности ученого секретаря редколлегии. Так началась марафонская дистанция СлРЯ XI—XVII вв.

В 1969—70 гг. обсуждался в словарных коллективах, был на чтении в Секторе феодализма Ин-та истории АН СССР массив И — К — Л — М (около 150 а. л.) и с тех пор каждый год проходят в этом

секторе консултационно читие все материјали словаря. Утврђење к печати на Ученом совете прошли в 1971 г. — буква Н (ок. 40 а. л.), в 1974 г. — буква О (ок. 60 а. л.), в 1977 г. — буква П (ок. 165 а. л.), в 1979 — буква Р (ок. 45 а. л.).

После утврђења к печати буквы Н (1971 г.) Институт обратио к издательству «Наука» и началась редакционная подготовка первых трех выпусков Словаря русского языка XI—XVII вв. (А — Б, В, В) и Указателя источников (зав. редакцией русского языка и литературы О. Ф. Рожкова). Первым внимательным и терпеливым редактором издательства с 1 по 13 выпуск была Галина Николаевна Корозо. Каждый выпуск (том словаря) при сдаче в издательство должен был «обновляться» — т.е. авторы-составители должны были учесть замечания членов редколлегии, новые поступления в КДРС, сделать выборки из новых изданий памятников письменности — отечественных (главным образом сектора С. И. Коткова) и зарубежных. Кроме того, тот же авторский коллектив должен был провести сверку цитат (а их в каждом томе до 18—20 тысяч). Подведением греческих и латинских параллелей занимались в первых томах В. Ф. Беляев и Б. В. Горнунг. Но затем в отделе появились стажеры, в том числе стажеры-классики, и коллектив через некоторое время пополнился: пришли М. И. Чернышева, А. А. Пичхадзе, М. В. Пржевальская, И. И. Макеева, после аспирантуры — А. М. Молдаван, Е. И. Державина (ученики Л. П. Жуковской). Некоторое время в 60-е гг. в качестве составителей работали в Словаре А. С. Орешников, В. Г. Чурганова, Т. А. Боброва, Е. О. Меладзе, в 70—80-е гг. — В. Я. Дерягин, М. Ф. Мурьянов.

Напряженность работы лексикографов очевидна: именно словарные коллективы называют «братской могилой». Но создание фундаментального словаря рождает особую атмосферу («если и имеет смысл в жизни что-либо делать, так это писать словари»), тренирует творческую активность. Мне не кажется случайным тот факт, что в относительно небольшом коллективе (12—14 сотрудников) было защищено 8 кандидатских диссертаций и шесть докторских (В. Я. Дерягин, Г. П. Смолицкая, Г. А. Богатова, М. Ф. Мурьянов, О. В. Малкова, М. И. Чернышева).

Первый том СлРЯ XI—XVII вв. был подписан к печати 31 декабря 1974 г., а 11 февраля газета «Правда» писала, что этого события — начала издания фундаментального исторического словаря — ученые ждали 50 лет (считая с момента основания Картотеки). Накануне мы издали сб. «Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков (к 80-летию С. Г. Бархударова, 25 а. л. М., 1974). В год выхода в свет первого тома, совместно с Институтом славяноведения и балканистики провели Всесоюзную конференцию, посвященную проблемам славянской исторической лексикологии и лексикографии, т.е. 50-летию КДРС и дискуссиям о типах словарей.

Выпущенные в 1975-76 гг. первые три тома (А — В) были встречены настороженно. В рецензиях, особенно западных, американских не хотели мириться с названием (правильнее бы было «русского языка», Х. Лант), видели в нем проявление русского «империализма, посягнувшего на период Киевской Руси» (Э. Кеннан), вызывала критику орфография заголовочного слова и построение заголовочной строки. Переложения Инструкции МДРС во Введении к I выпуску СлРЯ XI—XVII вв. явно «нехватало» и для составителей, и для читателей, вызывало много вопросов.

Предваряя какую-то часть из них, мы обращали внимание читателя на особенности русского языка, где слова «живут семьями». Надо было найти такой способ организации материала, который связывал бы историю слова с корневой группой. Этому был посвящен мой доклад на VIII Международном съезде славистов в сент. 1978 г. «Семантика корневой группы и история слова в славянской исторической лексикографии». Зависимость типа словаря также от исходного материала — от структуры картотеки поднималась мной в статьях в Вопросы языкознания «Картотека и тип словаря», «Тип словаря и заголовочное слово». На первом этапе работы над словарем особенно важно было проверить сцепление словаря с картотечкой, эффективность использования картотечных материалов в избранном томе.

В картотеке представлены разнообразные типы источников: все летописи, более 120 житий, 165 сказаний и повестей, около 60 поучений и слов, более 75 приходо-расходных книг, 50 писцовых и переписных, тысячи актов, грамот, посланий, проповедей, естественно-научных трудов, путешествий, посольств, хождений.

В тексте СлРЯ XI—XVII вв. в среднем около 19% цитат XI—XII вв., 12% — XIII—XIV вв., около 67% — XV—XVII вв. При таком соотношении можно предвидеть, что если избрать в качестве основной заголовочной формы древнейшее написание, то корневая группа сразу распадается на несколько фонетических слов, соответствующих написанию разных периодов и алфавитно удаленных друг от друга, или придется реконструировать древнейшее написание у 67% слов. Предвидя это «осложнение», Л. В. Щерба еще в 1940 г. в «Опыте общей теории лексикографии» (с. 117) остро ставил перед составителями исторических словарей вопрос: «Будем ли мы создавать историю фонетических слов и их значений или историю слов-понятий, или наконец, свяжем все это в одно целое, как теоретически казалось бы более правильным».

Выбор в СлРЯ XI—XVII вв. заголовочной формы, ориентированной на конец охватываемого словарем периода, с приведением в скобках в заголовочной строке древнейшего написания и нескольких регулярных, по возможности, в соответствии с хронологией расположенных вариантов, если они реально фиксируются в слове, позволил «связать все это в единое целое и обойтись — ради размещения корневой группы в одном алфавитном отрезке — минимумом рекон-

струкций заголовочной формы слова». Приведем один пример с цифрами. Корневая группа с начальным зло- (зльо-, злу-, зль-) состоит из 261 словарной статьи (из них 141 только с материалами XV—XVII вв.). Статьи располагаются компактно на стр. 14—26 выпуска. Для всей корневой группы выбрана единая форма заголовочного слова: зло, зль, злой. Группа многоосновна. Здесь есть и злоба, злобие, и зльдь, злобь, злобство и множество сложных слов: злокозние, зломудрие, злонравие, зльхитрый, злопамятникъ и злупамятникъ, злорадство и злурадство и т.п. Написания таких слов также и с ъ (зль-) отмечены лишь в 40 случаях из 261, и все они приведены в заголовочной строке в качестве вариантного раннего, например, злодѣй (зльодѣй), м., злочестивый (зльчестивый), прил. На своем алфавитном месте древнейшие фонетические варианты с ъ (зль-) имеют отсылку, что не создает, таким образом, препятствий в поисках слова специалисту, работающему с древнейшими текстами. 14 слов (из 261) представлены лишь материалами XI—XII вв. и имеют написание только с ъ: зльбсловесити, зльбсловити, зльовазнивыи, зльовольный, зльгрѣшный, зльодѣльный, зльожизние, зльожитие, зльокозненикъ, зльоличный, зльобразити, зльословесити, зльословесовати, зльохульный. Лишь в этих 14 случаях применена в опоре на «закон гнезда» — единства написания заголовочного слова — реконструкция, т.е. в этих статьях заголовочная строка выглядит так: зльовольный (зльовольный), прил. Ради зльовольнааго ума. Ефр. Корм., 349. XII в. Также выглядит заголовочная строка в 26 словарных статьях, где есть хотя бы одно написание с ъ (преимущественно в материалах XI—XIII вв.): *Злопамятие* с «Аще ли злопамятие вмалѣ имаши». Корм. Балаш., 321 об XVI в. *Злопамятникъ* (*зльопамятникъ*) и *злупамятникъ*, м. Инако есть лихоимыцю помазание и другая лѣчба лѣжю, и инако зльопамятънику. Патерик Сил., 141. XI—XII вв. Инако бо цѣбитъся блудникъ, инако же отравникъ... а инако клеветникъ и злупамятникъ. Пролог (БАН²), 127. XIV в. *Злопамятный*, прил. Всячески похабнаго и яростного ... и злопамятнаго остатися (Сл. мт. Дан.) сб. Друж., 61. XVI в.

Оставшиеся (141) словарные статьи (только по материалам XV—XVII вв.) не содержат даже чисто графических вариантов с ъ. Очевидно, в Картотеке ДРС с такой комплектностью по периодам, которая отражает рост лексики буквально в геометрической прогрессии, единственно правильным, хоть и условным решением, является ориентация на наиболее позднюю зафиксированную форму слова в качестве заголовочной с приведением древнейшей формы, если она имеется (а это небольшой процент слов: 40 из 261) среди вариантов заголовочной строки.

Таким образом, имеет место тенденция к объединению слов одной корневой группы, а не к раздроблению ее на разновременные фонетические варианты. Так решается в СлРЯ XI—XVII вв. вопрос, поставленный в 1940 г. акад. Л. В. Щербой, таковы некоторые типич-

ческие ситуации, которые помогают понять смысл тех или иных лексикографических решений при описании истории слова.

Все это (в том числе положения из моей статьи «Историческая лексикография как жанр», ВЯ, № 1, 1980) было учтено при выработке новой усовершенствованной инструкции для составителей.

В рецензиях А. М. Булыки (Вестн Академии наук Беларускай ССР № 6, 1975 г.), Р. Эккерта (*Linguistische Arbeitsberichte* XX—5, 6, 1975), И. С. Козырева (Филол. науки № 2, 1976), Игоря Немца (*Slavia*, гошник XLVI, Praha, 1977), Г. Милейковской (К теории создания исторического словаря русского языка) и мн. др. высказывались и поздравления в связи с выдающимся событием в славянской научной жизни, и пожелания, по усовершенствованию издания, к которым надо было прислушаться. Мы соблюдали строго ритмичность издания — и обсуждали каждую вышедшую рецензию, начали сбор отдельной картотеки, если в рецензиях или письмах предлагались более ранние фиксации слова или слова, пропущенные составителем, отмеченные читателем во вновь изданных источниках. Почти на каждый выпуск публиковались рецензии-аннотации в Германии, в Румынии (М. Думитреску). После 4-го выпуска мы стали назначать редакторов и технических редакторов по каждому выпуску, с каждым выпуском работал консультант-классик, С. Г. Бархударов работал с нами до 7 выпуска. В 8—9 и 10 вып. гл. ред. стал Ф. П. Филин. В 1981 г. Группа при дирекции была преобразована в сектор исторической лексикологии и лексикографии.

В связи с выходом в свет 10-го вып. СлРЯ XI—XVII вв. и 10-го вып. ЭССЯ в Москве состоялся Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии 21—26 мая 1984 г. В 1985 г. по материалам докладов вышла коллективная монография «Теория и практика русской исторической лексикографии» (Ред. Г. А. Богатова и Г. Я. Романова), посвященная безвременно ушедшему Ф. П. Филину. По результатам работы с рецензиями и письмами в книге была опубликована статья Г. А. Богатовой и М. И. Чернышевой «Об организации дополнений к СлРЯ XI—XVII вв.» и полный список рецензий, опубликованный к 1984 г. (с. 256).

Главным редактором СлРЯ XI—XVII вв. на отрезке вып. 11—14 был утвержден Д. Н. Шмелев, избранный в этот период чл.-корр., а затем и академиком АН СССР.

Мною завершена была монография «История слова как объект русской исторической лексикографии» (М., 1984), а в 1988 г. была опубликована наша новая усовершенствованная «Инструкция для составителей СлРЯ XI—XVII вв.», созданная под руководством Ф. П. Филина и подготовленная к печати Г. А. Богатовой, учен. сек. редколлегии В. Я. Дерягиным и гл. ред. Д. Н. Шмелевым.

В статье 1977 г., опубликованной в «Филологических науках», № 1 «Историческая лексикография и некоторые аспекты подготовки филологов» я указывала на возможность активного использования

СлРЯ XI—XVII вв. в учебном процессе. Мы используем форзацы выпусков, чтобы дать в них хрестоматию текстов (их уже 40) с образцами устава, полуустава, скорописи, вязи, познакомить студентов с инициальными буквицами, с выдающимся источником Словаря — Букварем Карнона Истомина 1691 г., с новейшими разысканиями берестяных грамот. Понимая, что фундаментальность издания требует пересмотра некоторых расчетных сроков, а студенты и преподаватели должны быть обеспечены законченным словарем, в 1989 г. мы приняли репринтное факсимильное переиздание Материалов И. И. Срезневского с расширенным предисловием в изд-ве «Книга». Тираж в 10 тысяч экземпляров (в шести полутомах в художественном оформлении, близком к оформлению «Истории государства Российского» Н. М. Карамзина) разошелся мгновенно. Возможно, это обстоятельство стимулировало многих из рецензентов прибегнуть к сравнению СлРЯ XI—XVII вв. с Материалами И. И. Срезневского. Так, Г. М. Милейковская отмечает, что «фрагмент от *Н* до *нятися*, составляющих целый том, 313 стр., СлРЯ XI—XVII вв. занимает у Срезневского 46 столбцов. Материалы в этом объеме имеют 600 самостоятельных статей и 64 отсылочных строки. X том СлРЯ XI—XVII вв. дает 2255 самостоятельных статей и 240 отсылочных. Таким образом, Материалы располагают лишь 26,6% богатств нового словаря, т.е. каждый год СлРЯ XI—XVII вв. вводит в научный оборот почти 3/4 нового по сравнению со Срезневским материала» (ж. *Slavia Orientalis*, XXXIV, № 1—2, 1985. с. 168—170).

Наиболее интересными представляются тома, исполненные как монографии на отрезках дающих возможность для решения тех или иных проблем лексикографическими средствами: это прежде всего том II (где А. Н. Шаламова выступает как автор и редактор тома *не-нятый*). Слова с отрицательной приставкой *не* и сами таят много вопросов (где должно быть дано «ше верема есть»? неблудящий наставник? и др.). Соотношение *не-* и *ни-* лексикографически на массовом материале памятников письменности в русистике решалось впервые (у поляков есть самостоятельная монография, посвященная этому вопросу).

Монографически исполнен и том 18, где автор и соавтор О. И. Смирнова как редактор решает проблему соотношения слов с приставками *пре-*, *при-*, *пере-*, сложную не только в организационном плане, но и в плане соотношения двух языковых стихий — старославянской и русской в истории сложения русского литературного языка.

В условиях нынешней нестабильности государственных образований и финансового кризиса издание в последних своих пяти томах от 15 до 20 прошло наиболее тяжелый путь, связанный с разбалансированием прежних систем распространения Словаря: ушла в небытие Союзкнига — и Сибирь и другие отдаленные районы России перестали получать даже извещения об издании словаря. «Книга-почтой» пе-

рестала выполнять заказы стран ближнего зарубежья, т. к. стали затруднительны расчеты в пределах СНГ с государствами, пользующимися своей валютной системой. Приватизация магазинов Академкниги привела всех желающих иметь очередной том к складским помещениям Академкниги в Большом Черкасском переулке. Тираж книги резко упал. Украина, Белоруссия, Казахстан, Сибирь не имеют уже ни 18, ни 19 томов. Ценнейшее издание становится некомплектным. Библиотеки институтов, университетов, школ, духовных заведений лишены возможности уследить за очередным томом. Международная книга едва удовлетворяет половину заказов. Вопрос о репризном переиздании первых десяти томов обсуждается в Министерстве высшего образования в России, но возможности рассчитать трудно, если не будет 50—100 иностранных заказов. Авторский коллектив в сложных финансовых условиях (с постоянными опозданиями в выплате зарплаты) продолжает работу, изредка пользуясь услугами редких спонсоров. Перешагнув через 20-летие издания, мы сделаем попытку компьютеризации словарных работ, тем более, что ЮНЕСКО согласно помочь вычислительными машинами. Надежда есть, но будут ли условия ее реализации?

Сейчас, когда фундаментальные словари исторического цикла в России — собственно исторические (СлРЯ XI—XVII вв.), этимологические (ЭССЯ), диалектные (СРНГ) почти одновременно вышли к своему последнему десятилетию, ни разу не дав сбой в ритме издания, с затаенной гордостью думаешь, что слова Л. Згусты о том, что «70—80 гг. были золотым веком лексикографии» и что они могут быть отнесены прежде всего к русской лексикографии, но с холодком в груди понимаешь, что «последний шаг, он трудный самый», как поется в одной нашей песне конца Великой Отечественной войны. И есть лишь одна надежда, что новые информационные технологии, компьютеризация словарных работ дадут когда-нибудь ощутить вновь вкус победы и достойно завершить еще один скорее всего десятилетний отрезок пути.

фeбруар 1995.

Славјански езици. Граматични очерци — Българска академия на науките, Институт за български език, София 1994, 586 стр.

Ова књига представља колективно дјело сарадника Секције за славистику из Института за бугарски језик и Катедре за славистику на Универзитету „Св. Климент Охридски“ у Софији. За бугарски језик одговорни аутор је Стојан Стојанов; за словеначки језик — Марија Дејанова; за руски језик — Марија Дејанова; за украјински језик — Татјана Шармај; за бјелоруски језик — Иванка Гугуланова; за словачки језик — Виолета Милева (увод, фонетика, имена, прилози, синтакса) и Јорданка Трифонова (глагол, непромјенљиве врсте ријечи); за чешки језик — Виолета Милева (увод, фонетика, имена, прилози) и Јорданка Трифонова (глагол, непромјенљиве врсте ријечи, синтакса); за пољски језик — Ришард Михалик (фонетика) и Невена Влчкова (морфологија и синтакса); за горњолужички језик — Ришард Михалик; за доњолужички језик — Ришард Михалик. Што се српскохрватског језика тиче, њега су описали: Лили Лашкова (увод), Татјана Дункова и Лили Лашкова (фонетика); Ришард Михалик (имена) и Искра Ангелова (глагол, непромјенљиве врсте ријечи и синтакса). Аутори у предговору истичу да се књига ове врсте јавља први пут у Бугарској, а задатак који су они поставили себи своди се на сљедеће:

1. да се да синхрони опис граматике свих живих словенских језика који су се историјским ходом формирали као стандардни језици,
2. да се бугарски читалац упозна и са мање изучаваним (у Бугарској — С. Т.) словенским језицима,
3. да се дају основне типолошке карактеристике описиваних језика; у ту сврху описују се оне особености које представљају карактеристичне црте појединих језика и такве које представљају заједничке, општсловенске особености.

Овако замишљена књига састављена је из једанаест поглавља у којима се описује једанаест стандардних словенских језика, и то овим редом: бугарски, српскохрватски, словеначки, словачки, чешки, горњолужички, доњолужички, пољски, бјелоруски, украјински и руски језик. У предговору књиге наведена су два услова који су поштовани при избору језика који ће се описивати: описују се живи словенски

језици, и то они који су се развили у стандардне језике (стр. 9). Поставља се питање шта према овим критеријима није предмет ове књиге. Према првом критеријуму то није старословенски језик. Додуше, у бугарској се науци томе језику не даје такво име, нити се он сматра посебним језиком, него се укључује у историју бугарског језика и сходно томе назива старобугарски¹. У књизи се, осим тога, не помиње ни македонски књижевни језик, што је у складу са општим ставом бугарске науке према македонском језику. Интересантно је, међутим, да се у овој књизи нигдје не каже који књижевни језик покрива подручје бивше југословенске републике Македоније². Треба напоменути и то да у овој књизи није посвећена одговарајућа пажња русинском језику, иако се за ово не може наћи прави разлог. Русини су у Војводину дошли крајем XVIII вијека из закарпатске Русије са терена гдје су се додиривали источнословачки и украјински говори. Данас се Русини емоционално везују за Украјинце а језик им је ближи словачком. Године 1923. добили су прву граматику, а 1971. и правопис³. Тако смо суочени са појавом јединственом у словенском свијету: једна група народа који је живио на размеђу источног и западног словенског свијета преселила се на словенски југ и ту формирала свој књижевни језик; захваљујући томе сачувала је свој идентитет. По бројности становника који се служе овим језиком русински језик је најближи дољолужичком — неколико десетина хиљада. Зато се не може претпоставити да је бројност разлог за то што се о њему не говори у овој књизи. Свакако би књига добила у вриједности да је и овај језик у њу уврштен и обрађен.

Књига *Славјански езици* занимљива је и за српску стручну и научну јавност исто толико колико и за бугарску, и то из истих разлога. Заиста се и код нас осјећа недостатак једног оваквог дјела које заинтересованоме даје на увид синхрони опис граматике свих словенских језика. Сличност са бугарском ситуацијом постоји и у погледу тога који су се словенски језици код нас мање изучавали; гдје се могу, на примјер, у нашој стручној литератури наћи цјеловите информације о словачком или бјелоруском језику? А о стандардним језицима Лужичких Срба да и не говоримо⁴.

¹ Ипак се једном помиње и термин *старословенски језик*, а у загради се наводи термин *старобугарски*: „старите хрватски паметници се одређају като хрватска редакција на старославјанския (старобългарския) език“ (80). Примјетно сам још једном, на стр. 433, термин *старословенски*.

² У уводном дијелу поглавља о бугарском језику каже се само да се овим језиком служи и одређен број лица у неким републикама бивше Југославије, СССР-а итд, без икаквог помена о томе да се у било којој републици бивше Југославије говори искључиво тим језиком.

³ Богдан Л. Дабић, Биљешка о малим словенским језицима и њиховом данашњем статусу, *Преглед LXXX/7—8* (Сарајево, 1990), 468—485. У *Правопису* српског језика (Матица српска Нови Сад, 1993) наводи се и русинска азбука, поред других словенских азбука.

⁴ Додуше, часопис *Јужнословенски филолог* је на својим страницама доносио и текстове о лужичкосрпским језицима — види нпр. у бројевима XXXIII и XL.

Како је у остварењу овога обимног и комплексног дјела учествовало више аутора, значајно је то што је оно писано на основу јединственог плана. У сваком уводном дијелу поглавља књиге које се посвећује разматрању одређеног језика дају се основни подаци о томе језику — о његовом настанку, најбитнијим карактеристикама, ставовишту које се њиме служи и сл. Понскад тај увод представља праву малу студију, као што је то случај приликом описивања чешког језика, па и словачког. После тих уводних података слиједи раздио о фонетици и фонологији, где се укратко говори и о писму и правопису. Иза овога се представља морфолошки систем језика, а на крају се износе најбитније црте из синтаксе.

У поређењу са прилично детаљним излагањем фонетско-фонолошких и морфолошких датости синтаксички описи изгледају доста ниуро. Заиста је штета што простор и друге околности нису дозволили да и ови описи буду цјеловитији.

Разматрање сваког појединачног језика завршава се навођењем литературе којом су се аутори служили. Може се запазити да је ту претежно заступљена граматичка литература.

И приликом представљања фонетско-фонолошких система и, нарочито, при представљању морфолошких система словенских књижевних језика аутори су приложили мноштво табеларних илустрација. То читаоцу олакшава да се у тексту лакше сналази, да лакше издваја поједине појаве у неком језику и пореди их са одговарајућим појавама у другом.

Већ сам истакао да су аутори замислили своје дјело тако да прикажу све битне карактеристике сваког од словенских језика понаособ, и то како оне које одликују словенски језички свијет у цјелини, тако и оне чије присуство чини разматрани језик особеним. Покушаћу да на једном примјеру представим како то у пракси изгледа. Једно од комплексних питања везано за словенски глагол јесте глаголски род или дијатеза. У свим појединачним описима словенских језика поклањана је овом питању велика пажња. Тако се из ове књиге може лијепо сагледати, на примјер, да је општесловенска појава следеће: пасивна дијатеза остварује се на два начина — конструкцијом трпног придјева са помоћним глаголом и рефлексивном конструкцијом. Међутим, при исказивању пасивног значења овим конструкцијама поједини језици развили су и неке своје посебности. Данас се, наиме, словенски језички свијет међусобно разликује у начину именовања агенса у пасивним конструкцијама. Те разлике се тичу првенствено избора морфолошког средства помоћу ког се агенс именује и фреквенције именовања агенса у пасивним конструкцијама. Питању употребе агенса није посвећивана подједнака пажња у описима свих језика. Тако се, на примјер, при разматрању бугарског и српскохрватског експлиците не говори које средство служи за именовање аген-

са. Истина, то се може закључити индиректно, из примјера. При обради пољског, словачког и чешког глагола овоме питању је поклоњено више пажње. Тако видимо сличност између пољског и српског језика у погледу именовања агенса — у оба језика агенс се именује ријетко у пасивним конструкцијама са трпним придјевом, а никада ако се пасив исказује рефлексивним конструкцијама. Било би добро да се овим питањима у истој мјери позабавио сваки аутор у овој књизи⁵. Ипак се на основу онога што је речено и уз мало упорније трагање за одговарајућим примјерима заинтересовани читалац може обавијестити о основним карактеристикама у вези са употребом агенса код исказивања пасивне дијатезе у словенским језицима. Књижевни језици Лужичких Срба имају и извјесне специфичности везане за глаголски род, што је, по ауторима поглавља о овим језицима, резултат утицаја њемачког језика. Тако се у овим књижевним језицима јављају директни и индиректни актив и директни и индиректни пасив, о чему се говори у одговарајућим поглављима књиге.

Може се рећи да су аутори одговорили задатку који су преда се поставили — да у књизи изнесу и карактеристике које су заједничке свим словенским књижевним језицима, а и оно што је карактеристично за сваки појединачни језик. При том су нам они изложили и цјеловит опис сваког од разматраних словенских књижевних језика понаособ. Када се дјело оцјењује у овом погледу, а и у цјелини, ваља имати на уму два за ауторе ове књиге неповољна момента. Један је оличен у ограничениости простора — није смјело бити сувише страница између корица. Други, по моме мишљењу, још значајнији неповољан момент јесте не увијек довољно информативна стручна литература која је ауторима стајала на располагању. Наиме, није сваки словенски језик подједнако изучен и описан, односно детаљно приказан у нормативној граматици. Све се то нужно морало одразити и на коначан резултат пројекта какав је био израда овог дјела⁶.

На крају ћу се посебније задржати на опису српскохрватског језика⁷. И овај језик је обрађен по истој шеми по којој су обрађени сви други словенски језици. У уводу је укратко дат његов развојни

⁵ Вјероватно је главни узрок мимолажењу тих питања ограничен простор. Ограничавајуће дјелује и то што се овоме питању поклања пажња само у дијелу описа морфолошког нивоа језика.

⁶ Посебно се запажа код нас недостатак граматичке литературе. Ми немамо академијску граматику, као што имају многи други словенски језици. Најзначајнија грамика на српској страни и једини универзитетски уџбеник јесте *Савремени српскохрватски језик I и II* Михаила Стевановића, написан прије више од тридесет година. Истина, у нашим стручним часописима у овом периоду објављено је много радова који попуњавају овај недостатак, али претраживање по часописима у оваквим пословима представља заобилазан и умногоме отежан пут. При оваквим размислима није без значаја запитати се и колико литература одређује опис а колико она заиста служи томе да се тај опис да према унапријед детаљно разрађеном плану.

⁷ Детаљније разматрање описа свих словенских језика захтијевало би много више простора и од мене много више одговарајуће стручне спреме.

пут и наведено ко се све у бившој Југославији служно српскохрватским као матерњим језиком. Добро је приказан савремени развојни тренутак који је обиљежен тежњом да се створи засебан хрватски књижевни језик. Та се тежња оваплоћује кроз граматике и друга слична дјела што се посљедњих деценија издају на хрватској страни. Тим текстовима служили су се и сами аутори поглавља о српскохрватском језику, што је и разумљиво, посебно када се има у виду паша не баш завидна ситуација са граматичком литературом. Међутим, таквав поступак увијек захтијева и додатан опрез јер постоји могућност да се из тих новонасталих граматика преузме нешто што дотадашњом нормом српскохрватског језика није било обухваћено. Тако се, на примјер, на основу *Приручне граматике хрватског књижевног језика*, српскохрватском језику приписује да повратна замјеница *себе* у давиву јединице има и облик *си*⁸.

Фонетско-фонолошком и морфолошком нивоу српскохрватског језика приступало се на начин на који је приступано одговарајућим нивоима других словенских језика у овој књизи. Имајући први помисли ниво у виду, осврнућу се овдје на акценат. Аутори су овоме комплексном питању посветили доста пажње — дајући правила савремене акцентуације и акцентујући мноштво примјера, што је свакако од великог значаја. Међутим, низ ријечи погрешно је акцентован (в. стр. 82, 83 и другдје); вјероватно су у питању штампарске грешке. Али њихово присуство у оволикој мјери доводи у питање сврсисходност акцентовања примјера, посебно кад се има на уму да је ово дјело намијењено првенствено страним читаоцима.

Како осврт на ово значајно дјело не треба да се искључиво своди на набрајање свега што је у њему добро, ја ћу овдје указати на још неке пропусте у опису српскохрватског језика. Они су вјероватно настали због тежње аутора да се одабране језичке карактеристике опишу на што мање простора, а ја их наводим како би се у новом издању књиге отклонили истичући опет чињеницу да је дјело намијењено страном читаоцу, чија обавијештеност о нашем језику није увијек таква да ће моћи да сам уочи ове пропусте.

Пропусти на које овдје указујем односе се на функционисање глаголских облика, о чему се у књизи говори врло штуро, уз опис творбе тих облика. Тако се за аорист каже да се он добро чува у умјетничкој литератури, „посебно у њеној екавској варијанти, територијално ближе бугарском језику“ (стр. 105). Ово, међутим, треба исправити: аорист се знатно шире употребљава — и територијално, а и у другим језичким стилевима, прије свега у разговорном језику. Исто тако се за плусквамперфекат износи погрешна тврдња да се он

⁸ На неопходност опреза при служењу *Приручном граматиком хрватског књижевног језика* указао је у једном раду Митар Пешикан непосредно по њеном изласку. Он ту указује на чињеницу да се у њој не наводе сва средства српскохрватског књижевног језика, што је, такође, израз тежње да та књига буде граматика хрватског књижевног језика — в. *Наш језик* XXIV/1—2, стр. 74 и 75.

чешће јавља од имперфективних глагола⁹. И оно што се наводи о употреби футура другог углавном је или нетачно или непрецизно казано. Овај је глаголски облик, наиме, окарактерисан као предбудуће вријеме (бдуще предварително) (106). Међутим, овим обликом се у нашем језику исказују и будуће радње истовремене са другим будућим радњама и будуће радње постериорне другим будућим радњама¹⁰. Тачна је констатација да се футур II јавља чешће од глагола имперфективног вида, али потом слиједи непрецизна тврдња да се овај футур може замијенити обликом презента, тј. не прецизира се оно што је ту битно: да се само футур други перфективних глагола замјењује перфективним презентом, па се чак наводи примјер са презентом имперфективног вида (*хоћу*) који се не може сматрати исправним: *Кад хоћу купити нешто теби, купићу ову књигу* (106). Изостаје такође релевантан податак о томе да се овај облик јавља готово искључиво везан за други глаголски облик, што искључује постојање примјера какав је наведен на 113. страни: *Он буде писао*¹¹. Ипак се може рећи да су ово само неки детаљи у опису српскохрватског језика и да у цјелини тај опис задовољава. Овдје се његови недостаци наводе прије свега зато да би се, приликом припремања обновљеног издања овог корисног дјела, отклониле овакве омашке.

На крају желим да истакнем своје увјерење да појава књиге *Славјански езици* не представља само значајан датум у бугарској славистици. Сигурно ће она добро доћи и славистима изван Бугарске. Овим кратким освртом желио сам да скренем пажњу и нашој јавности на њу, тим прије што на српском језику немамо слично дјело. То може да буде и подстицај за израду сличног описа савременог словенског језичког свијета и код нас. Остаје ми на крају још да објелоданим и једну своју жељу: да се у наредним издањима ово дјело прошири потпунијим описом синтаксе словенских језика.

Београд

Срето Танасић

⁹ Упореди код М. Стевановића, *Савремени српскохрватски језик II*, 1991 (стр. 665): „Плусквамперфекат је глаголско време којим се означава радња (бивање или стање) која се извршила (а врло ретко вршила) у прошлости пре чега другог...»

¹⁰ Види: М. Стевановић, *Исто*, стр. 678—679. У *Приручној граматици* додуше, футур други се такође означава и термином *предбудуће вријеме* (стр. 156).

¹¹ И на стр. 103 даје се изолована конструкција *Роман буде написан*. Ту је овај примјер дат у окружењу таквих примјера да се може схватити да се њиме илуструје употреба футура првог: *Роман је написан, Роман је био написан, Роман буде написан*; а нешто прије, уосталом, каже се и то како се пасив образује од облика за одговарајуће вријеме помоћног глагола и српног придјева.

знајући да су начела којима су се руководили приликом описивања и коментарисања појединих конструкција и синтагми дискутабилна. (Желимо одмах рећи да овај речник стварно јесте допуна постојећих, и то драгоцена. Што се методолошких начела тиче, њих бира сваки аутор или ауторски колектив и наравно да су увек подложна дискусији). Важно је такође признање двојице аутора (*Увод*, стр. 7) да је језик који је представљен у овом речнику онај језик који знају господа Богуславски и Вавжињчик па стога примају и сваку одговорност за прибележене конструкције и синтагме, као и за њихове граматичке, творбене, синтаксичке и семантичке особености које им приписују. Надају се, међутим, да је у њиховом делу остао забележен део пољског језика који у суштини знају сви Пољаци, јер се само неке речи, конструкције, синтагме могу сматрати новином за изванредан круг корисника.

Речник се састоји од *Увода* (стр. 7—36) у оквиру кога су: 1. *Материјал* (стр. 8—10), 2. *Предмет описа* (стр. 10—17), 3. *Опис* (стр. 17—36), а у оквиру *Описа* налазе се посебни одељци: *Редослед јединица* (стр. 17—19), *Карактеристика јединица* (стр. 20—21), а) *Синтаксичке карактеристике* (стр. 21—28), б) *Семантичке карактеристике* (стр. 28—32), ц) *Прагматичке карактеристике* (стр. 32—35), д) *Остали елементи описа* (стр. 35—36); *Скраћенице* (стр. 37—39); *Други словни симболи* (стр. 39—40); *Несловни симболи* (стр. 40); *Извори цитата* (стр. 42—44). Од стр. 45—475 су лексичке јединице по абecedном реду (у ствари речник), *Анекс I* (стр. 477—479), *Анекс II* (стр. 481—484), *Анекс III* (стр. 485—488).

У кратком приказу овога речника циљ нам је да прокоментаришемо нека лексикографска решења, која су и методолошке природе, а која аутори износе у *Уводу*, као и нека запажања до којих смо дошли читајући овај речник.

Најпре о грађи која се користи у овом речнику. У првом поглављу (*Материјал*, стр. 8—10) каже се да је лексичка база оно што представља живи језик — нарочито у току задње 3-4 године — тј. коришћена је штампа, лепа књижевност, а у мањој мери други писани извори. Извршена је, такође, конфронтација онога што аутори сматрају независним лексичким јединицама (за разлику од њихових текстуалних комбинација) са другим речницима и лексикографским радовима који су се појавили у XX веку. У овај речник ушле су лексичке јединице — и то сматрамо веома важним — којих у досадашњим речницима није било или су на неадекватан начин обрађене на синтаксичком и семантичком плану. Шта аутори подразумевају под *лексичком јединицом*? (в. *Предмет описа*, стр. 10—17). Под лексичком јединицом, одн. лексемом, аутори подразумевају реч, једночлану или вишечлану, заправо сваку лексему, или синтагму која има референцијално значење, што значи да у њеном семантичком садржају мора бити појам најшире схваћен. Из овога разлога у речник двојице аутора пословице се уносе на посебан начин, у *Анексу III*, а не обрађују се у

оквиру полисемантичке структуре једне речи. Аутори уводе и појам *вокабула* који они дефинишу као *графичку форму*, а ми бисмо додали и *ортоепску*, овако схваћене лексеме; дакле и вокабула може бити једночлана или вишечлана. И ту вокабулу аутори дају као одредницу на традиционалан лексикографски начин — именичке вокабуле дате су у поминативу, глаголске у инфинитиву итд.

Вратимо се појму *лексичка јединица*. Аутори указују на опасност да се нешто што представља регуларни спој две јединице или више јединица, без могућности за даљу сегментацију бар што се тиче секундарног значења, прогласи фразеологизмом. И то је исправно. Мање су исправни, по нашем мишљењу, примери којима аутори то потврђују. Наводи се, рецимо, *czas pomyśleć* 'време је да се помисли, размисли', што аутори сматрају за спој две лексичке јединице и *strach pomyśleć* 'страшно је и помислити', што аутори сматрају за фразеологизам. Оба ова значења дата су под одредницом гл. *myśleć* у *Фразеолошком речнику пољског језика* С. Скорупке, што аутори сматрају погрешним. У самом лексикографском тексту Скорупкиног речника конструкција *czas pomyśleć* 'побринути се о нечему, позабавити се нечим' наведена је под бр. 3, док је конструкција (фразеологизам?) *strach pomyśleć* 'кад се о нечему поразмисли, кад се постане свестан нечега, човека хвата страх' наведена је под бр. 4. С. Скорупка је, очигледно, уочио неку разлику између ове две конструкције, али је није сматрао, могуће и с правом, за довољно дистинктивну да би им дао различит статус у речничкој обради. Ако даље узмемо у обзир да именица *strach*+ инф. улази у спојеве и са другим глаголима, нпр. : *strach chodzić, strach patrzeć...*, *strach robić* 'страшно је ићи, страшно је (и) погледати, страшно је радити' (в. у Скорупкином речнику под одредницом *strach*) могуће је да се понешто релативизује дефиниција шта је регуларни спој лексичких јединица, а шта је фразеологизам. Било би такође добро да је споменута могућност, или немогућност, трансформације ових конструкција (инфинитивних) у развијеније речничке конструкције, са личним глаголским облицима и шта би се у том случају изменило (или се не би изменило ништа) у њиховој семантици.

На стр. 9 (1. *Материјал*) аутори наводе да се у неким пољским речницима (*Речник пољског језика* под ред. В. Дорошевског, *Речник коректног (исправног) пољског језика* под ред. В. Дорошевског и Х. Курковске) налази конструкција *achy i ochy* 'на претеран начин изражавати своје одушевљење'; међутим, у говору се јавља и инверзија *ochy i achy* па је због тога и унета у овај речник. Зар инверзивна употреба ове конструкције мења нешто у основном значењу? (Узмимо срп. *мање-више, више-мање*). Потенцијална је могућност говорника пољског језика да га употребе у првом или другом редоследу. (Ове квази-именице су и настале од узвика *och, ach*).

Из *Речника студентског жаргона* (1. *Материјал*, стр. 9) аутори наводе конструкцију *tłumaczę z polskiego na nasz* тврдећи да би она у

свом стварном и основном лику морала гласити *tlumaczyć z polskiego na nasze*. Значење је 'неко објашњава нешто што је очигледно и на начин који је некеме максимално приступачан и схватљив'. Значило би то, дакле 'преводити с пољског на пољски језик', одн. говорнику пољског језика средствима пољског језика објашњавати нешто што он, и поред очигледности, не може или не жели да схвати. Присвојна зам. *nasz* може се супституисати синтагмом *język polski*. Није сасвим јасно зашто је исправније ... *na nasze* и какву потврду аутори имају за то. А реч је о речнику жаргона.

Наводи се, такође, пословица или изрека, или, како аутори кажу, „пословичка конструкција“: *kupić nie kupić, potargować można (nie zawadzi)* из Скорупкиног *Фразеолошког рчника* (1. Материјал, стр. 9). С. Скорупка не објашњава значење ове пословице или изреке; издваја је под бр. 7 у оквиру одреднице гл. *kupić*, уз квалификатив *przysł.* (пословица). Аутори у свом речнику дају значење — што је и потребно — 'без обзира на то да ли ћу нешто купити или не, могу се око тога цесњкати'. Не сумњајући у тачност значења које наводе аутори, мада се наслућује и неко пренесеније значење од овог конкретног, недоумицу буди њихов методолошки поступак да неутралну, инфинитивну конструкцију ове пословице трансформишу у конструкцију са одређеним глаголским облицима: *kupił nie kupił...* (и даље: *kupila nie kupila...* *kupili nie kupili...*) 'купио не купио... купила не купила... купили не купили...'. Сматрамо да је било потребно да наведу потврду овакве трансформационе могућности, било да су је нашли у писаном материјалу, било да су је чули или да је сами тако употребљавају. У *Анексу III* (стр. 486) наводи се пословица *Jak dają to brać, jak biją to uciekać* 'треба прихватити оно што се даје и избегавати неугодне ситуације'. Да ли се, рецимо, ова пословица трансформише у: *Jak dają to bierz, jak biją to uciekaj* 'Кад дају узми, кад бију бежи', одн. прва, инфинитивна конструкција могла би се буквално превести као 'Кад дају треба узети, кад бију треба бежати'.

У суплементу *Речника пољског језика М. Шимчака* (1. Материјал, стр. 10) забележен је гл. *wparować* 'ући некуда брзо, неочекивано, улетети, упасти'. Двојица аутора коригују ово значење и дају своје: 'појавити се на добро видљив, уочљив начин' и наводе пример: *Do przedpokoju wparowało pięciu tęgich milicjantów*. Поставља се питање где би био главни акценат, шта би било специјално маркирано? Да ли је то број *pięć* (*pięciu*), јер мањи број милиционера не би био довољно уочљив (у преводу реченица гласи: *У предсобље су упала петорица крутих милиционера*) или је акценат на томе што су милиционери били *крути* (*tędzi*), одн. били би мање уочљиви да су били *мршави* (*szcupli*) и реченица би могла гласити: *Do przedpokoju wparowało pięciu szczupłych milicjantów*. Они су, пре свега, уочљиви, приметни већ самим тим што су униформисани, што нису у цивилном оделу — без обзира на то колико их је и какве су телесне грађе — а суштина је у томе да нису

нормално *ушли*, него су *упали*, *улетели*. Прихватимо тврдњу аутора да постоје рестрикције у употреби овога глагола, одн. да се он неће употребити свуда где је реч о наглom, неочекиваном упаду у неку историју, али ради се баш о овом примеру, а по свој прилици и о другим сличним.

У даљем коментару навешћемо део онога што смо запазили читајући овај речник. Узећемо као пример глаголе.

— Префиксални, свршени глаголи обрађени су уз несвршене. Тако ће, на пример, свр. гл. *pomyśleć* наћи своје место уз *myśleć* (са упућивањем на несвр. гл. *myśleć*), али свр. гл. *obrazić* 'увредити' биће обрађен уз несвр. гл. *obrażać* 'вређати' али без упућивања. Морамo овом приликом рећи да недоследан систем упућивања отежава коришћење овога речника.

— Несвршени гл. *naznaczać* 'одређивати, уговарати' наведен је као одредница. Уз њега се налази контекстуални пример са свр. гл. *naznaczyć* 'одредити, уговорити': *ktoś naznaczył komuś spotkanie* 'неко је некоем уговорно, одредио састанак'.

— Уз несвршени гл. *zagrożać* 'претити, бити претња нечему' наведена је глаголска именица *zagrożenie* 'претња, опасност', а контекстуални пример је са глаголском именицом: *Sprawdzali się ci chłopcy w walce, w zagrożeniu* 'ти момци су се проверавали (исказивали, доказивали) у борби, у (животној) опасности'.

— Под истом одредницом *postać* обрађени су хомоними: гл. *postać* у значењу 'причекати са неком одлуком, бити опрезан' и именица *postać* у значењу 'лик, обличје, форма'.

Ових неколико запажања и коментара немају намеру да на било који начин умање вредност и корисност овог речника, јер су оне песумњиве. Навешћемо и неке експлицитне похвале раду двојице аутора.

1) У њему су се нашле речи (или синтагматске конструкције) које су се појавиле у најновије време, нпр. *ejc* 'особа болесна од сиде, АИДС-а' англицизам *businesswoman* 'бизнисменка' (пољ. *biznesmenka*) 'пословна жена', *pornos* 'порнић, порнографски филм', *budżetówka* 'скуп особа које се исплаћују из државног буџета' итд.

2) Речи које су настале у одређеним друштвено-политичким околностима: а) у Пољској, нпр. *kuroniówka* 'дељење бесплатне хране за спромахе а иницијатор ове помоћи био је Јанек Куроњ, пољски министар за рад и социјална питања', *konspira* 'особе које учествују у конспиративној делатности против комунистичке власти. Реч распрострањена у Пољској осамдесетих година', *pookrągłostolowy* 'нешто што је постигнуто у Пољској одлукама донетим за округлим столом 1989. г.'; б) у свету: *integracja europejska* 'европска интеграција', *klub atomowy* 'атомски клуб, државе које поседују атомско оружје', *białe szelmy* 'бели шлемови' итд.

3) Опсена лексика и њена контекстуална реализација коју велики речници избегавају или је веома селективно бележе наша је место у речнику двојице аутора. То је, наиме, лексички слој који је присутан у језику (без обзира на његову употребљивост у овим или оним социолошким групама становништва) и не треба да буде превиђен у лингвистичким проучавањима.

4) Аутори су разрадили и веома богат научни апарат (уобичајене техничке скраћенице типа *bibl.* 'библијски', *bier.* 'акузатив', *filoz.* 'филозовски', словни симболи типа: А 'поделељак који информисе о акомодационим особинама', Е 'поделељак који информисе о емотивним особинама' итд., несловни симболи (које из техничких разлога не наводимо). Велика разуђеност научног апарата понешто отежава коришћење овога речника, али је несумњиво да се о свакој лексичкој јединици добија максимална могућа информација на више језичких нивоа.

И на крају да поновимо: овај речник стварно јесте допуна, и то веома корисна и потребна, постојећих речника пољског језика који су се појавили у овом веку, па је већ самим тим његова позитивна улога несумњива.

Београд

Гордана Јовановић

decembar 1994.

EMIL HORÁK, Srbochorvátsko-slovenský a slovensko-srbochorvátsky slovník, Slovenské pedagogické nakladateľstvo Obzor — Tvorba, Bratislava 1991, str. 1—755.

Dvojezična leksikografija, u sprezi s našim („srpskohrvatskim“) jezikom, obogaćena je još jednim delom, ovoga puta u spoju sa slovačkim. Kako svako leksikografsko delo pobuđuje interesovanje ne samo onih kojima je namenjeno već i leksikografskih radnika uopšte, razumljivo je što svako novo ostvarenje ove vrste biva dočekano s pažnjom i radoznalošću.

Delo koje je pred nama, već na prvi pogled možemo zaključiti, ne donosi sobom značajnija odstupanja od već uhodanih i poznatih leksikografskih rešenja i postupaka. Podstaknut nastojanjem da se kulturne veze između Slovaka i govornika našeg jezika unaprede opštim pa i međusobno boljim jezičkim (spo)razumevanjem u svakodnevnoj komunikaciji, autor je u rečnički fond unosi reči na osnovu kriterijuma učestalosti i njihove upotrebne vrednosti u savremenoj, mahom svakodnevnoj, kolokvijalnoj komunikaciji, izostavljajući pri tome specifične, manje rasprostranjene lekseme ili značenja stilističkog ranga, kao i širu paletu stručnih termina i izraza. U oba svoja segmenta rečnik, po autorovom kazivanju, sadrži po 25 hiljada reči i izraza, što samo po sebi predstavlja veoma skroman repertoar za veće zahteve, ali nesumnjivo pruža dobru osnovu za potrebe kojima je i namenjen. Izvesna „ušteda“ postignuta je svojevrsnom racionalizacijom, odnosno eliminacijom da tako kažemo — „gramatikalizovanih“ leksema, onih koje se mogu (re)konstruisati uobičajenim i standardnim morfološko-tvorbenim postupkom, tj. koje se „pravilno tvore“ sličnim formantima u oba jezika, takve kao što su standardni deminutivni ili augmentativni oblici, prilozi sa pridevskom strukturom, glagolske imenice i sl. Za uzvrat ovom postupku, lekseme su snabdevene najosnovnijim gramatičkim podacima koje olakšavaju pravilno razumevanje slovačkog odnosno našeg teksta i upućuju na regularne morfološke oblike i ortografske forme reči.

Praktičnoj upotrebljivosti rečnika značajno doprinosi dobar i uhodani postupak češko-slovačke leksikografije — da se značenja ne iskazuju samo standardnim, opisnim definicijama već i da se ilustruju frekventnim sintagmatskim spregama, čime se, s jedne strane, postiže značajna racionalizacija u sistemu definicije, a s druge, znatna efikasnost u prezentaciji upotrebne vrednosti leksičkog materijala u jezičkoj komunikaciji.

Dakako, uvek u takvim prilikama iskršava i pitanje — u kojoj je meri valjano preslikana jezička realnost, iako se istovremeno ne može u tome zahtevati i puna egzaktnost, s obzirom i na nedovoljnu istraženost jezičkih prilika u tom pravcu. Ako se još ima u vidu da se leksički repertoar jezika neprestano menja i nadopunjava novim materijalom, leksikografskoj praksi odista nije lako, a uvek ni moguće da novine i promene u savremenoj jezičkoj praksi ažurno registruje.

Metodologija prezentacije materijala i u slovačkoj i u srpskohrvatskoj verziji rečnika koji je pred nama mahom je standardna, uobičajena, a kako je vokabular namenjen pre svega Slovacima, koji u nemalom broju žive i u našoj zemlji, repertoar leksike i njene prezentacije usklađen je s ovim zahtevima. U tom pogledu vredno je naglasiti: da se svrstavanje reči u gnezda načelno izbegava; da se posebno izdvajaju frazeološke konstrukcije od sintagmatskih i definišu odgovarajućim ekvivalentima drugoga jezika, što je naročito važno kada se leksički spojevi ili višočlane konstrukcije ne mogu prevoditi bukvalno; da se iskazuje rekcija glagola, istina mahom onda kada se u posmatranim jezicima međusobno razlikuje; da se izričito upozorava na nepravilne gramatičke forme u domenu konjugacije, tvorbe, npr. komparativa, i na druge osobenosti gramatičkog sistema. Prozodijske odlike naše leksike nisu pokazivane, čime je rečnik neupotpunjen, ali je i to bolje nego da su — s obzirom na složenost naše akcenatske situacije i standardne norme — prikazane s nedostacima, a što biva skoro tipično za priručnike ove vrste ako se upuste u ovaj teren, gde vrebaju mnoge zamke čak i za dobre poznavaoce ove problematike.

Rečnik akceptira i standardnu dvovarijantnost srpskohrvatskog jezika. „Rivalske“ forme tipa *pozorište/kazalište*, *opšti/opći*, *uvo/uh* i dr. pokazane su u srpskohrvatsko-slovačkom delu ravnopravno, kao autohtone lekseme; ekavsko-(i)jekavski oblici registrovani su dosledno, s tim što su oba lika prikazana uz ekavsku formu, dok se u slovačko-srpskohrvatskom segmentu refleksno *j/ij* okruglom zagradom grafički izlučuje od ekavskog *e* u okviru iste reči (po sistemu: *d(ij)ete* i sl.).

Pored vokabularskog kompleksa, prikazana je i karta rasprostiranja zapadne, odn. istočne varijante sa ekavskim, odn. (i)jekavskim zonama (dakako, sasvim grubo).

Ono što je za svaki rečnik, pogotovo dvojezični za svakodnevnu upotrebu najosetljivije jeste — ne samo šta od mogućeg govornog repertoara u vokabular uneti već i šta iz njega izostaviti. Pitanje je osetljivo i za dobre poznavaoce vlastitog jezika, a pogotovo za one kojima jedan od njih nije maternji. Samo tako treba razumeti to što u ovom rečniku, na srpskohrvatskoj „strani“ u okviru sekcije slova „A“ nalazimo (posmatrano u sasvim proizvoljno odabranom segmentu), recimo, oblik prideva *afrikanski*, ali ne i oblik *afrički* (koji je čak bliži i češko-slovačkoj soluciji — *afričský*), ili što među srpskohrvatskim odrednicama nalazimo leksemu *aktovka* u značenju (pod 1) 'tašna za spine, akt-tašna' (značenje koje je, međutim, svojstveno za češki i slovački jezik), iako u slj. takvo značenje nije egzistentno; *aktovku* naši rečnici ili ne registruju ili je navode mahom u značenju *jednočinka* (što je, u stvari, preuzeto iz češkog), mada je i

u tom značenju ova leksema kod nas, u stvari, neodomaćena. Ali se zato ovaj rečnik može (u ovom segmentu posmatrano) pohvaliti sasvim aktuelnim odrednicama tipa *autogol*, *autoguma*, *autokamp*, *autolimar*, *autoradionica*, *autostoper* i sl. (pri čemu se, istina, nije baš mnogo marilo pišu li se sve ove odrednice kao jedna reč ili kao polusloženice, sa crticom, kako to propisuje Pravopis iz 1960. godine), mada, s druge strane, nema odrednica kao: *autodrom*, *auto-garaža*, *automatizam*, *automatizacija*, *autorizacija*, *autoportre(t)* i dr. Naravno, takve se „praznine“ i mogu i ne mogu razumeti ili pravdati, jer je odista stvar sastavljaja vokabulara da se u odabiru materijala opredeli prema svojim kriterijumima i razumevanju dnevnojezičkih potreba.

Isto se može reći i za sadržaj takozvanih izraza (frazema) kojih u shj. kao i u češkom i slovačkom ima napretek. Tako je, primera radi, zanimljivo da su uz im. *bog* navedena samo četiri izraza, a uz slovački ekvivalent — *boh* — ni jedan.

Detaljnijim pregledom materijala mogle bi se primetiti i druge slične osobnosti koje ovom delu podižu ili spuštaju pozitivnu ocenu, ali se time nikako ne dovodi u pitanje njegova nesumnjiva vrednost, pogotovo u praktičnom međujezičkom kontaktu i saobraćaju. Poželeti je da se ovakva leksikografska dela na našem kulturnom horizontu javljaju sve više i sve češće. Uostalom, rečnici nisu nikada ni dovoljno dobri ni dovoljno potpuni da ne bi stalno podsticali leksikografe na sve novija i modernija izdanja, među koja, mislimo, s pravom u ovom trenutku ubrajamo i ovaj koji je pred nama.

Beograd

Egon Fekete

januar 1995.

Etimologija, Referati sa Znanstvenog skupa o etimologiji održanog 4. i 5. lipnja 1987. u Zagrebu, Razred za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, urednik Vojmir Vinja, Zagreb 1993, 154 str.

Prvi zbornik etimoloških radova na srpskohrvatskom jeziku počinje prigodnim uvodnim izlaganjem Vojmira Vinje: *Etimologija danas* (9—18). Temeljeći se s jedne strane na studijama Jakobsona, Malkicla i Coseriu, a sa druge na osnovu svog bogatog etimološkog iskustva, Vojmir Vinja je svakako najpozvaniji da da presek razvoja etimološke nauke u svetu i savremenog stanja etimoloških istraživanja. Razlozi za metodološku sintezu su više nego dovoljni — kod nas etimologiji nije do sada bio posvećen ni jedan širi sastanak, ni zbornik radova, ni posebna publikacija. Razmišljajući o aspektima: etimologija — istorija i etimologija — struktura, Vinja dodaje i treći aspekt: 'humani ili sociološki, etimološki i antropološki aspekt'. Ne propuštajući da istakne značaj Petra Skoka, Vinja zaključuje da projekat etimološkog rečnika srpskohrvatskog jezika za 21. vek neće značiti odbacivanje Skokovog ERHSJ ili raskid sa njim. Međutim, kako Vinja ne analizira i savremeni etimološki trenutak u slovenskim zemljama i na slovenskim jezicima, teško je složiti se sa njim i Malkicelom da se etimologija „ne spominje u većini utjecajnih modernih lingvističkih štabova“.

Goran Filipi, u radu: *Talasozooinimi slovenskog primorja* (33—40), sledi etimološku metodologiju Vojmira Vinje i obrađuje leksiku distinktivno na kapitalnu Vinjinu studiju iz iste oblasti¹. Tako Filipi daje npr. nove etimologije za slovenačke nazive vrsta riba: *ATHERINA BOYERI* Riso: *dzfro* i *njč*. *SCYLLIUM CANICULA*: *gbta* i *mbčka*. *MUGIL AURATUS*: *kauštl*. *BLENNIUS* spec.: *limpža*, *limožin* i *bàbica*. *PARACENTROPRISTIS HEPATUS*: *sakét* i *pičikuč*, školjka *VENUS VERRUCOSA*: *dòndola* i *dòndolo*, *AMIGDALA DECUSATA*: *vòngola*, *CERITHIUM VULGATUM*: *kampanil*, *CHALMYS VARIUS*: *kaneštrèla*, *CARDIUM EDULE*: *kupra*, *NEVERITA JOSEPHINA* Risso: *oči di šanta lučija*, *MODIOLUS BARBATUS*: *pelóža*, *MAIA VERRUCOSA*: *pfja*, *MAIA SQUINADO* Herbst.: *pión*, *SCHYPHOZOA*: *luštrín*, *ANEMONIA SULCATA*: *màšče-
ra*. Neki talasozooinimi kod Filipija ostaju bez etimološkog rešenja, tako: *DEN-
TEX VULGARIS*: *jamboluščo*, istrorom. *ambolus* 'cio.

Za navedene talasozooinime Filipi predlaže mletačko poreklo ili ih rešava kao prevedenice. Na osnovu svojih prethodnih radova iz oblasti talasozooinimije, a uprkos upravo iznetim etimološkim dokazima, Filipi smatra da bi bilo pogrešno

¹ Vinja, V.: *Jadranska fauna — etimologija i struktura naziva* I—II, Split 1986.

tumačenje da su prvi Romani koji su došli u kontakt sa Slovincima bili Mlečani. Značajan je Filipijev zaključak da osnovni korpus slovenačkih romanizama čine predmletački romanizmi koji su se tokom vremena postupno menjali prema mlečkim jezičkim uzorcima.

Maslina Katušić u radu: *Nekoliko 'marangunskih' termina između etimologije i pučke etimologije* (73—80), zapaža da su dalmatinski stolarski termini uglavnom venecijanizmi. U ovu terminološku oblast postepeno prodiru i germanizmi: npr. *šarāfstrūk* 'stegač' je hibridna složenica sastavljena od romanskih i germanskih leksičkih elemenata, *grōntūbja* 'vrsta blanje' je iz nem. *Grundhobel*. Stolarska — marangunska terminologija čuva i domaće termine: *zubača*, *klin*, ali i hibridne složenice: *svrdal rašpa*. Maslina Katušić navodi i dragocene primere narodne etimologije: *špužarjōla* „vrsta blanje“, u paretimološkoj je vezi sa: *spuž/spuž*, umesto očekivanog termina: **štvencateler* „vrsta alatke za pritezanje“ razvijaju se: *švencatēlēr* i *štrctēlēr*; termin „kosi posek“: *špicādūra* od it. *spisadura* preoblikovan je prema germanizmu *špica*, *maškādūr* < *moškadur* „ormarić zatvoren žičanom mrežom“ paretimološki se shvata kao 'zaštita od mačaka'.

Rad Karla Budora: *Leksikotvorni horonimi, etnici i ktetici (Španjolska, Španjolac, španjolski. . .) kao etimologijski i semantički problem* (19—32), zasnivajući se na Coseriuovim teorijskim postavkama obrađuje za etimologiju važan problem međujezičkih kontakata i jezičkog pozajmljivanja. Tako Budor vidi etnik na pola puta između vlastitog imena i apelativa, za argumentaciju navodi obimnu romanističku literaturu o problemu apelativizacije etnonima. Budor polazi od teorijskih postavki da je jedan od mogućih kriterijuma za svrstavanje etnonimskih izraza etimološka struktura *paralekseme*: a) paraleksema je nastala i redukovala se već u španskom i kao takva dospela u srpskohrvatski jezik; b) paraleksema je nastala i redukovala se u nekom drugom jeziku pa je preuzeta kao posudnica; c) paraleksema je nastala i redukovala se u srpskohrvatskom (npr. *španjolski dobroljac* — *španjolac*, *španac*).

Rad tabelarno prikazuje horonime, etnike i ktetike i odgovarajuće apelative izvedene iz horonima, etnika i ktetika. Neki etimološki problemi ostaju i dalje otvoreni: npr. *spanać*, *patica*, *pendivijera*, *pandivijerna*, *pandivera*.

Mislav Ježić u radu: *O odnosu između etimologije i kontekstualne semantičke analize u vedološkoj i u poredbenoj interpretaciji vedskog teksta (s primjerima)* (57—71), mada ne donosi nove etimologije, teorijski ukazuje na značaj semantičke kontekstualne analize na materijalu vedskih tekstova: imena bogova *Mitre* i *Parjanya*, indoiransko sveto žrtveno piće *mādhu* i *āndhas*. Detaljno analizira grupu srodnih reči u vedskim tekstovima: *sūnāra*, *sūmīta*, *sunīṭā*, *sunīṭāvant*, *sunīṭāvan*. Ova grupa reči je tradicionalno tumačena kao apstraktna imenica sa značenjem 'radostan, blažen, povoljan i sl.' kao supstantizovani ženski epitet boginje Zore 'onaj/-a/-o u kojega je muž/muško dobar, -ro /blag, -o/ valjan, -o'.

Vera Gerersdorfer u radu: *Etimologija franačkog bojnog pokliča Mon(t)joie! u svetlu novih istraživanja* (49—56) ističe da u proučavanju bojnog pokliča franačkih kraljeva i vitezova: *Montjoie saint Denis* treba krenuti od punog oblika, a ne kao prethodni istraživači (starofrancuski i francuski etimološki rečnici) samo od izolovane sintagme *Mon(t)joie*. Tek na ovaj način bilo je moguće otkriti značenje i ulogu koje je u procesu formiranja franačkog bojnog pokliča imao *sveti Dionisije* kao zamjenik starog paganskog boga *Jupitera*. Istovremeno, metodolo-

gija primenjena prilikom etimološke analize pokazuje da je osim proučavanja isključivo jezičke, leksičkosemantičke komponente, neophodno imati u vidu i van-jezički kontekst i situaciju u kojoj je neka reč nastala.

U radu: *Neki problemi istrorumunjske etimologije* (81—91), August Kovačec posle kraćeg uvoda u stanje proučavanja istrorumunskog dijalekta, navodi nekoliko istrorumunskih etimoloških zabluda. Rumunski lingvist Sextil Putcariu je drugi deo istrorumunskih sekvenci *ušta istu* 'ovaj pak' *uła istu* 'onaj pak' tumačio kao refleks latinskog demonstrativa *ISTE, ISTA*. Ovo kasnije ispravlja Emil Petrovici kao kalk poluprevedenicu prema čakavskom *ta isti, oni isti*. Eti-mološki problemi nastaju kao posledica pogrešnog fonetskog zapisa, tako je istrorum. *pālāu* 'palac' zabeleženo kao *pōliu* i tumačeno kao refleks latinskog *POL-LICEM*, a što Kovačec tumači iz čakavskog *palac*. Hapaksi kao što je npr. istrorum. *gāb* 'žut' < lat. *GALBUS* nisu pouzdani. Kao noviju pozajmljenicu iz srpskohrvatskog Kovačec tumači istrorum. *čāibf* 'kreltka' < sh. *kajba* 'id'. Retki su primeri da samo istrorumunski dijalekat čuva neki latinski refleks, npr. *yl'er* 'puh' < **GLERUS*. Prema vlastitim leksičkim zapisima sa terena, Kovačec navodi glagol *bučirā* 'krčati (u crevima)' za koji kao etimologiju predlaže lat. **VOCINARE* odnosno **BUC(C)INARE* 'trubiti, svirati u rog'. U istrorumunskom leksičkom fondu zapažaju se i slovenske reči donete vlaškim imigracijama sa istoka, kao što su: *šuma* u značenju 'lišće' i glagol *vārvu* 'ići, hodati'.

Izuzetno instruktivan rad Pavla Tekavčića: *Aspekti etimoloških istraživanja u studiji istroromanskih govora* (137—147), analizira položaj istroromanskih govora i teškoće koje ovi predstavljaju prilikom etimoloških analiza. Tekavčić donosi nekoliko zanimljivih narodnih etimologija i ilustrativan primer prema fonetskim pravilima rovinjskog istroromanskog govora hipotetički postoji 128 različitih etimona. Osnovni preduslov za eventualni etimološki rad na ovim govorima je prikupljanje kompletne leksičke grade.

Konkretnim etimološkim problemima jezika folklora bavi se Muhamed Nezirović u radu: *Neki romanizmi i njihovi etimoni u muslimanskoj epskoj poeziji* (105—119). Glagol *navegati* u primeru: A po fesu *navegala* lale / A na njojzi četiri fustana. / Ja kako se cura nagizdala! po Neziroviću, str. 111: „nema više uopće značenje 'broditi', nego 'nakititi' ili 'naredati'...“. RSANU (u tomu XIII koji je izašao 1988, pa ga Nezirović u vreme održavanja Skupa nije imao na raspolaganju) s.v. *navégati*² a. definiše kao: „primaći se zapadu, nagnuti (o suncu) b. nakrenuti, nategnuti (bocu)“ i upućuje na glagol *véguti*. Značenje glagola *vegati* po RSANU je 'pomicati, naginjati', ovaj glagol inače ima slovensku etimologiju².

Leksemu *buća* 'neka vrsta gornjih haljina' po Neziroviću treba povezati sa romanskom građom navedenom u ERHSJ s.v. *guče* ili *goče* (i: *guća*) „vunena košulja“. Nezirović uočava da prelaz *g-* > *b-* nije jasan. Lekseme koje se mogu povezati sa Nezirovićevom spornom *buća*, prema RSANU bile bi pre svega: *būč* m zast. 'crna muška haljina, koju su hrišćani nosili za vreme Turaka' i *būća*² 2. „deo odeće, ispletan od vune ili pamuka, koji se nosi preko košulje“ (Bosansko Grahovo). Zanimljivo je da se u folklornom tekstu *buća/buč* javlja u vezi sa *madzarija*

² Up. npr. ERHSJ s.v. *vígovi*, Bezljaj, F.: *Eseji o slovenskem jeziku*, Ljubljana 1976: 124 i Borys, W.: *Dijalektološki rječnici kao izvor za proučavanje najstarijeg sloja domaćega hrvatskoga ili srpskoga leksika*, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8, Zagreb 1989: 21—22.

„mađarski zlatnik“, kako u Nezirovićevim potvrdama (str. 112) tako i u potvrđi iz RSANU s.v. *büč* (u jednoj Nezirovićevoj potvrđi i sinonimno: *cekin*).

Nezirović daje romanska etimološka rešenja i za folklorne potvrde: *pampulica* < it. *bambula* 'vrsta orijentalne tambure', *šenikota* iz venecijanskog *seneca svenata* (tako da bi po Neziroviću sh. *šenikota* znači 'mršavko, jadnik, golotinja, bijednik'). Za etimologiju folklornog *baljemez* 'veliki top' Nezirović prihvata staru etimologiju iz italijanskog *palla e mezza*, verovatno podrazumevajući tursko posredništvo³.

Za u Skokovom Rječniku s.v. *màite* nerešenu etimologiju lekseme *maiti* Nezirović predlaže lat. *moneta* preko pretpostavljenog dalmatskog **monayta*, što bi dalje sinkopom dalo *majta*. Prvi problem koji se postavlja je semantičke prirode: *maiti* po Neziroviću znači 'kovani novci', u pluralu: *màite*. RSANU prihvata Vukovu semantičku definiciju: *màite* ž. mn. zast. pokr. 'ukrasne kopče' isp. *ibrete* — Pod vratom na oplečinan i primetačan nosile su [neveste] dve male pločice od srebra, nališno na srce, pa zasponjale se jedna za drugu, a zvale se maite ili majete (Poljica, Vuk u Rječniku). U RSANU postoji i odrednica: *màiti* m. mn. (ali ne i očekivana odrednica: *majete*). RSANU dalje donosi i potvrde: *màhita* ž. 'samo u nar. posl. bez određenog značenja': Ne igraju kite ni mahite, nego proja i kiselo mlijeko. *màjta* ž. pokr. 'vrsta toke, nakita na narodnoj nošnji', isp. *màite* (Split, KEM). U svim odrednicama sporna leksema znači neki 'ukrasni predmet'. Smatramo da sa semantičke strane treba imati u vidu mogućnost 'sinonimske' ili tautologije 'od različitih osnova' karakteristične za jezik folklor⁴: (zveket stoji) *toka i maita, krsti i maiti*. Etimologija ove lekseme i dalje ostaje otvorena, Nezirović s pravom sumnja u etimologiju u Klaićevom Rječniku stranih riječi — fonetski i semantički neosnovano je smatrati je za posuđenicu iz mađarskog *mejj, mell* 'prsa'⁵.

Posle iscrpnog istorijskog uvoda o poturicama uopšte, Valentin Putanec u radu: *Etimologija apelativa, prezimena i etnonima ljaraman/Ljaraman* (121—128), izlaže tri postojeće hipoteze za etimologiju termina *ljaraman* 'albanski kriptokatolik': iz latinskog *lavare* i *mani*, albanskog *laraman* i etimologiju Milivoja Pavlovića o složenici u čijem je drugom delu arumunski reflekt lat. *romanus*. Putanecu se Pavlovićeva hipoteza čini primamljiva i dodaje joj svoje tumačenje prvog dela složenice kao balkanskog grecizma, pretpostavljajući složenicu **palaioromanos*.

Ovom zborniku povećavaju vrednost u našoj lingvistici retki teorijski radovi iz oblasti etimologije: tako rad Metke Furlan: *Etimologija in besedotvorje*, (41—47) na hetitskom materijalu koji uzgred ubedljivo rešava i neke slovenačke etimologije: sln. *šivati* i *poščbga* iz slovenskih jezičkih sredstava i rad Marka Snoja: *Kako v etimologiji povečati verjetnost? Prikaz na primeru psl. *pplxъ 'preplah, vznemirjenje'* (129—135). Snaj se zalaže za dijahronu fonologiju koja bi vodila računa i o prozodijskim pojavama.

³ Drugačije o ovom problemu npr. Devereux, R.: Il contributo dell' italiano al vocabolario turco, *Le lingue del mondo* XLVII/3, Firenze 1983: 222 s.v. *baljemez* 'specie di colubrina' < it. *bulliamazza*.

⁴ Up. u tom smislu npr. Мокненко, В. М. *Образы русской речи*, Ленинград 1986: 226—232.

⁵ Ovakvo rešenje izostaje u rečniku mađarizma: Hadrovics, L.: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest 1985.

Na nedovoljno poznavanje leksičkog fonda jezika ukazuje Miroslav Kravar u radu: *Etimologija i leksički sustav jezika* (93-104). Ovaj nedostatak mogao bi se popuniti izradom kompletnog etimološkog rečnika standardnog jezika, što bi u našim uslovima, po Kravaru značilo da građu Skokovog rečnika treba dopuniti domaćim fondom, uz redukovan naučni aparat. Za leksikološku selekciju primenile bi se statističke metode. Prvi stepen selekcije bilo bi razgraničenje idioglotskog i aloglotskog fonda. Drugu etapu Kravar vidi kao unošenje prostorno-vremenskog podatka u etimološki razvrstanu građu. U trećoj etapi građa se raspoređuje prema sistematskim rečnicima (kakav je za naš jezik: *Sistematski rečnik srpskohrvatskoga jezika*, R. Jovanovića i L. Atanackovića). Kravar dalje već uočava određene pojave na srpskohrvatskom jezičkom materijalu kao što su npr. šira zastupljenost i bogatiji semantički razvoj nasleđene leksike u centralnim arealima i nejednak raspored stranih elemenata.

Zbornik prati iscrpna etimološka bibliografija, u kojoj se ne navode etimološki rečnici ni dela nastala pre 1950. godine. Bibliografija obuhvata mahom starije radove teorijske prirode na neslovenskim jezicima romanističkog usmerenja.

Na prvom naučnom skupu o etimologiji bilo je izloženo dvadesetak referata⁶ tako da u zbornik nisu ušli radovi: Olivera Jašar Nasteve, Aleksandra Lome, Vladimira Skračića, Idriza Ajetija, Damira Kalogjere, Milke Jauk Pinhak, Zvezdane Pavlović, Ljubice Stankovske, Danijela Alerića, Mija Lončarića, Alojza Jembriha, Milorada Arsenijevića, Jasne Vlajić-Popović i Milivoja Telećana. Rad Nade Vajs: *O etimološkim naznakama u Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*, objavljen je u *Raspravama Zavodu za jezik* 14, Zagreb, 199. - 215. Imajući u vidu nejednak naučni nivo objavljenih radova, ostaje nejasno koji je kriterijum bio presudan da se neki na skupu izloženi i za štampu pripremljeni radovi ne nađu u zborniku.

Prvi etimološki zbornik na srpskohrvatskom jeziku bio je i prva prilika za uvid u stanje u jugoslovenskoj etimologiji krajem osamdesetih godina. Tako se u Zborniku lepo sagledavaju dve etimološke škole, a koje se približno mogu odrediti kao: zagrebačka --- škola Vojmira Vinje, romanističkog usmerenja i slovenačka --- škola Franceta Bezlaja, indoevropskog i praslovenskog usmerenja. Izostankom radova beogradskih lingvista propuštena je mogućnost za uvid u rad i naučne domete treće etimološke škole --- beogradske.

Beograd

Biljana Sikimić

⁶ Usp. J. Vlajić-Popović: Prvi jugoslovenski naučni skup o etimologiji, *Južnoslovenski filolog* XLIV, Beograd, 113---115.

јануар 1995.

ALEMKO GLUHAK, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993, August Cesarec, 832 стр.

Етимолошки речници не пишу се ни брзо ни лако, издају се ретко, па зато појава сваког новог наслова у коме стоји атрибут „етимолошки“ веома радује. Етимологија као грана лингвистике дуго је застајала, нарочито у словенском свету где је тек последњих неколико деценија доживела, условно речено, процват, те је са нарастањем броја центара у којима се проучава постала на неки начин популарна и демократизована. Са ширењем основе расте не само квантитет, већ и квалитет крајњих резултата. Није случајно највећи центар словенске етимологије у Москви. По дужини традиције и броју компетентних стручњака следе Пољаци и Чеси. У последњих неколико деценија у више нових центара основале су радионице етимолошких речника уз које, неизбежно, иду и школе етимолошког мишљења: Софија, Љубљана, Минск, Кијев.

Савремене етимолошке речнике карактерише колективно ауторство и екстензивност која подразумева вишетомност (једино Безлајев словеначки речник ће се, можда, задржати на планирана 3 тома — бугарски, украјински, белоруски ће се кретати у оквирима 7—10 томова). У њима се тежи максималном укључивању дијалекатске лексике и све већа пажња се поклања прасловенским дијалекатским изгласама. Мање-више доследно је прихваћено тематско третирање лексике као и полексемни (рус. полексемный) принцип у излагању одредница. У новије време словенски језици који су већ прешли пут од пиоирских једнотомника преко исцрпних вишетомника до резимирања резултата рада неколико поколења научника добијају и једнотомне етимолошке речнике, нпр. чешки Ј. Холуба и С. Лисра, руски Г. П. Цигањенко, а колико знамо, и пољски је у припреми.

На словенском југу први етимолошки речник појавио се тек пре пола века. Био је то Младеновљев бугарски речник издат у Софији 1941. Други бугарски етимолошки речник, колективно дело, почео је да излази још 1971, али је после трећег тома, 1986, направљена већа пауза. У Загребу је 1971—1974. изашао тротомни *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика* (у даљем тексту ЕРХСЈ), тада већ петнаест година покојног романисте и балканисте Петра Скока. У Љубљани се 1977. појавио први том словеначког етимолошког речника Францета Безлаја (пет година касније излази други, а трећи од слова

П- до С-, управо се појавио). У то време су почели да излазе и прасловенски речници, московски *Этимологический словарь славянских языков* (ЭССЯ, 1974) и краковски *Słownik prasłowiański* (SP, 1974), па се може рећи да је цео словенски југ покривен етимолошким реčницима, иако за македонски језик још увек не постоји посебан реčник¹.

Иако несавршен, пре свега зато што и није био завршен (бар не ауторовом руком већ уредничком), Скоков ЕРХСЈ својим обимом (преко 10.000 одредница), обиљем материјала (богат је не само домаћом, већ и лексиком из суседних језика), као и низом добрих решења, без сумње иде у ред капиталних дела. Речју, Скоков речник би могао, и поред неких мањкавости којих су етимолози, нарочито словенски, дубоко свесни (на првом месту то је неуједначеност у обради одредница која је последица не само неравномерне документованости појединих говора, већ и ауторове изненадне смрти), уз консултовање других словенских етимолошких речника који су се у међувремену појавили, да послужи као сасвим добра основа за један једнотомни етимолошки речник. То је посао кога годинама није имао ко да се прихвати².

Помислили смо да се тај једнотомник напоскон појавио у виду *Хрватског етимолошког рјечника* Алемка Глухака (у даљем тексту ХЕР). Овај аутор млађе генерације познат је пре свега као један од веома ретких ностратичара на нашем терену (у последњих петнаестак година објавио је, у домаћим и страним часописима, десетак радова из ностратике, пар из славистике, и код нас недовољно запажену књигу *О поријеклу имена Хрват*, Загреб 1990). Како је овај речник практично недоступан нашој лингвистичкој јавности, описаћемо га подробније него што би то иначе било неопходно.

После *Предговора* (стр. 5—8) следи неколико уводних поглавља намењених радозналочном читаоцу: *Језична мијена* (9—14), *Индоевропски језици* (15—70), *Ностратички језици* (71—94), *Још дубље* (95—109). Тек тада почиње сам *Рјечник* (111—715) за којим иду *Литература* (717—749), *Кратице и знаци* (750—760). — ту је и пододељак *Како се шта чита* на који ћемо се вратити касније) и на крају *Казало ријечи* (само хрватских, 761—821) и *Казало имена* (из свих језика, 822—829). Овако необичан састав речника најбоље се може схватити из *Предговора*.

На почетку аутор духовито примећује да многи „кратки“ етимолошки речници садрже по више хиљада одредница па свој речник скромно квалификује као „мали“ јер у једном тому има тек нешто више од 1800 одредница у којима је описано око „7800 хрватских речи (са нешто ријечи из шире цјелине)“ и више од 1000 имена, хрватских и оних из других језика. Даље описује свој речник као „заправо ма-

¹ Додуше, велики део македонске лексике улази у бугарски етимолошки речник који се тренутно пише.

² Потребне за једним комплексним, првенствено стандардним и приручним етимолошким речником, дубоко је свестан, између осталих, М. Kravar, *Etimologija i leksički sastav jezika, Etimologija — Referati sa znanstvenog skupa o etimologiji*, Zagreb 1993, 96.

лен... може [се] сматрати тек могућим нацртом за неки већи хрватски етимолошки рјечник". Аутор полази од тога да је овај речник његов „мален покушај да што већем броју читалаца пружи колико-толико приступачно штиво у којем би се могло наћи много података о поријеклу ријечи". Избор одредница започео је међу најфреквентнијим речима, а затим по разним начелима: обичне речи, запимљиве речи, ретке речи... „Заправо, читатељ мора имати на уму да је коначан облик рјечника тек један више-мање мој особни одабир". Вероватно најпрецизније и најконцизније Глухак се одређује према свом делу кад каже: „овај *Хрватски етимолошки рјечник* писан је онако како би одговарало мојем средњошколачком занимању за такво штиво (али и каснијем)". Ова искрена изјава објашњава многе неубичајене принципе које је аутор усвојио и спровео изложивши их већ у *Предговору*:

1) не наводе се посебни облици из наречја и говора (ако и јесу наведени, пису посебно означени);

2) старе или старишке речи дају се без посебне ознаке;

3) у самим чланцима не наводи се ко је аутор одређене етимологије;

4) у многим се чланцима успут помињу речи које су на неки други начин (обично је то значење — о овоме ће бити речи касније) повезане са полазним гнездом;

5) кад се „у продирању у језичновременску дубину" дође до позајмљенице из неког извора, онда се често пише даље о пореклу речи која је извор позајмљенице.

Ако се има у виду да ниједан од ових принципа није уграђен у неки од словенских етимолошких речника који се тренутно пишу, остаје нејасно на шта аутор мисли кад каже да се „устројство ХЕР-а не разликује битно од устројства других таквих дјела".

Ови цитати *in extenso*, као и све примедбе које ће уследити, имају за циљ да објасне нашу недоумицу око тога како сврстати овај речник и како се односити према њему. Тешко је поставити се према ХЕР-у јер ни његов аутор није одредио место ХЕР-а у савременој словенској етимолошкој продукцији. Он себе не види као некога ко стоји на Скоковим раменима, што би лако могло да буде, већ као неког ко прави „нацрт за неки већи хрватски етимолошки рјечник". Иако пар деценија млађи од Скоковог ЕРХСЈ, ХЕР је по концепцији више деценија старији од њега.

Хрватски етимолошки рјечник А. Глухака тешко је поредити са неким савременим речником неког словенског (или ма ког другог) језика јер је необичан са више разлога. Данас се више не пишу ауторски речници зато што се етимолошка знања продубљују и проширују таквом брзином да то један човек не може да прати — тиме се и стандарди квалитета повишавају. Иако се зове етимолошки, овај речник је заправо хибрид енциклопедијског, етимолошког и речника страних речи. Иза Глухаковог речника стоји огроман и сваке хвале вредан труд великог ентузијасте, али научни резултат толиког напора остао је, нажалост, доста скроман. Тешко је дефинисати циљану публику

којој овај речник може бити од користи. Он претендује да буде популарно штиво, али ланцима већина одредница мора деловати застрашујуће учено због обиља података из постратичких и даљих језика. Међутим, како се ти подаци најчешће не коментаришу и не доводе ни у какву везу, штиво је информативно, али не и едукативно — савладавање садржаја једне одреднице не помаже лакшем поимању друге. Са друге стране, зналац нема шта да тражи у овом речнику. Обимом је ХЕР неупоредиво мањи од Скоковог ЕРХСЈ који је сваком стручњаку доступан, а у многим одредницама ХЕР је чак мање информативан од њега. Та разлика је драстична нпр. у случају одреднице *брџва*, али укупно узев читалац је више општећен случајевима непотпуног, нетачно фокусираног или погрешног читања Скока (*фортуна, темељ, липсати*). Набрајање паралела у другим словенским, индоевропским и даљим језицима стручњаке такође не занима јер су оне преписане из општепознатих извора (за словенске речи често само из једног, ЭССЯ, док SR или неке специјализоване монографске наслове аутор није користио), а оно што би етимологе највише зашмало, нови материјал из дијалекатских извора или нове теоријске поставке у третирању неких већ постојећих проблема, или сагледавање нових перспектива у решењима која су раније сматрана коначним, или оригинални приступ традиционално нерешеним етимологијама — у ХЕР-у се не могу наћи.

Самом аутору не може се замерити готово ништа јер је он са своје стране, као математичар по струци, учинио подухват (колико знамо) без преседања и паралеле, и то у рекордном року. Иако је материјал сигурно сакупљан и раније, сам речник је у првобитној верзији написан за свега 3 године, да би касније, у очекивању штампања, био допуњаван отприлике још толико дуго (*Предговор*, стр. 7—8). Трагови те брзине ипак се виде јер читање речника, чак без претераног удубљивања, намеће низ замерки не само на концепцију и метод, већ и на недоследности у реализацији. Најозбиљније примедбе дао би етимолог, али није мали ни број оних које би ставио сваки лексикограф ма ког профита.

Поћи ћемо од ових других:

Наслов одреднице прегледно је истакнут, међутим, праћење садржаја доста је отежано због принципа да иза наслова не следи значење (осим ретко, у неким — али не свим!) — случајевима хомонимних одредница, нпр. *тӯш* „прха“ и *тӯш* „дрнило“. То је неубичајено и, показало се, веома непрактично, јер се такав принцип не може доследно спровести — нису свих хиљаду осамсто одредница тако апсолутно познате и семантички недвосмислене речи да би могле остати сасвим недефинисане — отуд шаренило које збуњује. Значење се често даје иза наслова одреднице, у одељку намењеном објашњењима, али у томе нема система — некад први пасус после наслова почиње нпр. *s.v. крџмати*: „Значи 'чекати, оклијевати'...“, некад значење долази касније, нпр. *s.v. кулен*: „Такође *кулѐн, кӯљен, кулијен, кулин* 'трбух, дроб'...“ или *s.v. лдгода*: „И *лдгод* 'мир', при чему није јасно да ли се иза разлике у облицима крије и полисемија или само формални дублет.

Неке су речи сасвим лако коментарисане (*чиџма, кодрио, кодџа...*), али више је оних које се не могу схватити ни пратити јер немају ни минимум значења, нпр. мање познате *брид, брџва, бушњи, даљ*, да не говоримо о ретким, дијалекатским или застарелим речима као што је именица *брџда*, придев *џао, џла, џло*, глагол *калити (се)*³ итд. Са друге стране, иза речи *карта* непотребно стоји: „ријеч значи папир, дописница, посјетница, играћа карта, улазница, документ итд.“

Ненавођење врста речи може изгледати економично са стаповница обима књиге, али то није нешто чему би се „обичан“ корисник обрадовао. Додуше, понекад се поткраде ознака женског рода, нпр. *лјџд*, ж. ген. *лјџди, пџст*, ж. ген. *-и*, (у оба случаја нема промене акцента) *џс* ж. ген. *џси, сџз*, ж. ген. *сџзи, мџе*, ж. мн. итд., али зато само *лаж*, ген. *лажи, крв*, ген. *крви*, а онда друкчије код именице истог типа, *чар*, ген. *-и*, мн. *чари*.

Грамматичка одређења дају се по необичном принципу и недоследно: глаголи се не одређују стандардно, по виду, већ се само иза инфинитива у принципу (мада не увек — нејасно је зашто) наводи прво лице презента које је изостављено више пута, нпр. само *чувати*, само *усџнути се*. Нејасно је и зашто иза неких инфинитива стоји облик презента у трећем, а не у првом лицу једнине: *расти/расте, ревати/реве, тајити/таји, таласати се/таласе се, таминити/тамини, џфати (се)/џфа, вџнути/вџне* итд.

Критеријум за одређивање именица почива искључиво на промени акцента — бележе се једино случајевни промене акцента у генитиву — мада се понекад наводи и локатив (!), нпр. иза наслова *спијџ* текст почиње са: „Лок. *спијџу*“, некад се даје облик множине: иза наслова *вџрига* текст почиње са: „Мн. *вџриге...*“ док већ у наслову *дџв* стоји „мн. *дџвови*“ — (иза *сџј* стоји „ген *сџја*“, али не и мн. *сџјеви*). Наравно, ту је и пар неизбежних изузетака: *миш*, ген. *миша, лик*, ген. *лика* итд.

Врсте речи обрађене су неравномерно и по инвентару и по обиму. Именица, глагола, придева и прилога има много, а критеријум по коме су те речи унле у речник је или фреквентност или нека ауторова лична предилекција (о томе је говорно у *Предговору*), међутим, остале „мање“ врсте речи, чак и у овако ограничени речник, морале би да уђу целовито. Личне заменице су, на пример, све заступљене (мада се не тумаче подједнако екстензивно: уз *он* стоји коментар да је у косим падежима друга заменица, а *s.v. ја* и *ми* одговарајући коментар је остао јер постоје посебне одреднице *мџне* и *нас*). Присвојна заменица *мџј*, *-а*, *-е* је ту, али не и *тџј*, *-а*, *-е*. Од показних заменица постоје само *џвај* и *тџј*, али не и *џнај*, док осталих заменица готово и да нема.

Неки предлози су лако квалификовани и објашњени, нпр. за: „Приједлог са генитивом, акузативом и инструментом од *псл...*“, *на*: „Приједлог са акузативом и локативом... те... префикс“, *од*: „При-

³ „Глагол је начињен од придева — не каже се да је он прасловенски — *иџџ* „текући“ који је изведен од истога коријена **ta-* који је у *тајити*“. Из тога се никако не намеће закључак да хрватски глагол значи „топити руду“. Заинтересовано је да аутор на том месту не помиње именицу *таџо*.

једлог са генитивом и префикс. Старије *от* од *псл...*“, међутим, доста је оних који или пишу уопште одређени по врсти речи, нпр. *из*, или им није описано значење и функција: *по*, *пред*, *при*, *с* итд.

Слично шаренило влада и у обради везника: *ако* је одмах у наслову квалификован као „погодбени везник“, *а* је у наслову само „везник“ а даље се одређује касније у тексту; *чак* се тумачи тек у тексту: „Везник, значи 'штовине, па, та'...“ *као* је „везник једначења“; *и и јер* су квалификовани само као везници, док везника *иако*, *мада*, *према* — нема. *Да* се тумачи као „Везник и потврдна честица“, док *с.в. не* тек после низа паралела и разматрања разних сродних облика у петом пасусу стоји да је „ИЕ **ne* потекло од постратичке нијечне честице“ из чега се може закључити да се та квалификација односи и на дотичну одредницу.

Необична је и селекција при обради неких тематских целина, нпр. сви словенски називи месеци дати су *с.в. травањ*, а затим су неки од њих поново обрађени у посебним одредницама: *сијечањ*, *вељача*, *ожујак*, *свибањ*, *српањ*; *липањ* је обрађен *с.в. Пира*, *коловоз* се само наводи *с.в. коло*, *рујан с.в. ревати*, *студени с.в. студен*, *-а*, *-о*, док се *листопад* и *просица* више нигде не помињу. Са друге стране, сва имена месеци латинског порекла чине посебне одреднице, мада неједнаког обима и структуре. Слично је са данима у недељи — *четвртак* и *петак* не налазе се нити у посебним одредницама, нити *с.в. четири* и *пет*, већ *с.в. угорак*.

Терминолошка недоследност је оно што мучи сваког лексикомграфа, али Глухак је морао да се носи и са неким ванлингвистичким проблемима: језик, који је некад у науци био познат под именом српскохрватски/хрваткосрпски аутор у уводу назива „централни јужнословенски дијасистем“, док се у речнику скраћеница за тај језик, хш. (sic!), разрешава као „хрватски и шира(е) језична заједница“. Нпр. *сџба* је „источноштокавска ријеч која се проширила по цијелом средишњем јужнословенском језичном простору“.

Доста је неуједначености и у стандардној лингвистичкој терминологији, нпр. *брџва* је „изведеница од несачувана глагола...“; *брџка* је „Именица изведена од глагола...“; *брџд* „... Творбено, ријеч **brod* изведена је од глагола **brestī*“ — све то стоји уместо термина „девербал“ или „одглаголна именица“, који се јављају на неколико других места нпр.: *чађ*, *чађа* „... одглаголна именица“, што се слаже са термином „одименски глагол“ како је описан нпр. *набубрежити с.в. бубрег*. Аутор се колеба и у случају ономатопејских глагола: *љуљати* је „глагол описна постања“, *цурити* ... „Општесл. глагол звукоописна постања“, док је *црпити* „славенски ономатопејски глагол“.

Одреднице посвећене страним речима често оправдавају наше квалификовање овог речника као енциклопедијског. Чланцима као што су нпр. *Африка* и *Азија*, а нарочито *Америка* и сл., место би било у већим енциклопедијским речницима. Речи које обично иду у речник страних речи некад се квалификују као интернационалне, некад према језику порекла, а да критеријум разграничења није сасвим јасан: *аутомобил* и *математика* једнако се сматрају интернационализмима (не

прави се разлика између пове техничке кованице и наслеђеног грецизма), *монитор* је интернационализам из латинског, али је зато *минута* европеизам! (Узгред, изненађени смо да овај аутор није нашао ниједан објективан нити субјективан разлог да у речник уврсти итекако заштитљиву и актуелну реч *кибернетика*).

Опште узев, учене речи су преопширно описане. Негде се превише иде у детаље, нпр. „*математика* < гр. *μαθηματικὴ τέχνη* ... Придјев *μαθηματικός* м., *μαθηματικὴ* ж., *μαθηματικός* ср. изведен је од *μάθημα* ср., ген. *μαθήματος*“ (Сматрамо да је све осим првог грчког облика непотребно.) Чешћи је случај прешироког постављања одреднице, описивања најшире породице термина, нпр. *медитација*, *монитор* итд.

Унутрашња организација одредница често је таква да се под једним насловом крију две сасвим различите речи, асоциране само по значењу, а без етимолошке везе: *будала* садржи *бедак*, *пријев* садржи *брџло*, *чамац* садржи *пиво*, *пиво* садржи псл. *ољ* (ту нема Дивковићевог примера *ђловина*, према РЈАЗУ) итд. Неке су пак одреднице аутору биле повод за бројне и велике дигресије, нпр. *s.v.* *придева* *вѣћн*, *a*, *e*, говори се и о Млестима, и о Венетима, и о римској богињи Венери по којој се у многим романским језицима зове пети дан у недељи.

При изради регистра аутор је усвојио Скоково решење да се ономастички регистар одвоји од регистра апелатива, што ако и није најисправније, може бити оправдано и практично. Али за разлику од ЕРХСЈ који је имао регистар речи за све језике чије се лексеме наводе у речнику (њих 72 плус регистар ИЕ корена), ХЕР га има само за хш. тј. хрватски. На први поглед то збуњује, али ако се има у виду садржај речника, односно број језика који се у њему јављају, јасно је зашто се аутор задржао на само једном регистру апелатива. Регистар графички делује прегледно — речи које су наслови одредница дате су масно, а оне о којима се само говори „белим“ словима. Међутим, ту се огледа не само неконзистентност садржаја одредница (види горе примере случајева где се у једној крију две), већ и сасвим необична пракса да се у регистру етимолошког речника нађу речи које у оквиру одреднице стоје унутар знака навода: нпр. *алаун s.v. пиво*, при чему ни речи *стипса* коју *алаун* објашњава, није место *s.v. пиво* итд.

Згодно је што индексе бележи хомониме будући да тих ознака у самом речнику нема, али ни ту, нажалост, нема доследности. Често се дају значења свих хомонима, али некад у загради, нпр.

— кос 1 (птица) : кос 2 (укошен)

— коса 1 (власи) : коса 2 (за кошњу) : коса 3 (планинска), а некад под наводницима:

— бити 1 „*byti*“ (sic!) : бити 2 „*тући*“.

Не ретко значење иде само уз мање познати облик, нпр.

— црн 1 : црн 2 „*црвен*“,

— вуна 1 : вуна 2 „*страх*“;

мада има и случајева да ни за један хомоним није дато значење, нпр.

— туш 1 : туш 2

— лик 1 : лик 2.

Веома је користан додаток речнику под насловом: „Како се шта чита“ који даје преглед основне фонетике многих језика — али не свих. Незгодно је то што је, осим неких далеких, изостало и неколико суседних језика из којих је лексика непосредно позајмљивана, нпр. мађарски, румунски, турски...

У техничке пропусте какви прате сваки речник спадају и неки превиди код узајамног упућивања: нпр. *s.v.* *кџулен* помиње се корен **keu-* иза чега стоји: „в. нпр. *кџка*“, али те одреднице нема, или *s.v.* *медиџина* стоји „усп. *медиџина*“, чега нема, итд.

На почетку списка скраћеница за поједине језике и дијалекте (вероватно због економичности, пошто их има на стотине) наведен је принцип да се не разрешавају скраћенице на које само треба додати наставак *-ски*, а онда се на списку нашло много баш таквих: авар., цишкар., фин., гал., итал., итд.

Етимолошке примедбе почињу већ од избора рецензента: Далибор Брозовић и Мислав Јежић јесу врхунски хрватски лингвисти, али они се не баве словенском етимологијом (индикативно је да се на списку литературе налази неколико Брозовићевих радова — мада ниједан није из етимологије — док Јежић уопште није заступљен). Да међу рецензентима стоји неко познатије етимолошко име, а њих се у Загребу итекако могло наћи, списак наших примедба сигурно би био неупоредиво краћи.

Следећа базична замерка води нас са самог почетка на крај књиге: библиографија је импресивно обимна, али пажљивијим (чак не милицозним) читањем може се направити подужи попис основне етимолошке литературе, словенске и несловенске али за српскохрватски свакако релевантне, која ту недостаје⁴. С друге стране, библиографију непотребно оптерећују на десетине наслова ванлингвистичког или бар валетимолошког садржаја, као и низ уџбеника и других ванстручних библиографских јединица виђенијих хрватских лингвиста.

Често је тешко разумети разлог неједнаког третмана речи које припадају истој класи (граматичкој, терминолошкој или тематској). Већ смо поменули неадекватан, енциклопедијски профил многих одредница и непотребну опширност у тумачењу многих страних речи. На супрот томе, неке речи су превише лаконски описане, нпр. „*ћук*: Именица звукоописна постања; од ње онда даље *ћукати*.“ Тек нешто

⁴ Нпр. SP, *Български етимологичен речник*, София 1971. ит., *Етимологичний словник української мови*, Київ 1982 ит., *Этымалагичны слоўнік беларускай мовы*, Минск 1978 ит. Н. Schuster-Sewc је заступљен само са чланком о имену *Хрват*, док његовог *Historisch — etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen 1978 ff., нема; *Термини родства* Москва 1959. и *Ремесленна терминологија* Москва 1966. О. И. Трубачева, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest 1985. L. Hadrovicsa, *Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen* M. Vasmera (свакако релевантније дело него *Die Slaven in Griechenland* истог аутора које јесте ушло у XEP), *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen* Wiesbaden, 1958, H. Striedter-Temps, *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin 1957. J. Schütza, *Slovenska vodna imena*, Ljubljana 1956—61. F. Bezlaja, нема ниједног чланка В. Вније (чак ни оних где он даје допуне и исправке Скока) већ само *Jadranska fauna*, итд.

мало опширније дат је „звучкоописни“ глагол *ћушнути*, *ћушнѐм* (за разлику од, нпр. *цурити* које се пореди са огромном „блискозвучном“ ностратичком породицом да би се на крају дошло до закључка да глагол *цурити* није потекао од ностратичког корена јер би његов регуларни ИЕ одраз био *друкчији*). Овако и „чдпр: Из мађ. *csoport*, гдје се ријеч односи првенствено на свиње.“

Није лако донети јединствен суд о етимолошким квалитетима овог речника. Иако се не одликује оригиналним решењима, он лепо, чак узорно, обрађује многе домаће речи, нпр. „*бѝрати*: од псл. ..., итератив од ... са дужењем. Од тог глагола су изведене и ријечи као: *бир*, *збир*, *пабирак*, ...“, а слично и *брáв*, *брáк*, *брк*, *брѝд*, *брѝј*, *кѝрито*, *кѝтва*, итд. или позајмљенице *баждáрни*, *сáндук*, *тава*, *таван*...

Укупно узев, могло би се рећи да је домаћа, словенска лексика етимолошки обрађена боље него позајмљенице. Глухак се у великој мери ослања на Скока или на друге ауторитете преузимајући, истовремено, и њихове грешке (нпр. у тумачењу речи *крзно* некритички се повео за Трубачовом који као да је сметнуо с ума неке културно-историјске чињенице па значење „огртач“ сматра примарним, а „крзно“ позиције конкретизованим, преко међукарике „крзнени огртач“⁵).

Позајмљенице су за Глухака несигурнији терен. Илустроваћемо то на неколико примера иначе релативно малобројних грецизама.

Именица *сѝдро* лепо је протумачена већ у првом пасусу, а онда се наставља сувишан коментар да гр. реч *sidēros*⁶ нема етимологије, да се можда односила на метеоритско гвожђе тј. црвени метал, што се везује са речи *sidē* „нар“ непознатог порекла (мада се пореди са именом града *Sidē* у Малој Азији). Све је то релевантно за етимолошки речник грчког, али не и неког другог језика у који је реч из грчког позајмљена.

Придев *јѝфгин* (као и рум. *éftin*, мак. *evtin*, буг. *évtin*) Глухак изводи из „нгр. нар. *phthēnós/sfinós*“ што фонетски не стоји јер сви облици показују иницијално *e-*, а то значи да потичу од старијег, средњегр. *εϋθηνός*. Код Скока, наравно, стоји „од гр. *εϋθηνός* (нгр. изговор *efinós*)“.

Извођење нашег *кѝмад* од нгр. *kommētion* (уместо *kommátion*) може бити и штампарска грешка. Није, међутим, јасно зашто Глухак ноторни и несумњиви балкански грецизам *лѝгсати* сматра турцизмом. При том не наводи одговарајући турски глагол (ни ми га нисмо нашли у нама доступним речницима), што иначе чини у случају сличних речи *крѝвет*, *тáлас* итд., превидевши тачно тумачење код Скока (II:306).

У одредници *лѝвада* Глухак верно преноси Скока (II:310) укључујући и његову читу омашку да је гр. *λιβάδα* аугментатив облика

⁵ Ову нелогичност приметио је и Журавлев, А. Ф., Заметки на полях ЭССЯ, *Этимология* 1988—90, Москва 1992, 86.

⁶ У ХЕР-у је грчко, као и сва друга нелатинична писма, транскрибовано латиницом.

λιβάδι(ον). Тачно је управо обрнуто, да је сргр. λιβάδι(ον) деминутив старијег (сасвим правилног) облика λιβάς (ген. -αδος)⁷.

За *тѣмѣ* Глухак наводи да је ушао у наш језик „преко турског (због *љ*)“ превидевши ограду која стоји код Скока (III:456): „Може бити балкански турцизам гр. подријетла (због *љ*) ... Или је чист грецизам“. Сматрамо да фонетска аргументација не стоји (финално *-љ* не потиче од тур. *temel*, већ је до палатализовања дошло у директном преузимању из гр. θεμέλι, као у *мáруља* < μαρούλια, *хíљада* < χιλιάδα итд.). Такав фонетски детаљ и иначе не би могао да буде јачи од аргумента првих потврда — већ средином XV века у стерп. се јавља не само именица, већ и од ње изведени глагол, придев и прилог, што практично искључује могућност преузимања из турског (ово утолико пре ако се има у виду да је још у Савиним делима посведочен генитив *themlja*)⁸.

Појава ове књиге, и поред свих замерки, итекако радује. Мада не представља очекивани стручни помак у односу на Скоков речник⁹, Глухаков ХЕР је корисно и занимљиво етимолошко штиво које ће допринети популаризацији ове науке. У томе видимо и његову основну функцију будући да избором одредница етимолошки покрива базични лексички фонд српскохрватског књижевног језика.

Београд

Јасна Влајић—Поповић

⁷ Cf. Ανδριώτης, Ν. Π., Ἑτυμολογικὸ λἐξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1967, 184.

⁸ Vasmer, M. *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Berlin 1944, 141.

⁹ Слично закључује и D. Brozović-Rončević, O imenima u „Hrvatskom etimološkom rječniku“, *Folia onomastica Croatica* 3, Zagreb 1994, 149—154.

децембар 1994.

ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ, *Хидронимски систем слива Јужне Мораве*, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 10, Београд, 1994, 208 стр.

Недавно је објављена књига др Звездане Павловић „*Хидронимски систем слива Јужне Мораве*“ којом се аутор бројних ономастичких прилога и овога пута потврђује као прегалац на пољу наше ономастике.

Предмет ауторовог проучавања јесте свеукупност хидронимских назива на територији оног дела слива Јужне Мораве који захвата јужну и југоисточну Србију укупне површине од 14.431 km².

У Уводном делу др Звездана Павловић разматра нелингвистички контекст (физичко-географски изглед и етнички састав предсловенског слоја овога терена, досадашња проучавања у области хидронимије). Ови нелингвистички фактори употпуњују лингвистички садржај хидронима као интердисциплинарних јединица.

Најопсежнији део студије представља *Речник хидронима* (23—139 стр.) у коме су азбучним редоследом наведена имена свих река и потока из слива Јужне Мораве. Сваки хидроним је локацијски одређен, а наведен је и извор у коме је хидроним потврђен. Аутор није био у могућности да теренским истраживањем прикупи грађу са овако великог подручја, па грађа, изузев педесетак јединица узетих из објављених ономастичких радова или проверених на терену, није акценгована. Посебну вредност овога дела књиге чини ауторово прецизно одређење семантичке мотивисаности сваког хидронима понаособ. Неретко, уз семантичко одређење хидронима који је предмет студије, др Звездана Павловић наводи и хидрониме адекватне семантичке условљености који припадају другим сливовима. То говори о ауторовом озбиљном приступу овој проблематици као и о савршеном познавању ономастичке литературе. Илустрације ради: за хидроним *Бабушница*, поток, леву притоку Лужнице, аутор наводи паралеле у ојкониму *Бабушница* и микротопонимима *Бабуш* и *Бабуши* из околине Охрида. Или, хидроними *Бандол* (река) и *Бањски дол* (поток) из слива Јужне Мораве, алтернативе су ојконима *Бандол* и оронима *Банстол* у Фрушкој гори. У *Речнику*

хидронима нарочито је драгоцен етимолошко-семантичка анализа неколико хидронима у којима су сачувани стари предсловенски корени. Извршним преплитањем семантичке и структуралне анализе ојконима *Горина* и хидронима *Горинска река* З. Павловић долази до закључка да се они могу довести у везу са старим кореном *gъer-/*gъog- „ждрело, извор“. Она одбацује могућност њиховог извођења према словенским лексемама гора „планина“ (што би могло дати горски) и прилога *горе* који би могао дати називе типа *Горња*, *Горане*, *Горанице*. Хидроними *Врлица* (река), *Врлицанска река* и *Врлићански поток* садрже предсловенски корен *ъer-/*ъog- са значењем „вода, влага“. При утврђивању њихове етимологије аутор полази од два основна става: а) семантичког садржаја корена *врл-*, / *врл-*, / *врлѣ-* у значењу „вода“ поткрепујући такав став старом лексемом *врјава* „јака киша или обилан снег, невреме“ из источне Србије и б) физичко-географског изгледа терена на коме су лоцирани ови хидроними (планински предео са минералним изворима, подземним водама, водама понорницама). Од корена *lei- „лити, тећи“ настали су хидроними *Ливочка река*/*Ливочка река* посредним именовањем преко ојконима *Ливоча* (данас *Горња* и *Доња Ливоча* код Гилана). Хидроними *Сеначка долина* и *Сенска река* чувају старе корене *sau-, *sou-, *sei- „вода“.

У поглављу *Лексичко-семантичка класификација* др Звездана Павловић даје преглед свих специфичних семантичких типова хидронима. Лексичко-семантичку класификацију извршила је по основама назива на категорију хидронима именичке основе и категорију хидронима придевске, глаголске и друге основе. Уз ове две категорије уводи и категорију непосредно и посредно именованих хидронима.

Категорија хидронима с именичком основом обухвата хидрониме од неличних (топономастичких и нетопономастичких апелатива) и хидрониме од личних апелатива. Називи за воде од неличних, топономастичких апелатива класификовани су по семантичкој условљености на: а) хидрониме мотивисане физичко-географским објектима (*Бара*, *Сливница*, *Језерште*, *Понор*, *Клисуре* и др.); б) хидрониме фитонимског порекла (*Бостанска река*, *Јабуковик*, *Јечмиште* и др.); в) хидрониме зоонимског порекла (*Козарски поток*, *Свињарска река*, *Кукавички поток* и др.); г) хидрониме мотивисане објектима који су резултат људског рада (*Бачевнички поток*, *Бањска река*, *Манастирска долина* и др.). Хидроними од личних апелатива систематизовани су у четири подгрупе у зависности од семантике личног апелатива и то: а) хидроними с личним апелативом у основи који означава родбинске везе и узраст (*Бабин кал*, *Дедина долина*, *Старачки дол*); б) хидроними у којима лични апелатив значи функцију, дужност (*Ајдучки поток*, *Царичин поток*, *Калуђерска долина* и др.); в) хидроними антропоимског порекла (*Данилова*

река, *Степанов кладенац*, *Шајкин дол* и др.); г) хидроними етнонимског порекла (*Влашка река*, *Печењевачка река* и др.).

У категорији хидронима с придевском, глаголском и другом основом најбројнији су хидроними с придевском основом. То су, сем неких изузетака, двочлани називи с првим, придевским, диференцијалним чланом и другим, именским (хидронимски апелатив), идентификационим чланом. У зависности од тога које се својство придевским чланом диференцира (величина, облик, боја, природне особине, положај или укус) извршена је даља поткласификација. Овде, илустрације ради, наводимо само неколико имена: *Велика река*, *Крива река*, *Бели поток*, *Бистар поток*, *Горња река*, *Кисели поток*. Од хидронима с глаголском основом нарочито су занимљиви они који у основи имају глагол опонатописког карактера (*Бучало*, *Груач*). Хидроними: *Крива река*, *Криваја*, *Криви поток*, *Кривобарски поток* и *Кривофејски поток* су свакако омашком сврстани у ову групу.

Категорија непосредно и посредно именованих хидронима, успостављена на основу њиховог семантичког садржаја, показује развојни пут у процесу номинације хидронима. Непосредно именованих (примарних, правих) хидронима који садрже корен који значи „воду“ или хидроапелатив је мање. Старији су по постанку од посредно именованих (секундарних, изведених) хидронима. За лингвистичку науку су од посебне важности због старих, предсловенских корена са значењем „вода“ (*Горинска река*, *Врмца*, *Сенска река*, *Морава*, *Нишава*). Посредно именовани (секундарни) хидроними настали су суфиксацијом од микротопонима или ојконима (*Гагинска река* ← *Гагинце* (ојконим) ← *Гага* (антропоним)). На овом примеру показан је пут који у процесу именовања прелази највећи број секундарно именованих хидронима.

Аутор проучава хидрониме и са структурално-морфолошког аспекта у делу рада *Структурално-морфолошка класификација*. По том критеријуму издваја категорију једночланих хидронима у оквиру које систематизује групу основних, неизведених хидронима (*Бара*, *Језеро*, *Трска* и др.) и групу хидронима изведених различитим именичким суфиксима (*Бањница*, *Свињарица*, *Долац*, *Штулац*, *Тегоштица*, *Јелашица* и др.). Аутор хидрониме класификује према врсти именичког суфикса при чему истиче функције сваког именичког суфикса понаособ.

Категорија хидронима изведених придевским суфиксима јесте она категорија хидронимских назива у којој суфиксацији (придевској) подлеже само први члан назива (придевски, диференцијални), док други (именски, идентификациони) члан остаје неизмењен: *Долски поток*, *Врањска река*, *Лапатински поток* и др. Ови називи функционишу као бинарне синтагме па их ваља посматрати као двочлане, а не једночлане називе. Двочланим хидронимима З. Павловић сматра двочлане хидрониме (примарно именоване) типа: *Крива Морава*, *Куси дол*, *Топли*

до и хидрониме који имају идентичну форму с микро-топонимима типа: *Равно било, Ковачев до*. У посебну групу двочланих хидронима сврстава оне хидрониме код којих је први, придевски члан изведен суфиксацијом двочланог топонима типа: *Бабиноглавски поток, Суводолска река, Црнобарски поток*. Незнатан број хидронима настао је префиксално-суфиксалном творбом (*Безубачки поток, Загужански поток, Затрапља*). Префиксални творбени тип није заступљен.

Студија др Звездане Павловић „*Хидронимски систем слива Јужне Мораве*“, прва књига такве тематике на подручју Србије, значајан је допринос нашој ономастици и лингвистици уопште.

Београд

Радмила Жугић

mart 1995.

Filologija, knjiga 22—23, Razred za filološke znanosti, Zagreb, 1994, 386 str.

1. Ovaj broj časopisa *Filologija* sadrži referate sa naučnog skupa koji je pod nazivom *Teorija i praksa izradbe jednojezičnih hrvatskih rječnika* održan u Zagrebu 18. i 19. novembra 1993. godine. Broj radova u časopisu (ima ih ukupno 47) pokazuje ne samo aktuelnost teme u hrvatskoj lingvistici nego i raznovrsnost problema koji prate izradu jednojezičnih rečnika. Neki od tih problema naznačeni su u nazivu sekcija u okviru kojih se odvijao rad skupa, a koje su u časopisu predstavljene u sedam poglavlja sa naslovima: *I Tipovi jednojezičnih rječnika*, *II Leksikografski postupci*, *III Variranje u jeziku*, *IV Leksikologija i leksikografija*, *V Leksikografija i gramatika*, *VI Leksikografski metajezik* i *VII Leksikografska metodologija*. Navedeni naslovi upućuju na više aspekata koji se moraju imati u vidu pri izradi jednojezičnih rečnika. Oni se tiču ne samo praktičnih metodoloških i drugih pitanja (tipovi rečnika, leksikografski postupci, variranje u jeziku, leksikografska metodologija), nego se u njima ističe značaj povezivanja leksikografske prakse sa teorijom (leksikologija i leksikografija, leksikografski metajezik) kao i povezanost leksičkog sistema sa drugim jezičkim sistemima (leksikografija i gramatika).

2. Pre nego što predstavimo sadržaj *Filologije* povukli bismo najopštije paralele između sadržaja ovog i sadržaja sličnog zbornika koji je pod naslovom *Leksičko-semantički sistem srpskohrvatskog jezika* iste, 1994. god. izašao u Beogradu. Ovaj drugi predstavlja radove sa Naučnog sastanka slavista u Vukove dane održanog u Beogradu od 15--20. septembra 1992. god. (isp. prikaz ovog autora u časopisu *Književnost i jezik* 3--4, 1994, 112--116). Istaknućemo samo dva momenta: 1) iako su ciljevi skupova održanih u Beogradu i Zagrebu bili različiti (što je iz tematske naslovljenosti očigledno), sadržaj većine radova u zbornicima upućuje na iste ili slične probleme koji se tiču opštih leksikografsko-leksikoloških pitanja a ne samo pitanja pojedinačnih jezika; 2) zbornici pokazuju da se tradicija naučnih skupova o leksikografiji i leksikologiji, ustanovljena 1980. god. (skupovi su održani 1980, 1983, 1986. i 1989, isp. *Filologija*, 20—21), nastavlja na obe strane --- srpskoj i hrvatskoj. Kao rezultat toga na obe strane, a na korist nauke o jeziku, u 1994. god. imamo dve vredne publikacije.

3. Obimni sadržaj časopisa *Filologija* teško je u svim najbitnijim elementima predstaviti u prikazu ovog tipa. Imajući u vidu da zainteresovani u Srbiji

neće imati časopis na raspolaganju, bar ne za izvesno vreme, odlučili smo se da sve radove ukratko predstavimo ili po navedenim poglavljima ili po tematskoj povezanosti. Neke ćemo po ličnom izboru predstaviti sa više pojedinosti.

3.1. Originalnim naučnim radovima u časopisu prethode tri prigodna teksta (11—16): akademika Rudolfa Filipovića, akademika Milana Moguš a i akademika Božidara Finke, kao i pregledni članak akademika Rudolfa Filipovića (17—27). U navedenim tekstovima ističe se aktuelnost rešavanja problema oko izrade jednojezičnih rečnika hrvatskog jezika. Razloge za nedovoljan broj ovakvih rečnika, i pored bogate tradicije dvojezične leksikografije, M. Moguš vidi u neobavljenom poslu otprije kad su hrvatski leksikografi (i lingvisti uopšte) zbog pritiska politike „bili... u neku ruku ilegalci u vlastitom jeziku“ (13), dok R. Filipović u preglednom članku kao razloge navodi nedostatak zajedničke koncepcije u izradi ovakvih rečnika kao i neorganizovanje sistematskog proučavanja pojedinačnih leksikografskih problema.

3.2.1. Poglavlje *Tipovi jednojezičnih rječnika* sadrži 11 radova u kojima su predstavljeni mnogi problemi i ponuđena zanimljiva rešenja i modeli u izradi različitih tipova jednojezičnih rečnika. Kao primarni zadatak hrvatske jednojezične leksikografije u većini radova je istaknuta izrada različitih normativnih rečnika: jednotomnih normativnih rečnika standardnog jezika, pravopisnih, akcenatskih, frazeoloških i terminoloških. U radu *Dva specifična problema pri izradi hrvatskih jednojezičnih rječnika* (29—34) Dalibor Brozović ukazuje na to da je za ustanovljenje standardno-jezičke norme danas u Hrvatskoj najvažnije na odgovarajući način rešiti pitanje diferencijalnosti između hrvatskog i srpskog jezika (leksikona) kao i problem uticaja regionalnih i dijalekatskih govora na jezički standard. Rešavanje prvog pitanja, po Brozoviću, dodatno komplikuju društveno-politički izvanjezički faktori, pa se u njegovoj preforsiranosti ide u krajnosti koje zamagljuju stvarne odnose i iskrivljuju jezičke činjenice. Međutim, i sam Brozović ide u krajnost jer istaknuti problem diferencijalnosti postavlja i razmatra sa stanovišta aktuelne politike u Hrvatskoj zanemarujući jezičke činjenice i pokazujući neprimerenu netrpeljivost prema svemu što je srpsko u jeziku. Tako se, po njemu, uklanjanje leksike srpskog jezika iz hrvatskog često neopravdano doživljava kao nasilje nad jezikom kod onih korisnika koji leksiku ovog tipa imaju još u aktivnoj upotrebi. On ovo uklanjanje obrazlaže kao potrebu obnavljanja kontinuiteta „hrvatske jezične tradicije“ i uklanjanja „p o s l j e d i c a n a s i l j a (prored D. Brozovića), nasilja kojemu su bili izvrgnuti djedovi i očevi onih koji danas govore o tobožnjem nasilju“ (31—32). Pitanje uticaja regionalnih i dijalekatskih govora na jezički standard po svojoj složenosti, po D. Brozoviću, zahteva stručni i naučni pristup, tim pre što se u novije vreme aktuelizuje i uticajem jezika doseljenika (naročito onih iz BiH) (isp. nap. 14, str. 34). Izradu normativnih rečnika hrvatskog jezičkog standarda D. Brozović vidi i kao način rešavanja navedenih problema.

Izrade pravopisnih i akcenatskih rečnika preporučuju se kao načini ustanovljenja norme hrvatskog jezika. Neka rešenja iz ovog domena daju se u radovima: Maje Cvitaš *Problemi pravopisnog rječnika* (35—45), Irene Šerakowe *Koncepcija novog pravopisnog rječnika gornjolužičkoga jezika* (101—103), Stje-

pana Vukušića *Posebnosti akcentološkog rječnika* (105—108) i *Izvori naglasnih kolebanja u novijim rječnicima hrvatskog jezika* (229—234) Ivana Zoričića.

3.2.2. Frazeološki i terminološki rečnici su neophodni jednojezičnoj leksikografiji a neki problemi u izradi ovih rečnika predstavljeni su u radovima: *Izradba frazeoloških rječnika djela slavonskih pisaca 18. stoljeća* (51—58) Ljiljane Kolenić (u radu se definiše frazema i određuju parametri njenog identifikovanja, izdvajanja), *Frazeologija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika* (161—168) Antice Menac, *Frazeologija u rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (175—183) Nade Vajs i Vesne Zečević i *Struktura rječničkog članka u terminološkim rječnicima* (87—90) Milice Mihaljević. Problem strukture rečničkog članka predstavljen je i u radu *Struktura rječničkog članka u rječnicima izvornih čakavskih govora* (185—191) Sanje Vulić.

3.2.3. Rečnički korpus jednog jezika ili delovi tog korpusa mogu biti predstavljeni u različitim tipovima rečnika, a neki od tipova dati su u radovima: *Teorijske i metodološke osnove rječnika pjesničkog jezika hrvatskog srednjovjekovlja* (59—67) Nikice Kolumbić (u radu je predstavljen model računarske obrade korpusa književnih dela primenjiv za različito sistemsko predstavljanje jezičkih pojava), *Srokovni rječnik hrvatskoga jezika* (81—86) — Mate Maras, *Hrvatski poredbeni rječnik* (91—94) — Mirko Peti (uporedni rečnik štokavskih, kajkavskih i čakavskih idioma u istorijskom i kulturološkom preseku), *Prolegomena za rječnik govora Montemitra* (95—99) — Agostina Piccoli (rečnik govora Hrvata u italijanskoj dijaspori).

3.2.4. Izrada dobrog jednojezičnog normativnog rečnika, bez obzira na specifičnosti pojedinih jezika i pojedinačnih leksikografskih problema, može se ostvariti primenom uzornog modela ostvarenog u svetskoj leksikografiji. Takav jedan uspešan model predstavljen je u radu: *Francuski Petit Robert — mogući uzor jednojezičnog rječnika* (47—50) Željka Klaića. Model predstavljenog rečnika (podaci o Rečniku: nap. 6, str. 48) karakteriše **deskriptivno, istorijsko i analoško predstavljanje** leksičkog inventara (istakla S. Ristić, i dalje u tekstu). Prosečni članak u rečniku ovog tipa sadrži 13 glavnih i mnogo više drugih informacija o semantičkim, pragmatičkim, sintaksičkim, normativnim i dr. karakteristikama jedinica.

3.2.5. Nekim pitanjima u vezi sa odnosom tipa rečnika i njihovih korisnika bavi se Barbara Kunzmann-Müller u radu *Jednojezični rječnik i nenativni govornik* (69—79). Jednojezični rečnici namenjeni izvornim govornicima često su neophodni priručnici i neizvornim (nenativnim) govornicima koji u njima traže semantičke, komunikativno-pragmatičke i gramatičke informacije. Imajući u vidu ovakve zahteve korisnika, po autorkinom zapažanju, leksikografi i leksikolozi poslednjih deset godina tragaju za novim tipom jednojezičnog rečnika koji bi bio namenjen nenativnim korisnicima.

3.3. U odeljku *Leksikografski postupci* dato je 9 radova (tri su već pomenuta, isp. t. 3.2.2.). Leksikografskim postupcima kao svojevrsnom fenomenu u oblasti leksikografije bavi se Branka Tafra u radu sa istim naslovom (109—117). Problemi obrade onima u jednojezičnim rečnicima predstavljeni su u ra-

dovima: *Antroponimi u općem rječniku* (119—126) — Živko Bjelanović, *Ornitomijska građa u općim, dijalekatskim i etimologijskim jednojezičnim rječnicima* (127—142) — Goran Filipi, *Onimijska komponenta jednojezičnog rječnika* (169—174) — Zrnka Meštrović. Zanimljiv pristup obradi nepromjenljivih vrsta reči dat je u radu *Leksikografska obrada nepromjenljivih vrsta reči* (155—159) — Lana Hudeček. Autorka po uzorima rešenja iz nekih stranih rečnika predlaže način obrade jedinica prelaznih vrsta (međukategorija): predlozi — prilozii, prilozii — veznici, čestice — veznici i zamenice — veznici.

3.4. Poglavlje *Variranje u jeziku* sadrži 7 radova (jedan rad je predstavljen u prethodnom izlaganju, isp. t. 3.2.1.) koji se bave nekim problemima raslojenosti u rečniku savremenog hrvatskog jezika: dijalektizmima, regionalizmima, posuđenicama, neologizmima, tabuiranim jedinicama i sl. Problem funkcionalne raslojenosti leksikona — teritorijalne, socijalne i individualne na opštem planu predstavljen je u radu *Jezična raslojenost* (193—199) Stjepana Babića. Ističući značaj upotrebe kvalifikatora u rečniku kao i utvrđivanje kriterijuma za izbor jedinica iz pojedinih slojeva za rečnik standardnog jezika autor daje spisak kvalifikatora i njihove tipove (gramatički, etimološki, značenjski, područni i stilski). U radu *Formule za tabuiranje u hrvatskom jeziku* (201—204) Vladimir Anić ističe specifičnost ovog leksičkog sloja. Prisustvo dijalektizama i regionalizama u postojećim rečnicima hrvatskog jezika kao i neujednačenost u načinu njihove prezentacije razmatrano je u radovima: *Čakavizmi u savremenoj leksikografiji* (205—209) — Snježana Hozjan, *Regionalizmi i korisnik rječnika* (211—216) — Dora Maček. Rešavanje nekih pitanja upotrebe stranih reči u rečniku domaćeg jezika dato je u radovima: *Mjesto posuđenica u jednojezičnim rječnicima* (217—224) Vesne Muhvić-Dimanovski i *O nekim anglicizmima i pseudoanglicizmima u rječnicima hrvatskoga književnog jezika* (225—228) Lelije Sočanac.

3.5.1. Neki leksikološki aspekti leksikografskih problema predstavljeni su u 6 radova četvrtog poglavlja *Leksikologija i leksikografija*. Po teorijskoj zasnovanosti i aktuelnosti problema kao opštih leksikografsko-leksikoloških fenomena ističu se dva rada: *Leksikologija i leksikografija* (235—244) Maje Bratinić i *Semantičke i leksikografske definicije* (275—280) Milene Žic-Fuchs. M. Bratinić predstavlja odnos između leksikologije i leksikografije kao i odnos ovih dviju disciplina prema drugim lingvističkim disciplinama. Leksikologija nije teorijska disciplina komplementarna praktičnom leksikografskom radu, tim pre što se u drugoj polovini ovog veka sve jasnije izdvaja **teorija leksikografije (metaleksikografija)** takode, kao samostalna lingvistička disciplina. Program ove discipline, po autorki, predstavljen je u Međunarodnoj enciklopediji leksikografije, objavljenoj u tri toma od 1989—1991. god. (program enciklopedije i bibliografski podaci dati su na str. 242—243). M. Žic-Fuchs predstavlja načela na kojima se zasnivaju **kognitivno-semantičke definicije**, s posebnim osvrtom na ključni pojam **prototipa** i njegovu važnost za one elemente znanja o svetu koji bi trebali biti okosnica leksikografskih definicija. Na osnovu nekih rešenja iz savremene engleske leksikografije (Colinsov Cobuildov engleski rečnik izdat 1987., podaci o rečniku na str. 278) autorka predlaže definicije primjenjive u jednojezičnom rečniku hrvatskog jezika.

3.5.2. Ostali radovi iz ovog poglavlja bave se konkretnim leksikološko-leksikografskim problemima u vezi sa hrvatskim jezikom. Tako se nekim konotativnim aspektima značenja i načinom njihovog predstavljanja u rečnicima hrvatskog jezika bave tri rada: *O hrvatskim zoonimima: konotativno značenje i frazeologija* (245—252) — Maslina Ljubičić, *Kulturne i povijesne komponente značenja riječi* (253—257) — Anja Nikolić-Hoyt i *Boje u starijoj hrvatskoj frazeologiji i leksikografiji* (259—267) — Diana Stolac. U radu *Antonimija u strukturi jednojezičnih rječnika* (269—274) Ljiljana Šarić na osnovu načina predstavljanja antonimije u više hrvatskih rečnika ustanovljava kriterijume za prepoznavanje antonimijskog odnosa i doslednu upotrebu antonima u rečničkom članku.

3.6. Povezanost leksičkog i gramatičkog sistema razmatrana je u 6 radova poglavlja *Leksikografija i gramatika*. Isti naslov ima rad Radoslava Katičića (281—286), po kome se načela anomalije i analogije jezičkih pojava, uočena još u antičkoj teoriji, moraju na adekvatan način predstaviti i u leksikografiji. Kao uzornu u navedenom smislu autor ističe leksikografiju sovjetskog razdoblja u kojoj se u većini slučajeva rečniku pridodaje sažeta gramatika, a uz odrednice su date upućenice na relevantne gramatičke karakteristike. Funkcionalniji mogući način predstavljanja povezanosti ova dva sistema dat je u radu *Gramatički modeli u rječnicima — rječnik u gramatičkim modelima* (287—296) — Mario Brdar. Autor predlaže model leksičko-gramatičkog opisa jezika koji bi poslužio za izradu različitih tipova rečnika-priručnika. Ovaj, za sada, teorijski konstrukt zasnovan na gramatičkim i leksikološkim principima sa strukturom leksikona imao bi minimum gramatičkih objašnjenja i bio bi svojevrsan gramatički tezaurus, baza za različita jezička (a najviše gramatička) istraživanja. Ovakav projekat bio bi i kognitivno opravdan, jer bi njegov model bio blizak mentalnom leksikonu, kognitivno-jezičkoj sposobnosti uopšte. Isti stav o komplementarnosti gramatike i rečnika iznet je u radu *Rječnik i gramatika* (297—302) — Miro Kačić u kome su određeni minimalni elementi gramatičkog opisa za jednotomni rečnik hrvatskog jezika. Slični elementi sadržani u kriterijumima za dosledni gramatički opis u rečnicima dati su u radu *Gramatički podaci u jednojezičnom rječniku* (313—322) — Marija Znika. Predstavljanje konkretnih gramatičkih kategorija u rečnicima dati su u radovima: *Leksikografska relevantnost glagolskih kategorija* (303—306) — Adela Ptičar i *Prijedložni izraz kao gramatička i leksikografska jedinica* (307—311) — Vanja Švačko.

3.7.1. Poglavlje *Leksikografski metajezik* sadrži 3 rada značajna po tome što se bave temom koja se u najnovijoj teoriji leksikografije javlja kao primarna i ključna za mnoge probleme u izradi rečnika a naročito za probleme leksikografskih definicija. U radu sa istim naslovom (323—333) autorka Nada Vajs postavlja i razrešava više teorijski važnih pitanja iz domena naslovljene teme. Ona predstavlja izradu rečnika kao **tehniku metajezickog diskursa**, pri čemu sve ono što se u rečniku nalazi desno od odrednice čini **leksikografski metajezik**. Najbitniji elementi tog jezika, po autorki, su: naznake upotrebne vrednosti, navođenje neustaljenih i ustaljenih sintagmatskih veza (lokucija i izričaja), način rešavanja polisemije (istorijski plan, plan učestalosti i logički plan). Centralno

pitanje rečničkog metajezičkog diskursa i leksikografskog metajezika vezano je za semantičku analizu **leksičke jedinice** čiji se rezultati pokazuju u definiciji. To je **semantika** koja objedinjava sintaksu (virtualno i stvarno povezivanje znakova), semantiku (odnos znaka i označenog), pragmatiku (odnos znaka i korisnika) i normu. Po takvoj semantici razlikuje se jezička od enciklopedijske definicije (razlike su i u tome što su definicije prvog tipa stereotipne i relativno stabilne, a ove druge su podložne reviziji i promenama). U vezi sa osobenostima leksikografskog metajezika javlja se i pitanje **šta je objekat opisivanja u rečniku**. Po autorki radi se **o opisu jednog modela upotreba ili diskursa** (koji je nužno heterogen) a ne **o opisu modela jezika**. Tako se vrednost jednog rečnika zasniva na reprezentativnosti korpusa i na kvalitetu njegove metajezičke obrade.

3.7.2. Kvalitet leksikografskog metajezika postiže se i tipiziranjem definicija. Nekim pitanjima u vezi sa ovim problemom bave se dva rada iz ovog poglavlja. U radu *Jezične osobitosti i leksikografske definicije* (335—350) autor Boris Pritchard pokazuje da se tipovi definicija mogu identifikovati i na osnovu učestalosti određenih reči u njihovom vokabularu. Valentin Putanec u radu *Sigliranje identičnih definicijskih formula u jednojezičnoj leksikografiji* (351—353) razmatra mogućnost zamene učestalih reči ili delova definicije nekim znakom (u leksikografskoj tradiciji tako upotrebljen znak se zove sigla). Sigliranje je inače do sada bio uobičajen postupak, ali izvan glavnog teksta definicije.

3.8. Neki metodološki aspekti i primena računara u izradi rečnika predstavljeni su u 3 rada poglavlja *Leksikografska metodologija*. To su radovi: *Od konkordancije do rječnika* (355—366) — Gerhard Neweklowsky, *O metodama izrade toponimijskih rječnika* (367—373) — Dunja Brozović-Rončević i *Metodologija izrade terminoloških rječnika* (375—386) — Milica Gačić.

4. Časopis *Filologija* nastao povodom rešavanja nekih aktuelnih pitanja hrvatske leksikografije svojim sadržajem prevazilazi programsku opredeljenja i koncepcije jednog jezika. Osim navedenih delova koji su politički intonirani i koji, prema našem mišljenju, nisu primereni profilu publikacije, sve drugo iz ovog časopisa preporučujemo onima koji se bave leksikografijom, leksikologijom i srodnim lingvističkim disciplinama. Vrednost časopisa čini i bibliografija iz navedenih oblasti sa informacijama o najnovijim evropskim, američkim i ruskim publikacijama.

Beograd

Stana Ristić

март 1995.

STANISŁAW GRABIAS, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin, 1994, стр. 336.

Књига Станислава Грабиаса *Језик у друштвеним понашањима* представља ауторов покушај да систематизује судове о друштвеном карактеру језика дајући при том властити допринос овој теми, јер се и сам дуго бавио проучавањем социолеката и функционисања језика у друштвеном животу.

Прво поглавље књиге: *Социолингвистика или социологија језика?* посвећено је нарастању теоретске мисли о друштвеном карактеру језика, што је довело до настанка две различите научне дисциплине — социолингвистике и социологије језика. Већ и у самим називима поменутих дисциплина (које се, иначе, узајамно прожимају) огледају се различити путеви развоја ове гране лингвистике: од лингвистике до социолингвистике, с једне, и од етнографије, антропологије и социологије до социологије језика, с друге стране. Аутор у кратким цртама даје преглед теза, теорија и концепција оних појединаца или научних праваца и школа чија су теоретска и методолошка достигнућа претходила и допринела конституисању социолингвистике и социологије језика. Он констатује да је за формирање социолингвистике најважнија била концепција функционалне лингвистике развијана у оквиру прашке школе, теорија генеративне граматике Чомског (нарочито појам језичке компетенције) и Хајмзова теорија језичких понашања. Основне постулате социологије језика види у Хумболтовој тези и Сapiro-Ворфовој хипотези о вези између језика, мишљења и стварности, у Бернштајновој концепцији развијених и ограничених језичких кодова и у Фишмановој концепцији социологије језика. Према Фишману (а то прихвата и Грабиас), разлика између социолингвистике и социологије језика састоји се у следећем: социолингвистика се, конструишући модел друштвених језичких понашања, креће само у оквиру микропроцеса и служи се, пре свега, лингвистичким методама. Социологија језика се, описујући језичку комуникацију, тиче макроструктура и својом истраживачком перспективом и методама проучавања појава приближава се социологији, историји, антропологији и етнографији.

У другом поглављу: *Пољска социolingвистичка мисао* аутор констатује да у социolingвистици, као новој дисциплини, нема појава које нису већ примећене, ни теза које нису већ постављене у пољској лингвистици (мисли се, пре свега, на радове Бодуена де Куртенеа). Аутор излаже историјат интересовања пољске науке за: а) друштвене појаве као подлогу за интерпретацију језичких процеса (у оквиру проучавања историје језика, порекла и формирања пољског књижевног језика, језичких контаката, пољског језика у дијаспори, дијалеката и социолеката) и б) језик као оруђе за тумачење друштвених појава (у оквиру етполингвистичких истраживања фолклора, у радовима лингвиста и теоретичара сазнања — следбеника Хердера и Хумболта, у лингвистичким радовима који су на пољски терен пренели главна достигнућа америчке социolingвистике и социологије језика).

Формалним зачетком пољске социolingвистике сматра се конгрес Пољског лингвистичког друштва одржан 1971. године. На њему је, у рефератима Заброцког (L. Zabrocki), Бајерове (I. Bajerowa), Лубаша (W. Lubaś) и Фурдала (A. Furdal) конципиран програм будућих пољских социolingвистичких истраживања. На основу летимичног прегледа проблема којима се пољска лингвистика бавила у контексту социolingвистичког метода проучавања језичких појава уочава се следеће: а) социolingвистика је као метод описа језика најшире продрила у оне истраживачке области које, као нпр. историја језика и дијалектологија, имају дугу традицију; б) нова област истраживања отворена увођењем социolingвистичког метода јесте описивање језика великих градских агломерација; в) главни предмет интересовања лингвиста остају друштвени контексти народног језика; истраживање условљености језичких понашања које треба да доведе до открића система комуникацијских аката савременог пољског језика још увек је на маргинама главних истраживачких токова.

У трећем поглављу: *Језик у друштвеним условљеностима* — *Социолекти* аутор се бави појавом која је била и остала најчешћи предмет проучавања у оквиру „социологизирајуће“ (ауторов термин) лингвистике — социолектима. Описивање социолеката као варијаната језика насталих у различитим друштвеним групама има дугу традицију у пољској лингвистици. О томе сведоче многобројни радови посвећени професиолектима (ловачки, лекарски, поморски, морнарски, рударски, глумачки и позоришни, војнички, јахачки, правнички), жаргонима (лоповски, преступнички, затворенички, студентски, ученички, спортски) и тајним језицима (језик ситних путујућих трговаца, ситара).

Поред општих теоретских питања као што су појам социолекта, однос дијалекта и социолекта, класификација социолеката, терминолошка апаратура итд., аутор највише пажње поклања анализи пољских социолеката, њиховој структури и функцијама. Он даје типологију пољских социолеката узимајући у обзир: а) социолекатске кате-

горије, тј. вредности које организују репертоар језичких средстава, а то су, по њему: професионалност, тајност и експресивност и б) друштвено-културне категорије, тј. убеђења скривена у понашањима група помоћу којих се интерпретира стварност.

У трагању за сликом стварности коју одражавају социолекти аутор полази од основног лексичког фонда пољског језика утврђујући основне сфере стварности које он одсликава: 1) човек (човек као особа, физичке особине и радње, психичке особине и радње, психофизичке егзистенцијалне радње); 2) друштво (микросредина, макросредина); 3) природа; 4) бог, вера, црква. На основу процентуалне заступљености лексике која се односи на сваку од тих сфера он одређује структуру основног лексичког фонда, а затим са њом упоређује структуру студентског и преступничког жаргона (као два међусобно супротстављена социолекта). И констатује да, за разлику од општег језика, социолекти приказују само човека и друштвену микросредину и крсирају само оне сфере стварности које су природна подлога функционисања групе. На истоветан начин утврђује се и модел човека и систем вредности одражен у социолектима.

Аутор анализира и језичку структуру социолеката оперишући неологизмом као основним средством истраживања. Главне компоненте појма „социолекатски неологизам“ изражене су следећим релацијама: а) неологизам и језичка иновација; б) неологизам и номинационални систем језика; в) неологизам и творбени систем језика. С обзиром на врсту иновације и карактер језичке јединице која тој иновацији подлеже неологизми се деле на: 1) структурне неологизме — настају као резултат деривације, композиције, скраћивања облика и коштаминације; 2) семантичке неологизме (неосемантизме) — метафора, метонимија, паронимија и елипеа; 3) функционалне неологизме — дијалекатске, децје, књишке и стране речи које у социолекту врше другачију функцију него у области из које су преузете. С аспекта улоге коју неологизми имају у номинационалном систему језика они се деле на: 1) номинационалне неологизме — номинују нове или вербално још неозначене појмове; 2) стилистичке неологизме — номинују познате појмове чији синонимни еквиваленти постоје у језичком фонду и могу имати експресивну функцију и функцију истицања. Однос неологизма према творбеном систему условљава њихову поделу на: 1) опазивне неологизме (вансистемске) — у њих спадају апсолутни неологизми, који нису мотивисани постојећим речима, и неологизми мотивисани нетипичном основом или изолованим формантом; 2) потенцијалне неологизме (системске) — у њих спадају неологизми који су ушли у лексикум пољског језика или се проширили у лексичком фонду одређене друштвене групе, и индивидуализми настали у складу с тенденцијама које владају у систему.

У последњем поглављу: *Друштвене условљености језичких понашања* аутор прво анализира нејезичка понашања (уз детаљније разма-

трање појма интеракције) концентришући се на следећим моментима: понашање као знак; услови креирања понашања; услови рецепције понашања; ситуација као чинилац који условљава понашање; интенција као компонента процеса интеракције.

Аутор затим прелази на анализу језичких понашања, у оквиру које дефинише дискурс као низ језичких понашања чији облик зависи од тога ко говори, коме говори, у којој ситуацији и с каквим циљем. Тако схваћен дискурс представља врсту друштвене интеракције која се одиграва уз учешће језика. Њен облик одређују: а) психофизичке могућности пошиљаоца, као и врста и степен његовог учествовања у друштвеном животу (релевантни су следећи чиниоци: друштвено порекло, образовање, професија, узраст, територијално порекло и пол пошиљаоца); б) психофизичке могућности примаоца и такође врста и степен његовог учествовања у друштвеном животу (у вези са друштвеном позицијом примаоца аутор разматра друштвене језичке улоге које су одређене: рангом саговорника /равноправност, надређеност, подређеност/ и врстом контакта /официјелан или неофицијелан, индивидуалан или групни, трајан или спорадичан/); в) ситуација у којој се одиграва језичка интеракција (проблем утицаја ситуације на облик исказа је у теорији језичких понашања најкомпликованији и још увек нерешен, јер је нејасан и сам појам ситуације исказа; при његовом дефинисању треба узети у обзир следеће компоненте комуникацијског чина: број саговорника, место и време разговора, тему исказа, канал преноса информације и врсту текста); г) интенција коју пошиљалац хоће да реализује и реализује (интенција је облигаторна компонента значења исказа која условљава и функције исказа: емоционалне, информативне, модалне и функције деловања).

У завршном делу поглавља аутор се дотиче поља примењене лингвистике и програмирања језика и језичке комуникације. Указује на потребу минимализације комуникацијског система у плотодидак-

тици и логопедији. Завршавајући своје излагање у сфери практичног и прагматичног, Грабиас као да подсећа на оно што је рекао у уводу, тј. да је књигу посветио пре свега онима који се баве језиком: полонистима, педагозима, логопедима, професорима страних језика.

Поред несумњивог доприноса теорији језичке комуникације, вредност ове књиге чини и изузетно богата библиографија, која обухвата преко шест стотина јединица.

Београд

Марга Бјелетић

februar 1995.

PRVI REDAKCIJSKI REČNIK CRKVENOSLOVENSKOGA JEZIKA

RJEČNIK CRKVENOSLOVENSKOGA JEZIKA HRVATSKE REDAKCIJE 1 (1991), 2 (1992), 3 (1993), Staroslavenski zavod Hrvatskoga filološkog instituta, Zagreb.

U Zagrebu onedavna izlazi *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Prvi je svezak objavljen 1991. godine (Uvod, str. I—XLVIII), a zatim sledeće godine svezak II (A¹ — АНТИОХИНСКЪ), te 1993. III svezak (АНТИОХИНСКЪ—БЕЗЛАЋНОС). Tako se, konačno, počeo ostvarivati dugogodišnji projekat redakcijskih rečnika crkvenoslavenskoga jezika. Prvobitno je taj projekat, ustanovljen na IV međunarodnom kongresu slavista u Moskvi 1958. godine, bio zamišljen kao rečnik crkvenoslavenskoga jezika svih redakcija (hrvatske, srpske, makedonske, bugarske, ruske, češke i rumunske), koji bi se nadovezivao na *Slovník jazyka staroslověnského*, što je baš u to vreme počeo izlaziti u Pragu. Međutim, iz raznoraznih razloga pokazalo se da se ta zamisao u dogledno vreme ne može ostvariti, mada je F. V. Mareš već bio izradio načela za takav rečnik (up. *Návrh přípravných prací pro slovník jazyka církevněslovanského*, Prag 1962, 27 str. i 1966, 26 str., te *Проект подготовки словаря церковнославянского языка*, Вопросы языкознания 5, Moskva 1966, str. 86—99). Zato se pristupilo prikupljanju građe za parcijalne redakcijske rečnike.

U Zagrebu je 1959. godine po inicijativi i zaključcima Kongresa u Moskvi, a zahvaljujući Vj. Štefaniću i J. Hammu, počela ekscerpcija građe za budući rečnik. Posle odustajanja od izrade opšteg redakcijskog rečnika ubrzo su se i u drugim centrima SFRJ počela organizovati pri institutima za jezik ili pri akademijama posebne radne grupe za prikupljanje crkvenoslavenske leksičke građe (Skoplje, Beograd, Sarajevo). Međutim, Zagreb je u tome prednjačio u svakom pogledu, bio uzorom ostalim centrima, i, eto, imamo pred nama ostvarivanje tog dugogodišnjeg truda.

Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije ima i naporedni naslov na latinskom *Lexicon linguae slavonicae redactionis croaticae* i crkvenoslavenskom, i to hrvatskom glagoljicom, a ovde u našoj ćirilskoj transliteraciji: **СЛОВЕСА КНИГЪ СЛОВѢНСКИХЪ СЪЗКОМЪ ХРЪВАТСКИМЪ АНГЛИНСКИМЪ ГРЪЧСКИМЪ И ЛАТИНСКИМЪ СКАЗАМА**. Ispod naslova ide arapskim ciframa broj sveska, njegova sadržina (kod prvog Uvod, Preface, Praefatio, a dalje odrednice

glagoljicom i ćirilicom), mesto i godina izdanja, latinicom (Zagreb 1991. itd.) i glagoljicom (въ Загребѣ. 1991. itd. — u našoj transliteraciji).

Rječnik se izrađuje u Staroslavenskom zavodu Hrvatskoga filološkog instituta. Glavni urednici ovih triju svezaka su danas, na žalost, preminuli Biserka Grabar († 1986) i Franjo Većeslav Mareš († 1994). Uredništvo prvog sveska činili su pomenuti pokojnici i Ivana Mulc, a drugog i trećeg još i, takođe pokojni, Josip Tandarić († 1986), dok je znanstveni urednik svih svezaka Anica Nazor.

Uvodni svezak donosi nekoliko priloga, i to na hrvatskom i engleskom jeziku. Uvod je napisala A. Nazor (str. I—III, tekst na engleskom IV—VII). Na samom početku je istakla kako se posle pojave *Slovnika jazyka staroslověnského* (prvi svezak 1958) ukazala potreba za jednim opštim redakcijskim rečnikom crkvenoslovenskoga jezika, pa se prešlo na pojedinačne rečnike. U ondašnjem Staroslavenskom institutu se od 1950. godine prikupljala građa za Rječnik iz hrvatskih glagoljskih starina, tako da je ideja iz Moskve već imala pripremljen teren. Kako smo već spomenuli, 1959. godine oformljena je ekipa koja je otpočela rad na ekscerpriji po načelima praškog Slovníka, sa malim modifikacijama. A. Nazor upoznaje čitaoce sa sadržinom kartice (listića), izvorima, odnosno spomenicima koji su ušli u korpus za ekscerpriju, i to u rasponu od 12. do 16. veka. Određivanje tog korpusa zadavalo je najveće teškoće, zbog raznolikosti tekstova. Naime, crkvenoslovenskim jezikom pisani su biblijski i razni liturgijski tekstovi. Prvi su sačuvani u fragmentima, dok su drugi mnogobrojni. Korpus je zato obuhvatio sve fragmente 13. veka, zatim najstarije i najpotpunije misale, brevijare, psaltire, rituale i pojedine delove zbornika, rukopisne i štampane. Ekscerprija je vršena iz originala, odnosno fotokopije originala, a nikada iz izdanja, i to na dva načina: a) osnovnom metodom (kada se određeni tekst uzima kao noseći i iz koga se ekscerpira svaka reč, osim u slučaju visokofrekventnih reči, ako su im grčke, odnosno latinske paralele iste) i b) komparativnom metodom (kada se ekscerpiraju samo leksičke varijante u odnosu na osnovni tekst, a ponekad se registruju i važne fonetske i morfološke razlike, kao i grafijske, važne za jezička istraživanja).

U drugom prilogu *Oblikovanje i sastav natuknice* (str. VIII—XVIII, tekst na engleskom XIX—XXX) B. Grabar, F. V. Mareš i I. Mulc daju sve važne podatke o tome kako će izgledati budući rečnik i osvetljavaju odrednicu do u tančina. Rječnik će biti potpun, tj. sadržaće sve ekscerpirane reči iz korpusa hrvatskoglagoljskih tekstova XII—XVI veka, antroponime i toponime, pa čak i hápax legómena. Odrednica se daje u normalizovanom redakcijskom obliku, prvo glagoljicom, a ispod nje i ćirilicom. Tako se uspostavlja direktna veza sa praškim Slovníkom i sa rečnicima drugih redakcija. Prihvaćena je Jagićeva transliteracija, a autori se osvrću posebno na svu problematiku ćirilčke transliteracije, a posebno poluglasnika, budući da je stanje u spomenicima veoma složeno, te se radi „o povezivanju historijske fonologije sa praktičnom upotrebom Rječnika“. Zato će se upotrebljavati dva znaka: ъ i ' (apostrof) u odrednici, s tim što ' ne menja azbučni red. U normalizaciji stranih reči nekada se daju dvojne odrednice, pa i trojne, s tim što se na odgovarajućem mestu vrše upućivanja. Nekada se ispod odrednice daju i grafijske varijante, kao npr. kod reči **AM-**

ПНТЕАТРЪ/АМФНТЕАТРЪ imamo 10 varijanti navedenih ispod odrednice. Odrednica se uspostavlja za svaku gramatičku reč. Za deklinabilne reči dat je nominativ singulara, kod imenica genitivni nastavak, zatim oznaka za rod, kod ličnih imena oznaka *nom. propr.*, a kod toponima *nom. propr. loci, fluminis, montis* i sl. Pridevi se daju u neodređenom liku, a ako postoji posvedočen određeni oblik, onda se daje i nastavak **-и**, sa gramatičkom oznakom (obično *adj.*, a za prisvojne prideve *adj. poss.*, i sl.). I zamenice se navode u osnovnom obliku *nom. sg.*, osim za 3. l. *sg.* i povratnu zamenicu, koje imaju akuzativske oblike **и** i **се**. Inače lične zamenice za 1. i 2. lice imaju za svaki gramatički broj posebnu odrednicu, a zamenice koje razlikuju rod u odrednici imaju sva tri oblika, sa bližom oznakom, npr. *pron. pers., poss.* i sl. Brojevi se u odrednici navode kao glavni ili redni, s oznakom *num. card.*, odnosno *ord.*, a u drugim slučajevima samo oznaka *num.* Redni se brojevi normalizuju kao pridevi. Slova u funkciji brojeva imaju oznaku *numeri nota*. Glagoli se u odrednici daju u infinitivu, a navode se i nastavci za 1. i 2. lice *sg.* ili celi oblici. Ako je glagol potvrđen samo u povratnom obliku, onda se u odrednici stavlja **се**, a ako ima i povratni oblik, onda se **се** stavlja u zagrade, npr. **ВОРНТИ (се)** itd. Iza glagola stoji vidska odrednica: *ipf., pf.*, te eventualne rekcijske oznake u drugom redu. Participi se posebno ne izdvajaju, osim ako su popridevljeni, što je označeno sa *adj. ptc.* Prilozi se navode sa gramatičkom oznakom *adv.* Obično se posebno navode semantički isti, a oblički različiti oblici. Problem predstavljaju spojevi predlozi+prilozi, odnosno imenice. Autori su se odlučili da ih tretiraju kao predložke spojeve, s tim što će se vršiti upućivanja. Isto je i kod spojenih priloga (npr. **МНОГОКРАТЬ** v. **КРАТЬ**, ali **ДОВРОВОЛНО**). Kod predloga se pored gramatičke oznake daje i padežna rekcijska oznaka, npr. **къ** *praep. c. dat.* Veznici se daju sa oznakom *conj.*, ali bez označavanja sintaksičke funkcije. Uzvici se označavaju sa *interj.*, a rečice sa *part.*

Ispod odrednice, kao što smo naveli napred, daju se eventualne fonetske i ortografske varijante, a ispod njih skraćenice izvora u kojima je reč posvedočena. Spomenici se nabrajaju ovim redom: M(isali), Br(evijari), Ps(altiri), Rit(uali), C (zbornici), Fr(agmenti) i sl. Pomoćni izvori se obeležavaju posebno, npr. MCopenhagencae (= Kopenhagenski misal).

U semantici odrednice ide se za tim da se pored konkretnih daju i prenosna značenja, zatim nijanse, specijalna i terminološka značenja. Kod višeznačnih reči prednost se daje konkretnom nad apstraktnim značenjem, opštim nad specijalnim. Semantičke grupe se označavaju arapskim brojevima i izdvajaju, a dalje raščlanjavanje se označava slovnim znacima. Značenja crkvenoslovenskih reči daju se hrvatskim ekvivalentom i engleskim prevodom, i to prema kontekstu, jednom reči ili opisno. Biblijska imena se daju onako kako je to uobičajeno u hrvatskoj i engleskoj tradiciji. Iza prevoda daju se grčke, odnosno latinske paralele. Katkada se daju i kratka objašnjenja na latinskom jeziku, npr. iza imena svetaca daje se datum svetkovanja, katkada se objašnjava kakav stručni izraz i sl. Iza svih ovih oznaka dolaze primeri iz spomenika u latiničkoj transliteraciji. Ide se za tim, kako je u leksikografiji praksa, da se daju oni primeri u kontekstu koji će najbolje objasniti sva značenja reči, njezin oblik u rukopisima iz različitih

perioda, geografskog i genealoškog porekla, te sadržaja. Njima se katkada dokumentuju i sintaksičke, frazeološke, fonetske, morfološke i ortografske pojave, uz moguće grčke, odnosno latinske paralele. U ređanju primera prednost imaju one potvrde koje najbolje odražavaju značenje reči, a citati iz fragmenata i starijih rukopisa imaju prednost. Iza citata dolaze skraćenicice izvora, sa uobičajenim oznakama lista (a, b, c, d ili r, v). Navedeni primeri u latiničkoj transliteraciji daju se tako da odražavaju pravopis izvora, pa se svaki grafem prenosi tačno. Nadredna slova se spuštaju u red, titla se piše samo iznad slova u brojnoj vrednosti, skraćenicice se razrešavaju, i sl., kako je već uobičajeno. Ako treba ukazati na sinonime, to se čini skraćenicicom cf. (confer). Ispod sinonima se ukazuje na zastupljenost odrednice u Slovníku (skr. S), Miklošičevu Lexiconu (skr. M) i Akademijinu Rječniku (skr. A). Ako odrednica nema potvrdu ni u jednom rečniku, to se obeležava Ø.

Iza ovih detaljnih objašnjenja A. Nazor govori o izvorima i daje njihov popis, kao i popis literature koji se odnosi na spomenike (str. XXXI—XXXIX). Pored navedenog izvora nalazimo sve podatke o njemu, skraćenicu, naziv, mesto gde se nalazi, signaturu, materijal na kojem je pisan i sl. podatke. U izvore za Rječnik ušli su fragmenti: apostola (4), misala (5), brevijara (7), legenda, apokrifa i homilija (10). Zatim potpuni spomenici: misali (4), brevijari (11), psaltiri (3), rituali (3), zbornici (15), te pomoćni izvori (4). Spisak ovih poslednjih ostaje otvoren i po potrebi se može proširivati.

Na str. XL—XLI date su skraćenicice izvora u koloni, i to abecednim redom, sa nazivom i vrstom, vekom ili godinom i brojem u popisu izvora, a na str. XLII nalazi se *Index fontium graecorum et latinorum*, a na str. XLIII *Sigla Librorum Veteris Testamenti* i *Sigla Librorum Novi Testamenti* (prema izdanju A. Merka).

Gramatičke i ostale skraćenicice (*Abbreviationes grammaticae et ceterae*) date su na str. XLIV—XLV.

F. V. Mareš je dao alfabetski pregled pisama koja su u upotrebi, sa brojnomo vrednošću za glagoljicu i ćirilicu (*Alphabetorum synopsis*, str. XLVI—XLVII), a Ivan Bakmaz je na kraju dao tabelu najčešćih glagoljskih ligatura (*Litterae iuncte frequenter occurrentes*, str. XLVIII).

Obrada crkvenoslovenske leksičke građe počinje drugim sveskom (str. 1—64). On sadrži obradu slova a¹ — **АНТИОХИНСКЪ**. Obradu odrednica uradili su B. Grabar, M. Klenovar, M. Mihaljević, I. Mulc i K. Režić. Treći svezak sadrži obradu reči **АНТИОХИНСКЪ — ВЪЗЛѢТНОС** (str. 65—128), a uradili su ih B. Grabar, M. Mihaljević, I. Mulc, A. Nazor, K. Režić, J. Tandarić i J. Vince Marinac.

Radujemo se što možemo čitaocima Južnoslovenskog filologa predstaviti ova tri sveska (nadamo se da je u toku 1994. godine izišao još koji). Pozdravljamo realizaciju tako značajnog dela kakav je *Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*, prvog takve vrste u slovenskom svetu, i želimo da taj dugotrajni i mukotrpan leksikografski poduhvat bude u dogledno vreme i završen. Verujemo da su oni koji su uložili ogroman trud u ovaj projekat i prerano napustili ovaj svet, a pogotovu nedavno preminuli dragi nam prijatelj i Veliki Sla-

vjanin Franjo Većeslav Mareš (František Václav Mareš), ostavili svoj pokretački duh kod mlađih kolega koji će nastaviti ono što je od njih osmišljeno. Nadamo se da će i u drugim staroslovenističkim centrima, koji su prihvatili zaključke IV međunarodnog kongresa slavista, biti podstrekom (i za ugled) da nastave tim putem i tako završe zamisao izrade redakcijskih rečnika. Ovaj će Rječnik, pored praškog Slovnika na koji se naslanja, biti od velike koristi svima koji se bave staroslovenističkom problematikom.

Beograd

Nikola Rodić

август 1994.

ИВАН ЛЕКОВ (1904—1978) — ЕДНО ГОЛЯМО ИМЕ В СЛАВИСТИКАТА*

След неочакваната смърт на чл. кор. проф. Иван Леков през 1878г едва сега (27 — 29 май в Софийския университет) беше организирано първото официално честване на заслугите му към езиковедската славистика в световен мащаб. През м. март. 1994г се навършиха 90 години от рождението, а през м. август 1993г се навършиха 15г от смъртта на големия български учен.

Личността на проф. Иван Леков, неговото научно дело и цялостна интелектуална реализация по необикновен начин обединяват ценностното съдържание на нашия академичен дух, който е извън пространството и времето. На тях отдават почит с признателност неговите ученици, колеги и последователи, славистите от цял свят.

*

Първият ми ден като студентка по славянска филология в Софийския университет беше свързан с личността на проф. Иван Лекова, който тогава като Ръководител на Катедрата по славянско езикознание и етнография приемаше новите студенти. Тогава за пръв път чух от колеги, че той сам се наричал «доайен на българската славистика». По това време не знаех точно какво значи думата «доайен». Готвех се да потърся в справочници за чуждите думи в българския език, но веднага започнаха лекциите по увод в славянската филология — един изключително сериозен курс, воден от самия проф. Леков. Респектираше ни безкрайната ерудиция, задълбоченост на изложението, висок академизъм и особено силното интелектуално излъчване. Повече не

* У Софији је, под покровитељством Софијског универзитета и Бугарске академије наука, маја 1994. године, одржан симпозијум „О сличностима и разликама међу словенским језицима» који је био посвећен сећању на великог бугарског слависту Ивана Лекова. Председник Организационог одбора симпозијума, доц. др Лили Лашкова, одржала је том приликом излагање о значају и заслугама слављеника. Текст који објављујемо је ревидирана верзија тог излагања.

Напомена Редакције

смятах да търся справочници за чуждите думи, защото много бързо бях разбрала какво точно значи «доайен».

За своите колеги и ученици, за цялата езиковедска славистика той беше и си остава завинаги доайенът на българската славистика, първият наш езиковед-славист с изключително широк обухват, далечни перспективи на виждане и многостранност на научното мислене. На висички факти той обичаше да гледа от дълбочината на времето — в миналото и в бъдещето, да свързва явленията и да предвижда законите на развитието. Така и истинската, голямата оценка за неговата научна дейност ще бъде дадена също от дълбочината на времето, защото за нас той все още е съвремие. Въпреки това, ние вече отдавна сме започнали да се връщаме назад към него, отново да го откриваме за себе си и да виждаме в нова светлина неговия принос в науката — във висичките му разностранни прояви, дълбочина и всеобухватност.

Проф. Иван Димитров Леков създаде нов етап в развоя на славянското езикознание у нас, като разшири тематиката на славистичните проучвания с огромен брой глобални и специфични въпроси на езиковедската славистика — включи всички славянски езици в обсега на българските славистични изследвания, като обнови и доразви съществено научната методология. Роден е на 4. III 1904г в София. Завършва славянска филология в Софийския университет през 1927г. През 1925–26г. специализира в Краковския Ягелонски университет, известен с представителната класическа славистична школа на К. Нич, Я. Лос и Я. Розвадовски, по-късно на Т. Лер-Славински. След дипломирането си продължава още 2г. (1928–30) специализацията си в Краков, където води лекторски курс по български език. Пребиваването в Полша изиграва решаваща роля за цялостното оформяне на неговите научни интереси и за избора на методологически подход. Питетата към полския език и култура проф. Ив. Леков запази до края на живота си. След завръщането си в България е избран за асистент, през 1935г — за частен доцент, през 1941г — за редовен доцент при Катедрата по славянско езикознание и етнография в Софийския университет. През 1937–38г специализира в Берлин и Виена. През 1945г е избран за извънреден професор, а през 1948г — за редовен професор и ръководител на Катедрата по славянско езикознание и етнография — сегашната Катедра по славянско езикознание, която ръководи до пенсионирането си. През 1945г е избран за член — кореспондент на БАН. От самото начало на основаването на Института за български език е привлечен да сътрудничи и там от 1954г. където основава и ръководи до края на живота си Секция по славянско езикознание. Дълги години е член, известно време и подпредседател на Международния комитет на славистите (след 1968г и политическия скандал около неговата сравнителна граматика беше принуден да се оттегли), активно участва в работата на 2 международни комисии — за изучаване на граматич-

ческият строеж на славянските езици и по фонетика и фонология, а също и в Кирило-Методиевата комисия при президиума на БАН. Бил е член на редакционните колеги на различни български езиковедски периодични издания (*Език и литература*, *Български език*, *Известия на Инст и тута за български език*). Като истински учен умира на поста си (1978г) в разгара на творческата си дейност.

Научното му творчество респектира с обема и качествата си, така както респектирало и цялостната му високо ерудирана и принципна личност. Изключителна широта, задълбочена интерпретация и теоретични обобщения, насоченост към най-актуалните езиковедски проблеми на времето, непрекъснато методологично обновяване — така най-общо може да се охарактеризира неговата научна дейност. Той обичаше самия процес на издирване на научната истина, стремеше се към нея, обичаше дългите дискусии, големите форуми (на които беше известен с последователните си серии от задавани въпроси). Търсеше оживените научни контакти, искаше да бъде винаги подробно информиран за всичко новооткрито, за всяко ново изследователско начинание, за последните публикации. Пишеше безкрайни серии от рецензии и информации в научната хроника за всякакви конференции, научни срещи, конгреси.

Научното му творчество наброява около 500 библиографски единици (484 според публикуваните списъци — при двете му чествания и след смъртта му — вж. *ИИБЕ* 1964г. *Български език* 1974, кп. 2, 1979, кн. 1.). Първите езиковедско-славистични публикации на Ив. Леков излизат през 1929г във в-к Мир: «Славянските езици, нови методи за класификация» и «Славянската прародина». Още тогава бъдещият езиковед проявява особено активно творческо внимание към българския език и въпросите на езиковата култура (вж. бележките във в-к *Пряпорец* и *Литературен глас* — «Животът на думите»). Тогава пише и рецензии за издадени в Полша учебници по старобългарски език. През 1930г излиза първата му сериозна езиковедска статия на българистична проблематика — «Замяна на срички *po ry* в български език», *Бълг. преглед*. Следва и първата езиковедска публикация зад граница — лингвистичен анализ на римите на полския поет Я. Коховски (XVII век), оригинално изследване (на полски език в престижното издание *Prace filologiczne*, t. XV). Така отрано вече са очертани бъдещите тематични кръгове на по-нататъшното му научно творчество — сравнителна езиковедска славистика, българистика и медиевистика, които за него са били винаги неразривно свързани.

През първите десетина години от научната си дейност Ив. Леков разглежда в трудовете си проблеми на сравнителната славянска лексикология и избрани аспекти от граматичната структура с оглед на континуитета и класификационните характеристики на отделните езици. Тук могат да се посочат изследванията: *Праславянски е имена на*

растения (1931), *Окончанието -ов за род. падеж мн. ч. в славянските езици* (1933), *Малко известни български съот вет ст вия на западнославянски (евент . и руски) думи* (1934), *От ношение на средно-словашки към южно-славянската езикова група* (1937). Най-значителен труд от този период е *Праславянски е глаголни форми и от раженият а им в днешните славянски езици* (1934, 200 стр.), който и днес е рядкост в славянското езикознание.

От 1939г Ив. Леков се насочва към фонологични изследвания в духа на Пражката лингвистична школа, принадлежността си към която винаги изтъкваше. Този методология е в основата на всичките му фонологични изследвания, пренася се по късно и в граматичните му описания. Заглавията от този период красноречиво свидетелстват за определен изследователски стил, разкриващ глобалните закономерности и механизми на езиковите процеси. Такъв характер имат трудовете: *Основи на фонетичната и фонологичната система на съвременния български книжовен език* (1939), *Прояви на фонологична свърхс тара телност в развоја на българският, полският и чешкият език* (1939), *Фонологичната с тойност на удължените и удвоените съгласни звукове в славянските езици* (1940), *Омонимият а в малоруски език от фонологично гледище* (1941), *Опит за фонологична характеристика на български език* (1941), *Изразителност и употреба на фонологичните опозиции* (1942). Целен принос през това време е трудът му *Характеристика на общите черти в български и източнославянски* (1942, 104 стр.) в който се описват неразкрити преди това прилики на български с руски език.

През 50-те години Иван Леков, в духа на историческия момент, се насочва към въпросите на диалектиката в развоја и строежа на езика, отдава минимална дан и на марксизма. От това време могат да се посочат заглавия като: *За диалектиката в езиковата система* (1948), *Към въпроса за новите още колебливи склонности в съвременния български език* (1950), *Вътрешните закони на езика* (1951), *Езиковото родство на славянските езици* (1952), *Устойчивостта и на славянските езици срещу насилствена асимилация* (1952). Същевременно големият езиковед се насочва и към редица основни въпроси на славистиката, издига се до по-широки, цялостни обобщения за развоја и структурата на славянските езици. Появяват се последователно няколко важни обобщаващи труда: *Кирило-Методиевото дело и неговото значение в славяноведението* (1958), *Единство и национално своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд* (1955, 108 стр.), *Обичност и многообразие в граматическия строй на славянските езици* (1958, 128 стр.), *Словообразователни склонности на славянските езици* (1958, 78 стр.). Завършек на този цикъл е основополагащият труд *Насоки в развоја на фонологичните системи на славянските езици* (1960, 116 стр.), където описанието се основава на системи от опозиции, а авторът започва нов творчески цикъл, който навлиза в 60-те години. През това десетилетие той се насочва вече към типологичните изследвания на славянската езикова

структура, към външния строеж на думата, словообразователни модели с оглед на тяхната продуктивност и фреквентност, лексикални взаимоотношения като проява на системни закономерности.

Към края на 60-те и началото на 70-те години във връзка със засиления интерес към синтактичната проблематика, с лансиране на нови синтактични теории, се появява трудът на Ив. Леков *Особености на синт акт иния т ип на славянските езици* (1972), който представлява сборник отделни студии върху методологични проблеми, както и конкретен анализ на избрани аспекти от славянската граматична структура. Разсъждава се върху характера на сравнително-типологичните изследвания, за взаимодействието на равнищата, за прехода от централни към периферни синтактични прояви, за динамиката на разволя, за увеличаване на абстрактността на граматическия строй като израз на стремежа към общо усъвършенстване на системата. Изтъква се, че при синтактичното сравнение към броя на главните езици трябва да се отнесе и български език. По въпроса за чуждото езиково влияние в синтаксиса авторът възприема положението, че това е по-скоро стимулиращ, модифициращ фактор. Описва се динамиката на синтаксиса, разглеждат се проявите на синтактичната контаминация, на асимилацията. Ив. Леков прави семантико-типологичен анализ на българската предложна система, който е интересен поради съчетаването на структурно-типологичния и дистрибутивния подход. Към неговия принос в науката се посочва именно достигането на нови положения в научния синтез.

Значително място в научните изследвания на големия учен заемат винаги проблемите на българския език. Той е автор на изследвания по лексикология, стилстика, прави езиковедска характеристика на езика на писатели (Ив. Вазов и Хр. Ботев) и политици (Г. Димитров). Автор е на публикации по проблемите на езиковата политика и култура. Един от авторите е на новия правопис на българския език (1945), а по-късно — един от създателите на *Правописния речник на българския език*, също и на еднотомния *Български тълковен речник* (1955, 63, 73 и сл.).

Паралелно с това ученият --- теоретик създава и трудове, с които методологически усъвършенства славистичните изследвания, разкрива нови закономерности и непознати зависимости. Като пример може да се посочи статията му върху синтактичната елипса като генетичен и класификационен проблем (публикувана на немски), в която разглежда проблема с оглед задачите на приложното езикознание и въз основа на български материал. За класификацията предлага типологически признаци, а генезиса на елипсата авторът обяснява с действието на логически и типологически фактори. Задачите на изследването са съобразени с изискванията на приложното езикознание.

Безспорните творчески постижения на проф. Ив. Леков бяха признати още приживе и бяха формулирани в няколко пункта: 1) Изтъква се особената роля на контаминацията в славянските езици 2) Разкрива се действието на проявите на свръхстарателност в славянските езици 3) Представено е действието на вътрешните закономерности в славянските езици 4) Разкрива се сложният характер на взаимоотношенията в славянските езици 5) Навлиза се в диалектиката на славянските езикови структури и във фонологичната специфика на български език 6) Изследвани са типологичните особености на славянските езици в сравнителен аспект, характера на праславянското диалектно деление, мястото на лексиката в сравнително-историческото езиковедение и отделно — специфичните характеристики на славянските лексикални системи 7) Има значителни приноси в българската езикова култура и лексикография.

За неговата методология е характерна многостранност и непрекъснато актуализиране и обогатяване според постиженията и задачите на световната лингвистика (пражки структурализъм — сравнително-исторически метод — сравнително-типологически метод — статистически метод, функционален анализ, структурно моделиране — съпоставителен метод — социолингвистичен подход). Възприема езика като динамичен процес, определя актуалните трансформации в него, дефинира и реализира сравнително-типологичния метод на описание.

Още веднъж се запознах с всичко, писано у нас по повод двете чествания приживе на проф. Ив. Леков. Нашата и чуждестранната научна критика оценяват високо и отбелязват висички негови по-значителни публикации — студии, статии, монографии. Всичко, освен едно произведение — синтез на дългогодишните му изследователски търсения. В огромния библиографски списък има едно заглавие на монография, която струваше много творчески усилия, по същевременно и много огорчения на своя автор — *Кратка сравнителна и типологическа граматика на славянските езици*, БАН, 1968, 212 стр. Единствената, появила се у нас след записките от лекционния курс на проф. Л. Милетич. Единични са тези, които я видяха, защото още първия ден беше конфискувана и спряна от разпространение. За нея няма публикувани рецензии, специалистите не я видяха изобщо и затова не я познават. Какво все пак представлява тя и защо беше спряна? За пръв път се опитвам да я представя.

Текстът е едно стегнато, богато по съдържание (като информация и идеен за научно тълкуване) описание на развойните фази на праславянски, замислено най-малко 20 години преди излизането си чрез публикуваните програми и първоначални схеми за изработване на сравнителна граматика на славянските езици. Неговата методологична основа е изградена върху умелото съчетаване на сравнително-историческия и типологичния метод, като сравнението в диахронен и синхронен план е обогатено с постиженията на класическия структура-

лизъм в духа на Пражката лингвистична школа. Съдържанието е последователно изложено в отделни глави и раздели.

1) Уводът посочва проблематиката, очертава се методологичната рамка, мотивира се създаването на труда. 2) Индоевропейското минало на славяните — територия на прародината, мнения за посоките на разселване на племената, определяне на езиковите типологически белези. Възприема се едно обективно становище за евентуална подвижна в пространството и времето локализация на обединение от племенни диалекти, преминаващи променливи етапи на конвергенция и дивергенция. 3) Славянска прародина — съществуващи теории, разграничаване на отделните групи схващания от най-старите (Енгелс) и до по-ново време, критичен преглед на доводите *за* и *против* възприемането им. Предлага се концепция за «динамична прародина» според славянските миграции в различно време на запад, изток и юг. Последните публикации по този въпрос след 1983г потвърдиха приемливостта на подобен модел. В текста има обилно цитирана литература на различни езици. Авторът добросъвестно информира за всички актуални резултати от научното изследване в избраната област в нейния класически вид. Предлага се разумна и обективна преоценка, трезвост и концептивен подход. 4) Балто-славянски езикови отношения, различни гледища по проблема и критичен преглед на огромното количество аргументи. Категорично се отхвърля идеята за какъвто и да било праязык. Ив. Леков беше изобщо против самото понятие «яраезик», схващано буквално. Той разглежда тези отношения в светлината на краткотрайно съжителство с прекъсване в континуитета и ново възстановяване на непрекъснато сменящите се отношения на конвергенция и дивергенция. 5) Отношения на праславянски с други езици. Правят се типологични паралели с ирански, хетски, тохарски, санскрит, италиански и други езици (напр. наличието на отворени срички обединява праславянски с японски).

Същинското изложение е разделено по класическия принцип: фонология с акцентология, морфология с морфонология — наред с общото хронологично разделяне на праславянски на ранен и късен. Първият раздел е изграден върху структурно-диахронното описание на праславянския консонантизъм и вокализъм, представени чрез системи от опозиции, точно дефинирани в цялото им сложно взаимодействие от количествени и качествени характеристики (напр. — трансформацията на количествените опозиции в качествени), процесите на редукция и контаминация, създаване на качествено нови фонемни. Правят се типологически паралели с други езици за по-релефно представяне и оформяне на езиковите репрезентации, но се запазва основната връзка с индоевропейския континуитет, използват се широко доказателства от старобългарски. Авторът ни въвежда и в спорните въпроси, запознава със всички гледища, стараяйки се обективно да прецени предимствата на едното или другото, но винаги има своя по-

зиция, която предлага, без да налага. В текста се наблюдават и някои оригинални съпоставително-типологични фрагменти, синхронни срезове в диахрония, долавят се насоките на евентуално прогнозираното бъдещо развитие на някои процеси, предлагат се интересни идеи за нови изследвания на междуезиковите контакти, за подробно проследяване на отделни диференциални признаци и типологични схеми в славянските езици. Периодизацията на праславянски е определена според основните развойни тенденции, довели до съществени преобразования (наричани от автора «трансформации») на езиковата структура — съответно във вокализма и консонантизма това са отварянето на срещката и палатализацията. Проследени са всички иновации и покъсният им развой. Маркирани са основните процеси в късния праславянски, довели до обособяване на съвременните славянски езици. Широко се борави с понятието «езиков тип», при възможното съчетаване на различни типологични признаци и характеристики (глути-нативност, флективност, аналитизъм). Особено внимание се обръща на явленията от смесеното морфоногично равнище, което е особено характерно за подхода на автора към фонологичните процеси. В отделен раздел се разглеждат праславянските прозодични схеми, развойният път от индоевропейски и балто-славянската епоха през периодите на ранния и късния праславянски. Тази проблематика беше предпочитана от проф. Ив. Леков. На тази извънредно сложна и динамична част от езиковата материя той беше посветил и други свои предходни публикации, чието закономерно продължение беше и съответният дял от граматиката. В същата последователност, както и фонологичният раздел, е разгледана и описана морфологията — континуитетът от индоевропейски и балтославянски до преобразованията в праславянски, изразяващи се в появата на нови трансформационни процеси, довели до ново разчленение и оформяне на новите граматични категории «одушевеност» и «мъжко-личен род». И тук внимание се обръща на взаимодействието на равнищата, с подробно изброяване на факти. Проследяват се основните промени в разволя на именната и глаголната група езикови категории по пътя на обособяването на отделните славянски езици, извършва се типологично-съпоставителен класификационен анализ. Представени са морфологичните парадигми (макар и с известни неточности). Освен чрез изреждане на парадигмите, примерите са представени и чрез вмъкване на форми в текста. Последната глава е посветена на класификацията на славянските езици, в която накратко се информира за досегашните видове класификации и за традицията да се използват определени видове класификационни признаци, при което не винаги са застъпени равномерно основните езикови равнища. Това дава повод на автора да изтъкне кои признаци и доколко могат да се смятат за достатъчно представителни и аргументиращи определен вид класификация.

Книгата култивира определено широк подход в лингвистичното мислене, въпреки претоварената на места фраза и прекалената обремененост с максимален брой допълнителна информация, но това беше особеност на стила на проф. Иван Леков. Читателят потъваше в неморното ескалиране на научна информация и в потока от многобройни идеи. Защо все пак беше спряна тя? В класификационните типологически схеми с присъщото си старание и робуване на подробната и изчерпателна информация авторът беше включил и македонски материал — книжовен и диалектен. Иначе в самата граматика няма нищо по-подробно за македонски, освен рефлексите на праславянските процеси, при това български с македонски са представени винаги в общ блок. Никакъв специален интерес — просто тези въпроси не го интересуваха, защото бяха далеч от неговия пиетет към чистата езикова теория. И от диалектология също не се е интересувал особено (както показва библиографията на трудовете му), той гледаше на всичко от висотата на своя особено изтънчен, специфичен за него аристократизъм на духа. Малко преди смъртта си проф. Леков искаше да преработи текста на граматиката си, да махне оспорваните данни, или дори те само да се забелят в готовите вече, отпечатани книги. Не му се разреши да си спаси книгата. Резултатите: и след 26 години все още няма сравнителна граматика на славянските езици у нас, използва се чужда литература, където битува «отреченият» в граматиката на Иван Леков материал. Едва ли и ще се напише друга граматика (и толкова лесно ли се пише), а авторът неочаквано рано си отиде от живота, огорчен. Отново се връщам на неговата студия върху общите черти на български и източнославянските езици. Тя все пак излиза не кога да е, а през 1942г, през войната. Какво му е на този исторически момент, а какъв беше моментът през 1968г, годината на ликвидирането на «Пражката пролет»? Драматичното в тази ситуация е това, че проф. Иван Леков беше умерен човек, не се занимаваше с политика, нямаше вкус към властта чрез каквито и да било административни постове, дори в науката — Декан или Ректор никога не е бил. Той избягваше всякакви ненаучни съглашателства и съперничества, беше изключително предпазлив. Единствената му мотивация в цялостната научна дейност беше високо идейна, възвишена. Мнозина от нас, които бяхме свидетели на венчки скандални събития около неговата граматика, все още се чувстваме абсурдно.

Във своите всеотрядни научни и културни интереси проф. Леков имаше доста голяма сфера, посветена на сърбохърватския език, на сръбската литература, на югославската история и култура. В научната хроника след войната той отразява двете научни славистични срещи, състояли се в Белград през 1946 и 1955 (сп. *Език и литература*, сп. *Славяни*, 1947, 1955). Заедно с Ем. Георгиев през 1946г съставят антологията *Сръбски поети* (1946, 272 с.). Пише научна информация за проблематиката, залегнала в югославските списания по славянска фило-

логия (сп. *Език и лит ерат ура*, 1956). Книжовното дело на големия србски реформатор Вук Караджич е разгледано в статията «Вук Стефанович Караджич като езиковед-българист», *Анали Филолошког факултета Београдског универсиитета*, 1966 (с. 119—124). На лингвистичното сравнение между србохърватски и български език е посветена статия в сп. *Южни славяни* (вж. «Србохърватският и българският език», *Южни славяни*, 1945, кн. 4). Србохърватският е засегнат във всички трудове с общославистична проблематика — от монографните (граматиката, *Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици*, *Праславянските глаголни форми и отразенията им в днешните славянски езици* и др.). Особено ценна за славистиката и по-специално — за србохърватистиката е статията в *Ивишев зборник* (1963), посветена на някои от най-съществените типологични черти на езика (с. 237—241), пред погледа на синтезиращ езиковед-славист. Тази статия прочетох по-късно, защото притежавах сборника едва през 1983г. Бях поразена от много точния и прецизен поглед на автора, попаднал в същността на типологичната схема на езика — богатството на вокализма (дори интерпретиран в забележителни подробности), проявите на аналогия, на синкретизъм, отделни балканизми, важното място на дублетността, аглутинацията, по-свободното (не контактно) разположение на сложните глаголни форми (причастие и снамагателен глагол), проявата на известна лабилност в езика, която може да се свърже с действието на стар скрит субстрат. Авторът акцентува върху връзката между всички изтъкнати черти. До много от тях се бях добрала вече самостоятелно преди това, когато започнах да чета лекции, но бях доволна от съвпадението с мисленето на моя учител, сякаш бях разбрала неговото одобрение през дистанцията на времето, макар и закъсняло. Внимание заслужава и друга една статия от проф. Леков, посветена на родовото определение на чуждините в србохърватски, която съдържа интересни примери и наблюдения.

Иван Леков поддържаше широки връзки с югославските си колеги-слависти, проявяваше интерес към всичко нововъзлязло. Беше по-словичен с библиографската си осведоменост. Негов беше и изборът на моите югославски учители — проф. Милка и Павле Ивич, при които ме изпрати да започна докторантура, за което и до ден днешен съм му вечно признателна, заедно с признанието към тях и школата им.

Иван Леков всъщност нямаше своя интелектуален контекст у нас (школа, среда, последователи, себеподобни), какъвто имат други големи учени по света в своите страни. Лош момент, случайно стечение на обстоятелства или намесата на извъннауци фактори. Той беше теоретик по заложи и призвание, беше интелигент от висока класа — до край и във всяка проява, но за времето си остана изолирано явление в българската научна мисъл. Със съжаление признавам този факт и все още не зная дали той изобщо може да бъде осъзнат. Може

би тайната на този абсурден парадокс е закодирана в географската ширина, на която се е родил и прекарал живота си проф. Ив. Леков.

Той не беше тип езиковед — полиглот, въпреки че знаеше няколко езика, а четеше всички славянски езици. Публикуваше главно на полски, чешки, руски, немски. Но самият беше с удивителното чувство за най-типичните структури във всеки славянски език (и не само славянски), веднага се насочваше към дълбоките закономерности, движещи фактите. За всеки език той имаше готова типологична схема. Пред мене са някои негови кратки статии върху типологичните черти на сърбохърватски (1963г), украински, руски, белоруски, които са съществено въвеждане в по-глобални студийни изследвания на тези езици. Когато ги чета отново, мисля че фактическият интелектуален контекст на големия наш езиковед-славист всъщност са били чуждите големи имена в структурно-типологичното изследване на езиците.

София

Лили Лашкова

novembar 1994.

SEDMI MEĐUNARODNI BALKANOLOŠKI KONGRES
Solun, 29. avgust — 4. septembar 1994.

Sedmi međunarodni balkanološki kongres održan je u Solunu, tako je već po drugi put Grčka bila domaćin balkanolozima iz celog sveta. Balkanološki komitet je ovog puta formulisao deset glavnih tema, deset okruglih stolova, četiri sekcije *Instrumenta studiorum*, a bilo je i slobodnih saopštenja. Rad se odvijao plenarno, po sekcijama i okruglim stolovima. Pre podne su plenarno izlagani uvodni radovi ('rapport') sa recenzijom moderatora, a za ostala saopštenja ('communication') i izlaganja u okviru okruglih stolova bili su rezervisani popodnevni termini.

Kongres se odvijao u znaku nekoliko velikih tema, od kojih je ovog puta samo jedna namenjena isključivo lingvistima: *Grecizmi, latinski uticaj i turcizmi u balkanskim jezicima: prvobitna semantika i evolucija značenja*. Ograničavanje na isključivo leksikološki aspekt nametnulo je potrebu da se stručnjaci za balkansku lingvistiku usmere na druge, multidisciplinarnije teme. Balkanološki komitet je ove šire teme formulisao kao: *Jedinstvo i različitost narodnih kultura na Balkanu do kraja 19. veka; Postoji li 'balkanski mentalitet', svedočenje pisane kulture i figurativnog jezika i; Hagiografija i značaj ovog književnog žanra za kulturnu istoriju Balkana*.

U zborniku koji prati Kongres integralno su objavljeni lingvistički radovi Ivanke Schick (*Osmansko-turski uticaj na frazeologiju balkanskih jezika*), Victora Friedmana (*Turcizmi u komparativnom balkanskom kontekstu*) i Ch. Symeonidisa (*Grčki i latinski u balkanskim jezicima sa posebnim osvrtom na supstrate reči*). Symeonidisov rad je, nekim svojim etimološkim rešenjima, na plenarnoj sednici pokrenuo diskusiju u kojoj su između ostalih učestvovali Eric Hamp, Norbert Reiter, Gabriella Schubert, Phaedon Malingoudis i Eugen Munteanu. Radovi Briana Josepha (*Pozajmljivanje na narodnom nivou: balkanski uzvici turskog i grčkog porekla*) i Wilfrieda Fiedlera (*Gramatička adaptacija grčkih pozajmljenica u albanskom*), objavljeni u zborniku *Rapports* — nisu usmeno izloženi. U zborniku pažnju lingvista privlači i rad Zamfira Mihail *Međusobna zavisnost kultura Balkana i centralne Evrope* u kome rumunska autorka nastavlja svoja etnolingvistička istraživanja o jezičkim tragovima rudara german-skog porekla na Balkanu.

Okrugli sto posvećen toponimiji i geografskoj istoriji Balkana bio je obeležen radom C. Bidollarija iz Albanije o slovenskim i grčkim toponimima u

Albaniji i diskusijom koju je o ovom pitanju sa autorom vodio grčki onomastičar i slavista Phaedon Malingoudis. U okviru ovog okruglog stola bila su i kratka saopštenja V. Hrochove (Češka) i M. Lozbe (Rumunija). Na ovom okruglom stolu, ali sa temom van najavljene, bio je i rad Kristine Jorgaqi (Albanija) o italijanizmima u albanskom jeziku.

Najavljena 'prava' lingvistička tema u popodnevnoj sesiji okupila je značajna balkanološka imena među kojima je veliko interesovanje izazvao rad Norberta Reitera (Nemačka): *Kako se upoređuju jezici?*, koji je na korpusu albanskog, bugarskog, grčkog, hrvatskog i rumunskog jezika statistički analizirao strukturu leksema koje odgovaraju nemačkim imenskim složenicama u prevodima romana Tomasa Mana 'Budenbrokovi'.

Grace Fielder (SAD), u radu: *Poreklo evidencijalnosti na Balkanu: lingvistička konvergencija ili konceptualna konvergencija?* pokušala je da odgovori na pitanje da li su forme evidencijala u balkanskim jezicima pozajmljenice ili prevedenice u klasičnom smislu, tj. novi koncepti izraženi novim lingvističkim sredstvima, ili su one autohtoni materijal korišćen na nov način konzistentan sa strukturom jezika, tj. nov koncept izražen starim lingvističkim sredstvima. Fielderova u ovom kontekstu analizira pojmove *Sprachbund* 'koji se tiče etnografskih faktora povezanih sa raširenim modelima komunikacije' i *Sprechbund* 'koji se tiče kontakata u oblasti formalne gramatike i strukturnih crta'.

Galina Klepikova (Rusija) u radu: *Stratifikacija grčkih pozajmljenica: leksički grecizmi u bugarskim rukopisima 17—18 veka*, na materijalu damaskina uočava povećanje broja grecizama u periodu prereneanse i renesanse. Nikolae Saramandu (Rumunija) analizira neke kategorije glagolskog sistema ('prelazno / neprelazno', 'lično / bezlično') koje su u balkanskim jezicima reorganizovane prema latinskom ili grčkom modelu (*Grčki i latinski u strukturi balkanskih jezika*).

Helmut Schaller (Nemačka) daje *Uporedni pregled turcizama u savremenim balkanskim jezicima* i uočava različite stepene njihove fonetske i morfološke adaptacije u pojedinim balkanskim jezicima. Problemima turcizama bili su posvećeni radovi Marte Bjeletić (Jugoslavija) *Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, Envera Hysa (Albanija) *Turski elementi u strukturi reči u albanskom jeziku*, Dhimitëra Samare (Albanija): *O leksičkoj i semantičkoj evoluciji turcizama u albanskom*, Maše Beljavski — Frank (SAD) *Turcizmi u delima Slavka Janevskog i Meta Jovanovskog*, Envera Hysa (Albanija) *Turski elementi u strukturi albanskih reči* i Snežane Petrović (Jugoslavija) *Neke turske pozajmljenice u srpskohrvatskoj kulinarskoj terminologiji*.

Balkanski grecizmi bili su predmet radova Jasne Vlajić—Popović (Jugoslavija) *Semantički razvoj nekih grčkih pozajmljenica u srpskohrvatskom jeziku*, Eugena Munteanu (Rumunija) *Rumunska leksikalizacija grčkog syneidisis*, Seita Mansaku (Albanija) *Starogrčki elementi i njihov značaj za istoriju albanskog jezika*, Shabana Demiraja (Albanija) *Dve starogrčke pozajmljenice u albanskom i rumunskom*, Vitalija Zajkovskog (Ukrajina) *Slovenska interpretacija imena grčkih svetitelja: etimologija i narodna etimologija*.

Od radova posvećenih albanološkim temama izdvajamo radove Bahrija Beci (Albanija) *Stara postojbina Albanaca u svetlu albanske istorijske dijalektologije* i Elephterie Manda (Grčka) *Strani uticaji na albanski jezik: spor oko formiranja albanske azbuke*.

Izloženo je i nekoliko radova van strogo formulisanog leksikološkog okvira, npr. Jolanda Mindak (Poljska): *Očuvanje balkanskog aorista — morfosintaksički grecizam?*, Irena Sawicka (Poljska): *Grčko — romanski fonotaktički tip?*

U okviru široke teme *Jedinstvo i različitost narodnih kultura na Balkanu do kraja 19. veka* pažnju su privukli zanimljivi etnolingvistički radovi: Gabrielle Schubert (Nemačka) *Posluga na Balkanu u poređenju sa činjenicama nemačkog govornog prostora* i Anne Plotnikove (Rusija) *Slovenska obredna terminologija na prostoru Balkana o obrednim hlebovima*.

I u okviru teme o 'balkanskom mentalitetu' dominirali su etnolingvistički orijentisani radovi, tako koautorski rad Vitalija i Tatjane Zajkovski (Ukrajina) *Segment balkanskoslovenskog modela sveta: ptica devojka, etnolingvistički pristup*, Biljane Sikimić (Jugoslavija) *Ka rekonstrukciji balkanskog teksta*, Galine Kabakove (Rusija) *Pojam devičanske časti i na Balkanu i drugde*, I. Sedakove (Rusija) *Jedna leksička metafora: vodenica — brbljiva osoba* i Tatjane Svešnikove (Rusija) *U znaku vuka, crte balkanoromanske narodne kulture*.

U okvir ove teme uklopljen je i rad Tatjane Nikolaeve (Rusija) *Prozodijski podaci: još jedan dokaz balkanskog zajedništva*, u kome autorka analizira ograničeni sistem od šest melodijskih figura zajednički svim balkanskim jezicima (ovaj set figura se međutim ne dobija poređenjem sa drugim slovenskim, odnosno romanskim jezicima).

U novije vreme uobičajena slika sa svih velikih kongresa, izostanak velikog broja prijavljenih referencata, ponovila se i u Solunu, tako da oko polovinu radova najavljenih u Programu rada Kongresa nismo čuli. Na prethodnim balkanološkim kongresima postavljano pitanje — da li je balkanologija u krizi (a sa njom i balkanska lingvistika), samo po sebi nametalo se učesnicima i ovog puta.

Materijali sa Kongresa objavljeni su pod naslovima: *Communications*, Athenes 1994 i *Rapports*, Athenes 1994.

Kongres je, već tradicionalno, pratio i zbornik radova ruskih balkanologa, ovog puta pod naslovom: *Время в пространстве Балкан*, Москва 1994. Radove jugoslovenskih lingvista objavljuju *Južnoslovenski filolog* i berlinski *Zeitschrift für Balkanologie*.

Beograd

Biljana Sikimić

IN MEMORIAM

februar 1995.

FRANTIŠEK VÁCLAV MAREŠ (1922—1994)

Zasigurno je tužno odjeknula vest u svim slovenskim zemljama i slavističkim centrima o smrti Františka Václava Mareša krajem decembra minule godine. Zauvek nas je napustio jedan neiscrpn i, jedan univerzalni slavist, nasmejani i blagorodni František. Praznina koju je ostavio otišavši sa ovoga sveta neće se osećati samo u Beču, ili njegovu voljenu Pragu, Zagrebu ili Skoplju, već u svim gradovima u koje je zakoračivao ovaj čudesni čovek i naučnik, jer se u svakom osećao kao u svom gradu, a tako je i bio priman svuda kuda ga je životni put nosio. Iza njegova pogleda, blagog i dobronamernog, iza njegova neusiljenog osmeha i pokreta krila se iskrenost i plemenitost.

František Václav Mareš (ili kako se po naški voleo potpisivati i nazivati Franjo Većeslav) rodio se 20. decembra 1922. godine u Benešovu. U svom rodnom gradu završio je osnovno i srednje obrazovanje. Još kao osnovnoškolac naučio je staroslovensku ćirilicu, dok je kao gimnazijalac savladao i glagoljicu. Kao sedmoškolac je čak napisao i jedan rad o glagoljskom pismu. Studirao je u Pragu, gde je i doktorirao 1950. godine. Profesori su mu bili najpoznatiji češki slavisti i lingvisti, kao npr. B. Hávraneck, J. Kurz, V. Šmilauer, J. Vajs, J. Vašica i dr. Kod njih je dobio podsticaj za mnoge naučne oblasti i za sve slovenske jezike. Svojom marljivošću i izuzetnim talentom uspeo je da savlada sve slovenske, a pored latinskog i mnoge druge evropske jezike. Poznato je da je vrlo lako, kao simultani prevodilac, mogao preći s jednog jezika na drugi u komunikaciji sa različitim sagovornicima. Poznato je takođe da je latinski poznavao tako dobro da je pisao čak i pesme (npr. prigodna pesma *Illustrissimo Professori, hic lege carminis acrostichum: Iosepho Hamm Septugenario, Festschrift zu Ehren von Josip Hamm, Wien 1975, VII*, ili pesma posvećena Ohridu: *Lychnidi largitas laudatur, Živa antika 29/1, Skoplje 1979, 40* i dr.).

František Václav Mareš je još kao student saradivao na prikupljanju građe za staroslovenski rečnik koji je pripremala Čehoslovačka akademija nauka. Njegov doprinos u izradi tog rečnika je nemerljiv. I kada će 1968. godine definitivno preći u Beč, njegova povezanost sa Slovníkom i njegovim saradnicima neće prestajati ni fizički ni duhovno. A kada mu je neko vreme bilo fizički onemogućeno da saraduje sa svojim kolegama, nije prestajao da ih pomaže na drugi način. Pored J. Kurza, koji je jedan od pokretača Slovníka, može se slobodno reći da je F. V. Mareš bio njegova motorna snaga u svakom pogledu. U Slovníku je radio sve poslove. Bio je obrađivač i član redakcije 14 svezaka. Od 15. sveske

ostaje član redakcije i postaje jedan od naučnih sekretara redakcije. Od 25. sveske je izvršni redaktor, a u 33. svesci je samo član redakcije, dok od 34. i 43. sveske F. V. Mareš zvanično nema nikakvu funkciju u Slovníku. Tek od 43. sveske biva ponovo vraćen u redakciju. To ogromno znanje iz leksikologije i leksikografije staroslovenskog leksičkog blaga prenosio je F. V. Mareš i u druge staroslovenističke centre, a pogotovu u Zagreb, koji mu je posle Praga i Beča bio dragi grad, a izrada Rječnika crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije (v. moj prikaz u ovom broju) zaokuplja ga jednako kao nekada i izrada Slovníka.

Svestrano slavističko, kao i lingvističko-filološko obrazovanje koje je posedovao F. V. Mareš, odvelo ga je u Beč, na Univerzitet, 1968. godine. U Institutu za slavistiku nastavlja tradiciju svojih slavni prethodnika F. Miklošiča, V. Jagića, V. Vondráka i N. Trubeckoga. Staroslovenska filologija, s jedne strane, i fonologija, s druge, bile su oblasti u kojima je dao najveći doprinos. Pored ovih težišnih oblasti F. V. Mareš je pokazivao i široko interesovanje za duhovnu i kulturnu istoriju Slovena u celini, tako da možemo slobodno reći, i bez preterivanja, da mu ništa slovensko nije bilo strano. Svoja znanja F. V. Mareš je obogaćivao i znanjima iz drugih oblasti, pa je tako pisao članke i iz ornitologije, muzikologije (a bio je i organist), liturgike, i sl. Zaista, bio je izuzetan u svemu. Slavista koji je mogao da savlada i obradi kompetentno svaku oblast u slavenologiji.

František Václav Mareš je autor brojnih studija, članaka, rasprava, etimologija, referata na mnogim kongresima i naučnim konferencijama iz raznih oblasti, mnogih recenzija i sl. Neka mi bude dopušteno da navedem samo neke najznačajnije knjige F. V. Mareša: *Die Entstehung des slavischen phonologischen Systems und seine Entwicklung bis zum Ende der Periode der slavischen Sprachheit*, Slavistische Beiträge 18, Verlag O. Sagner, München 1965; *The Origin of the Slavic Phonological System and Its Development up to the End of Slavic Language Unity*, Michigan Slavic Materials 6, Ann Arbor 1965; *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*, Slavistische Beiträge 40, Verlag O. Sagner, München 1969; *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*, Slavische Propyläen 127, Fink—Verlag, München 1979.

František Václav Mareš kao slavist nije mogao da zaobide ni serbokroatičku problematiku posmatranu u širim slovenskim a naročito južnoslovenskim okvirima. Navešću samo neke od tih radova koji su ili posebno pisani za neku publikaciju ili su izloženi na raznim naučnim skupovima ili objavljeni u zbornicima radova posvećenim istaknutim naučnicima serbokroatistima. Od tih izdvajam: *Les traits caractéristiques du serbo-croate et du slovène du point de vue des catégories de la flexion*, Annales de l'Institut français de Zagreb, 3e série, № 1, Zagreb 1975, str. 169 -172; *Sistem kategorija srpskohrvatske imenske deklinacije u poredbi s drugim slovenskim jezicima*, MSC - Naučni sastanak slavista u Vukove dane knj. 6/1, Beograd 1977, str. 85 - 89; *Silabične likvide u srpskohrvatskom i u češkom jeziku*, Zbornik radova posvećen 70. godišnjici života akad. J. Vukovića, ANUBiH, Posebna izdanja knj. XXXIV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 6, Sarajevo 1977, str. 217 - 222; *Živa (hydrargyrum) u južnoslovenskim jezicima*, Naš jezik, knj. XXII/3 - 4, Beograd 1978, str. 93 - 94; *Sudbina srpskohrvatskih slogovnih likvida u svetlu razvoja vokalskog sistema*, ZbMSFL XXVII - XXVIII, Posvećeno akademikima M. i P. Ivić povodom 60.

godišnjice života, Novi Sad 1984—1985, str. 431—434; *Srpskohrvatski novostokavski prozodijski sistem (u sinhronijskom pogledu)*, Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića, CANU, Naučni skupovi knj. 7, Odjeljenje umjetnosti knj. 6, Titograd 1988, str. 225—231; *Vukova ćirilica u celosnoj slici razvoja slovenskih grafijskih sistema*, Vuk Karadžić i njegovo delo u svome vremenu i danas, Naučni skup povodom 200. godišnjice rođenja Vuka Karadžića, MSC, knj. 17/1, Beograd 1988, str. 43—48.

Františka Václava Mareša krasila je i odlika vrsnog predavača. Kao što je sa puno mara u svojim naučnim istraživanjima otkrivao jezičke zakonitosti, isto tako je sa mnogo radosti držao svoja akademska predavanja. Imao je talenta da drugima objasni i razjasni stvari, bio je spreman da uvek pokrene raspravu, prihvati argumentovane suprotstavljene poglede. Odgojio je i uzdigao mnoge generacije studenata, mnoge doktorante i habilitante, od kojih su neki danas viđeni i poznati slavisti. Bio je autoritativan, ali ne i autoritaran.

František Václav Mareš bio je član Austrijske akademije nauka, Makedonske akademije nauka i umetnosti, te Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Njegovu 60. godišnjicu obeležio je Wiener Slavistisches Jahrbuch 28/1982, str. 145—168. Godine 1985. izišao je zbornik radova posvećen 60. godišnjici života (*Litterae Slavicae Medii Aevi Francisco Venceslao Mareš Sexagenario Oblatae*, Sagners Slavische Sammlung 8, Verlag O. Sagner, München 1985), a praška Slávia 1992. posvetila je njegovoj 70. godišnjici života jedan broj (Ročník 61/4).

František Václav Mareš je često dolazio i u Beograd. Prisustvovao je mnogim naučnim skupovima, na MSC-u, u Akademiji. Beograd mu je bio jedna od stanica za Skoplje i Ohrid, ili obrnuto prema Zagrebu i Beču. Dragi grad, sa puno prijatelja. Često je svraćao i u Institut za srpskohrvatski jezik, u Odeak za staroslovenski. Razgovori sa njim bili su zanimljivi, korisni i prijateljski.

Františka Václava Mareša upoznao sam lično sasvim slučajno avgusta 1972. godine. Bila je nedelja, kasno pre podnc. Posmatrao sam izlog Nolitove knjižare na uglu Maršala Tita i Generala Ždanova. Nije bilo nikoga u blizini, pa su mi se obratila dva gospodina i zamolila da im pokažem put do stanice. František mi se obratio na srpskom. Osetio sam da je stranac pa sam mu ljubazno ponudio da ih otpratim. Usput smo već razjasnili mnoge stvari i našli zajednički jezik, a uz to i otkrili da imamo i zajedničke prijatelje. Drugi gospodin je bio Karel Hora, bugarista i makedonista, iz Praga. Išli su u Skoplje i Ohrid, na seminar i konferenciju. Pošto su imali još vremena do polaska voza, ostatak smo proveli skupa i nazdravili novom poznanstvu, koje je kasnije preraslo u prijateljstvo. Od onda smo se vidali na raznim stranama, na naučnim skupovima ili konferencijama. Uvek sam se radovao susretu sa njim, jer sam svaki put bio bogatiji posle toga. Sada kada ga više nema među nama, i kada neće biti više takvih susreta, mogu samo da mu poželim od Onoga u Koga je verovao ovo:

Lux perpetua luceat tibi Francisco!

Вѣчнаа паматъ братс Франтишкоу!

František Václav Mareš je sahranjen u rodnom Benešovu, u porodičnoj grobnici, krajem decembra 1994. godine.

Beograd

Nikola Rodić

БИБЛИОГРАФИЈА

Библиографија за 1993. годину¹

расправа и дела из словенске и индоевропске филологије
и опште лингвистике која су изашла у Југославији

Ову библиографију израдили су: *Радмила Баскић, Марта Бјелетић, Драга Бојовић, Ксентија Кончаровић, Андреј Пешикан, Љиљана Спасић, Жељко Тугић и Михаило Шнепановић.*

Скраћенице

Anali	Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, Dubrovnik
ANU BiH	у појединим насловима: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
АП	Археографски прилози, Београд
АФФ	Анали Филолошког факултета, Београд
БВ	Библиографски вјесник, Цетиње
BZL	Bilten Zavoda za lingvistiku, Zagreb
Бока	Бока, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Хови
Vestnik	Vestnik (Društvo za tuje jezike in književnost), Ljubljana
ВаО	Васпитање и образовање, Подгорица
ViO	Vzgoja in izobraževanje, Ljubljana
Гзб ФФУС	Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот, Скопје
Гзб ФилолФУС	Годишен зборник на Филолошкиот факултет на Универзитетот, Скопје
GjASSiF	Gjurmime Albanologjike, Serija e Shkencave Filologjike (Албаноолошка истраживања, Серија филолошких наука), Приштина
Гл	Гласник Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица
Glasnik SM	Glasnik Slovenske matice, Ljubljana
ГлЕИ	Гласник Етнографског института, Београд
ГНФ	Годишњак Наставничког факултета, Никшић
Grada	Grada za povijest književnosti Hrvatske, JAZU, Zagreb
ГФФИС	Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад
DHK	Dani hrvatskog kazališta, Split
ЖА	Жива антика, Скопје
ЖЈ	Живи језици, Београд
ZbVPŠPz	Zbornik radova, Viša pedagoška škola, Prizren
ЗБИК	Зборник историје књижевности, Београд
ЗБМСКЈ	Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад

¹ Библиографске јединице заостале из ранијих година обележене су знаком * после редног броја, нпр 48. *

ЗБМСС	Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад
ЗБМССФЛ	Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад
ZbSVS	Zbornik Spolku vojvodinskych slovakistov, Novi Sad
ЗБФФ	Зборник Филозофског факултета, Београд
ЗБФФП	Зборник радова Филозофског факултета, Ниш
ЗБФФП	Зборник Филозофског факултета, Приштина
ZESCCP	Zagreb, English-Serbo-croatian Contrastive Project
ZZK	Zavod za znanost o kwiževnosti, Zagreb
ZZPZ	Zbornik Zavoda za povijesne znanosti, Zagreb
ZZSŠ	Zbornik Zagrebačke slavističke škole, Zagreb
ZLFF	Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb
ZR	Zadarska revija, Zadar
IFF	Institut za filologiju i folkloristiku, Zagreb
ISJK	у појединим насловима: Institut za stranc jezike i književnost, Novi Sad
JAZU	у појединим насловима: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JiS	Jezik in slovstvo, Ljubljana
JSSS	Jugoslovenski seminar za strane slaviste, Zadar
ЈФ	Јужнословенски филолог, Београд
КЖ	Културен живот, Скопје
КИ	Књижевна историја, Београд
КК	Књижевни круг, Split
КњЈ	Књижевност и језик, Београд
Ковчежић	Ковчежић, прилози и грађа о Доситеју и Вуку, Београд
Копча	Копча — Преводилачке споне, зборник радова, Нови Сад
ЛЗБ	Литературен зборник, Скопје
ЛМС	Летопис Матице српске, Нови Сад
Мак	Македонистика, Скопје
МЈ	Македонски јазик, Скопје
MR	Macedonian Review, Skopje
МС	Матица српска, Нови Сад
МФ	Македонски фолклор, Скопје
МН	Matica hrvatska, Zagreb
ПЈ	Пан језик, Београд
NRazgl	Naši razgledi, Ljubljana
п. с.	у појединим насловима: нова серија
НССУВД	Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд
НСтв	Народно стваралаштво, Београд
NT	Naše teme, Zagreb
NU	Narodna umjetnost, Zagreb
ОЈ	Onomastica Jugoslavia, Zagreb
ОП	Ономастолонки прилози, Београд
ПД	Просветно дело, Скопје
ПК	Преводна књижевност, Београд
Пос. изд.	у појединим насловима: посебно издање
ПР	Просветни рад, Подгорица
Прил	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд

Прил МАИУ	Прилози на Македонската академија на науките и уметностите, Одделение за лингвистика и литературна наука, Скопје
PrNShJK	Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti, Banja Luka
Radovi ANU BiH	Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo
Radovi SSFF	Radovi Sveučilišta u Splitu, Filozofski fakultet, Razdio filoloških znanosti, Split
Раз	Разгледи, Скопје
Разв	Развиток, Битола
RZJ	Rasprave Zavoda za jezik, Zagreb
RZZR	Radovi Zavoda za znanstveni rad, Varaždin
RZSF	Radovi Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb
RSZ	Radovi Staroslovenskog zavoda, Zagreb
RSI	Radovi Staroslovenskog instituta, Zagreb
RCZR	Radovi centra za znanstveni rad, Vinkovci
RFFZ	Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
SAZU	u pojedinim naslovima: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
САИУ	у појединим насловима: Српска академија наука и уметности, Београд
СДЗБ	Српски дијалектолошки зборник, Београд
SDPLJ	Savez društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije
SJ	Strani jezici, Zagreb
SMNHSJ	Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb
SLP—J	Studia linguistica Polono—Jugoslavica
SNL	Sveučilišna naklada, Liber, Zagreb
Сов	Современост, Скопје
SodP	Sodobna pedagogika, Ljubljana
SOL	lingvistički časopis, Zagreb
SR	Slavistična revija, Maribor
SRAZ	Studia Romanica et Anglica Zagrabienasia, Zagreb
CC	Славистички студии, Скопје
SSJLK	Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Predavanja, Ljubljana
SSFFZ	Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Zadar
Стр	Стремеж, Прилеп
SCSCI	Studii contrastive serbocroato-italiani, Zagreb
UR	Umjetnost riječi, Zagreb
HDZ	Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb
ХСРКИ	Хрватско-српско-русске контрастивне истражувања, Скопје
IIFD	Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
ЦАИУ	у појединим насловима: Црногорска академија наука и уметности, Подгорица
ЉР	Čakavska rič, Split
ЅК	Školska knjiga, Zagreb

I. Општи теоријско-методолошки проблеми

1. Бернх—Ђукић Весна, Из контактне лингвистике, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 1993, 127, 24 cm.
2. Bratanić Маја, в. бр. 16.
3. Бугарски Рашко, Језници, Матица српска, Нови Сад, 1993, 128, 20 cm.

4. Vasić Vera, Svenka Savić, *Diskurs analiza*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski Fakultet, 1993. 188 str, ZbMSFL XXXVI/2 (1993) 242—244.
Приказ.
В. бр. 20.
5. Вукчевић Анђелка, Фрагмент о „језику затајивања“, Овдје XXIV/291—292 (1993, Подгорница) 85—86.
Текст је писан са социolingвистичког становишта.
6. Гортан-Премк Даринка, О регуларности семантичког варирања, ЈФ XLIX (1993) 23—28.
Резиме на енглеском.
7. Žic-Fuchs Milena, в. бр. 16.
8. Ивић Миљка, О разликовању људи по боји, ЈФ XLIX (1993) 1—21.
Резиме на енглеском.
9. Јовић Душан, Весна Половина, Огледи из опште лингвистике, Београд 1992, 3—241, ЈФ XLIX (1993) 221—224.
Приказ.
10. Лађевић Миљка, Неологизам као лексикографска јединица, ЗбМСФЛ XXXVI/1 (1993) 182—185.
Приказ: Heller, K. i kol.: Theoretische und Praktische probleme der neologismen Lexikographie, Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin 1988, 136.
11. Мihaljević Milan, в. бр. 16.
12. Половина Весна, Међудејство језичких нивоа у парадигматско—семантичким системима, ИССУВД 22/2 (1993) 127—134.
С литературом.
Резиме на енглеском.
13. Половина Весна, в. бр. 9.
14. Руповац Милорад, в. бр. 15.
15. Radovanović Milorad, О dvema knjigama Milorada Pupovca, ZbMSFL XXXVI/2 (1993) 233—238.
Приказ: 1. *Politička komunikacija. Prolegomena teoriji političke komunikacije*, Zagreb 1990; 2. *Језик i djelovanje*, Zagreb 1990.
16. Radovanović Milorad, [Biblioteka] SOL [1—7], Zagreb (1991—1992), ЗбМСФЛ XXXVI/1 (1993) 169—181.
Приказ: Dubravko Škiljan, *Kraj lingvistike?*; Noam Čomski, *Језик i problemi znanja*; Milena Žic-Fuchs, *Znanje o jeziku i znanje o svijetu*; Maja Bratanić, *Rječnik i kultura*; Ljubica Rajić, *Објашњење о историјској лингвистици*; Milan Mihaljević, *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*; Goran Švob, *Pojmovno pismo*.
17. Radovanović Milorad, Petr Sgall, Jiří Hronek, Alexandr Stich and Jan Horceky: Variation in Language. Code Switching in Czech as a Challenge for Socio-linguistics. Amsterdam/Philadelphia (1992): John Benjamins, ЗбМСФЛ XXXVI/1 (1993) 159—162.
18. Rajić Ljubica, в. бр. 16.
19. Ристич Стана, Лексички систем и лексичко значење (преглед општих појмова), ИЈ XXIX/3—4 (1993) 3—4.
Са литературом.
Резиме на руском.
20. Savić Svenka, *Diskurs analiza*, Filozofski fakultet, Novi Sad 1993, 188, 20 cm.
В. бр. 4.
21. Sgall Petr, в. бр. 17.
22. Смољска Аделанда К., Лексички синоними творбене семантике, ИССУВД 22/2 (1993) 235—241.
С литературом.

23. Станевски Јежи, Обид на интерпретација на коинциденцијата во категориите на теоријата на чинот на говорење, XIX научна дискусија, 101—108.
24. Termińska Kamilla, Zdanie proste w składni semantycznej, Folia Philologica, 196—204. Резиме на македонски.
25. Тополинска Зузана, Од проблемите на лингвистичката на текстот (Функционална перспектива на исказите конституирани од таканаречените симетрични предикати), Folia Philologica 2, 203—205.
26. Тополинска Зузана, За разликата меѓу реченото и пресупонираното, Прилог МАЛУ XVI/2 (1991—1993) 33—36.
Со примери од македонскиот јазик.
Резиме на англиски.
27. Хавелка Јелена, Когнитивна обрада граматичких атрибута глагола, Лабораторија за експериментална психологија Филозофског факултета 2, Београд 1993, 20 + графички, 21 cm.
28. Heller K., в. бр. 10.
29. Horecký Ján, в. бр. 17.
30. Píroněk Jiří, в. бр. 17.
31. Chomsky Noam, в. бр. 16.
32. Švob Goran, в. бр. 16.
33. Škiljan Dubravko, в. бр. 16.
34. Stieh Alexandr, в. бр. 17.

II. Примењена лингвистика

а) Питања превођења, учења језика и сл.

35. Алабурић Јелица, Андреј Стојановић, Руски језик за студенте пољопривредног факултета, Београд, 1991, Преводац XI/1—4 (1992, Београд) 46—49.
Приказ.
36. Бабовић Стојанка, Уџбеник руског језика II, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1993, 467, 25 cm.
37. Бркић Милан, в. бр. 60.
38. Буњак Петар, Српски преводи песама Асника и Конопњичке из угла семантичке и стилске еквиваленције, ЗБМСС 43 (1993) 127—151.
39. Burzan Mirjana, Mađarske fraze u srpskim prevodima, ЗБМСФЛ XXXV/1 (1993) 123—131.
40. Вишавер Надежда, в. бр. 48.
41. Гојковић Дринка, в. бр. 44.
42. Грицкат Ирена, Зашто је и како Вук усавршавао свој превод Новог завета, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 3.
43. Ђукановић Маја, Реалије у делу Ива Андрића и њихово превођење, НССУВД 22/1 (1993) 379—389.
Резиме на француском.
44. Живојиновић Брацимир, Прометејски позив, Књижевне новине 45/857 (1993, Београд) 11.
Интервју.
Разговарала Дринка Гојковић.
45. Иричанин Гордана, Употреба конјуктива у преводу на немачки језик Андрићевог романа „На Дрини ћуприја“, НССУВД 22/1 (1993) 361—368.
Резиме на енглеском.

46. Јањић Душан, Андрићев „Мост на Жели“ на француском језику, ИССУВД 22/1 (1993) 299—304.
47. Јовановић Зоран, „Песник“ Војислава Илића на португалском, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 8—9 (1993, Нови Сад) 237—245.
48. *Кандић Драгана, Надежда Винавер, Књижевни простор, Научна књига, Београд, 1991, Преводац XI/1—4 (1992, Београд) 42—44.
Приказ књиге која је посвећена проблемима превођења.
49. *Кончаревић Ксенија, Лексички аспект високошколске наставе руског језика у српскохрватској говорној средини, Преводац XI/1—4 (1992, Београд) 9—18.
Резиме на руском.
50. *Кончаревић Ксенија, XXX скуп слависта Србије, Преводац XI/1—4 (1992, Београд) 50—53.
Приказ скупа одржаног 9. и 10. јануара 1992. у Београду.
51. Крстић Маја, Реалије у преводима Иве Андрића на немачки, ИССУВД 22/1 (1993) 401—408.
С изворима.
Резиме на немачком.
52. *Ланковић-Стојановић П[адежда], Међународна конференција о превођењу, Преводац XI/1—4 (1992, Београд) 58—59.
Приказ конференције одржане од 1. до 3. октобра 1992. у Москви.
53. *Ланковић-Стојановић П[адежда], Симпозијум о настави руског као страног језика, Преводац XI/1—4 (1992, Београд) 56—58.
Приказ скупа одржаног 22—25. септембра 1992. у Москви.
54. Милинковић Лјубо, Руски језик за економисте, са пословном кореспонденцијом, 4. измењено издање, Савремена администрација, Београд 1993, XI+422, 24 cm.
55. Милетиновић Васо, Прилог о преводима Иве Андрића на чешки и на немачки језик, ИССУВД 22/1 (1993) 331—336.
Резиме на енглеском.
56. *Перић Ђорђе, Први српски пренев химне „Gaudemus igitur“, Свеске 4/14 (1992, Панчево) 6—12.
57. Петронијевић Божинка, Варијабилност значења тумачења на тексту из Андрићевог романа „На Дрини ћунрија“ с посебним нагласком на његовом преводу на немачки језик, ИССУВД 22/1 (1993) 391—400.
С литературом, изворима и скраћеницама.
Резиме на немачком.
58. Половина Цера, Иво Андрић и страни језици, ИССУВД 22/1 (1993), 165—172.
С библиографијом.
59. Робин Миреј, Превод је ново стварање, Књижевна реч 22/422 (1993, Београд) 5.
Разговарао Зоран Чалић.
60. Сибурт Ричард, Задоцнела внепреност превођења, Московни 24/II—III (1993, Београд) 141—146.
Превео с енглеског Милан Бркић.
61. Флашар Мирон, Нарушавање несометрије и укидање строфичности у Змајевим преводима из Хорација, ЗМСКЈ XLI/1 (1993) 39—55.
62. Хрват Смаиља, Употреба инфинитивних глаголевких облика у приповеци „Мара Милосићка“ и у одговарајућем преводу на немачки језик, ИССУВД 22/1 (1993) 409—416.
Резиме на немачком.
63. Чалић Зоран, в. бр. 56.

б) Контрастивна проучавања језика

64. **Верижникова Елена**, Кон изразување на повторливоста на дејствата во македонскиот јазик во споредба со рускиот, српскохрватскиот и бугарскиот јазик, XVIII научна дискусија, 25—32.

Са литературом.

65. **Војводић Дојин**, Функционирање презентной форми глаголов совршеног вида в значении потенциальных действий в русском и сербскохорватском языках, ЗБМСС 43 (1993) 187—195.

66. **Вучо Јулијана**, Социолнгвистички аспекти семантичких вредности неких српскохрватских лексема у поређењу са сродним италијанским, ИССУВД 22/2 (1993) 67—73.

С литературом и решенима.

Резиме на англиском.

67. **Dalewska-Greń Hanna**, Forma łącznika w zdaniach z orzeczeniem imiennym wyrazonym rzeczownikiem w języku polskim i serbskochorwackim,

Folia Philologica, 24—28.

Резиме на македонски.

68. **Dalewska-Greń Hanna**, в. бр. 73.

69. **Заграјшек Катјуша**, Словеначки узвици у српскохрватском језику, ИССУВД 22/2 (1993) 83—87.

Резиме на англиском.

70. **Зенчук Валентина**, О леким синтаксичким конструкцијама са стилиски обојеним елементима негације у Андрићевим делима („На Дрину Јуприја“ и „Знакови поред пута“) и њиховим руским еквивалентима, ИССУВД 22/1 (1993) 337—346.

Резиме на руском.

71. **Зуева Ирена**, Турцизмите во рускиот и во македонскиот литературен јазик во „Хаци Мурат“ од Лав Толстој, XIX научна дискусија, 221—225.

72. **Ивић Милка**, Boris Iliebec, Aspects, Phases and Tenses in English and Serbo-Croatian (-Grazer Linguistische Monographie 8), Graz 1990, 190, ЗБМСФЛ XXXVI/1 (1993) 185-188.

Приказ.

73. **Коман Маршела**, в. бр. 94.

74. **Костић-Голубичић Мирјана**, Hanna Dalewska-Greń, *Selektywna kategoria rodzaju w języku polskim i serbsko-chorwackim (analiza konfrontatywna)*, Blitz-Print, Warszawa 1991, s. 130, ЗБМСС 43 (1993) 208—210.

75. ***Кончаревић Ксенија**, Милана Радић—Дугоњић, Међујезички хомоними и пароними у руском и српскохрватском језику, Дечје новине, Горњи Милановац, 1991, Преводилац XI/1—4 (1992, Београд), 44—46.

Приказ.

76. **Лашкова Лили**, Из репертоара бугарско-српскохрватске језичке интерференције, ИССУВД 22/2 (1993) 43—50.

Резиме на руском.

77. **Марков Борис**, Именски од општ (м. и ж.) граматички род во македонскиот и рускиот јазик, XVIII научна дискусија, 33—43.

С скратеници.

78. **Миркуловска Милница**, Продуктивноста на прасловенскиот корен *kaz-* во македонскиот и полскиот јазик, Folia Philologica, 106—143.

I дел од комплексна студија.

Литература.

Резиме на полски.

В. бр. 484.

79. Митриновић Вера, О итеративном кондиционалу у делима Иве Андрића — у оригиналу и польским, руским и енглеским преводима, НССУВД 22/2 (1993) 89—100.
Са скраћеницама дела и литературом.
Резиме на енглеском.
80. Николовска Виолета, Конструкцији со *бу* и пивните македонски еквиваленти, *Folia Philologica*, 144—152.
Резиме на полски.
81. Пипер Предраг, Категоријална ситуација временне локализације и семантика темпоралних прилагателних у руском и српском језику, ЗБМСС 43 (1993) 97—103.
Са литературом.
Резиме на српском.
82. Пипер Предраг, Граматичке структуре македонског и српскохрватског језика: основна диференцирања, XVIII научна дискусија, 33—43.
Дел од научиног пројекта „Конфронтативно проучавање српскохрватског и других словенских језика“ Катедре за славистику Филолошког факултета у Београду.
В. бр. 448.
83. Раднџ-Дугоњић Милана, О лексичко-синтаксичкој спојивости у контрастивној лексикологији, НССУВД 22/2 (1993) 75—82.
Резиме на руском.
84. Раднџ-Дугоњић Милана, в. бр. 75.
85. Раднџ Првослав, О српско-македонским лексичким паралелама, ЈФ XLIX (1993) 113—136.
Са литературом и картама.
Резиме на руском.
86. Русек Збигњев, Метафорични значења на глаголите за движење во македонскиот и во бугарскиот јазик, XIX научна дискусија, 155—162.
Кратенки.
87. Славева Лидија, Траги од предморавска писменост во Македонија, Реферати, 99—105.
Резиме на англиски.
88. Спасов Људмил, Македонските *се* пасивни конструкции и пивните еквиваленти во полскиот, српскиот/хрватскиот, рускиот и словенечкиот јазик, Реферати, 107—115.
Цитирана литература.
Резиме на англиски.
89. Станковић Богољуб, Повратни глаголи у српско-руским и руско-српским реченицама, НССУВД 22/2 (1993) 59—66.
90. Терзић Богдан, Дејки передумови зјаставног анализе украинској та српскохрватској мов, ЗБМСС 43 (1993) 153—157.
Са литературом.
91. Терзић Богдан, Наше изведенице на *-ати* и њихови руски структурно—семантички еквиваленти, НССУВД 22/2 (1993) 2434—250.
С литературом.
92. Томић Миље, Српско—руски лексичко—семантичке паралеле у терминологији фауне и флоре, НССУВД 22/2 (1993) 51—57.
Са скраћеницама и литературом.
93. Тоновић Бранко, Глаголска антонимија у руском и српскохрватском језику, ЗБМСС 43 (1993) 89—95.
Са литературом.
Резиме на руском.

94. Улуу Адријана, Маришела Комап, Конјуктивните форми во македонскиот и романскиот јазик, XVIII научна дискусија, 17—23.

Са литературом.

95. Усикова Рина, Кон изразување за модалноста на веродостојност во македонскиот литературен јазик во споредба со рускиот, XVIII научна дискусија, 9—15.

Са литературом.

96. *Усикова Рина, Обид на функционално—семантичката карактеристика на изразните средства на модалноста за веродостојност во македонскиот литературен јазик контрастивно со рускиот, ПрилМАНУ XVI/1 (1991—1992) 129—137.

Са литературом.

97. Шлебер Борис, в. бр. 72.

98. Шинка Данко, Теоријски оквир за словенска поређења, ЗбМСФЛ XXXVI/1 (1993) 194—195.

Приказ: Wanda Zmarcer, Podstawy analizy konfrontatywnej języków pokrewnich (rosyjskiego i polskiego), Warszawa, WUW, 1992, 156.

99. Шокларова-Љоровска Германија, Неутрализација на негацијата во македонскиот и во полскиот јазик, Реферати, 118—124.

Косултирана литература.

Резиме на англиски.

В. бр. 467.

100. Шокларова-Љоровска Германија, Кон полифункционалноста на некои свршени предикати во македонскиот и во полскиот јазик, XIX научна дискусија, 115—124.

Литература.

III. Прасловенски јазик, словенска језичка заједница и посебна питања појединих словенских језика

101. Wróbel Henryk, Nietypowe związki formalne w zdaniu pojedynczym, Folia Philologica, 9—23.

Литература.

Резиме на македонски.

102. Вуковић Владета, Светозар Стијовић, Славенизми у Његошевим песничким делма, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад 1992, Овдје XXIV/286—298 (1993, Подгорица) 79—80.

Приказ.

103. Jędrzejko Ewa, Formy i funkcje składników zdania pojedynczego w polszczyźnie jako problem leksykograficzny, Folia Philologica, 42—52.

Резиме на македонски.

104. Јелесјевић Спежана, О. Н. Трубачев, В поисках единства. Изд. „Наука“, Москва 1992, ЗбМСС 43 (1993) 214—215.

Приказ.

105. Јужнословенске теме у Зборнику „Prekursorzy słowianskiego językoznawstwa porównawczego (do końca XVIII wieku)“, Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Lódź, 1987, ЗбМСС 43 (1993) 211—213.

Приказ.

Зборник представља том реферата са конференције „Претече словенске компаративне лингвистике (до краја XVIII века)“, која је одржана у Варшави 3, 4. и 5. октобра 1984. године.

106. **Kleszczowa Kristyna**, Kamilla Termínska, Aspekt czasownika a znaczenie zdania, *Folia Philologica*, 53—62.

Резиме на македонски

107. **Kryzla Władysław**, Niektóre bezinfinitywne konstrukcje modalne w języku słoweńskim, *Folia Philologica*, 63—71.

Кратенки.

Резиме на македонски.

Прилог: Список на условни скратеници и нивната примена.

108. **Лома Александар**, Пеки славистички аспекти српске етногенезе, *ЗбМСС* 43 (1993) 105—126.

Резиме на енглеском.

Рад представља скраћену и прерађену верзију предавања одржаног 18. маја 1993. године на трибини Свесловенског савеза у Београду под насловом „Најранија историја Срба у светлу новијих лингвистичких истраживања“.

109. **Луковић Милош**, Савремене промене словенских језика (1945—1995), *Задужбина VI/24* (1993, Београд) 9.

Међународни лингвистички пројекат у Пољској.

Извештај.

110. **Miz Roman**, Biblijski tekstovi — osnov rusinske svadbe, *Folklor u Vojvodini* 7 (1993, Novi Sad) 53—57.

111. **Popović Marko**, O liku anaforske zamenice jednine muškog roda u praslavenskom i staroslovenskom, *ЗбМССФЛ XXXVI/1* (1993) 7—13.

112. **Радовановић Милан**, Свод древнейших письменных известий о славянах. Том 1, Москва 1991, *ЗбМСС* 43 (1993) 215—217.

Приказ.

113. **Реметић Слободан**, Светозар Стијовић, *Славенизми у Ђегошевим песничким делима*. Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића) 1992., *ЈФ XLIX* (1993) 225—229.

Приказ.

114. ***Sawicka Irena**, Uwagi w związku z wokalizacja słabych jerów w południowej słowiańszczyźnie, *ПрилМАНУ XVI/1* (1991—1992) 109—113.

Резиме на македонски.

115. **Стијовић Светозар**, в. бр. 102, 113.

116. **Страхов Александар Б.**, в. бр. 119.

117. **Termínska Kamilla**, в. бр. 106.

118. **Трубачев О.П.**, в. бр. 104.

119. **Филиповић—Радулашки Татјана**, Хлеб наш засушни, *Балцаница XXIV* (1993) 271—273.

Приказ књиге: Александр Борисович Страхов, *Культ хлеба у восточных славян. Опыт этнолингвистического исследования*, München, Otto Sagner, 1991, 244. (*Slavistische Beiträge*, Bd. 275).

IV. Етимологија, историја речи, тумачење речи, ономастика, збирке речи

120. **Аргировски Мито**, Етимологијата на лексемите *мужде* и *сијарик* и нивниот балкански карактер, XIX научна дискусија, 137—139.

В. бр. 411.

121. **Барјактаревић Мирко**, О именима [насеља] Матаруге, *ГЛЕИ XLII* (1993) 73—80.

Резиме на енглеском.

122. Бјелетић Марта, Експресивна средства у творби српскохрватских глагола (на материјалу говора југоисточне Србије), НССУВД 22/2 (1993) 265—271.
Са скраћеницама.
Резиме на руском.
123. Бјелетић Марта, Српскохрватско *чалабрити*, ЗБМСФЛ XXXVI/2 (1993) 37—45.
124. Бошњакović Жарко, Зооними као мотивациона основа у хидронимији, НССУВД 22/2 (1993) 301—310.
Резиме на енглеском.
125. Бурхарг Дагмар, Веровања у вампире у југоисточној Европи, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 67—85.
Дати су називи за вампире у словенским и балканским језицима.
126. Влајић-Поповић Јасна, Семантика у решавању једног етимолошког проблема, НССУВД 22/2 (1993) 185—191.
Са скраћеницама.
Резиме на енглеском.
127. Вуковић Гордана, Из војвођанске фитонимије, НССУВД 22/2 (1993) 339—343.
128. Ђукановић Владо, в. бр. 134.
129. Зиројевић Олга, Прилог историји Качаника, ГлЕИ XLII (1993) 56—160.
Кључне речи: *старица, етимологија, народно предање, уникације, вакуф*.
Резиме на енглеском.
130. Илиевски Петар Хр., Развој и многузначност на терминот Хармонија, КЖ XXXVIII/1 (1993) 32—37.
131. Илиевски Петар Хр., Мик. а-ре-ко-то-ре / алектореи (дат.) и хом. Ἀλέκτορες, ἡλέκτορες, ἡλεκτεοο, ПрилМАНУ XVI/1 1991—1993) 67—78.
Резиме на англиски.
132. Јањатовић Ђорђе, в. бр. 504.
133. Јанар-Пастева Оливера, Местото и улогата на турцизмите во Кулакиското евангелие, ПрилМАНУ XVI/1 (1991—1993) 79—99.
Факсимили.
Резиме на англиски.
134. *Језик и имена, Зборник радова полазника лингвистичког семинара у ИС Петница, уредили Михаило Шћепановић и Владо Ђукановић, Петничке свеске 27, Ваљево 1992, 75.
В. бр. 171.
135. Јовић Душан, Лично име као језички знак, Баштина 4 (1993, Приштина) 9—16.
Резиме на руском.
136. *Конески Блаже, Нови топономастички белешки, ПрилМАНУ XV/1 (1990/1992) 21—25.
137. Конески Блаже, Царева вода, ПрилМАНУ XVI/2 (1991—1993) 91—94.
Прилог кон македонската топомастика.
Литература.
Резиме на англиски.
138. Конески Блаже, За некои месни имиња во грамотата на Василиј II од 1019 г., ПрилМАНУ XVI/2 (1991—1993) 11—14.
Резиме на англиски.
139. Коробар-Белчева Марија, Турцизмите во основата кај некои македонски презимиња, XIX научна дискусија, 129—135.

140. Коробар-Белчева Марија, Развојот и функцијата на презимето како наследен член на именската формула, ЛЗБ XL/1—6 (1993) 15—20.

Прилог кон македонската ономастика.

141. Loma Aleksandar, Podunavska prapostojbina Slovena: legenda ili istorijska realnost?, Uz knjigu: O. N. Trubačev: *Etnogenez i kultura drevnejšich Slavjan*. Lingvističeskie issledovanija. Moskva Nauka 1991. 272. стр. ЈФ XLIX (1993) 187—220.

Приказ.

142. Марков Борис, О проблеме выделения общей южнославянской лексики, Реферати, 63—71.

Кратенки.

143. Митков Маринко, Др Љубица Станковска, Речник на личните имиња кај Македонците, Скопје 1992, издавач: авторот, ЛЗБ XL/1—6 (1993) 115—116.

Приказ.

В. бр. 164.

144. Михајловиќ Велимир, Име и судбина, Задужбина VI/23 (1993, Београд) 7. О презименима: *Живодер, Јамомет и Кајгана*.

145. Михајловиќ Велимир, Име и судбина, Задужбина VI/24 (1993, Београд) 9. О презименима *Караи, Каи и Кеј*.

146. Михајловиќ Велимир, в. бр. 167.

147. Мршевиќ-Радовиќ Драгана, О Мари у српској фразеологији, НССУВД 22/2 (1993) 327—337.

Резиме на англиском.

148. Павловиќ Трифун, Символика древног знака: Крстовдан у српском народу и његов утицај на српску националну антропонимију, Јединство 48/260—261 (1993, Приштина) 8.

149. Павловиќ Трифун, Пролече у личним именима и презименима, Јединство 48/96-97 (1993, Приштина) 9.

150. Pavlović Trifun, Krstovdan u srpskom narodu i njegov uticaj na srpsku nacionalnu antroponimiju, Rukovet 39/1—3 (1993, Subotica) 286—288.

151. Павловиќ Трифун, Увек имати душу: царско име Душан, НИИ 2191 (1992, Београд) 40.

152. Паптић Златимир (записивач), Мање познате речи из српских села у Неготинској крајини, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 61—63.

Речи: *вракуља, дрнда, дрвендекаст, дупоша, жагла, жерка, запртак, зашиљ, извара, колце, комендија, крес'пладне, курта, лемез, лудаја, нагушенко, накаламак, напачарис, натега, палавртак, патрч, подиша, покурбетина, полож, постриг, пращач, преглавити, превео, прцољак, прчевина, стап, стублина, свињитина, точак, ферој, чакленица, чокотало*.

153. Peić Marko, Imenoslov Vačkih Bunjevasa, Rukovet 39/1—3 (1993, Subotica) 289-299.

154. Петровиќ Снежана, Парне речи у лексичко—семантичком систему српског језика НССУВД 22/2 (1993) 113—118.

Са скраћеницама.

Резиме на англиском.

155. Поиварицица Маријана, Кон категоријата определеност/ неопределеност кај сопствените имиња во македонскиот литературен јазик во споредба со рускиот (месни имиња), XVIII научна дискусија, 77—84.

Са литературумом.

156. Поновиќ Драган, Топономастика Срема, Balcanica XXIV (1993) 213-223.

157. Прћић Љубица, Жаргони у говору суботичких средњошколаца, Руковет 39/1—3 (1993, Суботица) 315—323.

158. Радичевиќ Бранко В., в. бр. 172.

159. Радовиќ-Тешић Милица, в. бр. 514.

160. Сикимић Биљана, Апелативизација на материјалу српскохрватских заговатака, ИССУВД 22/2 (1993) 319—326.
С литературом.
Резиме на енглеском.
161. Сикимић Биљана, в. бр. 391.
162. Срећковић Милутин, Велимир Михајловић, *Име по заповести*, Књижевне новине, 44/ 855-856 (1993, Београд) 16.
Приказ.
163. Стаматоски Трајко, Нескои понеобични презимиња на Македонци, Предавања на XXIV меѓународен семинар, 79—89.
164. Стаматоски Трајко, Искуства од работата врз еден ономастички речник, XVIII научна дискусија, 105—115.
165. *Станковска Љубица, Речник на личните имиња кај македонците, Изд. авторот, Скопје, 1992, 480, 8^о.
Извори. Литература. Скратеници.
В. бр. 143.
166. Стефановић Димитрије Е., Из микротопонимије насеља са српским живљем у околини Будимпеште, ЈФ XLIX (1993) 175—186.
167. Стојнички Ђоко, в. бр. 169.
168. Трubaчев Н. О., в. бр. 141.
169. Ђирилов Јован, Па Вуковом трагу. Ђоко Стојичић, *Сјај разговора*, лексикон српских народних изрека, треће допуњено издање, Дечје новине 1992, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 12.
170. Ђупић Жељко, Зоонимске основе у косовскомехохијској топонимији, Баштина 4 (1993, Приштина) 17—27.
Резиме на руском.
171. Ђупић Жељко, Леп ономастички почетак, Задужбина VI/21 (1993, Београд) 13.
Приказ зборника: *Језик и имена*.
В. бр. 134.
172. Џвјетини Мићо, Живот обликује ријечи. Бранко В. Радичевић, *Сујевернице и друге речи*. Књига друга. — Српска књижевна задруга, Београд, 1992, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 12.
Приказ.
173. Шаур Владимир, О питању реконструкције прасловенских назива месеци, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 97—109.
Преведено из часописа *Етимологија* 1971, Наука, Москва 1973, 93—101
174. Штековић Лука (записивач), Сеоски надимци у Пчелићу — западна Славонија, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 61—64.
Грађа.
175. Шћепановић Михаило, в. бр. 134.

V. Несловенски језици

176. Арнери-Георгијев Јелисавета, *English for doctors and medical students*, 3. проширено и допуњено издање, Савремена администрација и Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1993, 318, 24 см.
177. Babić-Vincent Marguerite, в. бр. 186.
178. Бојаги Михаил Г., в. бр. 194.
179. Будисављевић Нада, в. бр. 184.
180. Винавер Надежда, Двојезична јавна реч у Канади, Преводилац XI/1—4 (1992, Београд) 25—30.

181. **Vuletić Milica**, English for managers and students of management: with the texts from Management, process, structure and behavior by Daniel Wren and Dan Voich Jr, Grmeč — Privredni pregled, Beograd 1993, 168, 20 cm.

182. **Voich Dan**, в. бр. 181.

183. **Wren Dantel**, в. бр. 181.

184. **Dimitrijević Naum**, Karin Radovanović, Nada Budisavljević, Udžbenik engleskog jezika I, 4. izdanje, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1993, 339, 25 cm.

185. **Димитријевић Наум**, *Један неопходан граматички приручник*. Др Борис Хлебџ: Граматика енглеског језика за средње школе. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991. стр. 3—242, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 13.

Приказ.

186. **Zorić Vera**, Marguerite Babić-Vincent, Udžbenik francuskog jezika I, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1993, 467, 25 cm.

187. **Iričanin Gordana**, Udžbenik nemačkog jezika I, 3. izdanje, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1993, 431, 25 cm.

188. **Iričanin Gordana**, Udžbenik nemačkog jezika II, 3. izdanje, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1993, 425, 25 cm.

189. **Korać Gordana**, An outline of old English grammar & exercises, readeres, glossary, The Institute for Foreign Languages, Goša—štamarija, Beograd 1993, 166, 24 cm.

190. **Маринковић П.**, в. бр. 194.

191. **Мојашевић Милка**, Мирјана Шошкић, Енглески за економисте, 11. издање, Савремена администрација, Београд 1993, 346, 24 cm.

192. **Несев Коста**, За влијанјето на несловенските јазици врз југоисточните македонски говори, со посебан акцент на службените с зборови, Предавања на XXIV меѓународен семинар, 61—66.

193. **Радовановић Карин**, в. бр. 184.

194. **Савић М.**, Бојацијева граматика цинцарског језика, Balcanica XXIV (1993) 277—280.

Приказ књиге: Михаил Г. Бојаги, *Граматика цинцарског језика*. Превео проф. др П. Маринковић. Издао Српско—цинцарско друштво „Луњина“, Москопољска задужбина 1, Београд 1993, 156.

195. **Годоровић Дарко** (преводилац и приређивач), Античке басме и бајања, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 110—132.

196. **Хлебџ Борис**, в. бр. 185.

197. **Чавић Едита**, English in informatics (Енглески језик у информатици), 6. издање, Научна књига, Бирографија, Београд, Суботица 1993, 201, 24 cm.

198. **Шошкић Мирјана**, в. бр. 191.

VI. Балканологија

199. **Влаховић Петар**, Улога српске традиције у развоју балканског културног наслеђа, Задужбина VI/21 (1993, Београд) 14.

Са литературом.

200. **Грицкат Ирена**, О неким ефектима вишесложне миксоглотиче на јужнословенском земљишту, ЗбМСФЛ XXXVI/1 (1993) 31—62.

Резиме на руском.

201. **Доровски Иван**, За искон балканизми и за т. н. литературни микројазици, XIX научна дискусија, 33—38.

202. **Илиевски Петар Хр.**, Местото на македонскиот меѓу балканските и европските јазици, ПрилМАНУ XVI/2 (1991—1993) 37—46.

Резиме на англиски.

203. Лашкова Лили, За балканизацијата на србохрватски и бугарски език, ЈФ XLIX (1993) 29—56.
Резиме на српском.
204. Лома Александар, в. бр. 108.
205. Марков Борис, Зборовната група глаголи од балканскиот аспект, XIX научна дискусија, 49—59.
Скратеници.
В. бр. 411.
206. Пеев Коста, Изместена семантика кај службените зборови во југоисточните македонски дијалекти во контекстот на меѓујезичните контакти, Реферати, 81—90.
Резиме на англиски.
207. Петковска Благина, За односот на Партениј Зографски кон балканизмите, XIX научна дискусија, 141—146.
Литература.
В. бр. 411.
208. Русек Јежи, Од историјата на некои лексички балканизми од грчко потекло во македонскиот јазик, XIX научна дискусија, 39—48.
209. Соболев Андреј Н., Кон историјата на деклинацијата во балканословенските јазици, XVIII научна дискусија, 67—75.
Са литературом.
210. *Тополнџска Зузана, За прагматичната и семантичната мотивација на морфосинтаксички балканизми, Прил МАИУ XVI/1 (1991—1992) 119—127.
Литература.
Резиме на англиски.
211. Цветковски Владимир, За една дативна синтагма во македонскиот и нејзините еквиваленти во некои балкански јазици, XVIII научна дискусија, 53—58.

VII. Старословенски јазик и негово редакције

212. Десподова Вангелија, в. бр. 213.
213. *Добромирово евангелие II, Кирилски споменик од XII век, [Приредиле: Радмила Угринова-Скаловска, Вангелија Десподова], Матица македонска — Скопје, Институт за старословенски истражувања — Прилеп, 1992, 327, 8°.
Факсимил.
В. бр. 215.
214. Ilievski Petar II., The Strumitsa (Macedonian) Apostle, MP XXII/2 (1992) 151—156.
215. Pandev Dimitar, Dobromir's Gospel II, by Radmila Ugrinova-Skalovska and Vangelia Despodova, Ed. Institut of Old Slavonic Culture, Prilep and „Matica makedonska“, Skopje, MR XXII/3 (1992) 304—305.
Приказ.
В. бр. 213.
216. Поповиќ Марко, Семантика старословенских конструкција *byti* + активни партицип у односу на нивове српскохрватске преводне еквиваленте, НССУВД 22/2 (1993) 139—200.
Резиме на англиском.
217. Рибарова Зденка, Кирилметодијевската традиција во паримејниот текст од тродите Орбелиск и Хлудов, Реферати, 91—98.
Резиме на англиски.
218. Угринова-Скаловска Радмила, в. бр. 213.

VIII. Српски (српскохрватски) језик

а) Фонетика (експериментална, физиолошка) и фонологија

219. Пецо Асим, Енклитика и квантитет, НЈ XXIX/3—4 (1993) 163—172.
Резиме на руском.

б) Граматика и граматичка питања

220. Бјелетић Марта, в. бр. 121.
221. Browne Wayles, Variation in Serbo-Croatian noun phrase constituents: declinable and indeclinable items, ЗМСФЛ XXXVI/2 (1993) 173—179.
Са литературом.
222. Гортан-Премк Даринка, О лексичкој синонимији, НССУВД 22/2 (1993) 5—11.
Резиме на енглеском.
223. Дешић Милорад, Компарација и градијација с лексичко—семантичког гледишта, НССУВД 22/2 (1993) 225—233.
Резиме на енглеском.
224. Дмитриев П. А., Из набљудених над синтаксисом српскохрватског језика, ЗМСФЛ XXXVI/2 (1993) 169—172.
225. Ђукановић Владо, Глаголи *требати* и *ваљати* и њихова инфинитивно/презентска допуна, НССУВД 22/2 (1993) 119—126.
Резиме на француском.
226. Киришова Маријана, О неким врстама српскохрватских именичких сложенца (у књижевним текстовима и у реченицама), НЈ XXIX/3—4 (1993) 182—196.
Резиме на руском.
227. Кнежевић Бранко Б., Информативна структура Андрићевог књижевног језика условљена статистичким закономјерностима, НССУВД 22/1 (1993) 417—427.
228. Ковачевић Милош, Условно значење *везника* *до* *о* *к*, НССУВД 22/2 (1993) 147—154.
229. Ковачевић Милош, Објаснидбене (експликативне) координиране конструкције, ЗМСФЛ XXXVI/1 (1993) 99—121.
Резиме на руском.
230. Ковачевић Милош, Распоред клауза у независносложеној реченици, ЗМСФЛ XXVI/2 (1993) 181—206.
Резиме на руском.
231. Лебда Ренарда, Еуфемизми или уметност посредног говора, НССУВД 22/2 (1993) 37—41.
Резиме на руском.
232. Лубен Х., в. бр. 255.
233. Лупачова-Раздобудко Јариса, Семантичка структура соматизма у српском језику, НССУВД 22/2 (1993) 101—111.
С литературом.
Резиме на руском.
234. Матијашевић Јелка, Агентивност и номинијација, НССУВД 22/2 (1993) 279—287.
Резиме на руском.
235. Милојевић Јелисавета, Значејски обрасци српскохрватских именичких сложенца са глаголском компонентом, НССУВД 22/2 (1993) 273—278.
С литературом.
Резиме на енглеском.

236. **Остојић Бранислав**, О семантичкој диференцијацији неких ријечи (На материјалу из Вукова Српског рјечника и Збирки ријечи из црногорских часописа друге половине 19. в.), НССУВД 22/2 (1993) 201—208.
Резиме на енглеском.
237. **Оташевић Ђорђе**, Разграичење оказионализма и неологизма, НССУВД 22/2 (1993) 251—255.
Резиме на енглеском.
238. **Panzer Valdur**, в. бр. 258.
239. **Перваз Драгиња**, Колокабилност синонима, ПССУВД 22/2 (1993) 23—31.
С литературом и речницама.
Резиме на енглеском.
240. **Перић Александар**, О класификацији падежног система именице у српско-хрватском језику, НССУВД 22/2 (1993) 134—145.
С литературом.
Резиме на енглеском.
241. **Петровић Снежана**, в. бр. 153.
242. **Пипер Предраг**, Међујезичка паронимија у систему категоријалних појмова конфронтативне лексикологије, ПССУВД 22/2 (1993) 13—21.
Резиме на руском.
243. **Радуловић Зорица**, Елиптична реченица у дјелу Чеда Вуковића, Овдје XXIV/296—298 (1993, Подгорица) 50—51.
Са литературом.
244. **Ристић Стана**, Речце као јединице лексичког система (прагматичко—когнитивни приступ), НССУВД 22/2 (1993) 155—161.
С литературом и списком извора.
245. **Ристић Стана**, Партикуле и њихови функционални елементи (лексичко—семантичке и функционалне карактеристике) ЈФ XLIX (1993) 75—93.
Са литературом и изворима.
Резиме на енглеском.
246. **Ристић Стана**, Истраживање прилога за начин у српскохрватском језику — неки аспекти лексичкограматичког приступа, ЗБМСФЛ XXXVI/1 (1993) 133—142.
Са литературом.
Резиме на руском.
247. **Сааведра Димка**, Семантичка структура неких глагола у српскохрватском језику с тачке гледишта фактивности, НССУВД 22/2 (1993) 209—218.
Резиме на руском.
248. **Сабо-Јерков Олга**, Синтаксичко-семантички проблеми у анализи прилога много—мало—неколико као основа за рачунарску обраду, НССУВД 22/2 (1993) 163—167.
Резиме на енглеском.
249. **Сикимић Биљана**, в. бр. 160.
250. **Staszewski Jerszy**, Niektore typy nominalizacji w języku serbskochorwackim, Folia Philologica, 186—195.
Резиме на македонски.
251. **Станић Милија**, Лингвистички листићи, Унирекс, Никшић 1993, 195.
252. **Станојичић Живојин**, Синтакса Андрићеве парентезе, НССУВД 22/1 (1993) 369—377.
Резиме на енглеском.
253. **Танасић Срето**, Инструментал за живо у пасивним конструкцијама, НЈ XXIX/3—4 (1993) 133—181.
Резиме на руском.

254. Ђорђевић Божа, Творбено и лексичко значење, НССУВД 22/2 (1993) 257—263.
Резиме на енглеском.
255. Ђоровић Владимир, О Вуковој употреби глаголских прилога, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 1, 6.
Са напоменама.
Из ауторове заоставштине текст приредио Х. Лубен.
256. Фекеће Егон, О проблему NOMINA AGENTIS FEMININA, Преводилац XI/1—4 (1992, Београд) 19—24.
257. Хлебцећ Борис, Проблеми полисемије, НССУВД 22/2 (1993) 33—36.
С литературом.
Резиме на енглеском.
258. Шпица Данико, О глаголима — прецизно, ЗМСФЛ XXXVI/2 (1993) 238—240.
Приказ: Baldur Panzer, *Handbuch des serbokroatischen Verbs Derivation*, Heidelberg 1991.
259. Штудинер Михаил, Лексичко—семантички процеси у језику савремене српске штампе, НССУВД 22/2 (1993) 219—224.
Резиме на руском.

в) Нормативна питања и питања развоја књижевног израза

260. Анкета „Књижевне речи“ — Екавица у Босни /Иван Клаји... [et. al.], Књижевна реч 22/424, 426 (1993, Београд) 3-4, 3.
261. Бугарски Ранко, в. бр. 260.
262. Екмечић Милорад, Један језик, Побједа L/1003 (1993, Подгорица) 8.
О екавици као заједничком стандарду.
263. Збиљић Драгољуб, Прилог расправи о писању великог и малог слова, ИЈ XXIX/3—4 (1993) 241—254.
Резиме на енглеском.
264. Збиљић Драгољуб, в. бр. 260.
265. Збиљић Драгољуб, О изговорним варијантама у српском језику (1—11), Јединство 290—301 (1993, Приштина) делови: 6 стр. 9, 11 стр. 7; остали делови стр. 5.
266. Ивић Милка, в. бр. 275.
267. Ивић Павле, Још понешто о Вуковим заслугама, Задужбина VI/24 (1994, Београд) 10.
268. Ивић Павле, Документовано и речито, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 5.
Излагање на представљању књиге М. Пешикана *Наша азбука и њене норме* у Народној библиотеци Србије 8. априла 1993.
В. бр. 285.
269. Јерковић Јован, в. бр. 288.
270. Клаји Иван, в. бр. 260.
271. Клаји Иван, Усамљени поштисајк. Је ли богатство (и сиромаштво) у речнику одраз духовних и материјалних постигнућа, или производ случајних околности?, Задужбина VI/21 (1993, Београд) 7.
272. Ковачевић Милош, За равноправност ијекавице и екавице, Индекс I/11 (1993, Никшић) 14—15.
273. Ковачевић Милош, в. бр. 289.
274. Levinger Jasna, Jezik nacionalne identifikacije, ЗМСФЛ XXXVI/1 (1993) 93—98.
275. Марић Милун, Милка Ивић, О језику Вуковом и вуковском, Дневник 52/1667 (1993, Нови Сад) 14.
Приказ.

276. Милетићевић Предраг, Рачунарска подршка ћирилице, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 5.
Излагање на представљању књиге М. Пешикана *Наша азбука и њене норме* у Народној библиотеци Србије 8. априла 1993.
277. Остојић Бранислав, О правопису нашем данашњем и свагдашњем, ПР 2 (1993) 7.
278. Остојић Бранислав, О неким начелним правописним питањима, ПР 3 (1993) 10.
279. Остојић Бранислав, О правописној вриједности „јата“ у ијекавској варијанти, ПР 4 (1993) 11.
280. Остојић Бранислав, Правописна колебања сугласничких фонема у међусобним комбинацијама I, ПР 5 (1993) 10.
281. Остојић Бранислав, Правописна колебања сугласничких фонема у међусобним комбинацијама II, ПР 6 (1993) 10.
282. Остојић Бранислав, Упутство за праксу, Побједа L/10019 (1993, Подгорица) 7.
Поводом новог Правописа.
283. Остојић Бранислав, в. бр. 289.
284. Пешикан Митар, На чему је наш књижевни језик данас, НЈ ХХХХ/3—4 (1993) 255—257.
285. Пешикан Митар, *Наша азбука и њене норме*, Вукова задужбина, НИП Политика и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1993.
В. бр. 268, 292, 330.
286. Пешикан Митар, в. бр. 288.
287. Пиџурица Мато, в. бр. 288.
288. *Правопис српскога језика: правила и њихови основи: речник уз правопис*. Приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пиџурица, Матица српска, Нови Сад 1993, 504, 24 ст.
Екавска и ијекавска верзија.
289. Симић Радоје, Живојин Станојичић, Бранислав Остојић, Божо Ћорић, Милош Ковачевић, *Правопис српскога језика са речником, Унирекс, ЧИП—штампа, Никшић, Београд 1993, 547, 21 ст.*
Екавска и ијекавска верзија.
290. Станојичић Живојин, в. бр. 289.
291. Ћорић Божо, в. бр. 289.
292. Ћушић Драго, Велика књига о ћирилице, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 5.
Излагање на представљању књиге М. Пешикана *Наша азбука и њене норме* у Народној библиотеци Србије 8. априла 1993.
В. бр. 285.
293. Филеки Стјепан, Ћирилска епиграфика, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 6.
294. Šipka Milan, Varijante u srpskohrvatskom standardnom jeziku, ЗБМСФЛ XXXVI/1 (1993) 85—91.
Са литературом.

г) Дијалекти

295. Богдановић Педелић, в. бр. 303.
296. Вукићевић Милосав, *Огледи из дијалектолошких истраживања*, Приштина 1993.
В. бр. 302, 303.
297. Драгин Гордана, в. бр. 363.

298. Драгичевић Милан, Акцент именица мушког рода у говору срба Лапачког поља, ЈФ XLIX (1993) 155—174.

299. Драгичевић Милан, Акцент именица средњег рода с тзв. проширеним основама у говору Срба Лапачког поља, ЗБМСФЛ XXXVI/1 (1993) 153—158.

Резиме на руском.

300. Ђуровић Радосав Ј., Ужички говори, ЗБМСФЛ XXXVI/1 (1993) 143—152.

301. Ђуровић Радосав, Мирослав Николић, *Говор србијанског Полиња*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXXVII, Београд, 1991, 3—548.

Приказ.

302. Јашовић Голуб, Милосав Вукићевић, *Огледи из дијалектолошких истраживања*, Јединство 48/281—282 (1993, Приштина) 8.

Приказ.

303. Јовић Душан, Милосав Вукићевић, *Огледи из дијалектолошких истраживања*, Филолошки факултет, Приштина 1993, Баштина 4 (1993, Приштина) 145—147.

Приказ.

304. Јовић Душан, Недељко Богдановић, *Изгласе југоисточне Србије*, Пиш 1992, ЗБМСФЛ XXXVI/1 (1993) 203—205.

Приказ.

305. Марковић Миодраг, в. бр. 509.

306. Николић Мирослав, Неке особине српског говора у Чипу код Будимпеште, ЈФ XLIX (1993) 137—153.

307. Николић Мирослав, в. бр. 301.

308. Петровић Александра, в. бр. 366.

309. Пецо Асим, Из деklinационе проблематике босанско-херцеговачких говора, ЗБМСФЛ XXXVI/2 (1993) 207—231.

310. Пецо Асим, Слика босанских говора у романима Иве Андрића, ЈФ XLIX (1993) 95—110.

Са литературом.

Резиме на руском.

311. Радих Првослав, в. бр. 512.

312. Ракић-Милојевић Софија, в. бр. 368.

313. Стојановић Јелница, Црногорци о свом и говору својих сусједа, Овдје XXIV/296—298 (1993, Подгорица) 52.

314. Стојановић Јелница, Црногорци о језику и кроз језик (осврт на једну анкету), Индекс I/7 (1993, Никшић) 9.

д) Текстови стари и нови, издања; њихова критика, порекло итд.

315. Ајдачић Дејан, О необјављеним књигама Војислава М. Јовановића о народној књижевности, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 150—159.

316. Ђабовић Милосав, Књига свих књига. Пет вјекова Црнојевића штампарије и „Октоиха“. Интерпретација „Октоиха“ као богослужбене књиге, као збирке pjesама хришћанско—православне мотивике. Очување средњевјековног језика, Побједа XLVII/9928 (1993, Подгорица) 8.

В. и бр. 323.

317. Булатова Р. В., Турилов А. А., К историји славјанској канцеларији османских султана у XV в., АП 15 (1993) 7—32.

С репродукцијама.

Резиме на српском.

318. Васпљев Љунка, Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века, АП 15 (1993) 43—133.
С фотографијама.
Резимси на руском и српском.
319. Васпљев Љунка, в. бр. 343.
320. Грбих Душица, в. бр. 343.
321. Грковић-Мејуор Јасмина, в. бр. 343.
322. Гроздиновић-Пајић Мирослава, Преглед најчешће коришћених водених знакова у српским рукописима прве половине XVI века, АП 15 (1993) 135—175.
С илустрацијама.
Резимси на руском и српском.
323. Драшковић Чедомир, Превиди или поводи. Поводом текста Милосава Бабовића „Књига свих књига“, Побојда XLVII/9949 (1993, Подгорица) 8.
В. и бр. 316.
324. Дурковић-Јакшић Љубомир, Писма Тапасија Пејатовића Љубомиру Стојаковићу, АП 15 (1993) 257—276.
С факсимилом једнога коверта.
Резимси на руском и српском.
325. Дурковић-Јакшић Љубомир, Један документ о Сими Милутиновићу Сарајлији, АП 15 (1993) 279—280.
С факсимилом.
326. Ђукановић Владо, Тирилица по други пут међу Србима, Задужбина VI/21 (1993, Београд) 11.
Тириличко писмо и рачунари.
327. Јакшић Станимир, в. бр. 343.
328. Јерковић Вера, Прича о боју на Косову — фонетске одлике рукописа Универзитетске библиотеке у Београду, ЗБМСФЛ XXXVI/1 (1993) 71—78.
Резиме на руском.
329. Јерковић Вера, Морфолошке одлике језика рукописа *Косовски бој*, ЗБМСФЛ XXXVI/2 (1993) 151—168.
Резиме на руском.
В. и бр. 343.
330. Костић Александар Б., Судбина ћирилице у поглављима приручника. Митар Пешикан, *Наша азбука и њене норме*, Задужбина VI/21 (1993, Београд) 12.
Приказ.
331. Минчић-Обрадовић Ксенија, в. бр. 343.
332. Младеновић Александар, Прве српске штампане књиге — напомена с филолошке стране, АП 15 (1993) 33—42.
Резимси на руском и српском.
333. Младеновић Александар, О једном дечанском запису из 1960. године, ЗБМСФЛ XXXVI/2 (1993) 137—143.
Резиме на руском.
334. Младеновић Александар, О писму патријарха Арсенија III загребачком епископу Игњацију 1691. године, ЗБМСФЛ XXXVI/2 (1993) 145—150.
Резиме на руском.
335. Младеновић Александар, в. бр. 364.
336. Педељковић Јасмина, Археографско дело значајно за српску културу. Палеографски албум, Београд 1991, књ. I, т. II, VI + 325 стр., АП 15 (1993) 285—290.
Приказ.

337. Немировскиј Л. Е., О неких опечатках в изданиях Джурджа Црноевича и Божидара Вуковича, ЈФ XLIX (1993) 111—112.

338. Пешикан Митар, Уз монографију „Пет векова српског штампарства“. Поводом 500-годишњице штампања Октоиха првогласника црнојевићког, прве ћириличке књиге на словенском југу, НЈ XXIX/3—4 (1993) 131—154.

У прилогу: Лексикон српскословенског штампарства са садржајем по тематском реду.

Резиме на руском.

339. *Радевић Милорад, Одломак деловодног протокола Јакова Пенатовића из 1807. године, Гласник 26—27, Међуопштински историјски архив, Ваљево 1992, 5—20, 8^о.

Текст *Журнал од различити дјела и писма владајетски а нарочито Ваљевске нахије од лета 1807.* дат према данашњем правопису. Мање познате речи (15—17); Особна имена (18—19) и Земљописни и обласно-управни називи (18—19).

340. Рајковић Здравко, *Петнички псалтир с последовањем*. Најстарија књига у ваљевском крају настала пре петсто пет година, Задужбина VI/23 (1993, Београд) 9.

341. Станковић Радоман, Датирање српских рукописних књига у софијском Црквеном историјско—археолошком музеју, АП 15 (1993) 197—243.

Са краћеницама, регистрима и фотографијама.

Резимен на руском и српском.

342. *Томовић Гордана, Глагољски натпис са Чечана, Историјски часопис XXXVII (1990, Београд) 5—19.

В. бр. 344.

343. Цирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, Књига IV: Псалтири. Аутори каталога и прилога Душица Грбић; Ксенија Минчић-Обрадовић, Катница Шкорпић, Љупка Васиљев, Јасмина Грковић—Мејуор, Станислав Јакшић, Димитрије Е. Стефановић. Редактор Вера Јерковић. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1993, 203. стр., [16] стр. с табелама факсимила, 25 ст.

344. Церковић Илија, Најстарији глагољски натпис на тлу Југославије, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 8.

В. бр. 342.

345. Штаљанин-Ђорђевић Љубица, Српски превод Малих порока из друге четвртине XVI века, АП 15 (1993) 177—195.

С фотографијама.

Резимен на руском и српском.

ђ) Историја српског језика

346. Грнцикат-Радуловић Прена, Српски језик у писмима Николе Тесле, Свеске 5/18 (1993, Панчево) 6—9.

347. Ивић Павле, Језичка историја и усмереност културе, Политика 90/28802 (1993, Београд) 20.

348. Јовановић Гордана, О лексички старосрпских четворојевањезља, ИССУВД 22/2 (1993) 167—173.

Резиме на енглеском.

349. Трифуновић Ђорђе, Арханџин правопис у натписима Богородичиног храма у Пешти, задужбине архиепископа Данила II, ЗБМСКЈ 41/1 (1993) 5—12.

350. Чигоја Бракица, О неким лексемама у језику Павла Пашића, ИССУВД 22/2 (1993) 175—184.

е) Стил

351. Ђурић Дубравка, в. бр. 353.
 352. Зенчук Валентина, в. бр. 70.
 353. Кросман Роберт, Да ли читаоци стварају значење?, Овдје 24/ 291—292 (1993, Подгорица) 7—10.
 Превод Дубравка Ђурић.
 354. Матић Војни, Четири сесеја о говору, Нови дани, Београд 1993, 33, 25 см.
 355. Simić Radoje, в. бр. 360.
 356. Тошовић Бранко, Оглагољеност функционалних стилова, ЈФ XLIX (1993) 57—74.
 Са литературом.
 Резиме на руском.
 357. Тошовић Бранко, Милосав Ж. Чаркић, *Фоника стиха*, Научна књига, Београд, 1992, 349. стр., ЈФ XLIX (1993) 253—257.
 Приказ.
 358. Чаркић Милосав Ж., Основна стилска средства у поезији српског барока, КњЈ XL/1—4 (1993) 65—71.
 Резиме на француском.
 359. Чаркић Милосав, Песничке метафоре Бранка Радичевића, ИЈ XXIX/3—4 (1993) 197—228.
 Резиме на руском.
 360. Чаркић Милосав, Radoje Simić, *Uvod u filozofiju stila, Svjetlost, Zavod za udžbenike, Sarajevo*, 1991, 333 стр., ЈФ XLIX (1993) 249—252.
 Приказ.
 361. Чаркић Милосав, в. бр. 357.

ж) Метрика

з) Методика наставе књижевног језика

362. Јауе Ханс Роберт, Поетски текст у промени хоризонта лектире, Овдје 24/291—292 (1993, Подгорица) 15—18.

и) Терминологија

363. Драгин Гордана, Називи за житарице и њихове плодове у дијалекатским речницима српског језика, НССУВД 22/2 (1993) 295—300.
 364. Младеновић Александар, Назив „српскословенски језик“ у текстовима Стојана Новаковића и данас, АП 15 (1993) 245—252.
 Резиме на руском и српском.
 365. Павковић Васа, Из кинолошке терминологије, НЈ XXIX/3—4 (1993) 235—239.
 Резиме на руском.
 366. Петровић Александра, Називи за врсте хлеба и слатког пецива на подручју чакавског дијалекта, НССУВД 22/2 (1993) 345—352.
 С изворима.
 Резиме на енглеском.
 367. Радојичић Драгана, Тканине у Херцег-Новом у XVIII вијеку, ГлЕИ XLII (1993) 177—184.

Абецедни попис 54 назива тканина са подробним подацима о боји, дезену и пореклу тканине.

Резиме на енглеском.

368. Ракић-Милојковић Софија, Пастирска терминологија Кривовирског Тимока, СДЗБ XXXIX (1993) 11—148.

369. Стојановић Смиљка, Шта је мера за меру, НССУВД 22/2 (1993) 311—317. С литературом.

Резиме на енглеском.

ј) Народне умотворине (текстови, тумачења итд.)

370. Аземовић Заим (записивач), Три приче из околине Рожаја, Расковник XIX/73—74, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 29—30.

371. Врањеш Ђорђе (записивач), Загонетке из Бачке, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 21—22.

372. Вујчић Никола (записивач и приређивач), Псовке и изрази шиподаштавања са Баније, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 38—42.

373. Вуковић Бранислав М. (записивач), Здравнице из Санцака, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 43.

374. Дворнић Милан (записивач), Народне пословице и изреке барањских Срба, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд)

375. Дворнић Милан (записивач), Народна вјеровања барањских Срба, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 57—60.

376. Дворнић Милан (записивач), Свадебни обичаји барањских Срба, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 31—47.

377. Деспотовић Селимир (записивач), Друскилице из околине Лознице, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 26.

378. Ђорђевић Миленгије (записивач), Народне басме из Мозгова код Алексинца, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 27—28.

379. Карановић Зоја, Свадебни ритуал као поступак санкционисања и потчињавања моћи жене, ГлЕИ XLII (1993) 15-26.

Кључне речи: *патријархална култура, размена, ритуал, свадба, сватовска поезија, потчињавање жене.*

Резиме на енглеском.

380. Колак Драган (записивач), Свадебне песме из околине Љубиња — источна Херцеговина, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 17—18.

381. Колак Драган (записивач), Божићни обичаји у околини Љубиња — источна Херцеговина, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 48—49.

382. Колак Драган (записивач), Народне молитвице, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 21.

383. Лубен Халил, Народне умотворине у записима Владимира Ђоровића, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 3—16.

384. Љубинковић Пенад, FOLKLORE, FAKELORE, FUEKLORE (I) (фолклор у контексту етнологије и етнографије), Расковник XIX/73—74 (1993, Београд).

385. Марковић Милош (записивач), Свадебне песме из потконачничких села, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 6—16.

386. Пикетић Милорад (записивач), Загонетке, клетве и изрази шиподаштавања из Груже, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 23—37.

387. Пикетић Милорад (записивач), Здравнице из Груже, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 22—25.

388. Раденковић Љубинко, Бројеви у народној магији, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 87—95.

389. Раденковић Љубинко, Дивљи простор у словенским басмама, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 111—115.

390. Радосављевић Озрен (записивач), Свадбене песме Банатских Хера, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 19—20.

391. Сивкинић Биљана, Загонетке и магија, Расковник XIX/71—72 (1993, Београд) 97—109.

392. Стојичић Ђоко, Откоси народних умотворина, Расковник XIX/ 71—72 (1993, Београд) 137—149

Загонетке, брзалице, палиндроми, лирско стваралаштво — погледи, размислања, записи.

393. Трифуновић Јован Ф. (записивач), Новогодишњи и богојављенски обичаји у бречанском селу Фраморцу — Македонија, Раковник XIX/71—72 (1993, Београд) 45—49.

394. Ђановић Ласта, Зрак на тајни — Тумачење једне басме, ГлЕИ XLII (1993) 27—31.

Кључне речи: *басма, девојка, љубав, слики света.*

Резиме на енглеском.

IX. Македонски језик²

395. Аргировски Мито, Деноминативни глаголи образувани со наставката *-osa* во македонскиот јазик, ЛЗБ XL/1—6 (1993) 27—29.

396. *Атанасов Петар, Алекса Попоски, Љубица Димовска-Калајлиевска, Француско—македонски речник Македонска книга, Просветно дело, Скопје, 1992, 888, 8^о.

Библиографија.

397. Борисенко Вера В., Семаптички путеви словенских лексема на копну и мору, НССУВД 22/2 (1993) 289—294.

Резиме на руском.

398. *Велјановска Катерина, Фразеолошките изрази во прозата на Ѓорѓи Абациев, ЛЗБ XXXIX/1—6 (1992) 61—67.

Литература.

Прилог кон македонската стилистика.

399. Велковска Снежана, Збор-два за спротивните сврзници во македонскиот јазик, ЛЗБ XL/1—6 (1993) 37—40.

400. *Velkovska S., в. бр. 455.

401. Веновска-Антеска Снежана, Морфосинтаксичка анализа на лексемата *амн-* во македонскиот јазик, XVIII научна дискусија, 59—65.

402. Веновска-Антеска Снежана, Идентификација и класификација на адверсативните реченици во македонскиот јазик (врз примери од текстовите на македонските автори од XIX век), XIX научна дискусија, 147—153.

403. *Venovska S., в. бр. 423, 455.

404. Верковић С., в. бр. 460.

405. Видосеки Божидар, Развојот на македонската лингвистика со освртот на улогата на проф. Блаже Конески, Предавање на XXIV меѓународен семинар, 15—22.

² Под овим насловом објављујемо библиографске податке за 1992. и 1993. годину који су нам приспели из Македоније, где су и сакупљени. Њих је припремила за штампање у Јужнословенском филологу Радмила Баскић

406. Видоески Божидар, Меѓујазичниот контакт (на дијалектно рамниште) како фактор за дијалектната диференцијација на македонскиот јазик, Реферати, 33—54 + карта.

Литература.

Резиме на англиски.

407. *Видоески Божидар, Формите на глаголскиот прилог во македонскиот дијалектен јазик (8. прилог кон македонскиот дијалектен атлас) ПрилМАНУ XVI/1 (1991—1992) 7—15 + карта.

Литература.

Резиме на англиски.

408. Видоески Божидар, Акценските системи во македонскиот дијалектен јазик, Предавања на XXV меѓународен семинар, 15—31.

409. Видоески Божидар, Формите на имперфектот на македонскиот јазичен ареал (Прилог кон Македонскиот дијалектен атлас), ПрилМАНУ XVI/2 (1991—1993) 95—114 + карта.

Кратенки.

Резиме на англиски.

410. Видоески Божидар, Фонолошкиот и прозодискиот систем на говорот на селото Негован (Солунско), ПрилМАНУ XVI/2 (1991—1993) 15—32.

Прилог кон македонската дијалектологија.

Резиме на англиски.

411. *XIX научна дискусија на XXV меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 31. VIII—2. IX 1992, (За изд. Коста Пеев), Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, 1992, Скопје, 249, 8°.

Зборник на трудови на лингвистичката секција (теми: *Балканизмите во македонскиот стандарден и дијалектен јазик и Сложените реченици во македонскиот јазик врз словенски и балкански фон*) и на литературната секција.

412. Десподова Вангелија, Резултати од проучавањата на старите македонски ракописи, Предавања на XXIV меѓународен семинар, 23—37.

413. Десподова Вангелија, Влијанието на великоморавската средина врз македонската средновековна писменост, Реферати, 55—62.

Користени ракописи.

Резиме на англиски.

414. Димитровски Тодор, в. бр. 468.

415. Димовска-Калазлиевска Љубица, в. бр. 396.

416. Дрвошанов Васил, Лексичко—семантички разновидности во македонските говори од областа на анатомската лексема, XVIII научна дискусија, 165—171.

417. *Дрвошанов Васил, Кајларскиот говор, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Посебни издашја, кн. 21, Скопје 1993, 172, 8°.

В. бр. 465.

418. Ѓорѓиев Ѓорѓи, в. бр. 432.

419. Zaron Zofia, Uwagi o miejscu przysłowka w strukturze zdania, Folia Philologica, 29—41.

Литература

Резиме на македонски.

420. *Илиевски Петар Хр., The Strumitsa /Macedonian/ Apostle, MR XXII/2 (1992) 151—156.

421. Илиевски Петар Хр., Античкиот македонски и името на современиот македонски јазик, Предавања на XXV меѓународен семинар, 33—38.

422. *Илиевски Петар Хр., *The Ancient Macedonian Language and the Name of the Contemporary Macedonski*, MR XXII/3 (1992) 247—257.

Резиме на македонски.

423. *Интенијално-синтаксички речник на македонските глаголи, Том I: А—Ж, [Во обработка на Благоја Корубин, раководител на проектот, и соработници: Снежана Велковска, Снежана Веновска-Ангеновска, Петре Јанкулоски, Лилјана Минова Ѓуркова, Живко Ризовски, Александар Цукески], Институт за македонски јазик, 1992, XVIII + 639, 8°.

В. бр. 455.

424. Јанкулоски Р., в. бр. 423, 455.

425. Каровски Лазо, в. бр. 432.

426. Китевски Марко, Клетвите во македонското народно творештво, Предавања на XXIV меѓународен семинар, 145—155.

427. Конески Блаже, Македонскиот литературен јазик, Реферати, 9—32.

Литература.

Резиме на англиски.

В. и бр. 405, 449.

428. *Korubin B., в. бр. 455.

429. Кретов Алексеј, Истражување на лексичко—семантичкиот систем на македонскиот јазик врз основа на двојазичен речник, XVIII научна дискусија, 129—137.

430. Курило Елжбигета, Казимера Солецка М., Кристина Урбан, Квалификација на колоквијализмите во речникот, XVIII научна дискусија, 181—186.

431. *Даброска Веселинка, Зборник на реферати за јазичните појави во битолскиот крај, ЛЗБ XXXIX/1—6 (1992) 99—102.

Приказ „Јазичните појави во Битола и Битолско“, Скопје, МАНУ, 1984.

432. *Македонски народни умотворби од Разлошко Пиринска Македонија, подготови Лазо Каровски, Ѓорѓи Ѓорѓиев, Ѓорѓи Поп-Атанасов, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Посебни издаиња, кн. 18, Скопје, 1992, 156, 8°.

Регистри.

Резиме на англиски.

433. Марков Борис, Заемки во зборовната група сврзници, Предавања на XXIV меѓународен семинар, 39—50.

434. Марш—Стефановска Патриша, Семантичките функции на условните реченици во современиот македонски јазик, *Folia Philologica*, 72—86.

Библиографија.

Резиме на полски.

435. Минова—Ѓуркова Лилјана, Неопределеноста и релативизацијата во македонскиот јазик, ПрилМАНУ XVI/1 (1991—1992) 108.

Литература.

Резиме на англиски.

436. *Minova-Gjurkova L., в. бр. 423, 455.

437. Минова—Ѓуркова Лилјана, Кон класификацијата на сложените реченици, XIX научна дискусија, 87—91.

438. Минова—Ѓуркова Лилјана, Текстот и реченицата (со примери од македонскиот јазик), Реферати, 73—80.

Литература.

Резиме на англиски.

439. Минова Ѓуркова Лилјана, Особености на конгруенцијата во македонскиот јазик, *Folia Philologica*, 96—105.

Резиме на полски.

440. *Минова-Гуркова Лилјана, Релативната реченица во македонските дијалекти во Грција (Егејска Македонија) и Јужна Албанија, ПрилМАНУ XVII/1 (1992) 7—115.

441. *Misirkov Krste Petkov, A Few Words on the Macedonian Literary Language, MR XXIII/3 (1993) 137—145.

442. Митева Димка, Лексиката на македонското усно творештво во XXIV меѓународен семинар, 51—60.

443. Митева Димка, Речникот во приказните на Марко Цепенков, XVIII научна дискусија, 139—146.

В. и бр. 468.

444. Митева Димка, Лексемата *убав* во македонската народна поезија, единица: Лингвистика 1, Скопје 1993, 56, 8°.

445. Мишеска-Томиќ Олга, Принципите врз кои е изработен англиско—македонски речник, XVIII научна дискусија, 85—96.

Резиме на англиски.

446. Мургоски-Зафировски Золе, Англиско македонски речник на идиоми, Матрица македонска, Скопје, 1993, 280, 8°.

447. Пајческа-Сидоровска Марија, Зависносложени реченици со зависни споредбени, XIX научна дискусија, 61—78.

Литература.

448. XVIII научна дискусија, Охрид 12—14 август 1991, Редакција: Зденка Рибарова, Георги Сталев, Коста Пеев, Универзитет „Кирил и Методиј“, семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје, 1992, 264, 8°.

Зборник на трудови на лингвистичката секција (теми: Контрастивна граматичка анализа на македонскиот јазик со балканските и словенските јазици; За македонската лексикографија и лексикологија: проблемиво врска со методологијата при обработката на речничката графа) и секција за литература.

449. *Pandeв Dimitar, Macedonian Places and Names by Blazhe Koneski, MR XXII/2 (1992) 224—225.

Приказ.

450. Паноска Ружа, Конверзија на паронимите како израз на јазична и општа некултивираност, ЛЗБ XL/1—6 (1993) 11—14.

451. Пеев Коста, Патамошна десловенизација на македонскиот дијалектен јазик, Предавања на XXV меѓународен семинар, 39—44.

В. и бр. 448, 462.

452. Пеев Коста, Од проблемот на при обработката на дијалектен речник (врз материјалите од југоисточните македонски говори), XVIII научна дискусија, 97—103.

453. Пеев Коста, Кон историјата на македонскиот дијалектен јазик, врз материјалите од Кулашкото евангелие, XIX научна дискусија, 79—86.

454. Петковска Благина, Структурата на речничката статија во Речникот на Бели мугри на К. Рацин, XVIII научна дискусија, 173—179.

455. *Petkovska Blagica, The Intensional-Syntactical Dictionary of the Macedonian Verbs, Vol. I from A to Zh, edited by Blagoja Korubin and S. Velkovska, S. Venovska-Antevska, P. Jankulovski, L. Minova-Gjurkova, Zh. Rizovski, A. Dzuhevski. „The Krste Misirkov“ Macedonian Language Institute, Skopje, 1992, Posebni izdanija XXII/2 (1992) 227—229.

Приказ.

456. Петковска Благина, За лексичко—семантичките парадигми и за потребата од речник на синоними во македонскиот јазик, ЛЗБ XL/1—6 (1993) 31—35.

457. Петроска Елена, Семантичката единица „*мошне*“ во македонскиот јазик, *Folia Philologica*, 153—163.
Литература.
Резиме на македонски.
458. Петроска Елена, Семантичките функции на префиксот *по*— во современиот македонски стандардни јазик, *ЛЗБ XL/1—6* (1993) 21—26.
459. Поп—Атанасов Ѓорѓи, в. бр. 432.
460. Попвасилева Александра, Зборникот „*Lidové povídky jihomakedonské*“ симбол на јужнословенската усна народна култура од аспект на изворност, мотивите и елементите, Реферати, 141—153.
Резиме на руски.
За Зборникот од Ст. Веркович, Прага, 1992.
461. Попоски Алекса, в. бр. 396.
462. *Предавања на XXIV семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 2—21. VII 1991 година, /За изд. Коста Пеев/, Универзитет „Кирил и Методиј“, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, 1992, 173, 8°.
Зборник на трудови од областа на јазикот, историјата, архитектурата и сликарството.
463. Предавања на XXV семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 21. VIII — 4. IX 1992. године, [за изд. Коста Пеев], Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје, 1993, 198, 8°.
Зборник на трудови од областа на јазикот, литература, историјата, архитектурата и сликарството.
464. *Прличев Григор С., Кратка словенска граматика, Приредили Наум Целаковски, Димитар Смилески, „Мисирков“ — Битола, Радио-Охрид — Охрид, 1992, X+18, 8°.
Са предговором и факсимилима.
465. Раднџ Првослав, Монографија о једном јужномакедонском словенском говору, *Balkanica XXIV* (1993) 274—276.
Приказ књиге: Васил Дрвошанов, *Кајларскиот говор*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Посебни изданија, књ. 21, Скопје 1993, 1—174.
466. Раднџ Првослав, в. бр. 512.
467. Реферати на македонските слависти за XI меѓународен славистички конгрес во Братислава, Уред. одбор Божидар Видоески и Олга Иванова, МАНУ и Македонски славистички комитет, Скопје, 1993, 184, 8°.
Трудови од областа на јазикот, литературна наука и фолклорот.
468. Речник на македонската народна поезија, Том III: И—К [Обработувачи на материјалот Димка Митева, Германија Шокларова—Љоровска, Ред. Тодор Димитровски], Институт за македонски јазик, Скопје, 1993, 529, 8°.
469. Рибарова Зденка, Охридските традиции во развојот на македонската црквенословенска писменост, Предавања на XXV меѓународен семинар, 51—59.
470. Рибарова Зденка, Од работата врз Речникот на македонските библиски текстови, XVIII научна дискусија, 157—164.
В. и бр. 448.
471. *Ризовски Ж., в. бр. 423, 455.
472. Русек Жежи, Значењето на македонската дијалектна лексика за историјата на словенската лексика, XVIII научна дискусија, 147—156 + карта.
473. Русек Жежи, Од историјата на предлозите во македонскиот јазик, XIX научна дискусија, 163—170.
Са литературом.
474. Смилески Димитар, в. бр. 464.

475. Солецка Казимјера М., За проблемот на еквиваленцијата при обработка на речничката статија во двојазичен синтаксички речник, XVIII научна дискусија, 117—122.
476. Солецка Казимјера М., За вторична транзитивност на примарно нетранзитивни глаголи во македонскиот јазик, XIX научна дискусија, 93—99.
Литература.
В. бр. 484.
477. Солецка Казимјера Марија, За формите и функциите на составните делови од простата реченица во полскиот јазик како лексикографско прашање—уште еднаш, *Folia Philologica*, 172—178.
Резиме на полски.
478. Солецка Казимјера Марија, За еден непостоечки тип на предикат, *Folia Philologica*, 164—171.
Резиме на полски.
479. Спасов Људмил, Предлог за изучавањето на синтаксата на македонскиот глагол во рамките на една семантичка граматика, Предавања на XXV меѓународен семинар, 45—50.
В. бр. 484.
480. Спасов Људмил, Конкуренција на предлозите *на* и *од* во конструкциите од типот на книгата на Теа vs книгата на Теа, *Folia Philologica*, 179—185.
Литература.
Резиме на полски.
481. Сталев Георги, в. бр. 448.
482. Тополињска Зузана, Од синтаксата на јужномакедонските говори (Искази конституирани од т. н. именски прирок), ПрилМАПУ XVI/2 (1992—1993) 114—131.
Извори. Литература.
Резиме на англиски.
483. Topolińska Zuzanna, Ways of Expressing Case Relations in Macedonian Dialects, ЗБМСФЛ XXXVII/1 (1993) 15—29.
Са литературом.
Резиме на српском.
484. *Folia Philologica Macedono-Polonica* 2, Редакција Људмил Спасов и Казимјера М. Солецка, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, „Студентски збор“, Скопје, 1993, 231, 8^о.
Зборник на трудови на тема *Простата реченица — семантика и синтакса*.
Поранешен назив на зборникот: *Folia Philologica Jugoslavo-Polonica*.
485. Цветковски Живко, За копулативните глаголи во македонскиот јазик, Предавања на XXIV меѓународен семинар, 69—74.
486. Цветковски Живко, За класификациите на допусните реченици, XIX научна дискусија, 102—113.
487. Цветковски Живко, За некои проблеми на (а)конгруентност кај простата двоиминална реченица во македонскиот јазик, *Folia Philologica*, 214—221.
Резиме на полски.
488. Целакоски Наум, в. бр. 464.
489. Чундева Пина, За одделни морфоолошки појави во македонскиот јазик, Предавања на XXIV меѓународен семинар, 75—81.
490. Чундева Пина, Двојните предлози и нивната лексикографска интерпретација, XVIII научна дискусија, 123—128.
Са литературом.
491. Цукески Александар, За статусот на фонемата во македонскиот јазик, Предавања на XXIV меѓународен семинар, 83—85.
492. Džukeski A., в. бр. 423, 455.

493. Шокларова-Љоровска Германија, в. бр. 468.

X. Речници стари и нови српског (српскохрватског) језика односно српског (српскохрватског) и ког страног језика

494. Бркић Светозар, Брашко Момчиловић, Живојин Симић, Енглеско-српски и српско-енглески речник, Београдски издавачко-графички завод, Београд 1993, 749, 21 cm.

495. Viliјams-Milosavljević Margot, в. бр. 510

496. Витас Душан, Српско-грчки са изговором, ЗИЗ, Београд 1993, (штампано шестстубачно) 63, 17 cm.

497. Влајин-Поповић Јасна, Латинско-српскохрватска лексикографија, Задужбина VI/21 (1993, Београд) 5.

Са библиографијом.

498. Дамњановић Дафина, в. бр. 506.

499. Ђорђевић Мила, в. бр. 506.

500. Ђукановић Јован, Немачко-српски и српско-немачки речник, Београдски издавачко-графички завод, Београд 1993, 605, 21 cm.

501. Нинић Павле, в. бр. 519.

502. Имперл Никола, Цепини енглеско-српски речник, Просвета, Београд 1993, 262, 9 cm.

503. Имперл Никола, Цепини српско-енглески речник, Просвета, Београд 1993, 242, 9 cm.

504. Јањатовић Ђорђе, Презимена Срба у Босни, Просвета—трговина, Сомбор 1993, 404, 24 cm.

505. Јовановић Ксенија, в. бр. 506.

506. Jovanović Slobodan A., Savremeni francusko—srpskohrvatski i srpskohrvatsko—francuski rečnik sa gramatikom I—II [u saradnji sa Jovankom Čemerikić, Dašinom Damjanović i Milom Dordević; gramatiku izradila Ksenija Jovanović], Prosveta, Beograd 1993, 642, 25 cm.

507. Клаји Иван, Брзо и лако, рече Белић, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 9.
О погроби израде једногласног речника српског језика.

508. Лашкова Лили, Српскохрватски језик у бугарским лексикографским приручницима, ИЈ XXIX/3—4 (1993) 155—161.

Резиме на руском.

509. Марковић Миодраг, Речник народног говора у Црној Реци II, СДЗБ XXXIX (1993) 149—398).

510. *Milosavljević Boško, Margot Viliјams-Milosavljević, Srpsko—engleski rečnik idioma, Srpska književna zadruga, Budućnost, Beograd, Novi Sad 1992, 345, 25 cm.

511. Момчиловић Вранко, в. бр. 499.

512. Радич Првослав, О српско—македонској лексикографији, Задужбина VI/23 (1993, Београд) 8.

513. Радич Првослав, О српско—бугарској лексикографији, Задужбина VI/24 (1993, Београд) 11.

514. Радовић-Тешћ Милица, Биљно царство Србије, *Флора Србије*, Српска академија наука и уметности, Одељење природно—математичких наука, том I, друго допуњено и прерађено издање, Београд 1992, стр. 429, Задужбина VI/21 (1993, Београд) 13.

Приказ.

515. Симић Живојин, в. бр. 499.

516. Станишић Вања, Српско-албанска лексикографија, Задужбина VI/22 (1993, Београд) 7.

517. Станковић Богољуб, в. бр. 89.

518. **Стијовић Рада**, Савремена српска једнојезичка лексикографија. Поводом стоте годишњице од оснивања Лексикографског одсека Српске краљевске академије (12. априла 1893. године по старом календару), Задужбина VI/22 (1993, Београд) 4.

519. **Сто година лексикографског рада у САНУ**, главни уредник Павле Ивић; приредно Драго Ђупић, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1993, 105, 22 cm.

520. ***Стојановић Андреј**, Основни појмови из пољопривреде (руско-српски), Преводилац XI/1—4 (1992, Београд) 87—116.

Глосар

521. **Ђупић Драго**, в. бр. 519.

522. **Флора Србије**, Српска академија наука и уметности, Одељење природно—математичких наука, том I, друго допуњено и прерађено издање, Београд 1992, 429.

В. бр. 514.

523. **Ћемерикић Јованка**, в. бр. 506.

XI. Биографије, аутобиографије и сл. грађа

524. **Бабовић Миросав**, Незаборавни Радосав Бошковић, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 242—249.

525. **Бошковић Радосав**, в. бр. 526, 527, 528, 530—537, 539—541, 544.

526. **Грицкат Ирена**, О Радосаву Бошковићу, још која реч, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 250—252.

527. **Ђуровић Војислав**, Више о личности, мање о дјелу и неизбјегну, и о дјелу и о личности нераздвојно, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 253—281.

Сећање на Радосава Бошковића.

528. **Зоговић Вера**, Забиљешка о сарадњи Радосава Бошковића у издавачком предузећу „Култура“ и тим поводом, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 282—286.

529. **Ивић Милка**, О Стојану Новаковићу — из новог угла, Задужбина VI/21 (1993, Београд) 5.

530. **Ивић Павле**, О доценту Радосаву Бошковићу и дијалектологији, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 287—288.

531. **Јовић Душан**, Професор Радосав Бошковић у своме и нашем времену, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 296—298.

532. **Јовићевић Радојица**, И не послушах га ... , Стварање LVIII/4—6 (1993, Подгорица) 297—303.

Сећање на Радосава Бошковића.

533. **Јовићевић Радојица**, Драго Ђупић, Сјећање на Радосава Бошковића (поводом десет година од смрти), Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 240—241.

534. **Лалић Мира**, Мој професор Радосав Бошковић ..., Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 304—307.

535. **Лукић Радомир**, Радосав Бошковић је био узор правог чојства, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 308—309.

536. **Милишевић Васо**, Професора Бошковића сјећам се као изванредног предавача, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 310—319.

537. **Мојашевић Миљан**, Друкчији од других, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 320—329.

Сећање на Радосава Бошковића.

538. **Паисав Димитар**, Жинифов наспроти Прличев—јазични согледи спроти стогодишњинага од Прличевата смрт), Предавања на XXV међународен семинар, 61—68.

В. бр. 462.

539. **Пено Асим**, Професор Радосав Бошковић — изблиза, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 320—334.

540. Стојинић Мила, Сусрет са професором Радосавом Бошковићем, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 335—340.
541. Терзић Богдан, Незаурјаный человек, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 341—437.
Сећање на Радосава Бошковића.
542. Ћуинић Драго, в. бр. 533.
543. Ugrinova-Skalovska Radmila, The figure of Blaže Koneski the Scholar, MR XXII/2—3 (1993) 89—93.
544. Усикова Рина, Шесет години плодна научна дејност (Кон 80—годишнината на професорот д-р С. Б. Бернштејн, ПрилМАНУ XVI/2 (1991—1993) 5—10.
545. *Цветковски Живко, Осумдесет години од раѓањето на проф. Крум Тошев, ЛЗБ XXXIX/1—6 (1992) 37—38.
Хроника.
546. Чајеновић Јован, Наш професор Радосав Бошковић, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 348—351.

XII. Библиографија

547. Аранитовић Добрило, в. бр. 548.
548. Ивић Павле, Пека за овом књигом дођу многе друге (реч на представљању Библиографије о Васојевићима Добрила Аранитовића 23. фебруара 1993. у Београду), Задужбина VI/21 (1993, Београд) 3.
549. *Koneski Blažé, Reader of Names, MR XXII/3 (1992) 275—280.
550. Николовски Атанас, Библиографија на прилозите објавени во списанието „Просветно дело“ I—XXX 1951—1981, Македонскиот јазик и литература во наставата пред појавата на списанието Просветно дело, ЛЗБ XXXIX/1—6 (1992) 119—126.
I дел.
551. Паидев Димитар, Прличев како филолог, ЛЗБ XXXIX/1—6 (1992) 39—45.
„За Кратката словенска граматика“ напишана во Цариград во 1868 г.
552. Рајнџ Љубиша, Лексикографски приручници за скандинависте (I), Преводац XI/1—4 (1992, Београд) 71—86.
553. Szrdov Tomé, Josip Juraj Strossmaer and Macedonian Literature, MR XXII/1 (1992) 25—29.
554. Стакић Милан, в. бр. 556.
555. Ћуинић Драго, Библиографија Радосава Бошковића, ЈФ XL (1984) 31—239, Стварање XLVIII/4—6 (1993, Подгорица) 352—359.
Коментаре неких јединица урадио Милан Стакић.
556. Szymański Maciej, Wybrane aspekty opisu znaczeniowej kategorii imperceptywności, Folia Philologica, 222—231.

XIII. О становништву

557. Вражиновски Танас, Демонски суштества—релација верување и волшебна приказна кај некои јужнословенски народи, Реферати, 127—13.
Резиме на англиски.
В. бр. 467.
558. Drljača Dušan, Tzintzars among the Serbs in Hungary, ГЛЕИ XLII 1993) 61—72.
Кључне речи: *асимилација, етнографски процеси, етнички идентитет, мађаризација*.
Резиме на српском.
559. Маликовић Драги, Населување руских емиграната на територији кралевине СХС током 1920 и 1921. године, Баштина 4 (1993, Приштина) 91—105.

560. **Pantelić Nikola**, National minority as the keeper of majority's archaic cultural elements, ГлЕИ XLII (1993) 9—14.

Кључне речи: *национална мањина, народ (нација), архавни културни елементи*. Резиме на српском.

561. **Радовановић Голуб** (записивач), Побратимство у околини Сокобање, Расковник XIX/73—74 (1993, Београд) 50—52.

562. **Slaveva Lidia**, Slavic Literacy and Culture and the Ethnogenesis of the Macedonian People, МР XXII/3 (1992) 258—268.

XIV. Разно

563. **Бабовић Милосав**, Кап горчице. Међународни конгрес слависта у Братислави, Побједа XLVII/9991 (1993, Подгорица) 10.

564. **Бојовић Јован Р.**, Петсто година Октоиха, Стварање XLVIII/11—12 (1993, Подгорица) 854—861.

565. ***Илиевска Красмира**, Значаен јубилеј за македонистиката, Сов XLI/1—4 (1992) 37—377.

За трудовите на германскиот филолог Леонхард Готхилф Мазинг објавени во Ст. Петербург 1891 г.

566. **Јовановић Миодраг**, Српски у свијету. Са међународног конгреса слависта у Братислави, Побједа XLVII/9984 (1993, Подгорица) 7.

567. **Ковески Блаже**, Односот Григор Прличев спрема локалниот говор и писмениот јазик, ЛЗБ XL/1—6 (1993) 3—9.

Постхумно објавена беседа одржана на Филолошкиот факултет на 25. III 1993. г. во рамките на научниот собир „Македонскиот јазик во XIX век“.

568. **Николић Мирослав**, XXII научни састанак слависта у Вукове дане, Преводилац XI/1—4 (1992, Београд) 53—56.

Приказ скупа одржаног од 20. септембра 1992. у Београду и Новом Саду.

569. **Пешкиановић Мирослав**, In memoriam др Влајко Палавестра (1927—1993) ГлЕИ XLII (1993) 218—226.

Са библиографијом.

570. **Пешкиан Митар**, Свјетлост и светост. Уочи јубиларне годишњице нашег штампарства, Побједа XLII/9977 (1993, Подгорица) 8.

571. **Пешкиан Митар**, Свјетлост ћирилице, Побједа XLVII/9833 (1993, Подгорица) 8.

Интервју.

572. **Ровињски Павле Аполонович**, Ободска Штампарија на Риједи Црнојевића у Црној Гори и њен значај на словенском југу, Државна штампарија, Цетиње 1906. год., Унирекс, Никшић 1993.

Фототипско издање.

573. **Стаматоски Трајко**, Проф. д-р Рециналд де Бреј (1912—1993), ЛЗБ XL/1—6 (1993) 137—139.

In memoriam.

574. **Танасић Срето**, Ксенија Милошевић, ЈФ XLIX (1993) 259—261.

In memoriam.

Библиографију уредио *Михаило Штепановић*

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

- адекватност употребе јединица у комуникацији 126
- балканизми:**
екстратекстуални 178–181
интертекстуални 181–192
макроплан 181–188
 балкански модели текста загопетака 181–183
 балканске иновације у структури интернационалних модела 183–183
 балканске фолклорне формуле 185–188
 микроплан 188–192
 лексика 190–192
- врсте речи у турском језику:**
гледништа о њиховом карактеру, критеријуми за утврђивање лексичко-граматичког статуса, концепције поделе 135–154
синтаксичко-функционална концепција разликовања 135–154
- геминације у српскохрватском језику** 267–279
геминатни изговор 268–269
графички запис 269
сонантне ~ 267–279
 оклузивне ~ 270–274
 лексичке ~ 274–277
 бројне ~ 276
 култне ~ 274–276
 редукцијске ~ 276–277
термин 268
фонолошки статус 269
- декомпоновање глагола/предиката** 157–165
 веза са структуром просте реченице 157–165
 декомпоновање прелазних глагола 161
 дефиниција 157
 по моделу: семикопулативни глагол + девербативна именница 158–165
 са декомпонованим гл. у облику гл. прилога 159
 са декомпонованим гл. у облику инф. и през. допуне 159
 питање термина 159
- деминуција:**
дефиниција 1
могућности употребе 6
морфолошка ~ 2–6
морфолошка средства деминуције 3–6
префиксална ~ 2, 3, 5, 18–29
 код придева 18–25
 код глагола 25–29
семантика 6–29
суфиксална ~ 2, 3–5, 6–18
 код именница и придева 7–14
 код глагола 14–18
- дијалекатска грађа у Сремчевим делима** 249–264
„Вукадин“ 262–264
 заменички енкл. облици 263
 императив *виђи* 263
 преглед дијал. особина 263–264
 рефлекси јата 262–263
 x и φ 263
„Зона Замфирова“ 259–262
 морфологија 260
 фонетика 259–260
„Ивкова слава“ 253–262
 акценти 258–259
 лексика 259
 морфологија 255–258
 фонетика 253–255
 преглед дијал. особина 261–262

- „Поп Тира и поп Спира“ 249–253
 акценти 251–252
 дефлексија 251
 однос према говору Баната 252–253
 партикуле 251
 туђице 252
 фонетика 250–251
 достатност употребе јединица у комуникацији 126
- експресивна лексика 128–132
 експресивност 126–127
 нихерентни тип експресивности 126
 експрезивизација 125–132
 етимологија:
 в. балканизми, мочвара, псеудогречизми, реконструкција ..., речници, турцизми
 зборник реферата 334–338
- језик и историја као основа етногенезе 291–304
 језичка интерференција 59
- квалификативни односи унутар номиналне конструкције 167–175
 однос између ген. (без предлога) и инстр. 168–175
 квалификатор у номиналној конструкцији 167, 169
 контрастивна лингвистика (контрастивна испитивања) 59–81
 контрастивни, конфронтативни и „супротивни“, терм. 62
 однос према типологији 59–81
 примена у испитању словенских језика 69–81
- корен ~ *maq-*:
 лексичке (и ономастичке паралеле) 233–237
- лексикологија:
 в. речници
 историјска лексикологија руског језика 305–317
 лингвистичка реконструкција балкапског текста 177–192
 Теорија и пракса израдабe једнојезичних хрватских рјечника 353–358
- микротопоними доњег тока слива Јабланице 283–288
- мотивисани саставом тла 284–285
 мотивисани бојом земљишта, маркаптом особином и сл. 285
 мотивисани негативним квалитативним својствима 285–287
 семантичка анализа 284–287
 структурална анализа 287–288
 модификатор у номиналној конструкцији 167–169
 мочвара и сл., етим. 233–237
- научни скупови:
 Седми међународни балканолошки конгрес 380–382
 Теорија и пракса израдабe једнојезичних хрватских рјечника 353–358
- пасивна дијатеза 160
 пасивне реченице са трпним придевом 160
 псеудогречизми у српскохрватској етимолошкој литератури 197–201
 (j)андрога 198–200
 бадати 200
 кдравница 200–201
- реконструкција прајезичких лексемских спојева 31–54
 рефлeksi ис. корена **dereu-* у словенским језицима 44–54
 словенски и дачки назив биљке 'verba-scum' 31–43
- речници
 Етимолошки речник словенских језика (1974–1994) 291–304
 Пољски језик какав знамо (нова лексика) 325–330
 Речник руског језика XI–XVII в. 305–317
 Рјечник црквенославенског језика хрватске редакције 363–367
 Српскохрватско–словачки и словачко–српскохрватски 331–333
 Хрватски етимолошки рјечник 339–348
- Словени:
 језик и историја 291–304
 словенски језици
 опис стандардних језика 319–324
 српскохрватски језик 322–324
- социолингвистика:
 Језик у друштвеним понашањима 359–362

спомени:

Иван Леков (1904–1978) 369–379
 Франтишек Вацлав Мареш (1922–1994)
 383–385

структура просте реченице 157–165
 у вези с декомпоновањем предиката
 157–165

типологија (типолошка испитивања) 59–
 81

врсте 61–62

дефиниција 61

„контрастивна типологија“, термин 67
 однос према контрастивној лингвистици
 59–81

примена у испитивању словенских језика
 69–81

турцизми:

у српскохрватској кулинарској терминологији
 223–230

ново значење остаје у оквиру кулинарске
 терминологије 225–227

измењен садржај реалије 225–226

називи за питу и јело настали по
 главном састојку 226

називи за хлеб 227

пејоризација 226

ново значење не припада кулинарској
 терминологији 227–230

називи за биљке и животиње 229

називи за везове 228

називи за воће или поврће 228

називи за посуде или оруђе 228–229

онај који води или припрема неко
 јело 229

општа група 227–228

у српскохрватској терминологији сродства
 203–218

речи које и у турском припадају сфери
 родбинске терминологије 204–
 209, 212–213, 214–215

речи које у турском не припадају
 родбинској терминологији 209–211,
 213–214, 216

прелазни термини 211–212, 214, 216

регистар термина 217–218

ушверби:

дефиниција 127

глаголски ~ 31

именички ~ 129–131

придевски ~ 131–132

универбизација 125–132

као средство експресивизације 125–132

на синхронном плану 127

на формалном плану 126–127

на функционално–стилском плану 127–
 128

термин 125–126

хидронимија:

хидронимски систем слива Јужне Мо-
 раве 349–352

шпански језик:

утицај на остале европске језике 241–
 243

хиспанизми у српском језику 241–246

РЕГИСТАР ИМЕНА

- Абрамовић, Д. Н. 306
 Аванесов, Р. И. 309, 310, 311
 Адрианопа-Перетц, В. И. 311
 Аземовић, Заним 410
 Ајдачић, Дејан 185, 192, 406
 Ајети, Idriz 338
 Алексов, Б. 185, 192
 Alerić, Danijel 338
 Алабурић, Јелица 391
 Ангелова, Пскра 319
 ЖАΥδριώτης, Н. П. 348
 Алексов, Б. 185, 192
 Апић, Vladimir 356
 Аранитовић, Добришо 419
 Аргитовски, Мило 396, 411
 Arnaut, Muhamed 272, 279
 Арнери-Георгијев, Јелисавета 399, 400
 Арсенивић, Милорад 338
 Астахина, Л. Ю. 308, 311
 Атанасов, Петар 411
 Атанацковић, Л. 338
 Ацић, С. 188, 192
- Бабанов, А. В. 125–127, 132
 Babić-Vincent, Marguerite 399, 400
 Babić, Stjepan 356
 Бабовић, Милосав 406, 418, 420
 Бабовић, Стојанка 391
 Bajcrowsa, I. 360
 Bajec, A. 19
 Bakmaz, Ivan 366
 Banguoğlu T., 151, 154
 Baotić, Josip 165
 Барјактаревић, Мирко 396
 Бархударов, С. Г. 305, 310–312, 315
 Basgoz, I. 177, 182, 192
 Баскаков, Н. А. 139, 154
 Баскић, Радмила 387, 411
 Бахилина, Н. Б. 310
 Bezlaj, Franc 198, 201, 235, 237, 336, 340, 346
 Белић, Александар 1, 3, 5, 258, 262, 264, 265, 276, 279
 Beljajvski-Frank, Maša 381
- Беляев, В. Ф. 312
 Бенвенисте, Жмиле 45, 54
 Березин, Ф. М. 145, 154
 Берих-Тукчић, Весна 389
 Bernard, Roger 207, 219
 Berneker, E. 36, 42, 47, 54, 293, 296
 Bernstein, Basil 359
 Бернштгейн, С. Б. 230, 231, 297
 Besi, Bahri 382
 Bidollari, C. 380
 Bimbaun, Henrick 178, 192, 295
 Бычков, А. Ф. 305
 Bjelanović, Živko 356
 Bjeletić, Marta 203–221, 359–362, 381, 387, 397, 402
 Blumenthal, O. von 39
 Боброва, Т. А. 312
 Бован, Владимир 185
 Богатова, Г. А. 305–317
 Богдановић, Недељко 211, 219, 226, 231, 258, 261, 287, 405
 Bogusławski, Andrzej 325–330
 Божовић, Глигорије 29
 Бојаги, Михаил Г. 399, 400
 Бојовић, Драга 387
 Бојовић, Јован Р. 420
 Бондарко, А. В. 80
 Борковский, В. И. 311
 Борецки, П. 5
 Борисенко, Вера В. 411
 Борисова-Лукашанец, Е. Г. 128, 132
 Boryś, Wiesław 36, 336
 Bosák, Jan 132
 Бошковић, Радосав 1, 418, 419
 Бошковић, Стојан 247
 Бошљаковић, Жарко 397
 Grabec, Ivan 274, 279
 Vratinić, Maja 356, 389
 Brownne, Wayles 402
 Brdar, Mario 357
 Brehm, Alfred Edmund 201
 Бркић, Милан 391
 Бркић, Светозар 417

- Brodowska-Ponowska, M. 48, 54
 Brozović, Dalibor 268, 269, 272, 274, 279, 346, 348, 354
 Broch, Olaf 258, 262, 264, 265
 Brugmann, Karl 48
 Бугарски, Ранко 389, 404
 Будисављевић, Пада 399, 400
 Budor, Karl 335
 Buzássyová, Klára 132
 Булатова, Р. В. 406
 Буљки, А. М. 315
 Буњак, Петар 391
 Бурзан, Мирјана 391
 Burkhart, Dagmar I. 187, 192, 397
 Буслаев, Ф. В. 306

 Wawrzyńczyk, J. 325–330
 Vaucasos, D. V. 214, 221
 Ванллант, Андрж 39, 48, 57
 Vajs, J. 383
 Vajs, Nada 338, 355, 357
 Valjevac, Naila 269, 272, 279
 Варбот, Ж. Ж. 292
 Вархола, М. 60
 Васильев, А. Д. 309
 Васильев, Љупка 407, 408
 Васильевић, А. 188, 194
 Васић, Вера 390
 Vachek, Josef 61
 Vašica, J. 383
 Величкова, Сл. 74
 Велјановска, Катерина 411
 Велковска, Снежана 411, 413, 414
 Wellmann, M. 37, 57
 Вељић, Михаило 190
 Vendler, Zeno 169
 Веновска-Ангевска, Снежана 411, 413, 414
 Верижникова, Елена 393
 Verković, St. 411
 Видоески, Божидар 206, 236, 411, 415
 Vilić-Milosavljević, Margot 417, 418
 Вишавер, Надежда 391, 391, 399
 Виноградов, В. В. 150, 307, 311
 Виноградова, В. Ј. 309
 Vince-Marinac, Jasna 366
 Vinja, Vojmir 197, 198, 200–202, 334, 346
 Витас, Душан 417
 Влајић-Поповић, Јасна 197–202, 223, 338, 339–348, 381, 397, 417
 Влаховић, Петар 400

 Војводић, Дојинц 158, 165, 393
 Voich, Dan Jr. 400
 Волков, С. С. 309
 Волоцкаја, З. М. 181, 184, 188, 190, 191, 194, 195
 Vondrák, Václav 384
 Wolf, Benjamin Lee 359
 Watkins, Calvert 32
 Вражиновски, Танас 420
 Врањеш, Ђорђе 410
 Ђребел, Хенрик 395
 Вујичић, Драгомир 279
 Вујовић, Лука 206, 208, 221
 Вујичић, Пикола 410
 Вукадиновић, Зора 158, 165
 Вукићевић, Анђелка 390
 Вукићевић, Милосав 405
 Вуковић, Бранислав М. 410
 Вуковић, Владета 395
 Вуковић, Гордана 397
 Вуковић, Јован 268, 269, 272, 277–280
 Vukušić, Stjepan 354–355
 Вулетић, Милница 400
 Vulić, Sanja 355
 Вучо, Јулијана 393

 Gavazzi, M. 184, 193
 Гамкрелидзе, Т. В. 45, 54
 Gămulescu, Dorin 214, 219
 Гапнев, Ф. А. 136, 154
 Гаспаров, М. Л. 87, 91, 123
 Gačić, Milica 358
 Геккер, С. Ф. 307, 310
 Георгиев, Владимир 34, 35, 38, 39, 54
 Георгиев, Емил 377
 Георгиева, И. 208, 219, 220
 Герд, А. И. 308
 Geresdorfer, Vera 335
 Геров, Н. 205, 210, 219
 Герценберг, Л. Г. 33, 54
 Gilbert, Youmans 124
 Gimbutas, Maria 302, 304
 Гиндина, Л. А. 292
 Gluhak, Alekko 339–348
 Гојковић, Дринка 391
 Gołab, Zbigniew 42, 54
 Горѓињев, Горѓи 412
 Горячевой, В. 292
 Горнунг, Б. В. 312

- Gorovei, A. 177, 179, 182, 186, 188, 189, 193
 Городилова, Е. И. 309
 Гортан-Премк, Даринка 390, 402
 Grabar, Biserka 364, 366
 Grabias, Stanisław 359–362
 Grasmann, H. 40, 43, 55
 Грбић, Душница 407, 408
 Грцкат, Прена 1–30, 191, 193, 391, 400, 408, 418
 Грковић-Мејџор, Јасмина 407, 408
 Гроздановић-Пајић, Мирослава 407
 Grönbach, K. 143, 154
 Гугуланова, Иванка 319
 Гузев, В. Г. 142, 154
 Гумецкая, Л. Л. 311
- Дабјић, Богдан Л. 320
 Dalewska-Greif, Hanna 393
 Даль, Владимир 12, 23, 29, 309
 Дамњановић, Дафина 417
 Даничић, Ђуро 1, 3, 4, 7, 14, 24, 106, 109, 117, 122, 123, 247–249, 258, 263, 265
 Дворнић, Милан 410
 Дебелковић, М. 184
 Devereux, R. 337
 Dezső, László 59, 60, 67, 69, 71
 Деянова, Марија 72, 319
 Demiraj, Shaban 381
 Deny, J. 143, 148
 Державина, Е. И. 312
 Дерягин, В. Я. 312, 315
 Десницкая, А. В. 216, 219, 223
 Десподова, Вангелија 401, 412
 Деспотовић, Селимир 410
 Detschev, Dimitar 35, 37, 38, 39, 54
 Дешнић, Милорад 277, 280, 402
 Димитријевић, Наум 400
 Димитрова, Стефана 130, 132
 Димитровски, Тодор 412, 415
 Димовска-Калајлињска, Љубица 411, 412
 Динић, Јакша 228
 Džamo-Džaconića 178, 192
 Дмитриев, П. К. 136, 137, 143, 149, 151, 154
 Дмитриев, П. А. 402
 Добрев, Иван К. 135–155
 Добромыслова, А. И. 310
 Dautat, Albert 246
 Доровски, Иван 400
 Doroszewski, Witold 325, 327
 Драгин, Гордана 405, 409
- Драгичевић, Милан 406
 Драшковић, Чедомир 407
 Дрвошанов, Васиљ 412
 Дрљача, Душан 420
 Dumitrescu, M. 315
 Дункова, Татьяна 319
 Дуриданов, И. 54
 Дурковић-Јакшић, Љубомир 407
 Дурлић, П. 185, 192
 Дурново, П. Н. 307
 Дучић, Јован 107, 109
- Ђешић-Рујански, Љ. Р. 188, 192
 Ђорђевић, Мила 417
 Ђорђевић, Миленгије 410
 Ђорђевић, Радмила 61
 Ђорђевић, Тихомир 179, 182, 190, 203, 204, 219
 Ђукановић, Владо 397, 402, 407
 Ђукановић, Јован 417
 Ђукановић, М. 177, 191, 193
 Ђукановић, Маја 391
 Ђурић, Дубравка 409
 Ђурић, Милош 52
 Ђуровић, Војислав 418
 Ђуровић, Радосав (Ј.) 267–281, 406
- Eberts, M. 55
 Eckert, R. 315
 Екмечић, Милорад 404
 Елезовић, Глиша 212, 219, 286
 Elephteria, Manda 382
 Eliade, M. 40, 54
 Engels, Friedrich 375
 Ergin, M. 154
 Ефимова, Л. С. 142, 154
- Жиберг, Ивана 158, 165
 Живковић, Мига 188
 Живковић, Новица 206, 221, 226, 228, 229, 231
 Живојиновић, Бранимир 391
 Žic-Fuchs, Milena 356, 390
 Жугић, Радмила 283–289, 349–352
 Jouin, J. 193
 Жуковска, Л. П. 312
 Журавлев, А. Ф. 347
 Журавлев, В. Ф. 308
- Zabrocki, L. 62, 360

- Зайковская, Татьяна 382
 Зайковский, Виталий 381, 382
 Zakrajsek, Katjuša 393
 Zaron, Zofia 412
 Збиљић, Драгољуб 404
 Zgall, Petr 390
 Zgusta, Ladislav 317
 Зековић, Б. 188, 195
 Зенчук, Валентина 393, 409
 Zečević, Vesna 355
 Sigerist, H. 37, 55
 Zima, Jaroslav 126, 132
 Зимин, А. А. 311
 Златановић, Момчило 286
 Златковић, Драгољуб 186, 187, 195, 212, 221
 Змај, Јован Јовановић 107
 Zmarcer, Wanda 395
 Зника, Marija 357
 Zovko, Ivan 208, 221
 Зоговић, Вера 418
 Zolli, Paolo 246
 Зорић, Вера 400
 Zoričić, Ivan 355
 Zubatý, Josef 49
 Зуева, Ирена 393

 Иванов, В. В. 32, 40, 41, 44, 45, 51, 53–55
 Иванова, К. 65
 Иванова, Олга 415
 Ивић, Милка 19, 27, 61, 63, 68, 72, 73, 125, 132, 158, 165, 171, 173, 378, 390, 393, 404, 418
 Ивић, Павле 83, 97, 100, 101, 105, 107, 109, 117, 121–124, 252, 253, 273, 378, 404, 405, 408, 417, 418
 Ivšić, Stjepan 42, 55
 Илиевска, Красимира 236
 Илиевски, Петар Хр. 397, 400, 401, 412, 413
 Илић, Војислав 83, 84, 105, 108, 109, 111–114, 117, 122, 123
 Имперл, Николо 417
 Иричанин, Гордана 391, 400
 Исаченко, А. В. 61
 Иссерлин, Г. В. 307
 Иссерлин, Е. М. 309
 Isidor 52
 Истомир, Карнон 316

 Jagić, Vatroslav 384

 Jakobson, Roman 59, 279, 280
 Јакшић, Тура 107
 Јакшић, Станимир 407, 408
 Јанковић, П. Ђ. 40, 55
 Јанкулоски, Петре 413, 414
 Јањатовић, Ђорђе 397, 417
 Јањић, Душан 392
 Јарцева, В. П. 61
 Јаук Pinhak, Milka 338
 Јаус Ханс, Роберт 409
 Јахић, Dževad A. 267–270, 272–280
 Јашар-Настева, Оливера 190, 193, 206, 338, 397
 Јашовић, Гољуб 406
 Евгеньева, А. П. 311
 Ježić, Mislav 33, 55, 325, 346
 Јелисијевић, Снежана 395
 Jembrih, Alojz 338
 Једржејко, Ева 395
 Јерковић, Вера 407
 Јерковић, Јован 404, 405
 Јовановић, Верка 283
 Јовановић, Гордана 325–330, 408
 Јовановић, Зоран 392
 Јовановић, Ксенија 417
 Јовановић, Милодраг 420
 Јовановић, Ранко 338
 Јовановић, Слободан А. 417
 Јовић, Душан 390, 397, 406, 418
 Јовићевић, Радојица 418
 Jokl, N. 34, 55
 Jorgaqi, Kristina 381
 Јулдашев, А. А. 151, 155

 Казимировић, Б. 1, 20, 22–24
 Keyser, S. J. 87, 88, 91, 124
 Kalogjera, Damir 338
 Камранић, Е. 32, 54
 Кандић, Драгана 392
 Карамзин, Н. М. 316
 Карановић, Зоја 410
 Караџић Стефановић, Вук 3, 16, 29, 119, 122, 181, 182, 185, 201, 234, 248, 263, 265, 378
 Carrilla, Emilio 246
 Karłowicz, J. 325
 Каровски, Лазо 413
 Katičić, Radoslav 32, 55, 357
 Katušić, Maslina 335
 Cowgill, W. 49, 56

- Kačić, Miro 357
 Кеннан, Э. 313
 Kirański, Paul 88, 91, 109, 123
 Кирилова, Ю. 142, 154
 Киршова, Мариана 402
 Китевски, Марко 413
 Klaić, Željko 355
 Клајн, Иван 125, 128, 129, 132, 404, 417
 Kleinhans, E. 48
 Klenovar, M. 366
 Клепикова, Г. П. 177, 193, 381
 Kleszczowa, Krystyna 396
 Клименко, Л. П. 308
 Klímová (-Ruchmová), G. 67, 177, 193
 Клежевих, А. 204–212, 219
 Кнежевих, Бранко Б. 402
 Ковачевих, Милош 158, 165, 402, 404, 405
 Kovačec, August 336
 Коготкова, Т. С. 309
 Кожельца – в. Рајковић
 Козырва, П. С. 315
 Којен, Леон 83–124
 Колак, Драган 410
 Kolenić, Ljiljana 355
 Колесов, В. В. 308, 309
 Коломнец, В. Т. 199, 201
 Kolumbić, Nikica 355
 Коман, Марипела 393, 395
 Конески, Блаже 38, 55, 190, 193, 206, 219, 397, 413, 419, 420
 Конопов, А. П. 139, 151, 152, 154
 Конусов, Б. И. 307
 Кончаревих, Ксенија 387, 392, 393
 Корешић, František 295
 Коплан, Б. И. 307
 Копорская, Е. С. 308
 Кораћ, Гордана 400
 Коробар-Белчева, Марија 397
 Корозо, Г. П. 312
 Corominas, J. 246
 Cortelazzo, Manilio 246
 Корубин, Благоја 413, 414
 Костић, Александар Б. 407
 Костић-Голубићих, Мирјана 393
 Костић, Лаза 83, 84, 87–90, 104–108, 114–124
 Котков, С. И. 311, 312
 Кошутих, Радован 16, 83, 84, 91–93, 95, 96, 99, 124
 Kravar, Miroslav 338, 340
 Krahe, H. 39, 55
 Krajić, A. 205, 219
 Кретов, Алексеј 413
 Kryzia, Władysław 396
 Кругићки, А. А. 325
 Крстић, Маја 392
 Кубакова, Галина 382
 Кудрявцев, И. М. 311
 Кузмина, В. Д. 311
 Кулишић, Широ 40, 55
 Кунзманн-Муллер, Барбара 355
 Курило, Елжбета 413
 Куркиной, Л. В. 292
 Kurkowska, Halina 327
 Kurz, Josef 383
 Кутин, Л. Л. 309
 Courtenay, Jan Baudoïn de 360
 Лаброска, Веселинка 413
 Лавров, Б. В. 306
 Лађевић, Милица 390
 Ланновић-Стојанових, Надежда 392
 Лалић, Мира 418
 Lang, Peter 124
 Lunt, Horace 313
 Lapesa, Rafael 241–243, 246
 Ларин, Б. А. 307, 310
 Лашкова, Лида 59–81, 173, 319, 369–379, 393, 401, 417
 Лебда, Ренарда 402
 Levinger, Jasna 404
 Левинтон, Т. 181, 193
 Лјвн-Страусс, Цлауде 40
 Леков, Иван 63, 369–379
 Lehr-Splawiński, Tadeusz 370
 Leskien, August 16
 Lehiste, Ilse 100, 101, 121, 123, 124
 Luer, Stanislav 339
 Lozba, M. 381
 Leumann, M. 42, 55
 Лома, Александар 31–58, 338, 396, 398, 401
 Lončarić, Mijo 338
 Los, Jan 370
 Lubaš, Władisław 360
 Лубен, Халил 402, 403, 410
 Лукнић, Радомир 418
 Лукових, Милош 396
 Лупачова-Раздобудко, Лариса 402

- Љубинковић, Пенад 410
Ljubičić, Maslina 357
- Meid, W. 32, 56
Майков, В. В. 306
Maurhofer, M. 32, 43, 45, 49, 53, 55, 56
Макеева, И. И. 312
Маликовић, Драги 420
Malingoudis, Phaedon 380, 381
Малкова, О. В. 310, 312
Mansaku, Seita 381
Maras, Mate 355
Mareš, František Václav 35, 363, 364, 366, 367, 383–385
Маринковић, Јаворка 286
Маринковић, П. 400
Марић, Милун 404
Марков, Борис 393, 398, 401, 413
Марковић, Милош 410
Марковић, Мнодраг 226, 228, 231, 406, 417
Марш-Стефановска, Патриша 413
Матијашевић, Јелка 402
Матић, Војин 409
Matl, Josef 178
Матхеснус, Вилхм 61
Mathiasen, T. 42, 55
Machek, Václav 35, 40–43, 47, 55, 198, 199, 201
Maček, Dora 356
Meillet, Antoine 293
Медић, Мојо 198
Меладзе, Е. О. 312
Menas, Antica 355
Merk, A. 366
Меркуловой, В. А. 292
Meštrović, Zinka 356
Мжельская, О. С. 308
Miz, Roman 396
Мијатовић, Јулијана 207, 219
Мијатовић, С. 185
Miklošič, Franc 296, 297, 366, 384
Milas, Matej 208, 219
Милева, Виолета 319
Милейковская, Г. М. 315, 316
Милетич, Любомир 374
Милеуснић, Д. 180
Милинковић, Љубо 392
Милинчевић, Васо 392, 418
Милићевић, Милан М. 52, 56
Милићевић, Предраг 405
Милојевић, Јелисавета 402
Милосављевић, Бошко 417
Milton, John 86
Mindak, Jolanda 382
Минова-Ћуркова, Лиљјана 413, 414
Миновић, Миливоје 158, 165
Минчић-Обрадовић, Ксенија 407
Миркуловска, Милица 393
Мисирков, Крсте Петков 414
Митева, Димка 414, 415
Митић, С. 186, 188, 193
Митков, Маришко 398
Митриновић, Вера 394
Митровић, Брана 205, 206, 208, 219, 225–229, 231
Митрофанова, В. В. 187, 191, 193
Mihail, Zamfira 380
Михајловић, Велимир 186, 193, 226, 227, 231, 398, 399
Mihalik, R. 319
Mihaljević, Milan 366, 390
Mihaljević, Milica 355
Mickiewicz, Adam 66
Мишеска-Томић, Олга 414
Мишковић, Ј. 235
Младенов, М. С. 38, 49, 56, 339
Младеновић, Александар 407, 409
Moguš, Milan 354
Мојашевић, Милка 400
Мојашевић, Миљан 418
Мокисенко, В. М. 337
Молдаван, А. М. 312
Mollova, M. 204–206, 208, 211, 212, 219
Момчиловић, Брашко 417
Мордовина, С. П. 311
Москова, Д. 208, 219, 220
Мразовић, Павица 158, 165
Мршевић-Радовић, Драгана 398
Мургоски-Зафроски, Зозе 414
Мурьянов, М. Ф. 312
Mule, Ivana 364, 366
Munteanu, Eugen 380, 381
Muhvić-Dimanovski, Vesna 356
- Nagy, G. 51, 56
Nazor, Anica 364, 366, 366
Пајческа-Сидоровска, Марија 414
Настев, Б. 188, 190, 191, 193
Nauck, A. 56
Neweklowsky, Gerhard 358

- Недељковић, Јасмина 407
 Немировски, Л. Е. 408
 Пенадовић, П. 50
 Nežirović, Muhamed 336, 337
 Перознак, В. Ј. 34, 35, 37, 38, 56
 Пивичанац, Ј. 182, 194
 Nijloveanu, I. 188, 193
 Никетић, Милорад 186, 188, 193, 410
 Николасва, Татјана 382
 Николић, Видан 188, 193, 214
 Николић, Мирослав (Б.) 263, 268, 269, 273, 277, 280, 406, 420
 Nikolić-Hout, Anja 357
 Николовска, Виолета 394
 Николовски, Атанас 419
 Niculescu, R. 186, 189, 193
 Nilsson, M. 33, 56
 Nitsch, K. 370
 Нишкановић, Мирослав 421
 Новаковић, Стојан 40, 56, 179, 180, 181, 184, 185, 187, 191, 247
 Nodilo, Natko 52, 56, 186, 194
- Његош, Петар Петровић 97
 Niedźwiecki, W. 325
 Nemes, Igor 297, 315
- Обнорски, М. П. 306
 Обрадовић, М. 187, 191
 Одицова, Г. Ф. 292
 Окука, Милош 165, 278, 280
 Орел, В. Э. 35, 37, 56
 Орешников, А. С. 312
 Остојић, Бранислав 403, 405
 Osthoff, Petmann 45, 48
 Оташевић, Ђорђе 403
- Равашић, Slavko 268, 269, 272, 280
 Павковић, Васа 409
 Павковић, П. Ф. 206, 213, 220
 Павловић, Звездана 233–239, 286, 338, 349–352
 Павловић, Миљивој 286, 287, 337
 Павловић, Трифун 398
 Пандев, Димитар 401, 414, 418
 Panzer, Balduz 403
 Паноска, Ружа 414
 Пантелић, Никола 420
 Паутић, Злагимир 398
 Pascual, J. A. 246
- Пеев, Коста 400, 401, 414, 415
 Пеић, Марко 398
 Пенушлиски, К. 182, 194
 Перваз, Драгиња 403
 Перић, Александар 403
 Перић, Ђорђе 392
 Peti, Mirko 355
 Петкова-Шик, Ивања 178, 194, 380
 Петковска, Благица 401, 414
 Петловой, И. П. 292
 Петрова, С. 178, 194
 Петровић, Александра 406, 409
 Петровић, Драгољуб 276, 277, 280
 Петровић, Снежана 223–232, 381, 398, 403
 Петронијевић, Божинка 2, 392
 Петроска, Елена 415
 Пецо, Асим 247–265, 267–270, 276, 278, 280, 402, 406, 418
 Пешикан, Андреј 387
 Пешикан, Митар 213, 220, 323, 405, 407, 421
 Пижурица, Мато 405
 Piccoli, Agostin 355
 Пипер, Предраг 394, 403
 Pisani, Vittorio 33
 Пичхадзе, А. А. 312
 Плотникова, Анна 382
 Rokony, Julius 35, 45, 56
 Покровская, Л. А. 140, 141, 146, 154
 Pohl, H. D. 40, 56
 Половина, Весна 390
 Половина, Пера 392
 Полякова, Е. П. 309
 Поп-Атанасов, Ђорѓи 413, 415
 Поцварницина, Марјана 398
 Попвасилева, Александра 415
 Понов, Н. П. 306
 Поповић, Д. 190
 Поповић, Драган 398
 Поповић, Иван 197, 202
 Поповић, Марко 396, 401
 Попоски, Алекса 411, 415
 Пржевска, М. В. 312
 Pritchard, Boris 358
 Прличев, Григор С. 415
 Прћић, Љубица 398
 Ptičar, Adela 357
 Пудић, Иван 214, 220
 Пуновац, Милорад 390
 Putanes, Valentin 337, 358

- Радева, Ј. 208, 219
 Радевић, Милорад 408
 Раденковић, Љубинко 47, 56, 224, 410
 Раднић-Дуговић, Милана 393, 394
 Радич, Првослав 207, 220, 394, 406, 415, 417
 Радичевић, Бранко 84
 Радичевић, Бранко В. 398
 Радовановић, Голуб 420
 Радовановић, В. С. 36, 50, 56
 Радовановић, Карин 400
 Радовановић, Милан 396
 Радовановић, Милорад 72, 125, 132, 157, 158, 161, 162, 164, 165, 390
 Радовић-Гешвић, Милица 398, 417
 Радојичић, Драгана 409
 Радосављевић, Озрен 411
 Радловић, Зорица 403
 Рајић, Јелена 241-246
 Рајић, Љубица 390
 Рајић, Љубица 420
 Рајковић, Љубица 177, 190, 191, 193
 Reinhart, Johannes 38, 56
 Reiter, Norbert 380, 381
 Ракић, Милан 83, 84, 93-97, 105, 107-114, 117, 122-124
 Ракић-Милојковић, Софија 406, 410
 Ранковић, Здравко 408
 Ребић, Чедомир 165
 Režić, Ksenija 366
 Реметић, Слободан 234, 235, 269, 274, 280, 396
 Wren, Daniel 400
 Реформатски, А. А. 144, 154
 Ржига, В. Ф. 306
 Рибарова, Здепка 401, 414, 415
 РИГА, Г. А. 177, 179, 183, 191
 Ризнић, С. М. 179, 182
 Ризовски, Живко 413, 414, 415
 Ристич, Стана 125-133, 353-358, 390, 403
 Робен, Миреј 392
 Ровињски, Павле Аполонович 421
 Рогожничкова, Р. П. 310
 Родић, Никола 363-367, 383-385
 Рожков, О. Ф. 312
 Rozwadowski, Jan 370
 Романова, Г. Я. 308, 310, 315
 Rospond, Stanislaw 56
 Руварац, Димитрије 50, 56
 Ружић, Жарко 83, 99, 124
 Rusek, Zbignew 394
 Rusek, Jerzy 401, 415
 Сааведра, Димка 403
 Сабо-Јерков, Олга 403
 Савић, Момчило 400
 Савић, Свенка 390
 Sawicka, Irena 382, 396
 Sadnik, Linda 177, 181, 190, 194
 Саздов, Томе 420
 Samara, Dhimitër 381
 Sapir, Edward 279, 280, 359
 Saratmandu, Nikolae 381
 Свешникова, Татјана 382
 Севортијан, Э. В. 138, 151, 154, 203, 205, 206-209, 220
 Седакова, П. 382
 Седелњиков, А. Д. 306
 Селимовић, Меша 247-249, 253
 Селижков, А. М. 306
 Szemerényi, O. 56, 296
 СЕГТА, А. 177, 183, 189, 190, 194
 Сибурт, Ричард 393
 Сикимић, Биљана 177-195, 197, 334-338, 380-382, 399, 403, 411
 Simeon, Rikard 268, 280
 Symeonidis, Ch. 380
 Симић, Живојин 417
 Симић, Радоје 405, 409
 Симоновић, Драгутин 8, 41, 43
 Skalicka, V. 59, 70
 Скворцов, Л. И. 310
 Скерлић, Јован 247-249, 253
 Skok, Petar 35, 36, 42, 43, 47, 49, 56, 197, 199, 202, 204-212, 220, 237, 241, 243, 246, 338-340, 345-348
 Skorupka, S. 327, 328
 Skračić, Vladimir 338
 Scurtu, V. 204-206, 208, 220
 Славена, Лидија 394, 420
 Sławski, Franciszek 36, 49, 199, 202
 Smailović, Ismet 208, 211, 214, 220
 Смилески, Димитар 415
 Смирнова, О. И. 308, 310, 316
 Смолина, К. П. 308
 Смолицкая, Г. П. 308, 310, 312
 Смольская, Аделаида К. 390
 Сморгунова, Е. М. 310, 311
 Соболев, Андрей Н. 401
 Соболевский, А. И. 305, 306

- Соколова, Г. Г. 150, 154
 Solecka, Kazimiera Maria 416
 Сорокин, Ю. С. 308, 309
 Sočanac, Lelija 356
 Спасић, Љиљана 387
 Спасов, Људмила 394, 416
 Сперанский, М. И. 306
 Спространов, К. 194
 Срезневский, Вс. И. 305, 306
 Срезневский, Н. И. 305, 306, 316
 Срезневский, О. И. 305
 Сремац, Стеван 247–265
 Срећковић, Ј. Л. 185
 Срећковић, Мишутин 399
 Срећковић, Панта 247
 Стакић, Милан 420
 Сталев, Георги 414, 416
 Стаматоски, Трајко 399, 421
 Станић, Милица 403
 Станишић, Вава 417
 Станковић, Богољуб 394, 417
 Станковић, Радоман 408
 Станковска, Љубица 338, 398, 399
 Станојчић, Живојин 158, 165, 403, 405
 Stahowski, S. 203–205, 209, 210, 220
 Staszewski, Jerszy 391, 403
 Стевановић, Михаило 158, 163, 165, 322, 324
 Стефановић, Димитрије Е. 399, 408
 Стијовић, Рада 1, 22, 24, 206, 220, 227, 231, 418
 Стијовић, Светозар 395, 396
 Стојанов, Стоян 319
 Стојановић, Андреј 391, 418
 Стојановић, Јелица 406
 Стојановић, Смиљка 410
 Стојичић, Ђоко 399, 411
 Стойкова, С. 177, 182, 185, 186, 188, 189, 194
 Стојнић, Мила 419
 Stolac, Diana 357
 Страхов, Александр Б. 396
 Судаков, Г. В. 308, 309
 Суперанская, А. В. 213, 220, 287
 Тапасић, Срецо 157–166, 319–324, 403, 421
 Tandarić, Josip 366
 Тарабрин, И. М. 306
 Тарановски, Кирил 83, 87, 91, 92, 95, 124
 Tarlinskaja, Marina 109, 124
 Tafra, Branka 355
 Tekavčić, Pavao 336
 Telečan, Milivoj 338
 Телня, В. И. 127, 130, 132
 Терзић, Богдан 394, 419
 Terzińska, Kamilla 391, 396
 Тешић, Милосав 263
 Tietze, A. 177, 182, 192
 Tiktin, H. 205–212, 220
 Тирски, Максим 52
 Тодоровић, Дарко 400
 Толстой, Н. И. 234, 309
 Толстой, С. М. 309–310
 Томашевский, Б. В. 91
 Tomaschek, Wilhelm 34, 35, 39, 56
 Томић, Миле 226, 229, 231, 394
 Томовић, Гордана 408
 Topolińska, Zuzanna 74, 158, 160, 166, 391, 401, 416
 Топоров, В. И. 32, 40, 41, 51, 53, 55, 292
 Тошовић, Бранко 267, 269, 270, 272, 277, 280, 394, 409
 Трифонова, Ђорданка 319
 Трифуновић, Ђорђе 408
 Трифулоски, Јован Ф. 411
 Trnavci, Halid 177, 180, 182, 189, 191, 194
 Треве, Н. 45
 Трубачев, О. И. 42, 45, 47, 234, 291–304, 308, 311, 346, 347, 395, 396, 398, 399
 Трубецкой, Н. С. 56, 384
 Туницкий, И. Л. 306
 Турилов, А. А. 407
 Ђаповић, Лада 411
 Ђирилов, Јован 399
 Ђорић, Божо 404, 405
 Ђоровић, Владимир 404
 Ђупић, Драго 405, 418–420
 Ђупић, Жељко 387, 399
 Угринова-Скаловска, Радмила 401, 419
 Udolph, Jürgen 236
 Улаханов, И. С. 309
 Улиу, Адријана 395
 Унашино, Miguel 243
 Усикова, Рина 395, 419
 Ф
 Vasmer, Max 5, 19, 28, 37, 40, 42, 45, 49, 57, 197, 200–202, 346, 348
 Фекете, Егон 170, 331–333, 404

- Фелицијана, В. И. 309
 Fiedler, Wilfried 380
 Fielder, Grace 381
 Филеки, Стјепан 405
 Филин, Ф. П. 305, 309, 311, 315
 Filipi, Goran 334, 335, 356
 Филиповић, М. 208, 219
 Филиповић-Радулашки, Татјана 396
 Filipović, Rudolf 213, 219, 224, 231, 354
 Fillmore, Charles 69
 Finka, Božidar 354
 Fisiak, Jacek 66
 Fishman, J. A. 359
 Флашар, Мирон 393
 Fortunатов, Ф. Ф. 145
 Fraenkel, Ernst 46, 54
 Friedman, Victor 380
 Frisk, Pjalmar 33, 48, 54
 Furdal, A. 360
 Furlan, Metka 338
- Хавелка, Јелена 391
 Hávránek, Bohuslav 383
 Hadrovics, László 337, 346
 Hayes, Bruce 109
 Humes, Dell 359
 Halle, Morris 87, 88, 91, 124, 279
 Hamn, Josip 363, 383
 Hamr, Eric 380
 Haas, O. 32, 39, 55
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 145
 Heller, K. 390, 391
 Hendriks, P. 204, 219
 Herder, J. G. 360
 Herodot 55
 Hesih 198
 Hirtz, Miroslav 198
 Hys, Enver 381
 Хитрова, В. И. 309
 Хлебцец, Борис 393, 395, 400, 404
 Howald, E. 37, 55
 Holub, Josef 339
 Ходакова, Е. П. 133
 Hozjan, Snježana 356
 Hora, Karel 385
 Horák, Emil 331–333
 Horecký, Ján 390, 391
 Хрват, Смилъа 393
 Христов, Георги 286
- Христова, Даниела 167-176
 Hronek, Jiří 390
 Hrochova, V. 381
 Hubschmid, J. 193
 Hudeček, Iana 356
 Humboldt, Wilhelm von 144, 359
- Цветановић, В. 178, 192
 Цветковски, Владимир 401
 Цветковски, Живко 416, 419
 Цвијетић, Мићо 399
 Цвијић, Јован 50, 54
 Cvitaš, Maja 354
 Цейтлиц, Р. М. 311
 Целакоски, Наум 416
 Церовић, Илија 408
 Цивъян, Т. В. 178, 179, 186, 192, 223, 224, 231
 Цыганенко, Г. П. 339
 Cioganescu, A. 192
 Цомакион, П. А. 309
- Ч**
 Čabej, E. 204–206, 209, 210, 212, 219
 Чавић, Едита 400
 Чађеновић, Јован 419
 Чаркић, Милосав Ж. 409
 Чемериќић, Јованка 417, 418
 Черепанова, О. А. 308
 Черепшина, Л. В. 311
 Чернышева, М. И. 312, 315
 Чернявская, Т. Г. 307
 Četa, Anton 177, 180, 182, 189, 191, 194
 Чингоја, Бранкица 408
 Chomsky, Noam 69, 359, 390, 391
 Чундева, Пина 416
 Чурганова, В. Г. 312
- Ц**
 Joseph, Brian 380
 Цукески, Александар 413, 414, 416
- Шаламова, А. М. 308, 316
 Schaller, Helmut 223, 381
 Chantraine, P. 48, 54
 Šarić, Ljiljana 357
 Шармай, Татьяна 319
 Шаур, Владимир 207, 220, 399
 Шахматов, А. А. 305

- Šačko, Vanja 357
 Шведова, Н. Ю. 308
 Švob, Goran 390, 391
 Šewc, v. Schuster-Šewc
 Shakespeare, William 86, 89, 114, 115
 Šerakowa, Irena 354
 Schick, I. v. Петрова-Шик
 Шинкопарија, Т. 17
 Szymbalski, Maciej 49, 420
 Szymczak, Mieczysław 328
 Шимчук, О. Г. 311
 Шника, Данко 395, 404
 Шника, Милан 405
 Ширалиев, М. Ш. 139, 149, 150, 154
 Schütz, J. 233, 346
 Škaljić, Abdulah 204–212, 220, 225–227, 231
 Škiljan, Dubravko 390, 391
 Школарова-Љоровска, Германија 415, 417
 Schlegel, Friedrich 144
 Schleicher, August 145
 Шмелев, Д. Н. 305, 315
 Šmilauer, Vladimir 383
 Schmitt, Rüdiger 32, 33, 37, 56
 Шокларова-Љоровска, Германија 395
 Шошкић, Мирјана 400
 Шгављанин-Ђорђевић, Љубица 408
 Steinke, Klaus 224
 Штрековић, Лука 399
 Štefanić, Vj. 363
 Stich, Alexandr 390, 391
 Striedter-Temps, H. 346
 Штудинер, Михаил 404
 Штепановић, Михаило 387, 397, 399
 Schubert, Gabriella 189, 194, 380, 382
 Šurmin, Đuro 268, 280
 Schuster-Šewc, H. 37, 41, 48, 56, 346
 Шџекина, М. В. 306
 Щерба, Л. В. 147, 307, 313, 315
 Щербак, А. М. 145, 152, 155

Регистре израдио *Мирослав Николић*

